Trilogie Nederlandse arbeidersbeweging,

Sjaak van der Velden

Samengesteld uit oorspronkelijk drie boeken, verschenen in 2004, 2005 en 2008:

Werknemers in Actie. Twee eeuwen stakingen, bedrijfsbezettingen en andere acties in Nederland,

Werknemers georganiseerd. Een geschiedenis van de vakbeweging bij het honderdjarig jubileum van de Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV)

en

Van SDP tot SP. 125 jaar socialisme in Nederland.

Het laatste boek werd in 2010 bijgewerkt met de toen laatste ontwikkelingen onder de titel *Links. PvdA, SP en Groenlinks*. *Werknemers georganiseerd* op zijn beurt kreeg in 2016 een make-over onder de titel *Broodnodig. Honderdvijftig jaar Nederlandse vakbeweging*. Het laatste hoofdstuk uit *Broodnodig* is in deze trilogie ook opgenomen.

Illustraties en veel grafieken zijn uit deze uitgave weggelaten, die staan wel in de papieren versies.

Inhoud

Trilogie Nederlandse arbeidersbeweging,..... 1

Werknemers in actie. Twee eeuwen stakingen, bedrijfsbezettingen en andere acties in Nederland..... 4

Voorwoord..... 4

hoofdstuk 1. Wat is een staking en wie doen eraan mee? 7

hoofdstuk 2. De negentiende eeuw tot 1872 20
hoofdstuk 3 Het tijdperk tot de algemene staking van 1903 35
hoofdstuk 4 Van de algemene staking tot de Eerste Wereldoorlog 51
hoofdstuk 5 Van oorlog tot oorlog, 1914-1940 66
hoofdstuk 6 De arbeiders onder Duitse bezetting 82
hoofdstuk 7 Wederopbouw en welvaartstaat, 1945-1970 93
hoofdstuk 8 Van welvaartstaat tot globalisering, 1970-2000 112
hoofdstuk 9 De toekomst van de staking 130
Werknemers Georganiseerd. Een geschiedenis van de vakbeweging bij het honderdjarig jubileum van de Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV) 142
Voorwoord 142
Inleiding 144
Hoofdstuk 1. De voorgeschiedenis van de vakbeweging in Nederland 151
Hoofdstuk 2. De eerste landelijke organisaties. 160
Hoofdstuk 3. De strijd tussen revolutionairen en modernen 174
Hoofdstuk 4. De weg naar erkenning 186
Hoofdstuk 5. Rond oorlog en revolutie 200
Hoofdstuk 6. Voortschrijdende ingroei 211
Hoofdstuk 7. De centralisatie ten top, 1940-1970 224
Hoofdstuk 8. De laatste dertig jaar van de twintigste eeuw 241
Hoofdstuk 9. Tien schokkende jaren, 2005-2015 259
Hoofdstuk 10. Waarheen met de vakbeweging? 273
Van SDB tot SP - 125 jaar socialisme in Nederland 282
Voorwoord 282
Inleiding 283
Hoofdstuk 1. Sociaal-Democratische Bond (SDB, 1882-1900) 288
Hoofdstuk 2. Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP, 1894-1940) 306
Hoofdstuk 3. Van SDP naar communistische partij (SDP/CPH, 1909-1940) 328
Hoofdstuk 4. Revolutionair socialistische stromingen 344
Hoofdstuk 5 De oorlog 352

Hoofdstuk 6. De Partij van de Arbeid (PvdA, 1946-heden) 359
Hoofdstuk 7. De CPN na de oorlog (1945-1991) 383
Hoofdstuk 8. Pacifistisch Socialistische Partij (PSP, 1957-1991) 396
Hoofdstuk 9. Links-socialisme na 1945 404
Hoofdstuk 10. De Socialistische Partij (SP, 1971-heden) 409
Hoofdstuk 11. Groen Links (GL, 1990-heden) 420
12. Nawoord 424
Toegevoegde kaderteksten 431
Marxisme 431
PROGRAM VAN DEN SOCIAAL-DEMOKRATISCHEN BOND 434
1 mei – Dag van de Arbeid 435
Anarchisme in Nederland 436
Pieter Jelles Troelstra (Leeuwarden 20-4-1860, Den Haag 12-5-1930) 438
Willem Drees (Amsterdam 1886-Den Haag 1988) 439
Joop den Uyl (Hilversum 1919-Amsterdam 1987) 441
Beginselmanifest Partij van de Arbeid 442
Paul de Groot (Amsterdam 1899-Bussum 1986) 443
Literatuur 445
Werknemers in Actie. 445
Literatuur bij Werknemers georganiseerd 450
Bij Van SDB tot SP 456
Bijlagen 461
Bijlage 1. Ledentallen vakcentrales 1870-2003 (x 1.000) 461
Bijlage 2. Ledentallen socialistische partijen, 1882-2007 468
Bijlage 3. Aantal socialisten in de Tweede Kamer 474

Werknemers in actie. Twee eeuwen stakingen, bedrijfsbezettingen en andere acties in Nederland

Voorwoord

De geschiedenis van stakingen in Nederland is er een van hartverscheurende nederlagen naast machtige overwinningen. Tijdens stakingen hebben mensen zich van hun beste kant laten zien en gestreden voor rechtvaardigheid in een wereld die steeds meer lijkt te worden geregeerd door economische wetten. Economische wetten die in de gangbare discussies binnen de elite een vrijbrief zijn geworden voor ontmenselijking van alle besluitvorming. Zelfs politici van christelijke huize beargumenteren hun beleidsplannen vooral met economische argumenten. Hun christendom hebben ze verplaatst tot achter de voordeur van woning en gebedshuis. De menselijke maat en solidariteit komen tijdens het verzet van mensen tegen onrechtvaardigheid duidelijk naar voren. Een van die vormen van verzet is de werkstaking.

In 2000 verscheen mijn boek Stakingen in Nederland. Arbeidersstrijd 1830-1995 als proefschrift bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG). Bij dit boek was een CD-rom gevoegd waarop ongeveer 15.000 stakingen staan die in de periode van onderzoek in Nederland hebben plaatsgevonden. Boek en database samen waren het eerste overzicht dat sinds tientallen jaren verscheen. De reden dat het zo lang had geduurd voordat iemand de gebeurtenissen chronologisch op een rij probeerde te zetten, was ongetwijfeld dat stakingen volgens velen tot het verleden behoorden. We leefden midden in de euforie over de Nieuwe Economie die voor eens en voor altijd een einde zou maken aan de oude economie met zijn conjunctuurbewegingen en tegenstellingen tussen maatschappelijke groepen. Het werd voorgesteld alsof het kapitalisme definitief was veranderd. De val van de

Berlijnse Muur gaf ook voedsel aan deze opvattingen. Er werd zelfs gesproken over het Einde van de Geschiedenis. Vanaf toen zou alles beter worden en dingen als stakingen of klassenstrijd hoorden niet meer bij de nieuwe maatschappij.

Het liep allemaal heel anders en iedereen met enig historisch of economisch inzicht had dat ook kunnen voorspellen. Sommigen deden dat ook, maar die werden versleten voor ouderwetse zwartkijkers. Voorspellingen over het eind van de economische conjunctuur en het verdwijnen van stakingen waren al eerder gedaan. In 1960 verscheen de studie van A. Ross en P. Hartman, die concludeerden tot het verdwijnen van de staking op grond van de ontwikkelingen in vijftien westerse landen in de periode 1950-1956. Het jaar waarin hun boek het licht zag, was echter juist een jaar waarin in ons land massaal werd gestaakt. De jaren daarna lieten het ongelijk van Ross en Hartman zien, toen de Franse arbeiders de regering bijna weg staakten (1968) en de Engelse mijnwerkers dat met hun regering echt deden (1972).

De jaren 1968-1972 vormden in de hele westerse wereld een periode waarin stakingen aan de orde van de dag waren. Niemand geloofde meer in het verdwijnen van de staking. Stakende arbeiders en de vakbeweging werden in de volgende jaren in sommige landen keihard aangepakt. Velen herinneren zich on getwijfeld de krantenfoto's van stakende luchtverkeersleiders in de Verenigde Staten die met ketenen aan armen en benen als zware criminelen voor de rechter werden gebracht. Dat gebeurde in de jaren dat Reagan in Amerika en Thatcher in Engeland met straffe hand en succes probeerden de arbeidersbeweging uit te schakelen. De Engelse regering ging daarin zover dat zowel in 1989 als 1991 de repressie werd veroordeeld door de Internationale Arbeids Organisatie (IAO). In Nederland was in die jaren de wetgeving juist versoepeld door aanvaarding van de stakingsvrijheid voor alle werknemers. De rechters die het hier voor het zeggen kregen, verboden echter ook in ons land veel stakingen. In 2002 concludeerde een Comité van Onafhankelijke Deskundigen (COD) van de Raad van Europa daarom dat de Nederlandse rechtspraktijk in strijd is met het Europees Sociaal Handvest.

De veranderde economische omstandigheden sinds de jaren zeventig en de hardere aanpak van stakingen door de overheden, zorgden voor een daling van de stakingsactiviteit in de

jaren tachtig en negentig. Althans volgens de officiële statistieken van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), maar daardoor in ieder geval ook in de beeldvorming. Toen zich daar de euforie over de nieuwe economie bij voegde, leek het vooral van nostalgisch belang om een boek over stakingen te schrijven.

De inkt van mijn proefschrift was echter nog maar net droog of er braken grote stakingen uit in het onderwijs. Toen bleek dat er feitelijk geen historici meer waren die hier over iets wisten te melden, zoals we in de jaren zeventig Ger Harmsen en Bob Reinalda hadden. Plots werd ik als stakingsdeskundige naar voren geschoven. Bij iedere staking sindsdien weten ze me te vinden voor krant, radio of televisie. Mijn proefschrift leent zich moeilijk voor journalistiek gebruik door de omvang, maar vooral door de voor de geïnteresseerde leek afstotende hoeveelheid grafieken, formules en tabellen. De afgelopen vijf jaar hebben honderden stakingen plaats gevonden en daarom heb ik besloten om een verkorte versie van het stakingsonderzoek te publiceren. Zonder de statistische exercities maar wel bijgewerkt met de gebeurtenissen uit de afgelopen paar jaar, zoals het jarenlange conflict bij NS. In dit conflict haalden directie en vakbonden, die zich gesteld zagen tegenover actiecomités van werknemers, bakzeil. De directie werd zelfs weggestaakt.

In dit boek is geprobeerd op een begrijpelijke wijze het verhaal over werkstakingen in Nederland gedurende de afgelopen twee eeuwen te vertellen. Om de leesbaarheid te vergroten, is afgezien van voetnoten. Bij letterlijke citaten is aangegeven waar deze aan zijn ontleend. Verder is voor de geïnteresseerde lezer aan het einde van ieder hoofdstuk een beknopte lijst met aanbevolen literatuur opgenomen.

(url database Ook bij dit boek hoort een database en deze is te raadplegen op

internet via http://www.iisg.nl/databases/staking.html)

Mijn dank gaat uit naar Anneriet Hagen en Huub Sanders die het manuscript hebben gelezen en mij hebben behoed voor al te grove fouten. Sjaak van der Velden, september 2004

hoofdstuk 1. Wat is een staking en wie doen eraan mee?

In vroeger tijd was er wel sprake van arbeidsconflicten, maar met de term staking werden deze niet aangeduid. Als we afzien van werkstakingen bij de bouw van de Egyptische piramiden en ons beperken tot de moderne samenleving met zijn tegenstelling tussen loonarbeid en kapitaal dan zien we dat al in de veertiende en vijftiende eeuw 'stakingen' voorkwamen. In 1372 staakten de 'vollers' in Leiden en dit wordt gewoonlijk gezien als de eerste Nederlandse staking. Vollers zijn trouwens de werklieden die geweven stoffen dusdanig bewerken dat een grotere dichtheid van het weefsel ontstaat. De arbeiders verloren de strijd, maar toen ze het in 1391 weer probeerden, hadden ze wel succes. Een flinke loonsverhoging was hun deel. In een brief van Karel de Stoute uit 1473 naar aanleiding van een dreigend conflict van de vollers in Amsterdam staat:

'…hebben doen verbieden den volres en de volres gezellen ende knechten van der drapperie binnen onser stede van Amstelredamme dat zij noch nyement van hunluyden geen uutgangen noch ruyminge uut der voirscr. stede maken en souden.'

[Vrij vertaald: 'We hebben de volders en hun gezellen en de knechten in de lakennijverheid in Amsterdam verboden om "uitgangen" te organiseren.']

Dergelijke 'uutgangen' kwamen vaker voor en betekenden dat de knechts niet alleen stopten met werken. Uit angst voor zware straffen verlieten ze de stad.

Vanaf de zeventiende eeuw deden arbeidsconflicten zich vaak voor in de vorm van 'vuilverklaringen' en ook werd de term 'uitscheidingen' gebezigd. In 1736 staakten in Amsterdam tweeduizend scheepstimmerlieden tegen een loonsverlaging. Toen zij in demonstratie naar het stadhuis trokken, kregen zij hun zin.

In zijn *Geschiedenis van Amsterdam* noemt Wagenaar een keur uit 1744:

'Tegen de ongeregeldheden der Katoendrukkers-knegts, die, te onvrede over 't loon, welk hun toegelegd werdt, somtyds, plagten samen te spannen, om alle de winkels (…) vuil te

verklaaren (...), dat is, de knegts te verleiden, om het werk te staaken, tot dat hun meerder loon werdt toegelegd.'

In een onderzoek naar de achttiende eeuwse Leidse lakennijverheid werd een respectabel aantal van dit soort conflicten gevonden.

Na de Franse Tijd kwam het steeds vaker voor dat loonwerkers de arbeid neerlegden. Het werkwoord staken in de betekenis van de arbeid neerleggen was echter nog niet in gebruik. In Friesland sprak men bij een staking over 'bollejeije' en elders kwam ook het woord 'laveij' voor. In de loop van de negentiende eeuw werd de term staking steeds vaker gebezigd, maar staken werd nog wel als een vreemd verschijnsel beschouwd. Dat blijkt bij voorbeeld uit het commentaar dat het *Leidsch Dagblad* aan het eind van de zestiger jaren van de negentiende eeuw op diverse stakingen leverde. Toen in april 1868 veenarbeiders in Heerenveen in staking gingen was dat volgens genoemde krant '…om in 't klein de Engelsche en Fransche arbeiders na te volgen in hun stelsel van werkstakingen.' En als om het on-Nederlandse van een staking extra te benadrukken werden soms de buitenlandse termen strike en en grève gebruikt in de berichtgeving. Een sterk staaltje van het niet serieus nemen van stakingen leverde het *Algemeen Dagblad van Nederland* in zijn commentaar op een staking aan de Hollandse IJssel: '…'t schijnt dat de eisch om hooger loon meer een voorwendsel geweest is, om ook eens een "werk staking" te kunnen spelen en den baas een leelijken poets te bakken.' Toch bleek het staken de Nederlandse arbeiders niet echt vreemd te zijn en met de toename van het verschijnsel werd ook het gebruik van het woord 'staking' gemeengoed.

Het begrip staking

Wat is dat nu eigenlijk, een staking? Als we de literatuur over stakingen overzien, blijkt dat de auteurs een grote mate van eensgezindheid aan de dag leggen over de betekenis van het woord. Meestal zijn ze het erover eens dat een staking een collectieve daad is waarbij loonarbeiders tijdelijk ophouden met werken met als doel de inwilliging van bepaalde eisen. In het Woordenboek der Nederlandsche Taal komen we de volgende omschrijving tegen: 'Ophouden met den arbeid, het werk (tijdelijk) neerleggen ten einde betere arbeidsvoorwaarden te kunnen bedingen of als protest, werkstaken.' Het kost weinig moeite

om een hele reeks omschrijvingen en definities op te sommen, maar alle lijken erg op elkaar. Toch zal ik er nog twee noemen.

Op de eerste plaats die van de socialist Eduard Bernstein: 'Onder werkstaking wordt verstaan het staken van den arbeid met het doel strijd te voeren.' Op de tweede plaats een recente definitie uit het *Bulletin of comparative labour relations*: '…een collectieve en overeengekomen arbeidsweigering met het doel op vreedzame wijze bepaalde beroepseisen ingewilligd te krijgen.'

Om praktische redenen ligt voor de hand om voor een boek over stakingen in Nederland de definitie te gebruiken van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), dat tegenwoordig de volgende omschrijving geeft: Het tijdelijk stopzetten van de werkzaamheden door werknemers om tegemoetkoming aan gestelde eisen af te dwingen.

Op grond van deze definitie is er een drietal criteria om te bepalen of een actie als staking moet worden beschouwd.

Ten eerste dient er sprake te zijn van een actie van loonafhankelijken, zodat stakingen van studenten, scholieren en boeren erbuiten vallen. Loonafhankelijken is een verzamelnaam voor de groep mensen die in de loop der jaren arbeiders, werknemers en tegenwoordig, medewerkers zijn genoemd. Overigens zijn stakingen van arbeiders in de werkverschaffing, dienstplichtigen, vervullers van vervangende dienstplicht en gevangenen door mij meegeteld. Zij verrichten immers arbeid in een ondergeschikte positie en ontvangen daar een vergoeding voor.

Ten tweede moet het werk tijdelijk gestopt worden met het doel iets te bereiken of tegen iets te protesteren; het nemen van collectief ontslag bijvoorbeeld is geen staking.

Ten derde dient het om een collectieve actie te gaan, waarbij een collectiviteit een groep van twee of meer personen is.

Er kan zich een situatie voordoen waarin formeel nog geen sprake is van het uitvoeren van arbeid, terwijl de arbeiders toch reeds staken. Dit is het geval in bijvoorbeeld de scheepvaart, visserij of veenderij. In die beroepen weigerden arbeiders geregeld als pressiemiddel om aan

te monsteren of bij de aanvang van het seizoen aan het werk te gaan. Algemeen werd deze handelwijze als staking beschouwd.

Tenslotte dient er nog nadrukkelijk op gewezen te worden dat voor het overige slechts stakingen in dit boek aan de orde komen die hebben plaatsgevonden op Nederlands grondgebied of bij Nederlandse bedrijven. Grensarbeiders uit Nederland die deelnamen aan stakingen in België of Duitsland zijn niet opgenomen.

De driehonderd stakers uit Glanerbrug die in 1953 samen met hun Duitse collega's het werk neerlegden bij de spinnerij Eilermark in Gronau zal men – om slechts één voorbeeld te noemen – tevergeefs in het onderzoeksbestand zoeken. In de koopvaardij doet zich de bijzondere situatie voor, dat stakingen bij Nederlandse bedrijven zich niet noodzakelijk op Nederlands grondgebied hoeven voor te doen. Dat is de uitzondering die de boven gegeven regel bevestigt. Stakingen van zeelieden bij een Nederlandse rederij zijn ook in het onderzoek betrokken, zelfs als die aan de andere kant van de oceaan plaats vond. Daar tegenover staat dat stakingen van buitenlandse zeelieden in een van de Nederlandse zeehavens buiten het onderzoek zijn gebleven.

Stakingsvormen

Tot hier is over een staking geschreven alsof iedere staking dezelfde verschijningsvorm heeft. In werkelijkheid en binnen de grenzen van onze definitie kan een staking verschillende vormen aannemen. De meeste auteurs hanteren ongeveer de volgende onderverdeling.

O De klassieke staking. De stakers leggen bij een klassieke staking het werk voor onbepaalde tijd neer met de bedoeling pas weer aan het werk te gaan als hun eisen zijn ingewilligd. Een voorbeeld van zo'n staking is het conflict uit 1946 bij Lalleman in Montfoort, dat aardig is om te noemen omdat de stakers er zelf niet voor uit wilden komen dat ze staakten. Ze formuleerden de bijna perfecte definitie van een klassieke staking: 'Zij deelden echter mede dat zij niet staakten maar weer zouden beginnen te werken zodra een en ander geregeld was!', staat in het archief van het College van Rijksbemiddelaars te lezen.

O Ten tweede de speerpuntenactie, selectieve staking, of zoals vroeger meestal gezegd werd: de partiële staking. Daarbij worden van een bedrijf of bedrijfstak een of meer onderdelen

uitgekozen om daar door middel van staking resultaten te bereiken die geldig zijn voor het gehele bedrijf. Hierbij wordt door de arbeiders efficiënt gebruik gemaakt van het stakingswapen en voor een zo groot mogelijke groep tegen zo laag mogelijke kosten resultaat bevochten. Het bekendste voorbeeld van een dergelijke staking is die uit 1977 tegen afschaffing van de automatische prijscompensatie. Door 35.000 mensen werd actiegevoerd volgens het volgende scenario: 'In elke sector zullen zorgvuldig een aantal bedrijven uitgekozen worden, waar de vakbonden hun geschut op richten. Allerlei soorten ondersteunende acties moeten het publiek en de overige werknemers de ernst van de situatie duidelijk maken en de speerpuntstakers tonen dat zij het werk niet alleen opknappen.'

O Nauw verwant aan de selectieve staking is het type van de estafettestaking. Telkens op een andere plaats wordt daarbij gestaakt om voor allen resultaat te bereiken. Toen in 1995 politieagenten actie voerden voor betere werkomstandigheden deden ze dat op diverse manieren, waaronder het steeds in een andere plaats het werk neerleggen.

O Als vierde en laatste vorm kennen we de werkonderbreking of proteststaking. Voor korte tijd wordt het werk neergelegd om de werkgever of de overheid duidelijk te maken dat de arbeiders bereid zijn om tot actie over te gaan. Het voorbeeld bij uitstek van een proteststaking vond plaats op 15 december 1970 toen op initiatief van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV) vele honderdduizenden het werk een uur lang neerlegden om de regering ertoe te bewegen een voorgenomen loonmaatregel niet uit te voeren. Een dergelijke staking kan overigens ook plaatsvinden in de vorm van een vergadering onder werktijd of een mars over het bedrijfsterrein. Het kenmerkende is dat de duur van de staking van tevoren bepaald en vooral kort is.

Stakingseisen

Naast het onderscheid naar vorm is het ook mogelijk stakingen inhoudelijk in te delen naar de gestelde eisen. De eerste en meest voorkomende categorie is de arbeidsvoorwaardenstaking waarvan sprake is als er eisen op het terrein van loon, arbeidsduur, bedrijfsbeleid, regeling en inhoud van het werk of massaontslag worden

gesteld. Het tweede type is de personele staking, die onderverdeeld kan worden in stakingen die zich richten tegen bepaalde personen en stakingen die uitbreken ter ondersteuning van bestrafte of zelfs ontslagen collega's. Een deel van de stakingen om personen betreft strijd tegen het ontslag van vakbondsleden of woordvoerders van de arbeiders. Deze raken weer een andere categorie: de vakbondsstakingen, die meestal zijn gericht op het verwerven van het recht zich in vakbonden te organiseren.

Daarnaast kennen we de sympathiestaking, ook wel solidariteitsstaking genoemd. Het doel hiervan is om door het neerleggen van de werkzaamheden stakers in een ander bedrijf te ondersteunen. Tenslotte is er nog de politieke staking. Ook hier is het mogelijk een onderverdeling aan te brengen waarbij het eerste subtype zich richt tegen algemeen overheidsbeleid zoals het aannemen van de anti-revolutiewet van 1920, jodenvervolgingen in 1941 of het uitblijven van een goede wettelijke regeling van abortus in 1980. Daarnaast bestaan er stakingen van een tweede subtype, gericht tegen overheidsbeleid betreffende arbeidsvoorwaarden.

Een onderscheid dat ook wel wordt gemaakt is dat tussen defensieve en offensieve stakingen. Defensieve stakingen zijn stakingen gericht op behoud van bepaalde verworvenheden. Offensieve stakingen dienen om bepaalde verbeteringen te bewerkstelligen.

Geleide en wilde stakingen

Het is tenslotte ook mogelijk om stakingen te onderscheiden naar de manier waarop ze geïnitieerd en geleid worden. Een opvallend verschil is dat tussen stakingen die door een vakbond zijn uitgeroepen en stakingen, die spontaan door de arbeiders zijn begonnen. In het dagelijks taalgebruik worden deze stakingen respectievelijk als geleid en wild aangeduid. Aangezien het begrip 'wild' negatieve associaties oproept en deze stakingen soms toch een heel gedisciplineerd verloop hebben, geef ik de voorkeur aan de term spontaan.

Alternatieven en bedrijfsbezettingen

Arbeiders hebben om bepaalde eisen af te dwingen niet slechts de mogelijkheid om het werk neer te leggen. Er staan hen nog andere middelen ter beschikking om druk op ondernemers

of overheden uit te oefenen. Hieronder zullen we een aantal van die middelen kort de revue laten passeren. Eerst wil ik er echter op wijzen dat tijdens stakingen diverse actievormen kunnen worden gebezigd, die niet in stakingsstatistieken tot uitdrukking komen. We kunnen daarbij denken aan het naar huis 'begeleiden' van onderkruipers of het na afloop van de staking besmet verklaren van een bedrijf.

In 1952 beschreef de Engelse onderzoeker Knowles reeds een aantal alternatieven voor staking. Arbeiders kunnen overgaan tot langzaam-aan-acties en absenteïsme als alternatief voor stakingen. In een latere studie noemde dezelfde auteur als middelen om onvrede te uiten ook nog verloop, ziekteverzuim, ongevallen, sabotage, drankmisbruik en politieke activiteit. Aan dit rijtje kunnen we diefstal en mishandeling toevoegen, terwijl we als negentiende-eeuwse vorm van absenteïsme het 'maandaghouden' nog kunnen vermelden. In diverse bedrijfstakken was het in die tijd gebruikelijk dat de arbeiders op maandag niet op kwamen dagen of tenminste weinig uitvoerden.

Kenmerkend voor de meeste uitingen van onvrede, is dat ze individueel zijn. Verloop bijvoorbeeld is een persoonlijke reactie van een arbeider op omstandigheden die hem of haar niet bevallen; er wordt gewoon een andere baas gezocht. Het individu kan zo weliswaar een beter loon bedingen of er in een ander opzicht op vooruit gaan, maar in de vorige werkkring hoeft niets te veranderen. Als daarentegen in korte tijd veel mensen ontslag nemen zal een dergelijke verandering zich mogelijk wel voordoen. Individueel gedrag kan dan toch een collectief gevolg hebben.

Collectief ontslag nemen komt ook voor en dat lijkt alweer meer op een staking. Op 27 september 1978 namen bijvoorbeeld elf taxichauffeurs in Maastricht collectief ontslag uit protest tegen hun slechte arbeidsomstandigheden. Bij een aantal stakingen is trouwens niet helemaal duidelijk of het een staking was of collectieve ontslagname. Deze verwarring kunnen we illustreren met het volgende voorbeeld. In april 1915 legden twee metselaars in Zoetermeer het werk neer omdat ze hun loon te laag vonden. De patroon ontkende het bestaan van een staking, maar beweerde dat de arbeiders gewoon waren weggelopen.

Een wel heel bijzondere en zeldzame vorm van actie voeren is de gezamenlijk uitgevoerde hongerstaking. In 1952 vond een dergelijke actie plaats toen negen zeelui, waaronder de Rotterdammer J. van Zijp, een hongerstaking begonnen uit protest tegen het feit, dat zij op een eiland nabij Manilla worden vastgehouden in afwachting van hun repatriëring. In 1980 stelden het districtsbestuur en de kaderleden van de Industriebond FNV voor om tot hongerstaking over te gaan uit protest tegen de gang van zaken bij het noodlijdende aardappelmeelbedrijf Avebe. Het bestuur van de bond wees de hongerstaking als actiemiddel uit ethisch oogpunt echter af. Drie jaar later ging de 58-jarige A. van der Meulen in hongerstaking uit protest tegen het beleid dat werd gevoerd in kaasfabriek Het Klaverblad. Dit was een individuele actie van een kaderlid van de Voedingsbond FNV, die hem echter wel steunde in zijn verzet dat elf dagen duurde. In diezelfde maand weigerden acht Turkse arbeiders van de failliete Utrechtse lompenhandel Kaptein gedurende vijf dagen te eten. Het jaar 1983 geeft trouwens een uniek minigolfje te zien van hongerstakingen in de Nederlandse arbeidsverhoudingen, want in november werd wederom op deze manier actie gevoerd. Vanaf 3 november stopten twintig personeelsleden van de inrichting voor zwakzinnigen Boldershof in Druten met eten. Zij deden dit uit protest tegen het dreigende ontslag van een groepsleider en voerden in een soort ploegendienst actie. Telkens weigerden twee medewerkers gedurende drie dagen te eten, maar na acht dagen werd de actie reeds beëindigd. Andere gevallen van hongerstaking ben ik in de Nederlandse geschiedenis van arbeidsverhoudingen niet tegengekomen.

De meeste alternatieve strijdvormen zijn individueel van karakter en daarom is het voor een aantal misschien juister ze niet te betitelen als strijdvorm, maar als reactie. Dat geldt zeker voor het ziekteverzuim, waarvan het Instituut voor Praeventieve Gezondheidszorg in 1962 concludeerde dat het eerder '…als een graadmeter voor de sociaal-economische toestand dan als een zuivere weerspiegeling van de algemene gezondheid…' moet worden gezien.

Wel duidelijk is het verzetselement aanwezig bij de bedrijfsbezetting. Deze wordt in de gangbare statistieken niet opgenomen, maar toch gaat het hier om een openlijke strijdvorm van arbeiders, die niet onder de 'alternatieve strijdvormen' valt. In de in 1986 verschenen

dissertatie over bedrijfsbezettingen in Nederland van de hand van J. Visser treffen we de volgende definitie aan:

'…een industrieel actiemiddel, waarbij werknemers de vervulling van bepaalde eisen hetzij door werkweigering, hetzij door voortzetting van de productie in eigen beheer, daarbij de productieruimten ook buiten de reglementaire arbeidsuren bezet houdend, proberen af te dwingen.'

We dienen de bedrijfsbezetting te beschouwen als een aanvulling op het stakingsmiddel, met dien verstande dat een bezetting niet alleen een industrieel actiemiddel is. Ook een kantoor of school kan worden bezet en zelfs met een marineschip kan dat gebeuren. De muiterij op de Zeven Provinciën in 1933 was in feite een bedrijfsbezetting. De deelnemers protesteerden tegen loonsverlaging en namen het commando over. Het resultaat was dat de regering een bom op het schip liet gooien waardoor 24 personen omkwamen.

De bedrijfsbezetting wijkt in minstens twee opzichten af van de staking. Het is niet noodzakelijk dat het werk wordt onderbroken. Sterker nog, doorwerken kan juist dienen om het doel van de actie te steunen. Bijvoorbeeld door de publieke opinie op de hand van de bezetters te brengen of het mogelijk te maken de actie langer vol te houden door verkoop van producten. De bezetting in 1973 van de Franse horlogefabriek Lip, toen de bezetters horloges bleven maken en in eigen beheer verkochten, levert hiervan het bekendste voorbeeld. Verder wijkt een bedrijfsbezetting ook af van een staking doordat de actievoerders het bedrijf – uiteraard – niet verlaten.

Als we de definities van staking en bedrijfsbezetting naast elkaar plaatsen treedt meteen een belangrijke overgangsvorm aan het licht: de korte staking waarbij de arbeiders hun werkplaats niet verlaten, maar wel na de reglementaire arbeidstijd vertrekken. Zo'n actie wordt wel een sit-in of sit-down staking genoemd en draagt kenmerken van beide hoofdvormen in zich, vandaar dat hij ook wel passieve bezetting wordt genoemd. De eerste keer dat iets dergelijks in Nederland plaatsvond, was in 1882 toen in Leiden drukkers van de Leidsche Katoenmaatschappij opkwamen tegen het ontslag van een van hun woordvoerders.

In het buitenland vonden bedrijfsbezettingen dikwijls plaats in revolutionaire situaties zoals tijdens de Russische en Duitse revoluties van 1917-1918. Ook in andere perioden kwamen ze echter voor. In de Verenigde Staten was al in 1884 sprake van een bedrijfsbezetting en bij de grote staalstaking van 1892 werd de fabriek van Carnegie door stakers bezet. Bij de ontruiming vielen zestien doden. Tijdens de grote crisis van de jaren dertig deed zich een internationale golf van bedrijfsbezettingen voor in de tweede helft van het decennium. Ter illustratie mag dienen dat in de Verenigde Staten in 1936 48 en een jaar later 477 sit-down stakingen plaatsvonden, waaronder de beroemde Flint sit-down. Bij deze staking kwam het tot een veldslag toen op 11 januari tijdens de Battle of the running Bulls de politie op de vlucht werd gejaagd. De sympathie in links-radicale kringen voor deze acties was voor het NVV reden om zich uit te spreken tegen deze wijzevan actievoeren.

In officiële statistieken worden bedrijfsbezettingen niet opgenomen. Een actievorm die we in die statistieken wel tegenkomen is de uitsluiting. Deze kunnen we in navolging van de socioloog Van der Ven als volgt omschrijven: ‘Niet verschaffen van werk en het niet betalen van loon door een of meer werkgevers, gebezigd om arbeiders in hun dienst of in dienst van andere werkgevers (...) te bewegen een bepaalde daad te stellen of na te laten, met de bedoeling van werkgeverszijde om de arbeiders weer werk te verschaffen en loon uit te betalen, zodra het beoogde doel is bereikt.’.

De uitsluiting is dus precies het tegenovergestelde van een staking. De eerste wordt uitgevoerd door de patroon of ondernemer, terwijl de staking een strijdmiddel van de arbeiders is.

Hoewel het in de praktijk vaak moeilijk is beide strijdvormen uit elkaar te houden, is internationaal door de Internationale Arbeids Organisatie (IAO) afgesproken om stakingen en uitsluitingen in de statistieken niet bij elkaar te tellen. In dit boek dat eigenlijk over stakingen gaat zullen we uitsluitingen behandelen, maar dan wel als aparte verstoringen van de arbeidsrust.

Waarom staken arbeiders (niet)?

De laatste vraag die we in dit inleidende hoofdstuk zullen behandelen, is de vraag waarom arbeiders tot staking overgaan. In algemene zin geeft de definitie van een staking natuurlijk al een antwoord. Ze staken om bepaalde eisen ingewilligd te krijgen en die eisen liggen besloten in het feit dat zij werknemer zijn.

Omdat werknemers hun arbeidskracht moeten verkopen om in hun levensonderhoud te voorzien, staan ze in een ondergeschikte positie tegenover degene aan wie ze die arbeidskracht verkopen. Arbeiders hebben er globaal belang bij om zo hoog mogelijk loon te bedingen in zo kort mogelijke arbeidstijd. Van alle stakingen die ooit in Nederland hebben plaats gevonden ging meer dan tachtig procent op een of andere manier om arbeidsvoor waarden in de ruimste zin van het woord. Dus om loon, arbeidsduur en arbeidsomstandigheden. Zo is er zelfs eens gestaakt om te mogen zingen onder het werk en ook een keer voor het recht om naar het toilet te gaan.

We mogen aannemen dat alle werknemers verbetering op deze gebieden als hun belang zullen zien, maar lang niet iedereen is bereid tot staking over te gaan. Het blijkt dat sommige groepen een hogere stakingsbereidheid hebben dan andere groepen. Een van die groepen zijn de havenarbeiders, van wie in alle landen is vastgesteld dat ze een veel groter deel van de stakingsactiviteit voor hun rekening nemen dan we zouden mogen verwachten op grond van hun aandeel in de beroepsbevolking. In de vele boeken en artikelen die hierover zijn geschreven, worden allerlei argumenten aangevoerd waarom dit zo is. De auteurs wijzen bijvoorbeeld op het feit dat havenarbeiders vaak geen vast dienstverband kennen, in kleine hechte groepen werken en bij elkaar in de buurt wonen. Ook komen ze door de aard van hun werk vaak in contact met andere mensen en culturen.

De groepen met de hoogste stakingsbereidheid in Nederland zijn de diamantbewerkers en werkverschaffingarbeiders geweest. Twee groepen die overigens nauwelijks meer bestaan in ons land. Voor de eerste geldt dat het een tamelijk geschoolde groep arbeiders was, die vrijwel geheel in dezelfde stad, Amsterdam, woonde en een luxeproduct maakte. De werkverschaffingarbeiders daarentegen kwamen overal vandaan en deden zowel voor als na de oorlog ongeschoold werk in het grondverzet. Vanuit twee zeer verschillende omstandigheden kwamen deze groepen dus beide tot een grote bereidheid om actie te

voeren. Dit geeft aan dat voor een verklaring uitgebreide studie moet worden gemaakt van een bedrijfstak en zelfs van afzonderlijke bedrijven binnen zo'n bedrijfstak. In Nederland is het beste voorbeeld van een dergelijk onderzoek uitgevoerd door Loek Kreukels die de Limburgse mijnen bestudeerde. In tegenstelling tot de situatie in andere landen, behoorden de Nederlandse mijnwerkers tot de gematigden. Hier werd, behoudens gedurende een korte periode, vrijwel niet gestaakt door de mijnwerkers. Kreukels verklaart dit uit de relatief goede werkomstandigheden die hier heersten doordat de overheid eigenaar van het belangrijkste mijnbedrijf was en door de macht van de katholieke kerk. De jaren dat er wel geregeld arbeidsconflicten uitbraken vonden plaats in de tijd dat het heel goed ging met de bedrijven en er voor de arbeiders veel te halen viel.

Stakingen breken dus uit omdat er een belangentegenstelling bestaat tussen loonafhankelijken en hun bazen. Het blijkt ook dat sommige bedrijfstakken en zelfs bedrijven meer aanleiding tot staking geven dan andere. We kunnen de vraag 'waarom staken arbeiders?' nu verder verfijnen, want het is een bekend feit dat er tijdens iedere staking mensen zijn die niet meedoen. Ze doen niet mee, hoewel ze, evenals hun collega's, belang hebben bij een bepaalde verbetering van arbeidsvoorwaarden. Ook het feit dat ze in een bedrijfstak of bedrijf werken waar een bovengemiddelde stakingsbereidheid bestaat, kan hen niet vermurwen om mee te doen. Deze onderkruipers of zoals ze tegenwoordig met een aardiger woord worden genoemd, werkwilligen, zijn niet bereid om de lasten van een actie te dragen. Vrijwel altijd zijn ze na afloop van de staking wel bereid om mee te delen in de lusten van zo'n staking. In de geschiedenis van stakingen in Nederland ben ik althans geen geval tegengekomen van niet-stakers die de verdiende loonsverhoging weigerden te accepteren. Dit gedrag wordt met een goed Nederlands woord ook wel 'free-rider'-gedrag genoemd. Mensen die dit vertonen, liften als het ware gratis mee op kosten van hun collega's.

Een goede reden voor deze arbeiders om niet mee te doen kan het gratis karakter van niet-meedoen zijn. Lid worden van een vakbond of het werk tijdelijk neerleggen in een staking kost geld en dat geld kan ook aan iets anders worden besteed. Dat 'andere' kan uiteraard per persoon aanzienlijk variëren: van de verzorging van een ziek kind tot de aflossing van een

hypotheek. Angst voor repercussies is ook een voor de hand liggende reden om geen actie te voeren. We zullen nog zien dat stakingen geregeld hebben geleid tot strafmaatregelen zoals ontslag of zelfs executie. Nog een andere reden om niet mee te doen kan worden gevonden in ideologische bezwaren tegen staking. Vooral christenen hebben hiervan last gehad. Veel protestanten die geen ce traal kerkelijk gezag hebben, erkenden al op het Christelijk Sociaal Congres dat in 1891 werd gehouden het recht om te staken maar slechts in laatste instantie, als niets anders meer hielp. Rooms-katholieken kregen van het centrale gezag in Rome in hetzelfde jaar de boodschap dat stakingen veel schade berokken den en de overheid daarom tot taak had om de oorzaken weg te nemen. Veertig jaar later, in een tijd dat de fascisten in Italië aan de macht waren, decreteerde Rome in een encycliek simpelweg: 'Stakingen zijn verboden'. Voor heel wat christenen zijn deze richtlijnen en de angst het van God gegeven gezag te tarten, reden geweest om niet mee te doen aan stakingen of andere vormen van arbeidersverzet.

Ook politieke opvattingen kunnen een reden zijn voor men sen om niet mee te doen aan een actie. Een aardig voorbeeld hiervan is de oproep die Paul de Groot, de communistische voorman, vlak na de Tweede Wereldoorlog aan de arbeiders deed om zich afzijdig te houden van de golf van stakingen. Ze werden volgens De Groot namelijk georganiseerd door 'provocateurs, trotskisten, vrijgelaten NSB'ers, of andere lichte jongens.' Dat zal voor veel communisten niet eenvoudig zijn geweest. Meestal stonden ze vooraan in de strijd, maar nu riep de grote baas op om dat niet te doen.

Angst, berekening en ideologie zijn evenzoveel redenen geweest om niet aan stakingen mee te doen. Voor degenen die de kastanjes uit het vuur moesten halen, was dat niet acceptabel. In veel stakingen werden onderkruipers als vuil behandeld. Groepen stakers en sympathisanten volgden ze door de straten en maakten hun afkeer luid duidelijk. In 1923 verpestten stakende bouwvakkers in Rotterdam zelfs de trouwdag van een onderkruiper. Toen hij op 18 april trouwde leidde dit tot een rel bij het stadhuis en bij de kerk waar de huwelijksinzegening plaatsvond. Wie denkt dat dergelijk gedrag niet meer voorkomt, vergist zich. Tij dens een grote staking van buschauffeurs in 1995 die door de FNV werd geleid, deden de leden van het CNV niet mee. Waar dat toe leidde, kunnen we in *de Volkskrant* van

11 februari lezen: ‘De werkneemster in het streekvervoer is volgens stakende collega’s “een vuile vieze CNV-kankerhoer”. Haar vaste kanomaat zei dat hij haar op het jaarlijkse bedrijfsuitje in de Ardennen zou verzuipen. Anonieme bellers dreigen haar zelfs de strot af te snijden. De intimidatie van stakende FNV’ers jegens werkwillige CNV’ers heeft de laatste drie actieweken ongekende proporties gekregen.’

Werkwilligen konden en kunnen over het algemeen niet op veel sympathie rekenen. Wat hun motieven ook zijn, ze gaan in tegen een actie die tot een collectieve verbetering moet leiden maar zien niet af van die verbetering als hij eenmaal is bereikt. Het individuele gedrag van werknemers leidt in het gunstigste geval tot een individuele verbetering. Stakingen kunnen daarentegen leiden tot collectieve verandering en dat is precies het belang van stakingen voor de maatschappij. Stakers hebben gestreden voor een menswaardig bestaan voor werknemers. Stakers hebben wetten laten veranderen, de regeringspolitiek soms gewijzigd en het waren stakers die tijdens de oorlog hebben laten zien dat het optreden van de bezetters niet acceptabel was. Kortom, een heleboel redenen om de geschiedenis van de diverse stakingsbewegingen in Nederland te beschrijven.

hoofdstuk 2. De negentiende eeuw tot 1872

De negentiende eeuw begint in Nederland eigenlijk pas in 1813. De Franse legers onder Napoleon die het land achttien jaar bezet hadden gehouden, waren op de terugtocht en de zoon van stadhouder Willem V kwam op verzoek van het verzet aan op het strand van Scheveningen, waarna hij door een vergadering van notabelen tot soeverein vorst werd benoemd. Hij zou de geschiedenisboeken in gaan als koning-koopman Willem I omdat hij veel belangstelling toonde voor de economische ontwikkeling van de Nederlanden.

Die interesse was ook wel nodig, want het land was op het einde van de achttiende eeuw behoorlijk in verval geraakt en bovendien flink gehavend tijdens de bezetting. Het

economisch leven in het noorden was tot stilstand gekomen, doordat de Fransen gedurende de laatste jaren van hun bewind alles ten dienste stelden aan de oorlogsinspanningen. Daarnaast werd de bestaande achterstand ten opzichte van Groot-Brittannië alleen maar groter. Er diende iets ingrijpends te gebeuren. Deze twee punten golden vooral het noordelijk deel van het koninkrijk en minder het zuiden. In de visie van Willem I moest het zuiden daarom meewerken aan het herstel van de noordelijke provincies. Het is onder meer deze afgedwongen bijdrage geweest, die er toe heeft geleid dat het koninkrijk uiteen viel. In 1830 kwamen de zuiderlingen in opstand en negen jaar later erkende de internationale gemeenschap de onafhankelijke staat België. Wij zullen ons in de geschiedschrijving van het arbeidersverzet beperken tot de grenzen van het Europese deel van het Koninkrijk der Nederlanden, zoals we die sinds 1839 kennen.

Willem I wordt een verlicht despoot genoemd. Dat betekent dat zijn bestuur vrijwel absoluut was, maar hij toch rekening hield met de belangen van het volk. Hij leidde haast alle facetten van het regeringsbeleid, maar liet zich goed adviseren door zijn onderdanen. Er was zelfs een soort volksvertegenwoordiging, maar deze had alleen het recht om eens in de tien jaar de regeringsbegroting vast te stellen. Zelfs dit recht werd door Willem I geregeld omzeild, door veel Koninklijke Besluiten uit te vaardigen. De 55 volksvertegenwoordigers werden gekozen door de Provinciale Staten, die op hun beurt werden gekozen door leden der ridderschap en leden der stedelijke raden. Aan die verkiezingen nam nog geen twee procent van de bevolking deel. Het zal duidelijk zijn dat de arbeiders en arbeidsters die onderwerp van onze studie zijn, daar niet toe behoorden. Dit systeem onderging gaandeweg de eeuw een aantal wijzigingen, maar het zou nog tot 1848 duren voor er rechtstreekse verkiezingen voor de Tweede Kamer kwamen. Zelfs toen mochten nog slechts enkele procenten van de mannelijke bevolking stemmen.

Sommige onderzoekers betwijfelen of het ingrijpen van Willem I in de economische ontwikkeling wel goed is geweest. Onmiskenbaar is echter de grote invloed van dat ingrijpen. In rap tempo werd getracht de infrastructuur van Nederland te verbeteren. In het jaar dat de Belgen definitief hun eigen natie kregen, reed de eerste trein in Nederland tussen Amsterdam en Haarlem. Ook werden in de jaren tussen 1810 en 1830 bijna 240 kilometer

nieuwe kanalen gegraven en maakte de overheid een begin met de aanleg van verharde wegen.

Onder het bewind van Willem I trachtte de overheid aanvankelijk ook om de industrie te stimuleren, door via een Fonds voor de Nationale Nijverheid tegen gunstige voorwaarden leningen te verstrekken. Deze leningen gingen vooral naar bedrijven in de textiel, scheepvaartondernemingen en de scheepsbouw. Dat het juist deze drie bedrijfstakken waren, is geen toeval. Nederland had immers nog een grote koloniale erfenis in vooral Oost-Indië en de contacten daarmee werden in die tijd uiteraard nog met schepen onderhouden. Bovendien overspoelden de Engelsen de Indische markt met hun door de industriële revolutie goedkoop geworden textiel. Waarom zou Nederland niet proberen deze markt terug te winnen? Onder dwang werd bovendien in die jaren veel arbeid door vooral de Javanen verricht en de uitbating van het koloniale bezit was in de jaren 1830-1860 de kurk waarop Nederland dreef, aldus de economisch historici Van Zanden en Van Riel.

Al snel na de afscheiding van België bleek ook het persoonlijke bewind van Willem I minder succesvol dan hij zelf misschien verwachtte. De wereld was veranderd door de opkomst van Engeland als industriële natie en de Franse revolutie en daarin was geen plaats meer voor landen waar een vorst alle economische macht naar zich toe trok. Het kapitalisme was begonnen aan zijn onstuimige opmars en het vroeg daarbij om zo groot mogelijke vrijheid. Deze werd het echter nauwelijks gegund door een koning die wel van goede wil was, maar niet werd voortgedreven door een vitale burgerij. Bovendien kende Nederland als erfenis van beter tijden toen de economie wel floreerde, een groot lompenproletariaat dat nauwelijks productief was. De sporadische moderne industrie die tot stand kwam, was gedwongen de meeste vaklieden uit het buitenland te halen. Lokale arbeiders werden slechts ingezet voor het simpelste werk. De armoede voor de werklozen viel veel waarnemers op en er werden tientallen plannen bedacht om ze aan het werk te krijgen en zo het pauperisme te bestrijden. Dwang en scholing gingen in die plannen hand in hand, maar het belangrijkste was dat er werk voor ze moest zijn. Zelfs de mensen die werk hadden, leefden vaak in kommervolle omstandigheden. Een van de oorzaken daarvan was het stelsel van accijnzen waardoor brood en vlees duur en voor velen vrijwel onbereikbaar bleven. Zij leefden grotendeels op een

rantsoen van aardappelen met azijn. Vincent van Gogh heeft daar een mooie afbeelding van gemaakt. Daarnaast waren de lonen laag, iets dat de ondernemers ook niet stimuleerde om te moderniseren.

Ondanks, maar eigenlijk juist dankzij de enorme armoede kwam het slechts sporadisch tot opstandigheid. De ellende was geen gevolg van de moderne industrie zoals in andere delen van Europa en men kon de schuld dus ook niet aan kapitalisten geven. Sterker nog, kapitalisten ontbraken vrijwel geheel en de rijken die er wel waren, deden juist veel aan liefdadigheid. Op die plaatsen waar wel een nieuwe en bloeiende industrie tot stand kwam, deden zich in de jaren dertig prompt enkele conflicten voor, zoals in Lonneker waar in 1835 door de wevers van De Maere het werk werd neergelegd. Volgens hen trok de patroon de Duitse arbeiders voor en daarom wilden ze een vijftiental van hen vermoorden. De Duitsers ontsnapten, maar in januari 1836 werden vanwege deze actie vijf Nederlandse arbeiders veroordeeld tot twee jaar gevangenis, 25 gulden boete en betaling van de kosten.

Een andere actie van arbeiders vond plaats in de scheepsbouw in juli 1837. Dit betreft een staking te Feijenoord bij de Nederlandsche Stoomboot-Maatschappij als gevolg van een door de directie opgelegde straf. De rust werd hersteld door marechaussees. Deze gevallen en de acties van de grondwerkers waar we nog uitgebreid bij stil zullen staan, vormen echter slechts uitzonderingen op de algehele lethargie van de Nederlandse armen. De discussies over het autocratische bewind van Willem I gingen volledig aan hen voorbij. Het liberale programma van Thorbecke uit 1839 volgens welke de verantwoordelijkheid voor de regering bij de ministers moest komen te liggen en vrijhandel en vrijheid van drukpers werden gevraagd, maakte geen gevoelens bij de armen los. De koning gaf nauwelijks toe aan de verlangens van de liberalen, maar trad in 1840 wel af omdat hij teleurgesteld was over de vele kritiek. Bejubeld was hij binnengehaald, maar met de staart tussen de benen maakte hij plaats voor zijn zoon, Willem II.

De verandering van regime veranderde echter niets aan de problemen. De staatsschuld was in tien jaar met een vijfde toegenomen, het nationaal inkomen sinds 1835 met tien procent gedaald en de liberale oppositie niet volledig tevredengesteld in zijn verlangens. De staatsschuld kon met de hulp van de financiële elite worden gesaneerd, maar de andere

structurele problemen zoals een stagnerende industrie bleven dezelfde omdat de knellende regelgeving bleef bestaan en alle initiatief in de kiem smoorde. Daar kwamen nog rampen bij. In 1845 trad in heel Europa de aardappelziekte op, wat ertoe leidde dat de oogst mislukte en de prijzen van voedingsmiddelen stegen. In dat jaar steeg de prijs van alle landbouwproducten met 38%, het jaar daarop met 29% en in 1847 maakte men nog eens een flinke prijsstijging mee, nu van 22%. In drie jaar waren de prijzen dus meer dan verdubbeld en dat leidde op verschillende plaatsen tot voedselrelletjes. Boven op dit alles kwam ook nog een cholera-epidemie die duizenden levens kostte.

In Frankrijk, Duitsland, Oostenrijk en Italië braken vervolgens in 1848 revoluties uit en Willem II was hier zo van onder de indruk, dat hij zich 'bekeerde' tot de liberale opvattingen over de staat. Er kwam een nieuwe grondwet waarin werd bepaald dat ministers voortaan verantwoordelijk zouden zijn voor het beleid en de Tweede Kamer tot stand zou komen door rechtstreekse verkiezingen. Ook kwam de vrijheid van godsdienst tot stand, naast de rechten van drukpers, vereniging en vergadering voor zover niet strijdig met wettelijke bepalingen. In de jaren die volgden werden diverse maatregelen genomen om de belemmeringen voor een moderne samenleving op te heffen. Eindelijk kwamen de beginselen van de Franse revolutie van 1789 ook in Nederland tot wasdom.

Die revolutie was uitgebroken onder het motto 'vrijheid, gelijkheid en broederschap' uit verzet tegen het absoluut koningschap, maar bracht nota bene een keizer voort. Echter niet alleen een keizer, maar ook een herziening van het hele juridische stelsel. De ideologie van de revolutie was het liberalisme, dat steunde op verlichtingsidealen, en de klassieke economie. Beide plaatsten de individuele mens in het centrum en het liberalisme was daarom tegen staatsingrijpen in het economisch leven. Hoewel het alom als de ideologie van de opkomende klasse van kapitalistische ondernemers wordt gezien, denkt een liberaal niet in termen van klassen. Mensen moesten zich in economisch opzicht onthouden van organisatievormen op grond van klasse of groepsbelang. Een maatregel die uit deze gedachte voortvloeide was een verbod op samenwerking tussen arbeiders om hoger loon te krijgen of tussen ondernemers om dit te beletten.

Wetgeving

In 1811 werd in Nederland de Franse Code Pénal van kracht en daarin was het zogeheten coalitieverbod opgenomen. Artikel 415 luidde: 'Alle onderlinge zamenspanning of vereeniging van de zijde der werklieden, om tegelijkertijd het werk te doen ophouden, het werk in een fabriek of werkplaats te verbieden, hete werk komen en blijven voor of na zeker uur te beletten en in 't algemeen, om den arbeid te doen staken, te beletten of duurder te maken, zoo wanneer er eenige poging in het werk gesteld of een aanvang met de uitvoering gemaakt is, zal gestraft worden met een gevangenis van ten minste een maand, en ten hoogste drie maanden. De hoofden of aanleggers zullen gestraft worden met een gevangenzetting van twee tot vijf jaren.' Deze wettelijke bepaling gaf blijk van inzicht in de macht die stakende of zich organiserende arbeiders konden ontplooien, maar tevens van een gebrek aan inzicht in menselijke betrekkingen. Alle individuen worden als gelijkwaardig beschouwd zonder enig begrip van de machtsverschillen tussen hen. De afzonderlijke kapitaalbezitter stelde men tegenover de duizenden afzonderlijke arbeiders, die voor hun dagelijks brood letterlijk dagelijks afhankelijk waren van die kapitalist. Allen inwisselbaar en machteloos.

Alsof de wetgever deze verhoudingen nog eens duidelijk wilde laten blijken nam hij in 1838 de volgende bepaling op in het Burgerlijk Wetboek (BW): 'De meester wordt op zijn woord, des gevorderd met eede gesterkt, geloofd.' Deze juridische onderschikking van de arbeider aan zijn baas gold slechts in arbeidsconflicten, maar gaf de arbeider in een conflict voor de rechtbank weinig kans. De bepaling bleef geldig tot het nieuwe BW van 1907. Voor zeelieden was de Nederlandse wetgever nog vele malen strenger. Artikel 9 van de Wet van 7 mei 1856, houdende bepalingen omtrent de huishouding en tucht op koopvaardijschepen luidde: 'Muiterij, gewelddadig verzet, dienstweigering, bedreiging jegens meerderen in rang, of jegens hen, die met eenig tijdelijk gezag zijn bekleed, en weigering van bijstand bij muiterij of gewelddadig verzet en bij het arresteren van schepelingen, kunnen met gelijke disciplinaire sluiting in de boeijen gedurende drie dagen, zelfs verhoogd door kromsluiting in de boeijen gedurende den dag, door den schipper worden gestraft.' Deze wet bleef tot 1929 geldig.

Ondanks deze wetgeving hebben arbeiders zich af en toe verzet tegen de omstandigheden en getracht door staking of oproer hoger loon te verkrijgen. In het vervolg zullen we zien dat

arbeiders in de eerste zeventig jaar van de negentiende eeuw zeer geregeld hebben gestaakt als reactie op hun slechte leefomstandigheden. Ook op andere wijze gaven zij echter soms blijk van onvrede. Zoals in 1859 te Waalwijk toen een schoenfabrikant een stikmachine wilde gaan gebruiken. De arbeiders die zich hierdoor bedreigd voelden, belegerden als reactie de werkplaats en molesteerden de ondernemer.

De bekendste en meest voorkomende uitingen van verzet zijn echter stakingen. Het begon al vrij vroeg onder de regering van Willem I. In 1819 liep een conflict in Scheveningen tussen reders en vissers zo uit de hand dat de overheid zijn geweldsmonopolie aan moest spreken om de rust te herstellen. Gedurende de volgende vijftig jaar legden arbeiders in de veenderijen gemiddeld ieder jaar een keer het werk neer, dat is een kwart van de 205 stakingen die in Nederland plaats vonden tot 1872. Tellen we deze vijftig conflicten op bij de 68 in het grondwerk en de vier in de landbouw, dan kunnen we constateren dat de meerderheid van de stakingen buiten de steden en onder de ongeschoolde arbeiders plaats vond. Dat is misschien wel het grote kenmerk van negentiende-eeuwse stakingen: zij waren vooral een uiting van het verzet van juist die duizenden naamloze mensen die het land letterlijk een ander aanzien hebben gegeven.

Het graven van kanalen betekende opeenhoping van grote groepen arbeiders, want alles gebeurde nog met de hand. Duizenden groeven bijvoorbeeld het tachtig kilometer lange NoordHollands Kanaal. Een dergelijke concentratie van arbeiders leidde van tijd tot tijd tot oproer. Drie stakingen die hebben plaatsgehad tijdens de aanleg van dat kanaal waren onderwerp van een studie die in 1976 verscheen. De schrijvers, Vincent Vrooland en Jeroen Sprenger, ontrukten daarmee voor het eerst de strijd van ongeschoolde arbeiders in het begin van de negentiende eeuw aan de vergetelheid.

Aannemer Huyskens, een opgeklommen ‘polderjongen’, had zijn karwei goedkoop aangenomen. Hij kon het werk slechts realiseren door zijn arbeiders onder extreem slechte omstandigheden te laten werken. Dit leidde ertoe dat deze arbeiders trachtten hun rantsoen aan te vullen door –zeer indringend– te bedelen en te stropen. Daarbij werd in de herbergen veelal gemakkelijk krediet gegeven en dat leidde weer tot schulden. Onvrede kon onder deze omstandigheden niet uitblijven. De stakingsoproep van zekere Tieleman van Dungen is

overgeleverd: ‘Jongens, wij moeten morgen niet werken, en die aan het werk gaat moeten wij met de Spade tussen hals en nek slaan, dan krijgen wij opslag.’ Na acht dagen staken bood Huyskens inderdaad meer loon, maar niet voor iedereen en daarmee was de beer echt los.

Op 27 mei 1823 trok een bonte stoet arbeiders op naar de keet van Huyskens onder aanvoering van iemand met een rode vlag. De menigte groeide aan tot zo’n driehonderd man, die om het hoofd van de aannemer vroegen. Enkelen van hen, overmoedig geworden door het drinken van jenever, trachtten Huyskens uit zijn keet te halen. Deze schoot daarop twee man dood en verwondde een derde. De woede van de arbeiders kende nu haast geen grenzen meer, maar toch wisten ingenieur Van Asperen en Huyskens’ vennoot Van Hegeraad de gemoederen te bedaren. Zo gauw Huyskens echter uit zijn verschansing te voorschijn kwam, laaiden de haatgevoelens weer op. Onder de uitroepen ‘We hebben hem, we hebben hem! Slaat dood, slaat dood!’ werd de aannemer met alles wat maar voorhanden was inderdaad bijna doodgeslagen. Hij werd in een keet in veiligheid gebracht, maar stakers drongen de keet binnen en sloegen hem alsnog dood.

Na de staking kwam het tot een rechtszaak. Drie arbeiders werden veroordeeld tot geseling en brandmerking, één slechts tot geseling en de twee laatsten tot ‘te pronkstelling op het Schavot’. Bovendien kregen de zes bij elkaar 45 jaar gevangenisstraf opgelegd. Gevoel voor cynische humor kan de veroordeelden niet worden ontzegd. Cornelis Duyn, de man die roepend ‘Doet het geen mensch dan doe ik het’ Huyskens de beslissende dodelijke klap gaf, verklaarde tegenover justitie dat hij zijn baas wat rechter in bed had willen leggen. Huyskens was dood en de rust hersteld. De omstandigheden bleven echter dezelfde. Binnen een maand kwam het opnieuw tot ongeregeldheden en in augustus brak wederom een staking uit. Ook het jaar daarop staakten de arbeiders, maar de overheid was nu voorbereid. Het verzet werd in de kiem gesmoord.

Gedurende de negentiende eeuw hebben zich tientallen van dit soort stakingen voorgedaan. Ze vonden plaats onder het niet-stedelijke proletariaat dat werkzaam was in allerlei vormen van grondverzet. Dan eens heetten ze dijkwerker, dan weer polderjongen of poldergast. Over de werkomstandigheden schreef enkele tientallen jaren later de gewezen grondwerker Janus

van Emmenes het boekje *Het leven der polderjongens*. Hierin kunnen we lezen hoe deze mensen altijd op zoek naar werk, door de aannemers werden misbruikt. De aannemer nam ze aan in ploegen van twaalf die onder leiding van een putbaas stonden. De putbaas werkte over het algemeen zelf hard mee, maar trachtte als tussenpersoon tussen arbeiders en aannemer wat extra's te verdienen. De mannen waren gehuisvest in vaak door henzelf gebouwde keten en leefden op een rantsoen van aardappelen, spekvet, pap en brood. Van Emmenes leverde hierop het volgende commentaar: 'Onbegrijpelijk is het hoe bij zo'n ellendige huisvesting en met zulk voedsel in de maag het zware werk kan worden verricht. Want hun werk is zwaar, buitengewoon zwaar. Hebben ze kruiwerk, dan brengen ze minstens elke minuut een kruiwagen twintig meter ver weg, beladen met 'elf steken blauwe klei' of 'negen steken klapzand', in elk geval 'n vrachtje van 'n paar honderd kilo'. Op zichzelf aangewezen als ze waren, grepen deze mannen, als het ze te gortig werd, geregeld naar het wapen van de staking. Vlak voor of direct na aanvang van het werk werd de arbeid neergelegd teneinde hoger loon te bedingen. Groepen arbeiders met rode vlaggen trokken rond om de anderen van het werk te halen, waarna de rust door de autoriteiten werd hersteld.

Ter illustratie laten we nog enkele stakingen de revue passeren. In mei 1819 vond de eerste die we hebben gevonden plaats in Finsterwolde. Veertig à vijftig dijkwerkers zagen volgens de berichten kans om 1.400 tot 1.500 arbeiders onder bedreiging van het werk te halen. Hierop herstelden infanteristen de rust en arresteerden de aanstokers.

In januari 1826 vond een staking in de buurt van Den Haag plaats. Zij 'morden over de geringe dagloonen'. Vier arbeiders werden gearresteerd omdat zij de putbaas Berendse hadden mishandeld. De gearresteerden waren: Jacob Lelieveld, 26 jaar, Willem van der Hoeven, 38 jaar, Johannes Franken, 20 jaar uit Loosduinen en de 'allerbrutaalste Scheveninger' Hendrik Taal, 23 jaar.

In 1840 trad 'een vrij ernstige combustie' op bij de droogmaking van de Zuidplas ten noorden van Rotterdam, waarbij 'enkele arbeiders met een rood vaandel' 1.500 collega's beletten om door te werken. De rust werd hersteld door het optreden van het garnizoen uit Gouda en het toestaan van een kleine loonsverhoging. Enkele dagen later brak bij de droogmaking van de

Haarlemmermeer een staking uit. Tweehonderd poldergasten met rode linten ‘aan het hoofd’ schoolden samen om de Belgische arbeiders te verjagen en voor zichzelf hoger loon te verkrijgen. Kurassiers herstelden de rust. In 1869 brak te Noordbroek onder kanaalgravers een staking van 180 man uit, ze ‘… hadden hunnen arbeid gestaakt, en trokken in dronkenschap, met woest geraas en getier, het dorp door.’

Wat de genoemde stakingen vooral lijkt te typeren is het veelvuldig gebruik van geweld. Gedeeltelijk is dat te verklaren uit het tot 1872 bestaande stakingsverbod, dat immers straffen stelde op onderlinge ‘zamenspanning’ ter verkrijging van hoger loon. De overheid ging er als gevolg van dat verbod tamelijk snel toe over machtsmiddelen toe te passen. De stakers waren zelf echter ook niet afkerig van geweld om collega’s te dwingen mee te doen of van geweld tegen leidinggevenden. Nog een voorbeeld kan dit verduidelijken: in 1866 werd tijdens het graven van het Noordzeekanaal door de arbeiders gestaakt. Stalmeester Maes schoot toen een staker dood. Daarop werd hij door een veldwachter neergeschoten en door de polderjongens dusdanig mishandeld dat hij ‘zieltogend’ naar het ziekenhuis moest worden gebracht. Geweld is, zoals we al hebben gezien, ook enkele malen gebruikt tegen buitenlandse arbeiders die ervan werden verdacht voor lagere tarieven te werken ofwel de lonen te drukken.

Een ernstig geval van zo’n staking vond eind april 1869 in Zeeland plaats. Ongeveer tweeduizend grondwerkers, werkzaam aan het kanaal door Walcheren, staakten de arbeid omdat volgens hen Belgische arbeiders voor lager loon werkten. Ze wilden dezen wegjagen. De aannemers beweerden daarentegen dat de Belgen niet minder verdienden dan de Hollanders, maar dat de Nederlanders gewoon hoger loon wilden en de Belgen daarvoor als een bedreiging zagen. Reeds op 21 april was er in Middelburg een optocht van honderden personen geweest, wat aangeeft dat het al een tijdje gistte. Militairen en schutterij traden op. Er werd in die tijd gesproken over mogelijk vijf doden, die tijdens de ‘ernstige ongeregeldheden’ zouden zijn gevallen. In Vlissingen sloopten de polderwerkers enkele keten en trokken toen op naar de stad. De tweede dag waren er nog wel samenscholingen, maar bleef het verder rustig. De Belgen zijn overigens gevlucht. Op 21 augustus diende in Middelburg nog een zaak tegen een van de stakers wegens mishandeling. Hij had samen met

driehonderd andere – met puthaken bewapende – stakers te Arnemuiden twee Belgen zwaar mishandeld en er was geroepen ‘dat men de Belgen moest doodslaan’. Hij kreeg drie jaar en 25 gulden boete.

Hier waren het buitenlandse medearbeiders waar de staking zich tegen richtte, maar in een aantal andere stakingen waren het juist buitenlanders die in staking gingen. Zoals in 1829 toen rond de 25 Oostfriese arbeiders probeerden hun collega’s bij het graven van de Binnen-Aa in Nieuwerschans tot staking aan te zetten. Op 23 juni was de rust door infanteristen hersteld.

Men dient zich bij lezing van stakingsverslagen, waarin geweld regelmatig een rol speelde, te realiseren dat dit in de negentiende eeuw vaak voorkwam. Niet alleen tijdens stakingen, maar overal. De vonnissen die na de stakingen van 1823 werden uitgesproken (geseling, brandmerking en tepronkstelling op het schavot) geven al aan hoe de overheid ermee om ging. Tijdens de stakingen van grondwerkers en veenarbeiders trad de overheid vrijwel altijd hard op. Dit vaak in reactie op door de stakers gebruikt geweld, maar diende ook om de stakers te intimideren. Diverse malen werden legereenheden naar de veenderijen en dergelijke gestuurd wanneer nog slechts het vermoeden bestond dat een staking op komst was. Bijvoorbeeld in 1841. Toen werden 53 mineurs naar Bennekom gezonden, omdat daar vierhonderd arbeiders waren geconcentreerd vanwege de aanleg van de spoorlijn Amsterdam-Arnhem. Niet dat er sprake was van onlusten, maar deze arbeiders leden ‘uiterst gebrek’, welk feit reeds als ‘gevaarlijk’ werd beschouwd. Het harde optreden van beide partijen had af en toe zelfs doden ten gevolge. In de negentiende eeuw zijn voor zover ik heb kunnen achterhalen in Nederland zeven stakers gedood en daarnaast viel ook een aantal slachtoffers onder leidinggevenden, gezagsdragers en onderkruipers. Overigens zouden de meeste doden in de twintigste eeuw vallen.

Wat we tot hier hebben besproken aan stakingen onder grondwerkers treffen we ook aan onder de werkers in de veenderijen. Zij staken de turf uit de grond die diende als brandstof in de tijd dat steenkolen en petroleum, om maar niet te spreken over aardgas, niet toegankelijk of zeer duur waren. Hoge belastingen op steenkool beschermden de turfwinning, maar hielden de prijzen van zowel kolen als turf hoog. De omstandigheden waaronder de

turfstekers leefden en werkten leken erg op die van de grondwerkers en bijgevolg treffen we onder de veenarbeiders eenzelfde soort verzet aan. Vaak spontaan, massaal en gewelddadig.

Een van de eerste vond in 1831 plaats in Lemsterland. Er waren acht à negenhonderd vreemdelingen aangekomen voor werk in de veenderijen, maar ze waren ontevreden over het dagloon. Zij trokken dagelijks in groepen van enkele honderden door het land en bedreigden werkwilligen. Er kwamen dus militairen, 130 man sterk. Na de arrestatie van zeventien stakers en de opdracht aan de Duitsers om de gemeente te verlaten, keerde de rust weer.

Stakingen van Duitsers kwamen in de veenderijen zo vaak voor dat Johan Frieswijk veronderstelde dat zij het staken aan de Nederlanders hebben geleerd. Naar aanleiding van een staking in 1868 te Steenwijk schreef hij: ‘De stakingen hebben tot bewustwording van de Nederlandse arbeiders geleid, waarbij mogelijk de Duitse arbeiders het voorbeeld hebben gegeven.’ Deze gedachte is overigens ruim een eeuw geleden al geuit door Henriëtte Roland-Holst, maar, zoals is gebleken uit de stakingen van grondwerkers, maakt dat nog niet dat ze klopt. De stakingen van buitenlanders zijn zeker niet voorafgegaan aan de stakingen van Nederlandse arbeiders en we kunnen dus niet spreken van een soort importartikel. Loonarbeid roept stakingen op en daarvoor is een voorbeeld niet strikt noodzakelijk. Dat zou ook onlogisch zijn, want. wie had die buitenlandse arbeiders dan weer op het idee gebracht? Nog weer andere arbeiders? Of linkse intellectuelen? Het uiteindelijk resultaat van deze niet door de feiten ondersteunde gedachte is natuurlijk dat arbeiders pas in verzet zijn gekomen, nadat een invloed van buiten hen daartoe aanzette.

De stakingsverslagen doen ook licht het idee postvatten dat de stakers een domme, drinkende en nietsontziende massa vormden. Deze gedachten kwamen latere geschiedschrijvers afkomstig uit vakbondskring goed van pas. Het leek er immers op dat de arbeiders slechts bij tijd en wijle zeer ongericht in verzet kwamen. Pas de vakbonden zagen vervolgens kans om meer doelgericht leiding te geven aan het verzet van arbeiders. Frits de Jong, de officiële geschiedschrijver van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen schreef in 1956 bij voorbeeld: ‘Het is te begrijpen, dat in deze sfeer van pauperisme en verslaving een op inzicht en samenwerking gebaseerde arbeidersbeweging geen kans had – een rebels,

revolutionair verzet des te meer.' Een andere geschiedschrijver, Gerda van Asselt, heeft er echter naar aanleiding van een veenstaking in 1840 te Dedemsvaart reeds op gewezen dat '(…) blijkt dat we hier niet te maken hebben met een uitbarsting van woede en ongeorganiseerd verzet.' Zij leidde dat af uit het feit dat de arbeiders steun zochten bij een advocaat en de gouverneur. In 1862 werden twee arbeiders tot acht dagen gevangenisstraf veroordeeld, omdat zij een vergadering hadden belegd tot werkstaking in Lonneker en Enschede. Bovendien stelden zij een contract op waarin de arbeiders zich tot die staking verplichtten. Ook hieruit kunnen we niet anders concluderen dan dat deze arbeiders zeer doelbewust actievoerden.

De staking van Amsterdamse scheepstimmerlieden uit 1869 mag dan als zodanig bekend staan, het is niet echt de eerste georganiseerde werkstaking zoals de titel van een artikel van Vleggeert uit 1968 luidde. Stakers organiseerden voordien hun stakingen ook, maar niet in het kader van een vakorganisatie. Die bestonden immers nog niet. Het is derhalve niet juist om van georganiseerde versus ongeorganiseerde stakingen te spreken, maar beter van wel of niet door een vakorganisatie geleide stakingen. Vrijwel elke staking kent een zekere mate van organisatie, al is het maar doordat de stakers zich laten leiden door informele leiders.

De stakingen die we tot hier hebben behandeld, waren vooral stakingen van ongeschoolde grondwerkers in het bouwvak en de veenderijen. Behalve grondwerkers werkten in de bouw echter ook geoefende en geschoolde arbeiders. We kunnen daarbij denken aan timmerlieden, metselaars, heiers, schilders enz. en ook door hen werd in de negentiende eeuw gestaakt. De eerste staking van geschoolde bouwvakkers die ik heb gevonden was er een van heiers. Deze vond plaats bij de bouw van het Academisch Ziekenhuis te Leiden in maart 1868. Verscheidene heiers liepen van het werk toen de aannemer over wilde gaan op stukloon, omdat hem bleek dat de arbeiders de verwachte negen palen per dag niet haalden. Later op de dag keerden de stakers terug om de anderen te beletten door te werken. Ook nu weer traden politie en militairen op. Onderkruipers uit Katwijk zorgden er de volgende dag voor dat het werk doorgang kon vinden, maar al snel liepen zij tegen hetzelfde probleem op. Ook zij haalden de negen palen per dag niet en ook voor hen bleek toen het loon te laag.

Wat te doen? Vanaf 9 maart legden de Katwijkers eveneens het werk neer. Of zij wel resultaat hebben bereikt, is niet bekend.

In dezelfde periode staakten ook timmerlieden en metselaars in Zwartsluis, Koudekerk en Alphen aan den Rijn en in volgende jaren komen we meer stakingen van geschoolde bouwvakkers tegen. De bekendste staking van timmerlieden is die van scheepstimmerlieden op 29 april 1869 in de hoofdstad. De onrust en staking waren het gevolg van de gestegen huren en waren gericht op een loonsverhoging van fl. 1,80 naar fl. 2,per dag en verkorting van de arbeidstijd van veertien naar twaalf uur. De staking was voorafgegaan door een onderdanig verzoekschrift, dat door achthonderd arbeiders was ondertekend. Toen op 18 mei onderkruipers nagelopen en uitgescholden werden kwamen er huzaren om de rust te handhaven. Vier dagen daarna gingen reeds 320 arbeiders aan het werk op de oude voorwaarden. Deze staking kon ondanks onderkruiperij en legeringrijpen toch tot een goede afloop komen, omdat het vaklieden betrof, die niet door onderkruipers van buitenaf konden worden vervangen. Wel werden de stakingsleiders in het vervolg van werk uitgesloten. Dit conflict vond plaats in de jaren waarin de industrie voorzichtig begon te groeien en zich in Nederland prompt een stakingsgolfje voordeed. Allerlei groepen arbeiders beproefden het stakingswapen voor het eerst. Het zijn tevens de jaren waarin de vakbeweging opkwam onder diezelfde groepen van geschoolde arbeiders.

Vakbeweging

Aangezien we staking als een collectieve actie hebben gedefinieerd is het noodzakelijk om aandacht te besteden aan het ontstaan en de ontwikkeling van de vakbeweging. Arbeiders die staken gaan een verbond met elkaar aan met het doel iets te bereiken. Als ze een duurzaam verbond aangaan noemen we dat een vakvereniging. Zo'n vakvereniging is volgens de nog steeds geldende definitie van het echtpaar Webb uit 1894: 'een voortdurend verbond van loonarbeiders, ten doel hebbende hunne arbeidsvoorwaarden te handhaven en te verbeteren.' Uiteraard hebben arbeiders naast vakorganisaties nog andere verenigingen opgericht, waarbij we kunnen denken aan ziekenbussen, begrafenisfondsen en dergelijke. In het kader van dit boek zullen we ons echter uitsluitend bezighouden met de vakbeweging en een enkel uitstapje maken naar politieke partijen.

Het coalitieverbod bestond nog steeds en verbood ‘onderlinge zamenspanning’ en was daarmee een rem op stakingen, maar uiteraard ook op de vorming van vakverenigingen. Typografen hadden ondanks dit verbod de eerste schreden gezet op weg naar vakorganisatie en dat leidde tot oprichting van de Algemeene Nederlandsche Typografenbond (ANTB) in 1866.

Al vanaf het prille begin van de vakbeweging kunnen we een tegenstelling constateren tussen de directe belangen van de leden en de belangen van de organisatie. In de definitie van de Webbs heeft de vakbeweging een duurzaam karakter en deze duurzaamheid kan botsen met onmiddellijke belangen. Reeds na drie jaar kwam deze tegenstelling bij de ANTB tot uiting. In juli 1869 gingen tweehonderd typografen in Amsterdam in staking, maar de bond weigerde hen te steunen. ‘Het bondsbestuur had geen verlof gegeven tot deze werkweigering en alzoo hadden de stakers geen recht op uitkeering uit de bondskas.’, schreef Van der Wal, die de geschiedenis van de bond vastlegde.

Deze tegenstelling tussen leiding en leden zal een belangrijk kenmerk blijken te zijn van vele stakingen. Nu beperken we ons verhaal nog tot de jaren voor 1872 toen stakingen haast vanzelf buiten een vakbond om werden gevoerd. Inmiddels zijn we echter al aan het eind van deze periode aangeland, waarin Nederland flink was veranderd ten opzichte van de jaren dat Willem I aan het bewind kwam.

Nederland, dat een groot deel van zijn buitenlandse handel in handen zag van een staatsbedrijf moest wel meegaan in de liberalisering van de handel, die sinds de jaren veertig internationaal de norm was. De liberalen kregen, na de omwenteling van 1848, steeds meer de wind in de zeilen. Langzaam werden allerlei vrijheidsbeperkende regelingen uit het veld geruimd. De opheffing van het cultuurstelsel in 1870 in Indië is hier een goed voorbeeld van, maar ook het einde van het dagbladzegel (1869) gaf de aanzet tot een ingrijpende verandering. De prijs van kranten daalde hierdoor. Zo werden ze beschikbaar voor grote groepen Nederlanders, waardoor de omzet kon stijgen. Overigens is het niet zo dat alle liberalen ontkenden dat de overheid waar nodig, actief moest blijven ingrijpen. Omdat het maar niet wilde vlotten met de opbouw van een modern spoorwegnet richtte men het Staatsspoor (1863) op en om de havens van Amsterdam en Rotterdam een ruggesteun te

geven, vatte de overheid het graven van het Noordzeekanaal en de Nieuwe Waterweg aan. Daarnaast kwamen vanuit de hoek van de sociaal-liberalen voorstellen om iets te doen aan de onhygiënische woontoestanden in vooral de steden. Ook kwamen de eerste wetten tot stand die de arbeiders als groep probeerden te beschermen. Het eerste en misschien wel bekendste voorbeeld hiervan is het kinderwetje van Van Houten uit 1874. In 1839 was door de gouverneur van Overijssel al een wetsvoorstel ingediend om kinderarbeid te beperken, maar dit voorstel en een tweetal onderzoeken waaruit bleek dat kinderen soms vijftien uur per dag moesten werken, vermochten de regering niet te vermurwen. Pas het wetsvoorstel van de progressieve liberaal Sam van Houten leverde beperking van de kinderarbeid op. Zijn wet verbood arbeid van kinderen beneden de twaalf jaar, maar gold niet voor huishoudelijke en landarbeid. Het was niet veel, maar het begin was er.

De samenleving was kortom volop in beweging en de economie begon aan een groeiperiode die in feite aan zou houden tot de Eerste Wereldoorlog. Dit tijdperk van expansie behandelen we in het volgende hoofdstuk.

hoofdstuk 3 Het tijdperk tot de algemene staking van 1903

Als we de dertig jaar tussen 1872 en 1903 vergelijken met de voorgaande decennia dan valt de enorme groei van het aantal stakingen op. In de vorige periode braken jaarlijks gemiddeld drie stakingen uit. Dit aantal steeg nu tot 45 per jaar. Eenzelfde explosieve groei zien we bij het aantal stakers en het aantal gestaakte dagen. Beide stegen van respectievelijk 350 en drieduizend naar 4.500 en 67.000 gemiddeld per jaar.

Deze verandering in het optreden van de Nederlandse arbeiders vraagt om een verklaring. Deze moeten we zoeken in een tweetal veranderde omstandigheden. Het wettelijk coalitieverbod uit 1811 werd ingetrokken en de economie begon aan een langdurige groeifase. Laten we onze blik eerst richten op de institutionele verandering. We hebben gezien dat een van de erfenissen die de Fransen voor Nederland achterlieten, het verbod op ‘onderlinge zamenspanning’ was. Het was aan arbeiders verboden om zich te verenigen

teneinde hoger loon te bedingen. Een individuele arbeider had wel het recht om naar zijn patroon te gaan en hoger loon te vragen of te eisen. Als hij echter met collega's afsprak om deze eis gezamenlijk te stellen en ervoor te staken, dan waren ze strafbaar. Deze wet vertegenwoordigde het ultieme liberalisme, tegenwoordig zouden we over individualisering spreken. Er gingen echter steeds meer stemmen op van mensen – onder hen bevonden zich trouwens ook liberalen – die inzagen dat arbeiders en patroons verschillende machtsposities hebben. Zij vonden het onbillijk dat aan de zwakste partij het recht ontzegd werd om gezamenlijk op te treden. Dergelijke discussies werden overal elders in Europa ook gevoerd. Het coalitieverbod verdween dan ook in een tijdsbestek van vijftien jaar in alle landen. Alleen in de absolute voorvechter van vrijhandel en vrije economische verhoudingen in het algemeen, Engeland, trok men het verbod al in 1824 in. De arbeiders in de andere landen kregen de vrijheid om te staken tussen 1863 en 1879. In Nederland gebeurde dat in 1872.

Het is overigens niet zo dat alle parlementsleden enthousiast waren over het voorstel om de betreffende artikelen uit het Wetboek van Strafrecht te halen. Eerst staakten de stemmen en pas een dag later werd het voorstel aangenomen, en dan ook nog met de kleinst mogelijke meerderheid.

Toch verbaast het niet dat ondanks de niet-geringe weerstand tegen opheffing juist in deze jaren het coalitieverbod sneuvelde. Het was een roerige tijd. We zullen in de loop van onze speurtocht naar stakingen in Nederland nog een aantal malen stuiten op een dergelijke periode waarin alle zekerheden van het leven ineens niet meer lijken wat ze leken.

Gebeurtenissen

Een greep uit de gebeurtenissen laat ons het volgende zien. In 1859 had Charles Darwin zijn *Ontstaan der soorten door natuurlijke teeltkeus* gepubliceerd. Hij sloeg daarmee voor velen de laatste fundamenten onder de zekerheden van het christelijke bijbelverhaal weg. In Nederland was Multatuli een van degenen die deze gedachten verspreidde, maar ze ook verbond met hevige kritiek op de sociale omstandigheden waaronder velen in Nederland en de koloniën moesten leven. Zijn kritiek maakte hem gedurende tientallen jaren tot een idool van duizenden arbeiders die in Multatuli een voorvechter van arbeidersrechten zagen. In

1870 werd de doodstraf afgeschaft.

Aletta Jacobs werd als eerste vrouw toegelaten tot het middelbaar onderwijs. Frankrijk en Duitsland voerden in 1870 en 1871 oorlog tegen elkaar. Na die oorlog grepen de arbeiders in Parijs de macht waarmee ze heel behoudend Europa schrik aanjoegen. In het bloed van vele Parijzenaars smoorden de Franse machthebbers na twee maanden de arbeidersmacht. Deze Commune van Parijs bevestigde voor de vooruitstrevende politici en ondernemers, dat er iets diende te gebeuren aan de achterstelling van de arbeiders. Angst en onrust over de aspiraties van de arbeiders heersten al langer onder de burgerij.

Karl Marx en Friedrich Engels wisten deze angst aardig te verwoorden toen zij in 1848 het *Manifest van de Communistische Partij* schreven. Zij begonnen dit manifest veelzeggend met de woorden: 'Een spook waart door Europa – het spook van het communisme'. Een van de gevolgen van de angst voor het communisme was een verandering van instelling onder sommige, vooral moderne ondernemers. De oprichter van het huidige GistBrocades en Calvé, Jacques van Marken, schreef reeds in 1869:

'De arbeidersquestie is, op het oogenblik, naar het mij voorkomt, het gewigtigste sociale vraagpunt. Zij zal onvermijdelijk tot een uitbarsting komen; het is dus zaak er op voorbereid te zijn. Hoe de oplossing van dien strijd tusschen kapitaal en arbeid zal zijn, kan ik onmogelijk gissen.'

Toen hij zijn bedrijven leidde, begreep hij dat hij de arbeiders aan zijn bedrijf moest binden door diverse sociale maatregelen te treffen. Er kwamen een pensioenfonds, ruime arbeiderswoningen, een personeelsblad, en zelfs een personeelsvertegenwoordiging, de Kern. De ideeën, die Van Marken en een aantal andere ondernemers ontwikkelden, sloten aan bij gedachten die al langer leefden. Een aantal gelijkgestemden sloot zich daarom in 1870 aaneen in het Comité ter bespreking van de sociale quaestie.

Maar er gebeurde nog meer in deze jaren. Het Suezkanaal werd in 1869 geopend en bracht zo Indië stukken dichter bij het moederland. Een jaar later hief de regering het Cultuurstelsel op Java op, waardoor het particulier kapitaal daar vrij kon gaan opereren. De Nieuwe Waterweg verbond vanaf 1872 Rotterdam rechtstreeks met de zee en vier jaar later volgde

Amsterdam met het Noordzeekanaal. De havens van de grote steden konden vanaf deze tijd de spil worden waaromheen de Nederlandse economie een groeispurt maakte. Door de Frans-Duitse oorlog waaruit Duitsland als winnaar te voorschijn was gekomen, ontstond daar een nationale economie met een versnelde industrialisatie. Vooral Rotterdam profiteerde vervolgens van de ontwikkelingen in het Duitse achterland. Het komt er in het kort op neer dat alle neuzen dezelfde kant uit stonden. Nederland ontwaakte.

Er kwamen zes industriegebieden in Nederland tot stand: Amsterdam en de Zaanstreek met metaalindustrie, chemie, houtverwerkende en voedingsindustrie. Rotterdam met vooral metaalindustrie, nog steeds de textiel in Twente, lichte industrie (sigaren, leerbewerking en lichte metaal) in Brabant, mijnbouw in Limburg en de landbouwafhankelijke industrieën (strokarton en aardappelmeel) van Oost-Groningen. In Nederland was voldoende kapitaal voorhanden om deze industrieën tot ontwikkeling te brengen en er was eveneens geen gebrek aan arbeiders. Het oude probleem waar men enkele tientallen jaren geleden tegenaan was gelopen, bestond echter nog steeds. De scholing van die arbeiders was ten ene male onvoldoende voor de moderne industrie. Het gevolg was dat er wederom buitenlanders naar Nederland werden gehaald die wel geschikt waren om daar te arbeiden, terwijl de autochtonen, zoals we dat nu zouden noemen, aan de simpele werkzaamheden werden gezet. Deze inheemse arbeiders ervoeren de veranderingen ongetwijfeld als een verbetering. Tot voor kort waren er, in met name de steden, veel paupers, mensen die zelf het hoofd niet boven water konden houden. Voor hun levensonderhoud waren zij grotendeels afhankelijk van de kerkelijke en particuliere armenzorg geweest. Veel van deze paupers waren door generaties pauperisme vrijwel ongeschikt geworden, zelfs voor de eenvoudigste arbeid. Omdat ook deze mensen in de ontwikkelingen mee moesten gaan, legden de progressieven uit die tijd nadruk op scholing en ontwikkeling. Ook met het oog op de hygiëne in de grote en steeds voller wordende steden, kwam er een ‘beschavingsoffensief’ tot stand. Arbeiders werden zo deels vrijwillig, deels gedwongen klaar gemaakt voor het moderne kapitalisme.

Opkomst arbeidersbeweging

De snelle opkomst van het kapitalistische grootbedrijf leverde echter niet alleen banen op. De oude ambachtslieden zagen zich in hun bestaan bedreigd door de concurrentie van de nieuwe industrie. Dit angstgevoel wordt wel aangevoerd om te verklaren waarom juist onder die bedreigde vaklui de eerste vakverenigingen ontstonden. We hebben al gewezen op de typografen, maar ook andere groepen begonnen zich te organiseren. De typografenbond ANTB sloot in de statuten steun aan stakingen uit, omdat het coalitieverbod bij de oprichting in 1866 nog van kracht was. Toch waren veel patroons er niet gerust op. Voorheen hadden ze nooit bezwaar gemaakt tegen organisaties van vaklieden, zolang deze zich maar bezighielden met lezingen en gezellige avonden. Sterker nog, veelal steunden de patroons dit soort verenigingen. Nu er een organisatie bestond die het lef had om loonsverhoging te vragen, veranderde die welwillendheid. De bestuursleden van de ANTB kwamen op een zwarte lijst en arbeiders van wie bekend werd dat ze lid waren, werden op staande voet ontslagen.

In de jaren rond 1870 vond een klein stakingsgolfje plaats en dit gevoegd bij het ontstaan van een groot aantal vakverenigingen, leidde ertoe dat sommige patroons zich met hand en tand verzetten tegen de dreiging van een opkomende arbeidersbeweging. Deze dreiging werd natuurlijk mede zo gevoeld door de gebeurtenissen in Parijs waar we al gewag van hebben gemaakt. Er werd daarenboven zelfs een Nederlandse sectie van de socialistische International Working Men's Association (IWW) opgericht en dat bezorgde menig burgerman slapeloze nachten. Overigens sloten slechts zeer weinig arbeiders zich aan bij de IWW, die wij tegenwoordig beter kennen onder de naam Eerste Internationale. Haar radicaal communisme was de meeste arbeiders vreemd. Gematigden richtten daarom in 1871 het Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond (ANWV) op. Het ANWV onderhield nauwe kontakten met vooruitstrevende ondernemers. Oudegeest, een geschiedschrijver van de Nederlandse vakbeweging, gaf later de volgende typering:

'De geschiedenis van het Algemeen Nederlandsch werkliedenverbond is de geschiedenis van goedwillende mannen, voor een groot gedeelte voortgekomen uit de élite der arbeidersklasse (handwerkers) die strijd voeren tegen de sociaal-democratie en de organisatie van de massa der arbeiders.'

Deze kritiek laat uiteraard onverlet dat het ANWV de eerste en lange tijd ook de grootste landelijke organisatie van arbeiders in ons land was.

De IWW ging roemloos ten onder, maar het zaad was verspreid. Kleine groepjes socialisten wachtten op betere tijden. Tijdelijk vonden zij, zoals bijvoorbeeld de smid Willem Ansing, onderdak bij het ANWV maar door de grote verschillen van inzicht kon dit niet lang duren. In 1881 richtten zij daarom de SociaalDemocratische Bond (SDB) op waarin arbeiders en radicale intellectuelen elkaar vonden. Radicalen uit de middenklasse die zich voorheen tot het liberalisme wendden, sloten zich in dit tijdvak vooral aan bij de socialisten. Het bekendste voorbeeld hiervan is Ferdinand Domela Nieuwenhuis, een Luthers dominee uit een Amsterdamse professorengezin, die door veel arbeiders als 'onze verlosser' werd gezien.

Om de opkomende arbeidersbeweging, hoe gematigd over het algemeen ook, het hoofd te bieden, sloten ook patroons zich soms aaneen. Een van de eerste ondernemersorganisaties was die van de sigarenmakerpatroons. In 1873 kwamen zij bijeen als reactie op een staking in Amsterdam, die diende om een loonsverhoging te verkrijgen. Deze staking brak nota bene uit als reactie op een loonsverhoging die een van de patroons zijn arbeiders per 1 januari beloofde. De bewuste patroon, Meyer, maakte zich hiermee niet bijster populair bij zijn collega's en zij verjoegen hem een dag later van de handelsbeurs. Onder de sigarenmakers wakkerde de loonsverhoging bij Meyer het verlangen naar ook zo'n verhoging echter aan. Ze vroegen deze en bij een van de bedrijven begonnen de arbeiders een staking. Wat voorheen nooit gebeurde, kwam nu tot stand. De patroons verenigden zich en verklaarden arbeiders in Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht uitgesloten. Ze slaagden erin de strijd te winnen en de Nederlandsche Sigarenmakersbond kapot te maken. Bovendien richtten ze een vereniging voor patroons en werklieden op waarvan een der doeleinden was de 'voor beide zoo verderfelijke werkstakingen te voorkomen.'

Inmiddels bleek het liberale ANWV te radicaal voor arbeiders die in geestelijk opzicht onder christelijke leiding stonden. Overigens betekent dit niet dat christenen te allen tijde negatief over stakingen dachten. Zo schreef dominee Abraham Kuyper in 1872 over patroons, die hun werklieden onrecht doen:

‘In dit geval bezit de zwakke een rechtsmiddel: de werkstaking. Wat men ook daartegen inbrenge, de feiten hebben bewezen, dat, dankzij de werkstakingen door de Trade-unions in het leven geroepen, in de laatste veertig jaar het loon in Engeland minstens 15 percent, op sommige plaatsen 50 percent gestegen is. (...) De Kerk, die sinds negentien eeuwen, zonder aanzien des persoons, de rechten van allen verdedigt, staat hier den arbeider volkomen ter zijde.’

Deze Kuyper zullen we in onze geschiedschrijving nog een keer tegen komen.

De liberale opvattingen van het ANWV waren het struikelblok voor protestanten. Toen het ANWV zich in meerderheid uitsprak voor de neutrale school richtten protestants-christelijke werklieden in 1876 Patrimonium op. De kerkelijke scheiding, die zich onder de naam Doleantie in protestants Nederland voltrok leidde ook weer tot een splitsing in Patrimonium. De Hervormden richtten de Christelijke Nationale Werkmansbond (1890) op en in 1910 zag daarnaast het Nederlandsch Luthersch Werklieden Verbond nog het licht. Al deze organisaties waren algemene werkliedenverenigingen en geen vakorganisaties. Kenmerkend voor vakorganisaties is dat zij hun leden rekruteren onder vakgenoten, dus typografen bij typografen, smeden bij smeden enzovoort. Het ANWV en de protestants-christelijke organisaties organiseerden hun leden niet langs de lijnen van vak of beroep, maar alle werklieden die de grondslag onderschreven konden lid worden. Vanuit Patrimonium werden vanaf 1890 echter vakverenigingen gesticht en dat leidde uiteindelijk in 1909 tot een echte vakcentrale, het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV).

Ook Rooms-katholieke arbeiders organiseerden zich in eigen organisaties, die altijd onder leiding van een geestelijke stonden. In 1868 werden de eerste St.Josephsgezellenverenigingen opgericht, die zich in 1909 bundelden in het Bureau voor de Rooms-Katholieke Vakorganisatie (RKV) en later het Rooms-Katholiek Werklieden Verbond (RKWV, 1925).

Als we in onze geschiedschrijving terugkeren naar de economische ontwikkeling, dan kunnen we constateren dat de economie vanaf 1870 aansluiting vond bij de rest van de wereld. In de voetsporen van de groei van handel en verkeer kwam een moderne industrie tot stand. De

arbeiders die deze nieuwe industrie bevolkten, kwamen voor een deel van het platteland, dat ontvolkte door een crisis in de landbouw. Deze crisis, die het gevolg was van de groeiende import van goedkoop graan uit Amerika, verdreef veel plattelanders naar de steden. Daar verdwenen de nieuw aangekomenen weldra in fabrieken, terwijl de haven in vooral Rotterdam duizenden ongeschoolden opnam. Er is in de houding van de ondernemers een duidelijk verschil merkbaar tussen de leiders van de industrie en die in de havens. Van Marken, die we al hebben geciteerd, staat model voor de industrie waar behoefte was aan min of meer ontwikkelde arbeiders. In de havens heerste een geheel andere mentaliteit. Daar hadden de ondernemers slechts belang bij een groot reservoir aan sjouwers waaruit ze naar believen konden putten. De arbeiders werden per taak aangenomen en na afloop van de werkzaamheden stonden ze weer op straat.

Toch kunnen we ons voorstellen dat de arbeiders ondanks alles blij waren als ze werk hadden. De werkloosheid daalde door de economische groei van gemiddeld vijf procent in de jaren 1850-1869 naar drieënhalf procent in de periode 1870-1889, wat neerkomt op honderdduizend mensen extra aan het werk. Die verdienden dan ook nog meer, want de stijging van het reële loon in hetzelfde tijdvak bedroeg bijna zeventig procent. Deze daling van de werkloosheid en de stijging van het loon doen uiteraard niets af aan de ellendige omstandigheden waaronder vele duizenden leefden. We kunnen ons echter ook voorstellen dat velen de ontwikkelingen als een vooruitgang ervoeren. Hoe mensen het ervaarden om van het platteland naar de stad te trekken, kunnen we uit de enkele bestaande levensbeschrijvingen opmaken. Voor veel nieuwkomers in de grote stad was het geen onverdeeld genoegen. Ook de ambachtslieden die zagen hoe hun beroep, dat soms eeuwenlang onveranderd was gebleven, in hoog tempo veranderde, zagen de ontwikkelingen met lede ogen aan.

We hebben al opgemerkt dat rond 1870 een kleine stakingsgolf plaats vond, die echter evenals de oprichtingsgolf van vakverenigingen vrij snel wegebde. Patroons verzetten zich soms tegen zowel stakingen als vakverenigingen door mensen op een zwarte lijst te zetten en waar mogelijk een bedrijf geheel stil te leggen tijdens een uitsluiting. Deze voor Nederland ongekende explosie van klassenstrijd verdween door economische oorzaken. De conjunctuur

daalde gaandeweg de jaren zeventig in de negentiende eeuw korte tijd en, zoals we nog vaker zullen zien, in tijden van een slechte conjunctuur neemt de stakingsactiviteit over het algemeen af. De risico's op ontslag zijn dan namelijk groter en het is moeilijk om een nieuwe baan te vinden.

Het zou tot eind jaren tachtig van de negentiende eeuw duren voor er weer sprake was van een duidelijke toename van de stakingsactiviteit. Toen waren het niet meer alleen de grondwerkers en ambachtslieden, maar gingen ook stedelijke ongeschoolde arbeiders de strijd aan. De hernieuwde strijdfase begon deze keer in de textiel te Twente, waar gedurende de afgelopen decennia een modern kapitalistische bedrijfsvoering de verhoudingen danig door elkaar had geschud. In januari 1888 brak een staking uit onder de wevers van de Gebr. Scholten in Almelo, omdat ze een loonsverlaging niet wensten te accepteren. Bij demonstraties werden ruiten ingegooid, wat weer aanleiding gaf tot politieoptreden en vanaf 12 januari een samenscholingsverbod voor meer dan vijf personen.

Na twee weken waren er al zevenhonderd stakers, hoewel de strijd begon met rond de tweehonderd arbeiders. Gerrit Bennink, een wever die socialist was geworden, zag kans de actievoerders te disciplineren waardoor het vervolg van de staking een ordelijk verloop kende. In het hele land kwam een solidariteitscampagne op gang. Zo stuurde de Coop. bakkerij De Volharding uit Den Haag broden en werd overal geld opgehaald. De al enkele malen genoemde Delftse ondernemer Van Marken probeerde te bemiddelen tussen directie en stakers. In een brochure De werkstaking te Almelo sprak hij onomwonden zijn steun uit voor de stakers. De loonsverlaging werd uiteindelijk vrijwel tenietgedaan, maar toen waren de stakers wel maanden verder. De voltallige stakingsleiding mocht overigens niet terugkomen bij Scholten, maar zij vonden werk in een speciaal voor hen opgerichte coöperatieve bakkerij, De Overwinning.

In hetzelfde jaar brak ook weer een grote staking uit onder veenarbeiders. Het gaat hier om een beweging die anderhalve maand door Drenthe en een deel van Friesland trok. Op 15 april begon het allemaal in Nieuw-Amsterdam. 'Daar trokken de werkstakers in troepen naar de woningen der veenbazen, waar eenige ruiten werden verbrijzeld.' Een van de belangrijkste eisen was dat er een eind zou komen aan de verplichting om in de winkels van

de veenbazen levensmiddelen te kopen. Deze gedwongen winkelnering bestond in meerdere plaatsen en kwam er over het algemeen op neer, dat de arbeiders meer dan noodzakelijk betaalden voor een hoop producten. Deze staking werd gewonnen en bracht de beweging aan het rollen. Op 19 april legde in de Krim zeshonderd man het werk neer en vanaf toen raakte de hele regio in de strijd betrokken. Na een maand begonnen de stakingen te verlopen; de lonen stegen een beetje en begin juni was de beweging voorbij. Het totaal aantal stakers bedroeg ongeveer 3.500 en er gingen tachtigduizend arbeidsdagen verloren.

In het jaar dat volgde op deze acties nam het aantal stakingen toe van negentien tot 47 en verdubbelde het aantal stakers voor het eerst tot boven de tienduizend. Het grootste conflict uit 1889 was een algemene staking in de Rotterdamse haven. De beweging begon op 18 september met een vergadering van een paar honderd bootwerkers, naar aanleiding van de Londense dokwerkerstaking, waarop looneisen gesteld werden. Een dag later was er weer een vergadering, waarop de eisen gespecificeerd en een ultimatum gesteld werd. De patroons geloofden niet in de mogelijkheid van een staking en reageerden niet, waarop de arbeiders tot staking besloten. In korte tijd lag de hele haven stil. Onderkruipers werden aangevoerd, maar de staking bleef algemeen en de patroons toonden zich bereid tot onderhandelen. Een stakingsvergadering op 30 september wijst een voorstel om in afwachting van de onderhandelingen aan het werk te gaan, af. Een hetze tegen de socialisten leidt ertoe, dat afstand genomen wordt van de SDB. Het ANWV komt meer in beeld. Maar ook het ANWV-voorstel om allereerst aan het werk te gaan wordt door de stakers afgewezen. Op 2 oktober gaan de patroons vrijwel geheel overstag en krijgen de arbeiders een loonsverhoging en vijftig procent toeslag voor werk op zondag.

De bankier Marten Mees schreef na de staking een artikel in *De Economist*, waarin hij de staking weet aan het optreden van de socialisten, die de mensen ontevreden maken. Hij vond ook, dat de staking slecht georganiseerd was, waardoor ‘terrorisme’ tegen werkwilligen aanleiding gaf tot totale wanorde, ook al omdat de politie niet optrad. In de krant van 23 oktober stond een berichtje dat iemand was overleden aan de gevolgen van mishandeling tijdens de staking. Na afloop van de staking werden in verband met het geweld zes arbeiders veroordeeld tot straffen variërend van een tot zeven maanden, wegens handgemeen en

opruiing. De staking leidde ook tot oprichting van een vakbond, de Rotterdam Branch van de London Dock, Wharf, Riverside and General Labourers' Union. De patroons van hun kant verenigden zich in de Vereeniging van Cargadoors. Op 25 maart 1890 meldde De Amsterdammer overigens dat de Labourers' Union 'geheel uit elkander gespat' was. Van der Kolk en Sas, die een tijd als vrijgestelden van de bond hadden geleefd, werkten nu weer als sjouwer.

In de periode rond 1890 vond, evenals rond 1870, een stakingsgolf plaats. Deze golf viel wederom in een tijd dat er diverse veranderingen op stapel stonden. In 1887 werd het censuskiesrecht afgeschaft en kregen alle volwassen mannen kiesrecht die voldeden aan bepaalde, bij wet te bepalen kenmerken van 'geschiktheid en maatschappelijke welstand'. Deze grondwetswijziging, waarbij het percentage van de bevolking met kiesrecht flink steeg, kwam tot stand ondanks en dankzij massale demonstraties voor algemeen kiesrecht. Ondanks, omdat de kiesrechtbeweging haar zin slechts ten dele kreeg. Dankzij, omdat de beweging een steun in de rug was voor de radicalen in de Tweede Kamer, die algemeen stemrecht wensten. Een van de gevolgen van de kiesrechtuitbreiding was de toetreding tot het parlement in 1888 van de socialist Domela Nieuwenhuis.

Ook greep de overheid in deze jaren in de sociale verhoudingen in. In 1886 en 1890 werden parlementaire enquêtes gehouden naar de arbeidsomstandigheden en in 1889 kwam in een Arbeidswet het verbod op kinderarbeid tot stand. Daarnaast werden in dat jaar arbeid van jeugdigen tot 16 jaar en vrouwen geregeld, terwijl ter controle de arbeidsinspectie werd opgericht. In dit verband was een opvallende gebeurtenis de staking bij Dumonceau in Groningen van een jaar later. In januari staakten de vrouwelijke arbeiders voor loonsverhoging en het ontslag van Folkerts, een 'vervelende' opzichter. Daarnaast eisten ze ook afschaffing van het boetestelsel, ongedaan maken van drie ontslagen, doorbetaling van de gestaakte dagen en een eind aan de looninhouding voor de haspelders. De arbeidsters wilden loonsverhoging omdat de arbeidsdag verkort was als gevolg van de Arbeidswet. Na drie weken staken gaven ze er onverwacht de brui aan.

In 1890 vond nog een aantal indrukwekkende stakingen plaats in de veenderijen en in de landbouw. De eerste staking die we kort zullen beschrijven vond echter in de textiel plaats in

februari. Bij Ter Kuile & Morsman in Enschede legden 125 arbeiders het werk neer. De aanleiding was het ontslag van een collega wegens dronkenschap. De staking duurde lang en leden van Patrimonium wilden weer aan het werk. Wat echter belangrijker was, is dat twintig andere fabrikanten, omdat de staking niet was aangekondigd, wilden overgaan tot een uitsluiting van twee dagen per week voor hun personeel. Op 9 mei was het zover, tussen de zes- en zevenduizend arbeiders werden uitgesloten. Enkele dagen later was de staking afgelopen onder invloed van de priester Jozef Ariëns. Negen actievoerders werden vrijwillig geslachtofferd en nadien ondersteund. Deze ondersteuning duurde eind juli nog voort. Tijdens deze staking is het herhaaldelijk tot gevechten tegen onderkruipers gekomen. Politie en marechaussee traden hard op en burgemeester Van der Zee kondigde zelfs een samenscholingsverbod af.

Wat deze staking vooral van belang maakt in de geschiedschrijving van de Nederlandse arbeidsverhoudingen, is het keiharde optreden van de gezamenlijke fabrikanten. Hier vond voor het eerst een verschijnsel plaats dat in de boeken is gekomen als het ‘Twentse stelsel’. Tot in de jaren twintig van de vorige eeuw bleef dit een vaste afspraak tussen de Twentse ondernemers. Iedere staking, hoe klein of gerechtvaardigd ook, zou worden beantwoord met een uitsluiting van alle arbeiders, in alle fabrieken. Ook in andere bedrijven hebben de ondernemers hun personeel wel uitgesloten. Dat het in Twente tot een vast systeem kwam, is het gevolg van een tweetal omstandigheden. De ondernemers waren al enkele decennia heer en meester over de hele streek. Daarnaast was het voor de arbeiders nauwelijks mogelijk om uit te wijken naar ander werk.

Twee maanden na het uitbreken van de staking in Enschede kwam het weer tot een groot conflict in de veenderijen. Ongeveer 1.500 arbeiders bonden de strijd aan met de veenbazen. Ze hielden het een maand vol, onder andere gesteund door Domela Nieuwenhuis, die het woord voerde op openluchtvergaderingen. Maar ‘Wat het lijden niet vermocht, sabel, karabijn, huurlingen en paarden niet konden bewerkstelligen, de honger zelfs niet kon doen, dat deden verdachtmakingen en... Patrimonium.’, aldus het blad De Klok. Aanvankelijk kwamen alle stakers te Beets nog op het dagelijks appèl. Patrimonium bewerkte echter zijn

eigen mensen en organiseerde vervolgens een eigen appèl Dit gaf tweespalt en het eind van de staking.

Op 7 augustus begon, op het hoogtepunt van de vlasoogst, een staking onder landarbeiders geleid door Broedertrouw. Van de twintig boeren weigerden er acht het nieuwe contract te tekenen. Hierin was geregeld dat alle arbeiders een baan kregen en deze tot 1 maart 1891 zouden behouden. Bij die acht werd de staking voortgezet met 132 man waarop bijna tweehonderd soldaten naar de Westhoek en de Oosthoek trokken. Het inhuren van onderkruipers werd een fiasco. Toen de winter eraan kwam ontsloegen sommige boeren hun arbeiders en anderen zetten ze hun huis uit als ze hun lidmaatschap van Broedertrouw niet zouden opzeggen. Er volgden ook enkele processen, waarin de socialist Pieter Jelles Troelstra optrad als verdediger. Eind februari 1891 liep het contract af en enige boeren, die weer onder druk stonden van de landeigenaren, ontsloegen arbeiders die vorig jaar gestaakt hadden. Ook werden de lonen met twintig procent verlaagd. Op 24 maart gingen vijftot zeshonderd arbeiders in staking. De boeren konden het makkelijk volhouden, omdat eventuele schade door de landeigenaren werd gedekt. De arbeiders kregen ook steun van diverse kanten, zo werd er zelfs vanuit Engeland honderd gulden opgestuurd. Begin april gingen de eerste onderkruipers weer aan het werk, waaronder veel christenen, maar ook een voorman van Broedertrouw. Het samenscholingsverbod dat was afgekondigd werd fel nageleefd, en de huisuitzettingen gingen ook door. In het najaar, dus ruim een jaar na het begin, was de staking afgelopen en verloren. Deze lange duur maakt dat de staking in Het Bildt vaak is beschreven.

Wat opvalt is dat de drie stakingen, die we hebben beschreven alle tot verlies leidden. De drie waren goed voor 36 % van het aantal stakers in 1890, maar bijna negentig procent van het aantal gestaakte arbeidsdagen. Dit verschijnsel zullen we nog vaker tegenkomen. Stakingen die lang duren en waarbij derhalve veel dagen verloren gaan, worden meestal door de arbeiders verloren. Dit heeft te maken met de dan blijkbaar bij de ondernemers ontbrekende drang om de productie snel te hervatten. Dit is meestal het geval in een periode dat het economisch niet zo goed gaat. Dan is het immers voordeliger om de productie en ook de vaste kosten te beperken. Er kan toch niet veel worden verkocht.

NAS

In de jaren na 1890 daalde de stakingsactiviteit enige tijd. Het peil bleef echter wel hoger dan ooit in de jaren 1873-1888 het geval was geweest. De arbeiders leken ontwaakt en dat blijkt ook uit de toenemende groei van de vakbeweging. Dat was overigens een internationaal verschijnsel en oversteeg daarmee de eigenaardigheden van specifiek Nederlandse omstandigheden. De internationale opleving van het arbeidersverzet leidde tot oprichting van een Socialistische Internationale (de Tweede Internationale). De Nederlandse afdeling hiervan nam in 1893 het initiatief tot de vestiging van de eerste vakcentrale, het Nationaal Arbeids Secretariaat (NAS). Hierin vonden diverse vakbonden en andere arbeidersorganisaties elkaar.

Om het NAS te typeren laten we een van de mannen van het eerste uur, A. van Emmenes, aan het woord:

‘De onafhankelijke vakorganisatie stelt zich ten doel: propaganda te maken voor de algemeene werkstaking; anti-militaristische propaganda met kracht te voeren; den dagelijkschen strijd te voeren voor betere toestanden; zich gereed te maken tot overname der productieregeling uit de handen van ’t kapitalisme, opdat dit niet worde opgedragen aan een staat met z’n dwang en discipline.’

Het NAS steunde vrijwel iedere staking die uitbrak, maar wilde geen permanente stakingskas vormen. Iedere keer opnieuw werden oproepen aan de arbeiders gedaan om hun stakende collega’s financieel te steunen. Deze solidariteit was volgens de NAS-opvatting evenzeer een vorm van strijd voeren als het staken-zelf. Het moge duidelijk zijn dat veel van de vakbondsmannen, die met het dagelijks bestaan van hun organisatie te maken hadden, niet zo veel op hadden met hoogdravende woorden, maar veel pragmatischer in het leven stonden.

ANDB

In de periode dat het NAS werd opgericht, ontstond ook de hoofdstroming van de Nederlandse vakbeweging. Na een spontaan begonnen staking van diamantbewerkers in Amsterdam, werd in 1894 de Algemeene Nederlandsche Diamantbewerkers Bond (ANDB)

opgericht. Deze bond werd volgens uit Engeland overgenomen inzichten georganiseerd. Om het verschil met de opvattingen en methoden van het NAS te accentueren noemde men de vakbeweging naar Engels model de ‘moderne beweging’. Kenmerkend voor de moderne vakbeweging was in de woorden van H. Polak:

‘Op hare leden moet zij onder alle omstandigheden kunnen vertrouwen. Zij moet er zeker van zijn, dat hare besluiten, eventueel die van hare besturende colleges, stiptelijk nageleefd worden. Bovendien moet zij beschikken over ruime geldmiddelen en tenslotte behoort de leiding toevertrouwd te zijn aan bezoldigde bestuurders, die aldus al hun tijd, kennis en kracht aan de organisatie, haar inwendig beheer en haar optreden naar buiten kunnen wijden.’

De praktijk was uiteraard weerbarstiger dan deze mooie woorden. Binnen de ANDB gingen er bijvoorbeeld enkele jaren overheen voor er een huishoudelijk reglement was. Het kostte de bestuurders bovendien moeite om de leden contributie te laten betalen. Deze geringe bereidheid van de leden om de bestuursbesluiten ‘stiptelijk’ na te leven leidde er op 25 september 1895 toe dat de bestuursleden het bijltje erbij neer wilden gooien. Duizenden arbeiders gingen daarop in proteststaking en op een manifestatie ‘… gaven verschillende aanwezigen de verzekering, in het vervolg alles te zullen doen, dat de verschillende bestuurslichamen in het belang van den Bond meenden van hen te moeten vorderen.’

Zo lukte het geleidelijk aan om vrijwel alle diamantbewerkers te organiseren en de ANDB op ‘moderne’ leest te schoeien. Bij deze vorm van vakbeweging hoorde ook een andere visie op de arbeidersstrijd dan in het NAS leefde. We hebben reeds gezien dat het NAS zich ten doel stelde het kapitalisme omver te werpen. Binnen de moderne beweging werd de verbetering en handhaving van arbeidsvoorwaarden als doel gesteld. De ANDB heeft zich nooit bij het NAS aangesloten, iets dat tientallen andere vakorganisaties wel deden, zij het soms met flinke aarzeling. De niet-confessionele vakbeweging was met andere woorden verdeeld tussen idealisten en pragmatici, tussen revolutionairen en hervormers, tussen het NAS en de ANDB.

Vanaf 1893 nam de stakingsbeweging weer toe en in 1897 werd voor het eerst het aantal van honderd stakingen overschreden. Overigens voerden arbeiders ook op andere wijze actie. Er waren aan het eind van de jaren negentig diverse werklozendemonstraties. Ook spraken vakbonden soms een boycot uit over een bedrijf. Dat hield in dat alle arbeiders werden opgeroepen om zich niet bij het betreffende bedrijf te melden voor werk. Nog een andere actie voerden de modelmakers van de Koninklijke Nederlandsche Grofsmederij in Leiden. In 1895 namen zij collectief ontslag, uit protest tegen een opgelegde boete.

Toen het aantal stakingen opliep, nam de weerstand van veel ondernemers tegen vakbeweging en staking toe. Dit had ook te maken met het feit dat zo nu en dan arbeiders staakten voor een verplicht lidmaatschap van de vakbond. Ondernemers voelden zich dan bedreigd in hun bedrijf. Ze sloegen soms hard terug. Bij Van Nelle in Rotterdam waren in 1894 twintig vakbondsleden ontslagen en daarop legden tientallen arbeiders het werk neer. Naast erkenning van hun bond eisten ze ook loonsverhoging, maar ze moesten na een strijd van ruim viereneenhalve maand het hoofd buigen. In 1895 deden zich twee grote stakingen voor om vakbondskwesties. Beide vonden plaats in Amsterdam, waar het werk door grote groepen arbeiders langdurig werd neergelegd. Bijna vierhonderd sigarenmakers staakten tevergeefs drie maanden voor het verplichte lidmaatschap van alle sigarenmakers. In hetzelfde jaar legden 8.500 Amsterdamse diamantbewerkers het werk ruim een maand neer. Ook zij eisten een verplicht lidmaatschap, ofwel een closed shop.

Ruim drieduizend diamantbewerkers herhaalden deze actie in 1902 en hielden het drie maanden vol. De Juweliersvereeniging, een patroonsorganisatie, had geëist dat het besluit van de ANDB uit 1895, dat haar leden slechts met andere bondsleden zouden werken, ingetrokken werd. De arbeiders weigerden dit, waarop op 1 januari een uitsluiting en een dag later de algemene werkstaking werden geproclameerd. Beide acties liepen dus door elkaar heen.

De ondernemers organiseerden zich vooral om het arbeidersverzet en de toenemende staatsmacht te weerstaan. Het was onvermijdelijk dat deze werkgeversorganisaties zich evenals hun opponenten, de vakbonden, landelijk organiseerden. De eerste belangrijke nationale werkgeversorganisatie kwam voort uit ongerustheid onder Twentse

textielfabrikanten over de Ongevallenwet die in 1899 in voorbereiding was. Overigens vonden de textielbaronnen in dit verzet veel moderne ondernemers aan hun zijde, omdat die vonden dat ze de zaakjes goed op orde hadden en geen staatsinmenging wilden. Uit de organisatie die in 1899 ontstond, kwam later het Verbond van Nederlandse Ondernemingen (VNO) voort.

In hun verzet tegen de arbeiderseisen vonden ondernemers vaak politici of geestelijken aan hun zijde. Een vermakelijk voorval vond in 1895 plaats tijdens een arbeidsconflict te Boxmeer. Tijdens deze strijd riep de burgemeester per advertentie sigarenmakers op om als onderkruiper te komen werken. Oudegeest vermeldt in zijn geschiedschrijving naast dit feit ook, dat '(…) de geestelijke openlijk den vrouwen der stakers aanraadt hare echtelijke plichten te staken.' Dit voorval is slechts één uit vele. Rooms-katholieke en protestantse geestelijken hebben zich vaak gemengd in arbeidsconflicten en meestal niet ten gunste van de stakers.

Ondertussen nam ondanks alle weerstand het aantal stakingen toe en bereikte in 1902 het recordaantal van 159. De strijd tussen de twee stromingen binnen de socialistische vakbeweging nam echter ook toe en zou in het volgende jaar tot een hoogtepunt komen bij de algemene staking in april 1903.

hoofdstuk 4 Van de algemene staking tot de Eerste Wereldoorlog

Vanaf de jaren negentig van de negentiende eeuw zette de industriële groei, die rond 1870 was begonnen, versneld door. Als gevolg van de ontwikkeling van de explosiemotor, de elektrotechniek en innovaties in de chemie kwamen nieuwe bedrijfstakken op en pasten oude bedrijven zich aan de nieuwe omstandigheden aan. In deze jaren is de basis gelegd voor Unilever, Shell en Philips. Ook op ander gebied namen grote bedrijven het heft in handen en er ontstonden samenwerkingsverbanden van banken en rederijen. Daarnaast

nam de overheid steeds meer afstand van het voorheen zo vurig beleden liberalisme. De steenkolenmijnbouw in Limburg kwam – om maar een enkel voorbeeld te noemen – vrijwel geheel in handen van de staat.

Een van de oorzaken van de voortvarende groei in Nederland was de gunstige concurrentiepositie van het nationale bedrijfsleven. Dit voordeel kwam voor een niet onbelangrijk deel doordat de lonen in ons land lager waren dan die in de omringende landen. Toch stegen die lonen wel flink, al stagneerde de groei na een tijdje. Tussen 1890 en 1902 steeg het reële loon per arbeider ongeveer twintig procent, maar in de volgende tien jaar was sprake van een lichte daling met twee procent. Door de groei van de totale economie nam de werkloosheid af, maar hier was het omgekeerde het geval dan bij de loonontwikkeling. De grootste daling van de werkloosheid vond plaats in de jaren tussen 1902 en 1913. Dus toen de lonen niet meer zo sterk stegen, daalde de werkloosheid. Dit verband tussen een sterkere afname van de werkloosheid in een tijd dat de lonen worden gematigd, komen we nog vaker tegen. Economen en topmannen uit het bedrijfsleven voeren dit verband veelal aan als motief om de lonen altijd te matigen, maar een wiskundig verband tussen loon en werkloosheid is natuurlijk slechts de helft van het verhaal. De vraag of de bestaande verhoudingen als rechtvaardig worden ervaren, kan met zo'n correlatie geenszins worden beantwoord.

Dat een steeds groter wordend deel van de arbeiders onvrede voelde met de bestaande verhoudingen blijkt uit de steeds toenemende stakingsactiviteit. We hebben er al op gewezen dat in 1897 voor het eerst het aantal stakingen de honderd passeerde. In 1900 volgde de 150-grens, in 1906 tweehonderd, 1912 driehonderd en in 1913 kwamen meer dan vierhonderd stakingen voor. Het aantal stakers en de gestaakte dagen hielden hiermee gelijke tred, maar voor deze grote aantallen werden bereikt stond er nog heel wat te gebeuren.

Stromingen

Binnen de georganiseerde arbeidersbeweging zetten de verschillen die we in het vorige hoofdstuk hebben geschetst zich onverminderd voort. We kunnen die verschillen op een aantal manieren benaderen. Het is mogelijk de confessionele stroming tegenover de niet-

confessionele (ANWV, NAS en de modernen) te plaatsen. We kunnen echter ook de revolutionaire stroming (NAS) tegenover de hervormingsgezinde organisaties (alle andere) stellen. Met het oog op de vele stakingen die in de jaren die we nu onderzoeken uitbraken, is vooral de tegenstelling tussen NAS en de modernen van belang. Het lijkt erop dat het NAS, dat de samenleving omver wilde werpen en iedere staking als een voorbode van de revolutie zag, vooral ongeschoolde arbeiders organiseerde: havenarbeiders, grondwerkers en fabrieksarbeiders. De modernen, vooral vertegenwoordigd door de ANDB maar ook door timmerlieden-, schilders en sigarenmakerorganisaties, organiseerden aanvankelijk vooral de geschoolde vakarbeiders. Diverse van deze beroepsgroepen waren aanvankelijk onderdeel van het NAS, maar de ANDB heeft daar nooit toe behoord. Het lijkt niet vreemd dat juist de ongeschoolde arbeiders, die vaak in de meest kommervolle omstandigheden in de oude binnensteden woonden en zonder vaste baan van dag tot dag leefden, zich aangetrokken voelden tot het idee om de maatschappij radicaal te veranderen.

De strijd tussen beide stromingen binnen de socialistische vakbeweging werd op het scherpst van de snede gestreden. In 1903 culmineerde zij in felle aantijgingen over en weer, die elke grond voor samenwerking definitief wegnamen en er uiteindelijk toe leidden dat de modernen hun eigen vakcentrale oprichtten. In de geschiedenis van de arbeidersbeweging staat 1903 te boek als het jaar waarin definitief duidelijk werd dat de arbeiders hun heil dienden te zoeken bij de ‘moderne’ of sociaal-democratische beweging. De staak-maar-raak-tactiek die aan het Nationaal Arbeids Secretariaat (NAS) wordt toegeschreven, leek heilloos en velen zetten hun schouders meer dan ooit onder de opbouw van een gecentraliseerde vakbeweging.

Wat was er gebeurd? Eind januari legden de spoorwegarbeiders in Amsterdam en daarna ook in andere delen van het land het werk neer uit solidariteit met stakende havenarbeiders. Deze arbeiders in de haven staakten om het verplicht lidmaatschap van de vakbond te verkrijgen. Ze eisten dus van hun baas dat deze nog slechts leden van de vakbond in dienst nam en geen ongeorganiseerden meer. Historici, en met name Rüter, zijn het erover eens dat de staking tot stand kwam onder druk van de spoorwegmannen. In zoverre de leiding van de ‘moderne’ Nederlandsche Vereeniging van Spoor- en Tramwegpersoneel (NV) de staking

steunde, deed ze dat met de grootste terughoudendheid. Om echter niet de greep op de leden te verliezen, om hun leidende rol niet kwijt te raken, stelden de voormannen van de NV, Oudegeest en Petter, zich aan het hoofd van de beweging. Een beweging echter, die zich niet meer liet sturen. Toen de leiding van de NV de arbeiders op een vergadering in Plancius bijeen had weten te krijgen, zag zij kans de arbeiders te doen besluiten de staking niet uit te breiden. Enkele uren later reeds breidde de staking toch uit: de geest was uit de fles.

Twee dagen na het uitbreken van de staking onder het spoorwegpersoneel capituleerden de directies volledig. Een staking, uitgebroken onder druk van de basis, met voorbij gaan aan de adviezen van de leiding der vakorganisatie en zich kenmerkend door een hoge mate van solidariteit, dwong in enkele dagen tijd de directies op de knieën. Het land was in rep en roer. Enkele duizenden stakers voerden een actie die door de aard van hun bedrijf tot in alle 68 uithoeken van het land gevolgen had. Heel behoudend Nederland schrok en wilde maatregelen tegen de stakers. Vanaf de kansel sprak dominee Hoedemaker de volgende onheilspellende woorden:

‘De beweging die tot Amsterdam beperkt scheen, moet zich nu of straks uitbreiden over heel de wereld; zij mondt uit in de wereldrepubliek. En die Republiek wordt wat zij in het wezen der zaak reeds is, de eenhoofdige regeering aangegord met de Satanische macht, zich keerende, als de volken niet vinden wat zij zoeken, tegen God en zijn gezalfde.’

Hij was een van de velen die vol afschuw spraken over de gebeurtenissen, terwijl aan de andere kant mensen als Troelstra, die zich altijd had verzet tegen dergelijke spontane acties, hun revolutionaire hart weer voelden kloppen. Het socialistische kamerlid schreef: ‘Arbeiders, kameraden, het gaat goed zoo. Men kan het hooren groeien.’

Het waren goede tijden voor de socialistische arbeidersbeweging, de nieuwe leden stroomden toe en het aantal stakingen steeg eveneens. In januari waren er buiten de spoorwegstaking om zestien stakingen geweest, maar in februari groeide dat aantal tot 42. De overgrote meerderheid van deze conflicten brak uit buiten de bonden om. Dit geeft al aan dat de leidingen van de verschillende vakbonden minder enthousiast waren over de toegenomen strijdbaarheid van veel arbeiders dan men misschien zou denken. Professor

Rüter, die weinig ophad met revolutionaire geluiden, beschreef dit in zijn proefschrift als volgt: ‘De arbeiders rukten aan de breidels, die hun leiders hun hadden aangelegd, en het leek niet onmogelijk dat ze zich zouden losrukken.’. Daar kwam nog bij dat de tegenstanders, van de eerste schrik bekomen, zich klaar maakten om het arbeidersverzet de kop in te drukken.

Van de reacties van dominees, pastoors en rechtse politici hebben we hierboven reeds een illustratieve proeve gezien, maar de regering ging daadwerkelijk in de aanval. Reeds op 5 februari verscheen in De Staatscourant een Koninklijk Besluit waarin de miliciens (dienstplichtigen) van de lichtingen 1900 en 1901 onder de wapenen werden geroepen. Deze maatregel bracht de totale troepenmacht op 25.000 man en werd door alle niet-socialistische bladen toegejuicht. Een dag nadat de Tweede Kamer voor het eerst sinds de spoorwegstaking weer bijeen was gekomen, op 25 februari, diende de regering onder leiding van de voormalige dominee Abraham Kuyper drie wetsontwerpen in. In deze voorstellen van dezelfde man die enkele decennia geleden nog had geschreven dat de kerk aan de kant van stakende arbeiders stond, werd staking door overheidspersoneel en spoorwegpersoneel strafbaar gesteld evenals het hinderen van mensen om te werken. Bovendien werd de staatsbegroting voor het departement van Oorlog verhoogd en ten derde zou er een onderzoek komen naar de rechtsverhoudingen en de voorwaarden waaronder het spoorwegpersoneel in dienst was.

In het land werd al enige weken gesproken over de mogelijkheid dat dergelijke wetten zouden worden voorgesteld en daarom had de georganiseerde arbeidersbeweging zich beraden. Dit beraad leidde op 20 februari reeds tot oprichting van een Comité van Verweer (CvV) dat het verzet tegen een verwacht stakingsverbod zou trachten vorm te geven. Vanaf de eerste dag hebben de bewegingen van het CvV zich gekenmerkt door twee zaken. Op de eerste plaats een ongekende verdeeldheid tussen de politiekers van diverse pluimage (sociaal-democraten, anarchisten, syndicalisten, revolutionairen) en op de tweede plaats een oproepen van de arbeiders om het geduld te bewaren. Met dergelijke oproepen was de NV overigens reeds direct na de januaristaking begonnen. Zo schreven Petter en Oudegeest op 5 februari: ‘Men beware echter zijn kalmte, wachte de geheime instructie af en doe niets

zonder order van het hoofdbestuur.' In de eerste dagen wilden de arbeiders nog wel in beweging komen, maar op 8 maart, toen de directies van de spoorwegmaatschappijen, die inmiddels weer moed hadden verzameld, honderd radicale vakbondsleden ontsloegen, pruttelde het verzet nog slechts een beetje. Toen het in april eindelijk zover was dat het wetsontwerp in de Tweede Kamer werd behandeld en er zou worden gestaakt, bleek dat slechts enkele tienduizenden arbeiders in beweging wilden komen. Vanwege de geringe weerklank van de oproep tot een algemene staking werd de staking reeds na enkele dagen opgeheven. De strijd was verloren, enkele duizenden stakers werden ontslagen en de arbeidersbeweging ging sombere tijden tegemoet. Tot in de jaren dertig verschenen in socialistische bladen oproepen om de 'slachtoffers' van 1903 financieel te ondersteunen!

Het verlies van de tweede spoorwegstaking werd door de radicale socialisten verklaard uit het verraad dat de gematigden zouden hebben gepleegd. Massavergaderingen waarin de bondsbestuurders op het matje werden geroepen droegen deze visie ook uit, terwijl aan de andere kant de gematigden in de nederlaag een aanwijzing voor iets heel anders zagen. Volgens hen was het nu zonneklaar dat het zo niet verder kon. Er moest worden gekozen voor het systeem van gecentraliseerde organisaties met betaalde bestuurders. Een systeem waarbij, aldus Polak:

'… de uitvoerende macht gelegd wordt in handen van een centraal college, het hoofdbestuur, dat, ingevolge de bepalingen van statuten en reglementen, alsmede van de besluiten der organisatie, en daaraan onderworpen, het geheele doen en laten van den vakbond regelt, beheert en leidt.'

Bewonderend keken de gematigden op naar de ANDB, zoals de socialistische dichteres Roland Holst zo mooi verwoordde.

'… een burcht van verwonderlijke kracht. Het was menschelijk, die kracht te beschouwen als in hoofdzaak voortvloeiend uit het goede organisatiebeginsel van den bond, van de juiste tactiek die hij volgde, van de bekwaamheid zijner leiders en de trouw der leden.'

Het succes van deze bond werd maatstaf voor de vakbeweging, maar vergeten werd dat dit succes ook was te danken aan de bijzondere omstandigheden waaronder het

diamantproletariaat leefde. De benodigde vakbekwaamheid, de centralisatie van het beroep in een aantal Europese steden en het luxekarakter van het product waren de materiële basis van het succes. Het succes van de modernen stak schril af tegen de achteruitgang van het NAS. Deze organisatie steunde vrijwel iedere uiting van arbeidersverzet, maar pleegde daardoor als organisatie langzaam zelfmoord. Het ledental daalde in acht jaar tijd met tien tot achtduizend eind 1903.

Het werd voor de modernen steeds onvermijdelijker om een eigen centrale organisatie op te richten, vooral ook omdat de ANDB, die evenveel leden telde als het NAS, altijd buiten dat NAS was gebleven. Toen vanuit het NAS de modernen ook nog eens werden uitgedaagd zulks te doen kwam het ervan. Vertegenwoordigers van een vijftiental vakbonden kwamen in 1905 bijeen om een nieuwe vakcentrale op te richten. Op 1 januari 1906 trad het Nederlandsch Verbond van Vakvereenigingen (NVV) in werking en het telde meteen bijna zes keer zoveel leden als het NAS. Het NVV was nauw verbonden met de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP), de in 1894 opgerichte 'moderne'politieke partij.

Kenmerkend voor het NVV was een organische opvatting over de vakbeweging. Voorzitter Polak vergeleek de vakvereniging met

'… een lichaam als van een mensch, bestaande uit tal van onderdeelen, welker verband onverbrekelijk is, die harmonisch samenwerken, bestuurd vanuit een centraal punt, vanwaar alles wordt beheerscht en overzien, vanwaar alle actie uitgaat, waarin alle communicatiedraden uitloopen, en dat dus het uitgangspunt van het leven zelf is.'

Deze opvatting had, voor wat het gebruik van het stakingswapen betreft, tot gevolg dat stakingen door het bestuur dienden te worden goedgekeurd, alvorens steun aan stakers werd verleend. Dat dit in de loop der jaren gemakkelijk tot onverkwikkelijke situaties aanleiding kon geven, moge duidelijk zijn. Zo verklaarde Polak naar aanleiding van een, tegen de zin van het NVV uitgeroepen, staking aan de spinnerij De Bamshoeve in Enschede, dat

'… wanneer weder een dergelijke aanslag op het brood der arbeiders zou worden gedaan ter wille van den strijd tegen ons, dat zij [de NVV-leden, SvdV.] dan zulk een staking zouden breken, door het werk van de stakers op te nemen.'

Deze tegen het NAS gerichte opvatting leidde ook in eigen kring tot veel protest, maar desondanks werd ze kenmerkend voor de moderne vakbeweging. Toch zou het een misverstand zijn te denken dat het NVV stakingen schuwde of omgekeerd dat in het NAS dit soort 'moderne' gedachten niet leefden. Ook binnen het NAS overheerste steeds meer de gedachte dat de organisatie niet mocht worden opgeofferd aan de luimen van de leden. Bij diverse stakingen komen we het verwijt aan NAS-leden tegen dat zij het bestuur niet hadden ingelicht. Op 11 maart 1908 bijvoorbeeld legden sigarenmakers in Wijhe spontaan het werk neer, wat aan de NAS-federatie het volgende commentaar ontlokte: 'Openlijk verklaren wij ons tegen deze taktiek onzer leden.' Vier jaar later staakten de lijstenmakers van de firma Mars in Amsterdam tegen een loonsverlaging. De NAS-bond was bereid om steun te verlenen, maar stelde wel: 'Nu valt het niet te ontkennen, dat deze daad, n.m. het werk neer te leggen zonder eerst de organisatie daarin te erkennen, moet worden afgekeurd.'

Om niet te zeer op de ontwikkelingen vooruit te lopen, beschouwen we eerst de houding van de patroons. In reactie op de vele stakingen en de groei van de vakbeweging, organiseerden zij zich ook meer en meer in belangenverenigingen. Er gebeurde echter ook iets heel anders. Het aantal uitgesloten arbeiders steeg van driehonderd in 1901 naar bijna zevenduizend drie jaar later en het aantal door uitsluitingen verloren arbeidsdagen was bijna een half miljoen in 1904, waar het in 1901 nog geen tweeduizend had bedragen. Deze stijging valt slechts te verklaren als een reactie op de toegenomen strijdbaarheid van de arbeiders en op de groeiende staatsinterventie in de arbeidsverhoudingen. We hebben de Arbeidsongevallenwet van 1901 al genoemd, maar er stond nog veel meer te gebeuren. De nederlaag voor de arbeiders van 1903 gaf een aantal patroons dat zich steeds meer bedreigd voelde, weer moed en gedurende de komende jaren sloten vele patroons hun arbeiders uit om de vakbeweging te bestrijden. Veel ondernemers, en meestal niet de meest vooruitstrevende onder hen, wilden baas in eigen huis blijven zoals ze dat vanouds gewend waren. Dit gevoel werd aangewakkerd doordat arbeiders niet alleen maar af en toe om meer loon vroegen, maar zich soms zelfs met het beleid bemoeiden.

In 1905 legden zevenhonderd Rotterdamse havenarbeiders het werk neer omdat zij het niet eens waren met het invoeren van een mechanische wijze van lossen van het graan. Voorheen

werden de graanboten met de hand gelost, maar de directies achtten de tijd gekomen om elevatoren aan te schaffen. Dat zijn een soort grote stofzuigers waarmee de arbeiders het graan uit het schip kunnen zuigen, om het daarna in binnenvaartschepen te storten. De arbeiders vreesden voor een groot verlies aan banen en legden het werk neer. Op straat zongen de stakers op de wijs van Speenhoffs lied *De Schutterij*:

De elevatoren, ze zuigen het graan,

De arme werkman gaat naar de maan.

Door nieuwe machines wordt alles gelost,

Dat honderden mensen hun boterham kost.

Na twee weken besloten de ondernemers, onder druk van Duitse graanhandelaren, die hun aanvoer zagen opdrogen, om toe te geven. Twee jaar later was het echter opnieuw raak, want de Graan Elevator Maatschappij (GEM) was niet voor niets opgericht. De elevatoren verschenen weer in de haven en 3.300 arbeiders legden het werk neer. Dat het er niet zachtzinnig aan toe ging, kunnen we lezen in het verslag dat havenarbeider Hein Mol in zijn memoires gaf. Hij vertelt daarin over een aanval van stakers op onderkruipers (die de bijnaam 'Calandstraters' hadden naar de straat waar ze werden aangenomen). 'In blinde woede sloegen de bootwerkers op de 'Calandstraters' los, pardon werd niet gegeven. Verscheidene van hen sprongen in doodsangst overboord op de langszij liggende lichters en velen moesten dien sprong met gebroken ledematen boeten. Wat niet overboord sprong werd eenvoudig over 'de muur' gesmeten en het gekerm en angstgeschreeuw was vreeselijk. Een politieagent kreeg een messteek, terwijl enkele agenten om lijfsbehoud smeekten en hun sabels, als bewijs van overgave in de hoogte staken. Intusschen was er assistentie ingeroepen en verscheen er weldra een groote militaire en politiemacht, bijna honderd man sterk. Die begonnen het schip schoon te vegen en dat zulks niet zachtzinnig geschiedde zal ieder begrijpen!'

Meer dan twee maanden hielden de arbeiders de strijd vol, maar dat was niet voldoende. Ze verloren de staking en vanaf dat moment waren de elevatoren niet meer uit de haven weg te denken.

Overigens was in 1896, toen kranen werden geplaatst voor het lossen van erts in de Rotterdamse haven ook reeds gestaakt tegen de gevolgen van een technische vernieuwing. Omdat dat voor de arbeiders betekende dat de arbeidsploegen kleiner werden, legden zij het werk neer, maar tevergeefs. Wat opvalt bij deze stakingen tegen 'de vooruitgang' is dat de arbeiders niet zozeer tegen de technische vooruitgang streden, maar vooral tegen de sociale gevolgen van die technische veranderingen. Omgekeerd hebben stakingen trouwens diverse keren geleid tot het invoeren van nieuwe productiemethoden. Zo schaften de boeren te Vlagtwedde in 1912 een rooimachine aan, nadat hun driehonderd arbeiders een staking van elf dagen voor loonsverhoging hadden gewonnen.

Dat arbeiders en vakbonden zich met het bedrijfsbeleid bemoeiden, was veel ondernemers een doorn in het oog. Toch zagen anderen wel in dat het tij niet te keren was en het beter zou zijn de ontwikkeling ten eigen gunste aan te wenden. Nu de vakbeweging moderniseerde en de revolutionaire stroming een nederlaag had geleden, leek het beter om met de hoofdstroming zaken te doen. Een van de middelen daartoe was het afsluiten van collectieve contracten. Arbeiders kregen daarmee de erkenning dat ze gezamenlijke belangen hadden en zich konden laten vertegenwoordigen door een vakorganisatie. Al in de jaren negentig waren dergelijke overeenkomsten tot stand gekomen, maar het aantal nam in de jaren tot de Eerste Wereldoorlog fors toe. Het aantal officieel geregistreerde Collectieve Arbeids Overeenkomsten (CAO's) groeide van één in 1904 tot bijna vijfhonderd tien jaar later. De mensen van het NAS zagen CAO's slechts als een middel om stakingen te voorkomen en niet als een middel om het lot van de arbeiders te verbeteren. Zij spraken over dergelijke contracten als was het 'scheurpapier'.

Dat niet alle ondernemers erg verguld waren met de nieuwe methode van mensen aannemen, bleek in de jaren rond het in 1909 inwerking treden van de Wet op het Arbeidscontract. Door de wet werd op de eerste plaats de hiervoor aangehaalde bepaling dat de 'meester op zijn woord wordt geloofd' uit het Burgerlijk Wetboek gehaald. Belangrijker is echter de bepaling waarin de collectieve arbeidsovereenkomst werd erkend en boven elke individuele overeenkomst is gesteld. Hiermee nam de staat afscheid van de liberale opvatting

waarbij overeenkomsten slechts tussen individuen golden. Deze wijziging was een flinke groep patroons een doorn in het oog.

In 1906 sloten 43 ondernemers hun personeel uit, in 1907 groeide dit aantal tot 61 en gedurende de volgende twee jaren tellen we respectievelijk 155 en 169 bedrijven die op deze wijze hun onvrede toonden. Uit de verdere gegevens over deze uitsluitingen blijkt, dat het vooral de kleinere binnen het bedrijfsleven waren, die zich niet konden vinden in de nieuwe vormen en gedachten. De grote bedrijven zagen over het algemeen hun belangen beter gediend bij stabiel overleg. Uiteraard waren op deze regel uitzonderingen, zoals de Twentse textielbaronnen, maar zoals nog zal blijken konden ook zij het tij niet keren.

Tijdens de aanloop naar de wet bestonden overigens ook binnen NVV-kringen grote aarzelingen. De angst bestond namelijk dat de wettelijke erkenning van de CAO het stakingsrecht uit zou hollen omdat staken mogelijk als contractbreuk zou worden opgevat. In de uiteindelijke rechtsopvatting zou werkstaking niet als beëindiging van de arbeidsovereenkomst worden opgevat, maar wel als individuele wanprestatie.

Inmiddels was de economische groei onderbroken geweest door een korte depressie in de jaren 1907-1908. Zoals we al hebben gezien is een depressie voor werknemers aanleiding om zich wat bescheidener op te stellen. De stakingsactiviteit, die na de eerste schrik over de nederlaag van 1903, aan het opkrabbelen was, daalde daarom weer voor korte tijd. Het aantal arbeiders dat in staking ging, halveerde in 1908 ten opzichte van het voorgaande jaar en ook in de twee volgende jaren herstelde het zich nauwelijks. Omgekeerd staan ondernemers tijdens depressies over het algemeen sterker in hun schoenen tegenover de arbeiders. Dit heeft misschien ook een rol gespeeld bij het stijgend aantal uitsluitingen in deze jaren. Verzet tegen de wet op het arbeidscontract kon nu tamelijk goedkoop gevoerd worden. Het niet toegeven aan arbeiderseisen tijdens de stakingen leidde ook tot een lange duur van die stakingen. We zien deze gedachte bevestigd als we kijken naar de duur van stakingen met het oog op het resultaat. Hieruit blijkt dat gewonnen stakingen in de jaren 1904-1913 gemiddeld zeven dagen duurden, maar verloren stakingen driemaal zo lang.

Zo brak in augustus 1908 een staking onder typografen uit van de Haarlemse drukkerij De Polygraph in verband met het arbeidscontract. Romantici kunnen vol bewondering opkijken naar dit prachtige stuk strijd, want de arbeiders hielden het 175 dagen vol. Zij behaalden echter slechts een mager resultaat.

Na 1908 trok de economie weer aan en hervatte de grote lijn van de groei sinds 1895 haar loop. De kansen keerden weer voor de arbeiders. Ook volgden de confessionele bonden nu het door het NVV uitgezette patroon en richtten ze organisaties op die qua structuur erg op die van het NVV leken. Rooms-katholieken stichtten in 1909 het Bureau voor de Rooms-Katholieke Vakorganisatie (RKV) en de protestanten brachten hun Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV) tot stand. Deze ontwikkeling, waarbij de diverse organisaties ondanks de ideologische verschillen toch steeds meer op elkaar gingen lijken, leidde tot verdergaande samenwerking. Deze samenwerking kwam tot stand, ondanks de nog altijd gevoelde naweeën van de woelingen in 1903.

De samenwerking verhulde echter niet de nog steeds bestaande grote tegenstellingen, zoals die in de volgende drie voorbeelden duidelijk aan het licht komen. Eerst richten we de blik op de staking aan De Bamshoeve in Enschede in 1906, vervolgens op de zeeliedenstaking van 1911 en tenslotte op de sigarenmakerstaking van 1913. Op 26 augustus 1906 brak een staking aan De Bamshoeve uit van 34 throstlers, een soort spinners, voor meer loon en betere grondstoffen. Onder de stakers waren negen vrijen (zo werden leden van het NAS ook wel genoemd), twee leden van de Eendracht (NVV) en negen van Unitas (interconfessioneel).

De staking werd direct gevolgd door een uitsluiting van veertien arbeiders die weigerden het werk van de stakers over te nemen. Het pas opgerichte NVV weigerde op de meest besliste wijze steun aan de stakers, die door Polak ‘de grofste egoïsten’ werden genoemd. Hij dreigde zelfs, zoals we al hebben gezien, dat als iets dergelijks in de toekomst nog eens zou gebeuren het werk van de stakers door NVV-ers zou worden overgenomen.

Deze staking werd door het NAS wel gesteund, maar feitelijk kon het deze toezegging niet uitvoeren. Het Twentse stelsel trad immers weer in werking en bij de grote uitsluiting, die

begon op 21 september, werden zevenduidend arbeiders drie dagen per week op straat gezet. Half oktober gaven de arbeiders zich gewonnen.

De strijd tussen de twee richtingen binnen de socialistische vakbeweging kwam ook tot uiting tijdens een groot arbeidsconflict in 1911. Op 14 juni brak een zeeliedenstaking uit in zowel Amsterdam als Rotterdam. Het is een van de weinige Nederlandse stakingen die in een roman is beschreven. Jan Mens schreef in 1950 over deze staking Er wacht een haven. Het conflict was onderdeel van een internationale staking in Engeland, België, Nederland en de Verenigde Staten voor een uniform minimumloon in alle havens en een aantal secundaire eisen. Deze eisen waren reeds in juli 1910 gesteld, maar door de reders niet ingewilligd.

De Rotterdamse vakbond, Volharding, was aangesloten bij het NVV en leefde in grote onmin met de Amsterdamse bond, de Algemeene Nederlandsche Zeeliedenbond (ANZB), die bij het NAS was aangesloten. In internationaal verband werkten de bonden dus wel samen. De staking werd door Volharding doordacht gevoerd, zo mochten de zogeheten ‘slijmploegen’ waar ouden van dagen en invaliden in werkten, doorwerken om hun dagelijks bestaan niet in gevaar te brengen. Toen vakbondsonderhandelaar Brautigam tot een akkoord kwam met de Rotterdamse werkgevers kreeg hij de meerderheid van de stakers achter zich. In dit akkoord kregen de arbeiders drie gulden loonsverhoging per maand en een driejarig contract. Op 1 juli gingen de Rotterdammers weer aan het werk en vanaf die dag trok het NVV zijn han78 den in feite van de staking af hoewel de staking in Amsterdam verder ging. De Amsterdammers waren echter vooral bij het NAS aangesloten. De staking had in de Amstelstad een heel ander en gewelddadiger verloop dan in de Maasstad.

Toen op 21 juni een trein met Duitse onderkruipers in Amsterdam arriveerde braken er rellen uit. Later kwam het tot nog meer rellen, toen ook de havenarbeiders zich in de strijd wierpen. Dezen steunden de zeelieden vanaf 26 juni met een solidariteitsstaking waar drieduizend mensen aan mee deden. Er was sprake van onlusten op de Eilanden (28 juni), een oploop bij de beurs (3 juli), ernstige rellen op Kattenburg (6 juli), waarbij een dode [dat is niet waar, wel een zwaargewonde maar geen dode, SVV in 2026] en dertien gewonden vielen in de ‘Bloednacht van Kattenburg’, en nog een constante stroom opstootjes, waaronder een

moordaanslag op een werkwillige op 18 juli. Later werden veel stakers veroordeeld vanwege deze gewelddadigheden.

Alle geweld en het langdurig volhouden van de strijd (de zeelieden gingen pas op 9 augustus weer aan het werk) mochten niet baten. De Amsterdammers behaalden een slechter resultaat dan hun Rotterdamse collega's: na de staking kregen zij slechts een loonsverhoging van twee gulden per maand. De NVV-aanpak bleek tot beter resultaat te leiden dan de NAS-aanpak, hoewel de feitelijke verschillen niet meer zo groot waren als ten tijde van de oprichting van het NVV vijf jaar eerder. Ook het NAS bouwde inmiddels aan stakingskassen en bezoldigde bestuurders.

Het derde conflict waarin bleek dat samenwerking tussen de verschillende stromingen in de vakbeweging niet zonder problemen was vond plaats in 1913. Sigarenmakers in Rotterdam, Dordrecht en Gorinchem legden in januari het werk neer voor een minimumloon. Zij hielden het vier maanden vol. In totaal waren er 474 stakers, die hun strijd voerden onder leiding van de gezamenlijke vakbonden, waarvan de NVV-bond veruit de grootste was. Overigens was in een eerder stadium door de bonden besloten dat deze strijd in Amsterdam en Den Bosch gevoerd zou worden, maar de Amsterdamse patroons kozen eieren voor hun geld, zodat daar niet hoefde te worden gestaakt. In Brabant liep het heel anders. Hier geen concessies, maar een stakingsverbod van de bisschop dat door de confessionele bonden werd opgevolgd.

De patroons boven de grote rivieren besloten het er niet bij te laten zitten. Hun patroonsvereniging dreigde met een uitsluiting, indien niet binnen een week de staking zou worden beëindigd. Toen zulks niet gebeurde, sloten ze vanaf half februari steeds meer arbeiders uit. Onder hen bevonden zich ook Amsterdammers, hoewel in deze stad niet werd gestaakt. De strakke reglementen van de patroonsvereniging dwongen echter ook de Amsterdamse patroons om hun personelen uit te sluiten. Uiteindelijk trof de uitsluiting bijna 4.300 mensen. In mei kwamen bonden en werkgeversorganisaties tot een vergelijk waarbij de bonden concessies hadden gedaan ten aanzien van de hoogte der lonen. De landelijke loonregeling kwam er echter wel.

Deze staking laat een aantal zaken nog eens duidelijk zien. Op de eerste plaats toonden de confessionele organisaties hun volgzaamheid ten opzichte van de clerus. Zij trokken zich schielijk terug toen de bisschop staken verbood. Voor hun leden had dit uiteindelijk wel tot gevolg dat de lonen in het zuiden van het land op een aanmerkelijk lager peil bleven dan in de rest van het land. Een feit dat ook een geschiedschrijver uit eigen kring van de RK-bond erkende.

Op de tweede plaats bleek het grote belang van een stakingskas voor de vakbeweging. Dit was altijd een van de strijdpunten geweest tussen aanhangers van het NAS en de modernen. Wekelijks moest de Nederlandsche Sigarenmakersen Tabakbewerkersbond ruim negentien duizend gulden uitkeren aan haar stakende en uitgesloten leden. Hoe hadden de arbeiders dit 21 weken kunnen volhouden als er geen sterke organisatie achter hen had gestaan, die zomaar bijna 230.000 gulden kon ophoesten? Overigens leverde ook de solidariteit van anderen, waar het NAS zijn kaarten vooral op zette, nog 30.000 gulden op. De nog werkende bondsleden droegen vijf procent van hun loon af om hun collega's te ondersteunen. Het is echter zonneklaar dat het meeste geld kwam van eerder gespaarde fondsen.

Het derde punt dat deze staking en uitsluiting nog eens laten zien, is het feit dat de ondernemers zich in hun strijd voor het behoud van de liberale beginselen moesten bedienen van dezelfde wapenen als waartegen ze ten strijde trokken. Ze wilden baas in eigen huis blijven en duldden geen inmenging van buiten. Om dit te bereiken sloten ze zich echter aaneen en dwongen onwillige collega's mee te doen. Wat ze wilden bestrijden, bleken ze dus nodig te hebben voor die strijd. Daarmee werd het doel feitelijk onbereikbaar en lag een nederlaag op voorhand vast. De ontwikkeling naar gereguleerder arbeidsverhoudingen was niet meer te stuiten.

Voor een degelijk gebouw van verhoudingen tot stand kwam, zou er nog heel wat strijd worden gevoerd. Deze strijd werd in de jaren vanaf 1909 gesteund door een internationale economische opleving, waar Nederland ruim van profiteerde. Het ging zo goed dat men later over deze jaren zou spreken als 'die goede oude tijd'. De arbeiders roken hun kansen op verdere verbetering van de arbeidsomstandigheden. Deze hoop kreeg in 1913 gestalte in een grote verkiezingsoverwinning voor de SDAP. Ondanks veel agitatie kende ons land nog geen

algemeen kiesrecht, maar toch zagen de socialisten kans om het aantal zetels in de Tweede Kamer te vergroten van zeven naar zestien. Ook waren het de jaren van het kabinet Heemskerk, een coalitie van katholieken en protestanten tegen de liberalen. Deze regering stelde een behoorlijk aantal sociale wetten voor, maar met het oog op de internationale ontwikkelingen werden deze vrijwel alle uitgesteld.

Bovenal waren de jaren 1909-1913 een tijdperk van immer toenemende stakingsactiviteit. Het aantal stakingen nam als volgt toe: 1910-151, 1911-234, 1912-307 en 1913-446. De aantallen stakers en gestaakte dagen hielden gelijke tred met de groei van het aantal stakingen en alles leek erop dat de groei door zou zetten. In 1914 braken voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog op 3 augustus 290 stakingen uit, maar in de maanden daarna zakte de stakingsbeweging vrijwel geheel in. Een aantal stakingen dat aan de gang was, werd door de stakers zelfs beëindigd. Het hoopvolle gemoed van de voorafgaande jaren kwam vrij abrupt tot een einde. In heel Europa marcheerden honderdduizenden jongeren hun ondergang tegemoet, vaak aangemoedigd door hun eigen vaders en moeders. De socialisten die in de voorbije periode hadden verklaard tegen elke oorlog te zijn en zeker tegen een oorlog om de verdeling van de wereld tussen imperialistische machtsblokken, stemden nu achtereenvolgens vrijwel allemaal voor de oorlogsbegrotingen van hun eigen land. Ook in Nederland besloten NVV en SDAP het landsbelang boven het directe belang van de arbeiders te stellen. In de woorden van Troelstra, de socialistische voorman in de Tweede Kamer: ‘Ik acht het ogenblik van kritiek niet gekomen omdat in deze ernstige omstandigheden de nationale gedachte de nationale geschillen overheerst.’

hoofdstuk 5 Van oorlog tot oorlog, 1914-1940

De Eerste Wereldoorlog is het hoogtepunt in de strijd om invloedssferen en grondgebied die sinds het eind van de negentiende eeuw aan de gang was. De belangrijkste Europese landen hadden grote delen van de wereld onder elkaar verdeeld, maar Italië en Duitsland profiteerden slechts in beperkte mate van deze verdeling. Beide landen waren pas laat

ontstaan en hadden daardoor een achterstand op landen als Engeland, Frankrijk en Nederland met hun grote koloniale rijken. De strijd om koloniaal gebied, maar ook territoriale conflicten tussen aan elkaar grenzende landen leidden uiteindelijk tot de vorming van twee machtsblokken. Via allerlei hier niet terzake doende mechanismen sleurde ieder land een ander mee tot uiteindelijk de hele wereld in een oorlog was betrokken. Een oorlog zonder weerga die aan miljoenen mensen het leven kostte en wonden sloeg, die nog tientallen jaren zichtbaar zouden blijven.

Nederland, dat als handelsnatie met alle landen goede betrekkingen wilde blijven onderhouden, mobiliseerde wel zijn leger maar bleef neutraal tijdens de oorlog. Deze neutraliteit had tot gevolg dat de eerste jaren van de oorlog voor ons land eigenlijk voorspoedig verliepen. Ondanks het feit dat ongeveer honderdduizend Belgische vluchtelingen moesten worden opgevangen, bleef de economie groeien. Zo was 1916 een topjaar en duurde het tot de oorlogsdeelname van de Verenigde Staten in april 1917 voordat Nederland ernstige gevolgen van de strijd ondervond. Door de deelname van de VS, die het gevolg was van de Duitse dreiging om alle zeeschepen te torpederen, werd ons land afgesloten van de rest van de wereld. Dit is nu juist iets dat een handelsland zonder eigen grondstoffen niet kan hebben. In hoog tempo kelderde de economie en de armoede onder grote delen van de bevolking nam toe.

We hebben in het vorige hoofdstuk gezien dat ondernemers en overheid in de jaren die voorafgingen aan de oorlog steeds gevoeliger werden voor de eisen die arbeiders en hun vertegenwoordigers stelden. Binnen de heersende machten bleef onder een grote groep echter ook forse weerzin bestaan tegen toegeven aan die eisen en tegen sociale wetgeving. Zoals de tweede spoorwegstaking van 1903 binnen de vakbeweging de definitieve doorslag naar de organisatie op ‘moderne’ leest gaf, zo was de Eerste Wereldoorlog doorslaggevend binnen de politieke elite. De oorlog die qua strijdtoneel aan ons land voorbijging, maar uiteindelijk grote wonden sloeg in het economisch leven, vereiste een overheid die actiever was dan voorheen ooit denkbaar was geweest. Feitelijk ging men in de oorlogsjaren over op een oorlogseconomie en daarbij horen distributie, belastingverhoging en regulering van de inen uitvoer. Ook op het gebied van het arbeidersvraagstuk greep de overheid in en daarbij

werd ook de vakbeweging ingeschakeld. Reeds op 10 augustus 1914 nodigde koningin Wilhelmina vertegenwoordigers van alle vakcentrales, behalve het NAS uit voor een bijeenkomst. Deze bijeenkomst had tot doel om de handen ineen te slaan teneinde aan de nood het hoofd te bieden. Een van de eerste regeringsmaatregelen was een noodregeling voor werklozen die al in september 1914 in werking trad. Deze regeling, die in iets gewijzigde vorm de werkloosheidsverzekering in ons land voor langere tijd zou bepalen, hield in dat de overheid de bijdrage verdubbelde die de eigen leden aan de werkloosheidskassen van de vakbonden verleenden. Aan deze overheidstoeslag zaten wel enkele mitsen en maren en daarom kwamen de kassen onder rijkstoezicht te staan. De staat verwierf aldus enige controle op de vakbeweging en aan de andere kant werd het lidmaatschap van een vakbond voor de arbeiders aantrekkelijker gemaakt. Ook in ondernemerskringen zette het besef door dat medewerking van de vakbeweging ook in het belang van het bedrijf kan zijn. Dit kwam tot uiting in een verdere groei van het aantal CAO's, een groei die enkele jaren daarvoor was gestagneerd.

Hoe mooi deze ontwikkelingen van een toenemende erkenning van de vakbeweging ook zijn, voor veel gewone leden was de oorlogstijd een tijd van terugkeer naar grote armoede. In twee jaar daalde het nationaal inkomen met een kwart en het zal duidelijk zijn dat het vooral de armsten waren die hier duchtig onder leden. Weliswaar steeg de werkloosheid niet heel erg, maar door de forse prijsstijgingen ging het reële loon wel flink achteruit.

Deze ontwikkelingen hadden tot gevolg dat de arbeiders na een aanvankelijk afzien van het stakingswapen weer steeds meer van zich deden spreken. De vakcentrales, met uitzondering van het NAS, waren uit nationalistische overwegingen en door de welwillende houding van regering en ondernemers in de eerste oorlogsjaren bereid geweest om de strijdbijl te begraven. Dit betekende in feite dat zelden stakingen werden georganiseerd en spontane stakingen al helemaal niet op sympathie van de leiding konden rekenen. In de dagelijkse praktijk zijn bonden echter regelmatig van deze officiële lijn afgeweken. In De Metaalbewerker van de Algemene Nederlandsche Metaalbewerkersbond (NVV) van 12 februari 1916 lezen we bijvoorbeeld dat tijdelijk het standpunt 'eerst organisatie en dan actie' opzij werd gezet.

In 1917 was de stroom stakingen niet meer te stuiten en we zullen een aantal van de conflicten uit dat jaar nader bekijken. In juni brak in de haven van Rotterdam een staking uit die na een week tot een succesvol einde kwam. Vijfduizend arbeiders gingen de strijd aan voor een vaste Havenreserve, opdat er een einde zou komen aan het systeem van losse aanneming en de daarbij horende onzekere inkomsten. Leiding werd gegeven door een samenwerkingsverband van bonden uit de vier vakcentrales. Op 27 juni kregen de vakorganisaties te horen dat de regering, het Stuurcomité en de werkgeversvereniging over gingen tot instelling van een Haven Arbeids Reserve (HAR) voor 4500 arbeiders met redelijke uitkeringen. De Rotterdamse haven werd zo ten gevolge van arbeidersstrijd de eerste haven met een garantieloon voor de vele losse arbeiders. Een dag later besloten de arbeiders in een vergadering daarom de volgende dag weer aan het werk te gaan.

Het volgende grote arbeidsconflict in 1917 vond plaats in het Limburgse mijnbedrijf. Deze bedrijfstak was flink gegroeid sinds de overheid in 1901 het Staatsmijnbedrijf oprichtte. De schrijnende werkomstandigheden voor mens en dier in deze mijnbouw inspireerden de Fransman Emile Zola tot zijn roman *Germinal*, die in Nederland onder de titel *De Mijn* verscheen.

Hoe was het daar in Nederland mee gesteld? De mijnbouw was hier geconcentreerd in Zuid-Limburg en dat gebied was een echte mijnstreek. De mijnen beheersten er het leven en voor kinderen van mijnwerkers waren weinig andere mogelijkheden voorhanden dan om ook de mijn in te gaan. Toch werd er in de Nederlandse mijnen, in tegenstelling tot veel andere landen, weinig gestaakt. In mijn onderzoek naar stakingen ben ik slechts zestien stakingen in de steenkolen mijnbouw tegengekomen. Tijdens en vlak na de Eerste Wereldoorlog vond een drietal grote stakingen plaats en daarna duurde het tot na de volgende oorlog voordat het werk weer massaal werd neergelegd.

Vanwaar nu die beperkte strijdbaarheid van de Nederlandse mijnwerkers? In hoofdstuk 1 is er al op gewezen dat Loek Kreukels daar in 1986 een aantal verklaringen voor aandroeg. De arbeidsomstandigheden waren door de invloed van het Staatsmijnbedrijf vanaf het begin redelijk te noemen, zodat wantoestanden zoals in andere landen hier niet in die mate voorkwamen. Daarnaast had de katholieke geestelijkheid een grote greep op de bevolking

van de mijnstreek, waardoor het mogelijk was om socialisme en klassenstrijd buiten de deur te houden. Daar kwam nog bij dat de directies van de verschillende mijnen ondanks hun onderlinge concurrentie, een hecht blok vormden tegenover de arbeiders. Deze elementen waren ingebed in een economische situatie waarin het mijnbedrijf niet bepaald floreerde. Alleen in de jaren 1914-1921 hadden de Nederlandse mijnen niets te duchten van buitenlandse concurrentie en ging het ze voor de wind: precies de jaren waarin drie grote stakingen voorkwamen. Een van die stakingen vond zoals gezegd in 1917 plaats.

De door de Nederlandsche Mijnwerkersbond (NVV) gestelde eisen waren: een loonsverhoging, een 8-urige werkdag, vermindering van boeten, invoering van een scheidsgerecht, en een uniforme regeling van de verlofdagen. Na gesprekken met de directies kwam men tot overeenstemming, behalve ten aanzien van de minimumlonen en de achturendag. De vakcentrale NVV verklaarde niet echt gelukkig te zijn met een eventuele staking, omdat deze de nationale kolenvoorziening in gevaar zou brengen. De Mijnwerkersbond en haar leden trokken zich van deze opvatting weinig aan en toen de staking uitbrak, deden ruim zevenduizend arbeiders mee, waaronder een kleine duizend geïnterneerde Belgen. Het aantal meestakende Belgen liep nog op, maar zij werden op staande voet ontslagen en naar het noorden van het land gedeporteerd.

De staking had te lijden onder zware druk van de geestelijkheid en deze druk was er mede debet aan dat de arbeiders na tien dagen het hoofd in de schoot legden. Rappange verwoordde het aldus in een gedenkboek van de mijnwerkersbond:

‘Nog op zaterdag was de staking vrijwel algemeen. Toen echter des Zondags vanaf de kansel werd bevolen om op Maandag het werk te hervatten en op Maandagmorgen verschillende geestelijke herders groepen mijnwerkers om zich verzamelden om ze naar de mijn te brengen was het duidelijk dat de staking niet vol te houden was.’

Enkele dagen na deze smadelijke nederlaag voor de Limburgse mijnwerkers kwam het in Amsterdam tot een kleine volksopstand. De mensen en vooral de huisvrouwen waren het zat uren in de rij te staan voor een half pond aardappelen om dan soms uiteindelijk helemaal niets te krijgen. Berichten dat er nog steeds volop aardappelen aan het oorlogvoerende

Duitsland werden geleverd, maakten de stemming er niet beter op. Op 2 juli plunderden ontevreden vrouwen enkele wagons aardappelen, wat de geschiedenis zou in gaan als het 'aardappeloproer'. Het waren gewelddadige dagen en twee dagen later vond een gedeeltelijke algemene staking plaats. Tot de staking was opgeroepen door het Revolutionair Socialistisch Comité en er deden bouwvakkers, havenarbeiders, scheepsbouwers en arbeiders van het staatsmunitiebedrijf de Hembrug aan mee. In deze week vielen enkele doden en vele gewonden, maar de acties hadden in ieder geval in zoverre succes, dat de regering snel aardappelen aan liet voeren. Wat onder veel arbeiders kwaad bloed zette, was de oproep in de krant van de SDAP, Het Volk, om de stad niet ten prooi te geven aan chaos en hard op te treden tegen de opstandelingen. De stakingsactiviteit bereikte in het laatste oorlogsjaar 1918 hetzelfde niveau als in 1913. Daarnaast kwam het in april van dat jaar op tal van plaatsen tot voedselrellen omdat de nood de mensen tot de lippen steeg. De grootste stakingen vonden plaats in de turfgraverij en aan het staatsmunitiebedrijf de Hembrug bij Amsterdam.

In maart en april legden 5.500 veenarbeiders het werk neer in Opsterland, Sneek en Emmen. Tijdens de Eerste Wereldoorlog was de vraag naar turf vanwege het gebrek aan buitenlandse kolen tijdelijk toe genomen, waardoor de arbeiders kans zagen hogere lonen te bedingen. Dat was ook nu het geval en de lonen gingen na een staking van ruim een week omhoog.

Heel anders ging het eraan toe bij de vestigingen in Zaandam, Amsterdam en Delft van de Hembrug. Ook hier namen ongeveer 5.500 mensen deel aan de strijd voor arbeidstijdverkorting, maar deze staking werd verloren. De staking werd geproclameerd door de Algemeene Bond van Losse Rijkswerklieden (NAS), terwijl de Algemeene Nederlandsche Rijkswerklieden Bond (NVV) de staking afwees, omdat het NVV de aanmaak van munitie in de oorlog 'een zaak van nationaal belang' achtte. Derhalve wilde deze ANRB niet samenwerken met het NAS voor het bereiken van de 8-urendag en betere voedselvoorziening. Toen de staking uitbrak deed slechts een kleine groep van tweehonderd ANRB-leden mee en streefde deze bond zelfs naar een uitsluiting van de stakers! Toen de dienstplichtige stakers zich vervolgens, uit angst voor de krijgsraad te moeten verschijnen, meldden, was de staking snel voorbij.

De toenemende stakingsactiviteit in Nederland was niet uniek. In alle landen waar de arbeiders op enigerleiwijze de gevolgen van de oorlog ondervonden, groeide het aantal stakingen. Op veel plaatsen kwam het zelfs tot rellen, oproer en revolutie. Deze jaren verliepen in Nederland met een zekere gezapigheid, als we ze vergelijken met Duitsland en Rusland. Toch schrok de burgerij. De ondernemers verzetten zich aanvankelijk in toenemende mate tegen de eisen die arbeiders stelden en de stakingen hadden steeds minder een voor de werknemers gunstig resultaat. Als graadmeter voor de mate van integratie van de vakbeweging in het kapitalistische stelsel kunnen we de houding beschouwen die de verschillende stromingen aannamen tijdens de Novemberrevolutie van 1918. De aanvoerder van de SDAP, Troelstra, sprak in Rotterdam de befaamde woorden:

'Zoo gezien, is in Nederland op dit oogenblik een revolutionaire toestand ingetreden. Hij plaatst de arbeidersklasse voor een geweldige taak. Verzuimt het oogenblik niet, grijpt de macht, die u in den schoot wordt geworpen, en doet, wat gij moet, en kunt doen.'

Geheel in overeenstemming met de gedachtegang van de moderne vakbeweging wilde Troelstra overigens niet dat de straat zou regeren, maar wenste hij alles in ordelijke banen te leiden, via de organisaties van de arbeidersbeweging, SDAP en NVV. Aan het eind van zijn rede bezwoer hij de arbeiders DAN ook zich niet te laten 'verleiden door droombeelden, door avonturiers en fantasten.'

Deze Nederlandse versie van het verschijnsel van opstand en revolutie, dat zich aan het eind van de 'grote wereldbrand' in verschillende landen voordeed, werd door de confessionelen met grote weerzin beschouwd. Zij schaarden zich als één man achter God en Oranje en hielpen mee om de reactie te organiseren. De economische tak van de sociaal-democratie, het NVV, liet zich evenmin meeslepen door Troelstra's sentimenten. Ze was vastbesloten vast te houden aan het bewandelen van legale wegen, bij de pogingen het lot van de arbeiders te verbeteren. Het NAS daarentegen schaarde zich met hart en ziel achter wat later een storm in een glas water bleek te zijn.

De revolutiedreiging verleidde de ondernemers en de regering echter tot het doen van concessies. In een schoolboek uit die tijd werd dit aldus beschreven:

‘Het democratisch ministerie begreep terecht, dat men de sociale kwestie niet kan oplossen met machinegeweren. De enthousiaste hulde – Holland is maar zelden enthousiast! – aan de koningin gebracht, als verpletterend antwoord aan de revolutie, kon alleen duurzame betekenis behouden, wanneer de regeering dezen eerbied voor het gezag wist op te vangen en versterken door haar sociale wetgeving.’

En zo geschiedde. Al maakte Nederland dan geen revolutie door, de leidende groepen waren wel degelijk geschrokken van de toegenomen opstandigheid van de bevolking. Tal van verbeteringen, die voorheen vaak op grote weerstand waren gestuit, werden nu in een hoog tempo doorgevoerd. Algemeen mannenkiesrecht in 1917 gevolgd door algemeen vrouwenkiesrecht twee jaar later, Arbeidswet en achturendag, uitvoering van de Invaliditeitswet en de Ouderdomswet vormden de meest in het oog lopende veranderingen. Toch wilde de regering ondanks alle concessies duidelijk maken dat met haar niet viel te sollen en daarom kwam in 1920 de Wet op het voorkomen van revolutionaire woelingen tot stand. Het NVV riep op tot een actie tegen deze wet. Aan deze staking die op 8 juni plaats vond in de grote steden, deden ongeveer 20.000 mensen mee en in Den Haag demonstreerde een gelijk aantal. Het mocht niet baten.

Direct na de wapenstilstand van november 1918 zette het economisch herstel in. De instellingen van de oorlogseconomie werden in hoog tempo ontmanteld. 1919 en 1920 waren topjaren. Midden 1920 sloeg de conjunctuur echter alweer om. Vanaf dat moment begonnen ondernemers en overheid aan een offensief om een aantal van de verworvenheden van de arbeiders uit de voorgaande jaren ongedaan te maken.

Een voorbeeld daarvan vinden we in de bouw van schepen en machines, de metaalsector. De grootste sprong voorwaarts werd daar gemaakt in de jaren direct na de Eerste Wereldoorlog, maar de korte inzinking van 1920 was voor de ondernemers reden om de lonen te verlagen. Arbeiders en vakbonden reageerden hierop met stakingen, zoals in 1921 toen 18.000 metaalarbeiders staakten tegen een door de Metaalbond aangekondigde loonsverlaging van tien procent voor volwassenen en vijftien procent voor minderjarigen. Voor Amsterdam, waar de werkgevers een beetje bang voor de arbeiders waren, zou deze verlaging niet gelden. De staking ging in op de dag dat de verlaging van kracht zou worden in de volgende

plaatsen: Rotterdam, Schiedam, Utrecht, Dordrecht, Amersfoort, Deventer, Hilversum en Apeldoorn. Ruim 15.000 stakers begonnen met de strijd, vanaf 15 december bijgestaan door nog eens meer dan tweeduizend stakers bij bedrijven in het zuiden van het land, die waren aangesloten bij de Rooms Katholieke Werkgevers Vereeniging. Het hielp allemaal niets: de werkgevers hielden voet bij stuk. Hoewel bij een stemming onder 12.000 arbeiders een meerderheid voor voortzetting van de staking bleek te zijn, accepteerden de vakbonden op 5 januari 1922 de voorwaarden van de Metaalbond.

Ook in andere sectoren moesten arbeiders strijd voeren tegen aangekondigde verslechteringen. Met de turfgraverijen ging het na afloop van de oorlog en de hervatte vrije invoer van steenkool weer bergafwaarts, waardoor ook daar de door de arbeiders behaalde voordelen al gauw tenietgingen. De grote staking van 1921 was gericht tegen zo'n verslechtering, een loonsverlaging. Het bekendste voorbeeld van strijd tegen verslechteringen vond echter plaats in de Twentse textiel. In 1919 hadden de Twentse textielarbeiders een 48-urige werkweek verkregen, maar nu het slechter ging met de economie wilden de ondernemers een terugkeer naar 53 uur per week. Omdat de arbeiders deze verlenging van de arbeidsweek weigerden te accepteren, kondigden de textielbaronnen voor de tweede keer binnen een jaar een loonsverlaging aan. Op 29 oktober 1923 gingen 244 arbeiders van de fabriek Kremersmaten de strijd aan tegen deze loonsverlaging van tien procent, waarna de patroons volgens hun Twents stelsel overgingen tot de uitsluiting voor de gehele bedrijfstak. Terwijl ongeveer tienduizend mensen het werk hadden neergelegd, sloten de ondernemers er nog eens 22.000 uit.

Toen de confessionele bonden akkoord gingen met een aantal verslechteringen, zoals een loonsverlaging van 7,5%, besloten de patroons tot opheffing van de uitsluiting per 5 mei 1924. Daarna bleef een groot deel van de arbeiders echter doorstaken, wat in het jaarverslag van De Eendracht aanleiding was tot de volgende opmerking: 'Den 5den Mei behoort dan ook met gulden letters te worden aangeteekend in de geschiedenis van de Ned. Arbeidersbeweging', maar ondanks de gulden letters verliep de staking en op 23 juni was de strijd ten einde.

Volgens het CBS gingen bij staking en uitsluiting tezamen 3.134.850 arbeidsdagen verloren. Slechts ongeveer 400.000 dagen hiervan kwamen voor rekening van de staking, want het overheersende karakter van deze strijd was een uitsluiting. Dat was trouwens in deze periode een veel voorkomend verschijnsel. Van alle uitsluitingen die ooit in ons land hebben plaats gevonden, speelde zich veertig procent af in de jaren 1920-1923.

Na 1923 verdween de uitsluiting vrijwel geheel uit de Nederlandse arbeidsverhoudingen. De redenen waarom ze na het begin van de jaren twintig bijna niet meer voorkwamen, zijn eerder al aangestipt. Ik kom er hier nogmaals op terug. Deze acties zijn vooral een wapen geweest van conservatieve ondernemers in hun strijd tegen de opkomende vakbeweging en stakingen. In Nederland hebben zich vier golven voorgedaan: in 1897, direct na 1903, rond het in werking treden van de Wet op het Arbeidscontract in 1909 en met een onderbreking tijdens de oorlog in de jaren 1912-1923. Met uitzondering van de golf rond 1909 waren ze alle een reactie op toegenomen stakingsactiviteit. Meer en meer ondernemers zagen echter gaandeweg in dat de strijd beter aan de onderhandelingstafel kon worden gevoerd. De overheid speelde daarop in door in 1923 Rijksbemiddelaars in te stellen, die zich hadden bezig te houden met arbeidsconflicten. Zij hebben naar eigen zeggen in de jaren tot de Tweede Wereldoorlog honderden stakingen weten te voorkomen. In 1927 kwam de Wet op de Collectieve Arbeidsovereenkomst tot stand, waarin de wettelijke voorwaarden waaraan een CAO dient te voldoen nauwkeurig zijn omschreven. Ook de Wet op het Algemeen verbindend en onverbindend verklaren van bepalingen van collectieve arbeidsovereenkomsten uit 1937 was een mijlpaal in de ontwikkeling. Uiteindelijk leerden de meeste ondernemers te vertrouwen op overleg ofwel de geïnstitutionaliseerde arbeidsverhoudingen. In katholieke kringen propageerden men een vergaande vorm van overleg: het corporatisme. Hierbij werd de klassenstrijd als het ware terzijde geschoven in ruil voor een voortdurende samenwerking tussen de klassen. In het fascistische Italië van Mussolini verhief men dit tot een systeem en in behoudende kringen in de rest van Europa keek men geïnteresseerd toe, want stakingen en arbeidsonrust waren uitgebannen.

Door de ervaringen van 1903 en 1918 had de vakbeweging groot vertrouwen gekregen in de mogelijkheden om het kapitalistische systeem van binnenuit te hervormen. De boven

geschetste ontwikkelingen hadden tot gevolg dat de vakbonden steeds minder gebruik maakten van het stakingswapen. De stakingen die plaatsvonden in het interbellum werden in toenemende mate buiten de vakbeweging om georganiseerd. Inmiddels begon de economie in 1925 aan een herstel. Dit herstel was zo voorspoedig dat deze periode door tijdgenoten werd gezien als een tijd van 'welvaart voor altijd'. Die welvaart was echter niet overal en voor iedereen direct merkbaar.

In 1925 vond daarom in Drenthe en Friesland een massale staking plaats van twintig duizend arbeiders als regionale uiting van verzet tegen de bijna spreekwoordelijke armoede in de werkverschaffing, de landbouw, de bouw en de veenderij. Tijdens deze grote staking werd in Schoterland, Opsterland, Smallingerland, Ooststellingwerf, Weststellingwerf, Haskerland en Aengwirden de staat van beleg afgekondigd. Het NVV was fel tegen de staking gekant. Het NAS daarentegen was uitermate enthousiast, hoewel nog niet zo lang daarvoor in De Arbeid was gewezen op het uitzichtloze van staken in de werkverschaffing.

Deze staking was 'wild' en had een lange voorgeschiedenis. Met kerst 1922 vond een demonstratie in Den Haag plaats van 15.000 werklozen en er hadden in Jipsinghuizen reeds diverse kleine stakingen plaatsgevonden. Soldaten met mitrailleurs en arrestaties brachten uiteindelijk de strijd van 1925 ten einde. Omdat de economie zich, zoals gezegd, herstelde was de tijd voor offensieve stakingen weer aangebroken. De staking van 93 loodgieters was zo'n staking. In 1928 eisten de vakbonden tijdens het CAO-overleg voor alle arbeiders zes volle dagen betaalde vakantie. De patroons in Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Haarlem wezen deze eis af. De leidingen van de metaalbonden van NVV, CNV, RKWV en NAS kwamen toen met een ultimatum. De leden bevestigden dit ultimatum met 85% van de stemmen en omdat de patroons geen concessie deden brak een staking uit. Bij ongeveer vierhonderd patroons in genoemde steden legden ruim zestienhonderd arbeiders het werk neer. Jan Wacht verhaalt in zijn geschiedschrijving van de Rotterdamse afdeling van de Algemeene Nederlandsche Metaalbewerkers Bond (ANMB) hoe er aanvankelijk wat problemen ontstonden. De stakers verwachtten hogere uitkeringen van de bond en daarom daalde bij sommigen het enthousiasme. Na een bijeenkomst van vertrouwenslieden besloot men huisbezoeken af te leggen bij de twijfelaars. Deze bezoeken hadden tot gevolg dat de

staking algemeen bleef en de stakers zich ook heftig teweerstelden tegen kleine baasjes die als onderkruiper optraden.

In de tussentijd deed een van de rijksbemiddelaars bemiddelingspogingen, die tenslotte tot een schikking leidden. Na negentien weken staken hervatten de arbeiders het werk. Van der Houven, de geschiedschrijver van de ANMB, typeerde deze staking als volgt: 'Wij kennen uit de geschiedenis van de vakbeweging in ons land geen ander geval, waarin zo langdurig en met zulk een groot aantal personen hardnekkig gestreden is voor een verlangen, dat vooral van culturele aard en betekenis was.' Dat moge waar zijn, maar we kunnen deze staking ook typeren als een waarin de gewone leden weinig te zeggen hadden over het beleid. Dat de stakers desondanks vaak met grote inzet meededen, doet daar niets aan af.

Stakingen waarbij de gewone arbeiders zich dienden te gedragen als voetvolk van de leiding kwamen na de opkomst van een sterke vakbeweging meer en meer voor. De stakers lieten zich in hun optreden disciplineren door gesalarieerde bestuurders. Toch ging dat niet altijd goed. Geregeld zien we dat arbeiders in staking gingen voordat de bondsleiding het parool daartoe had gegeven. Ook kwam het voor dat bondsleden het parool helemaal niet opvolgden.

In het algemeen kan worden geconstateerd dat de diverse vakcentrales naar elkaar toe groeiden. Meer en meer namen de besturen van de drie grote vakcentrales Polak's standpunt over, dat de leden van de bonden gelijk waren te stellen met soldaten, die door een centrale legerstaf geleid werden. De organisatie werd van lieverlede een belang in zichzelf. Ook binnen het NAS kunnen we een dergelijke ontwikkeling bespeuren. De ontwikkeling binnen het NAS werd in 1931 door Slotemaker de Bruïne als volgt beschreven: 'Langzaam-aan ziet men zich genoopt met de zuiver-revolutionaire theorieën te breken en zich 'moderne', ja 'burgerlijke' middelen eigen te maken.' De officiële geschiedschrijver van het NVV constateerde zelfs: 'Maar juist dat N.A.S. kwam (...) op een veel realistischer en men zou haast kunnen zeggen 'moderner' standpunt te staan: soms scheen het 't N.V.V. te naderen.'

In 1929 vonden meer dan 250 stakingen plaats, waarvan de meeste voor verbetering van de arbeidsomstandigheden waren. Het was het laatste jaar voor de grote crisis van de jaren

dertig, die voor vele jaren grote groepen zou terugwerpen in bittere armoede en nog generaties lang het gedrag van mensen zou bepalen. De twee stakingen uit 1929 die het meeste indruk maakten, deden dat omdat er doden te betreuren waren.

Op 1 mei brak in Oost-Groningen de grootste staking in de landbouw uit die ooit in Nederland heeft plaats gevonden. Meer dan vijfduizend arbeiders streden langer dan vijf maanden voor een loonsverhoging van tien procent. Tijdens een treffen met marechaussees die het gebied beheersten als was het een oorlogsgebied, werd de groenteventer Eeltjo Siemens door een kogel dodelijk getroffen. De staking had enorm te lijden, omdat uit het gehele land, en ook uit Duitsland, duizenden onderkruipers naar het stakingsgebied trokken. Volgens Hilgenga, de stakingsleider van de NVV-bond, vertrokken tuinarbeiders uit Zuid-Holland onder het zingen van het Wilhelmus uit hun dorpen op weg naar het Noorden en tooiden zij zich met oranjestrikken.

Hier werd Siemens dodelijk gewond (Jaap Meulenkamp, 'Wie wollen boas blieven', Groningen 1929)

Hiertegen konden de stakers niet op en ondanks de tegenstand van de meeste stakers accepteerde het vakbondsbestuur een bemiddelingsvoorstel.

Ondertussen waren op 22 juli de 450 arbeiders van de Zinkwit-Maatschappij in Maastricht spontaan in staking gegaan. Zij deden dit uit protest tegen het ontslag van enkele NVV-leden. Ook hier heerste de sterke arm van het gezag, maar hier werd zij ook nog eens bijgestaan door de katholieke vakbond en de geestelijkheid. Op 16 oktober kwam het tot een treffen tussen stakers en politie. Een staker, Becker, en een politieagent, Houben, vielen door kogels getroffen ter aarde en overleden aan hun verwondingen. Beiden waren, zoals uit onderzoek bleek, het slachtoffer van politiekogels. Dit leidde niet tot grotere terughoudendheid van de overheid. Integendeel. Het samenscholingsverbod werd verscherpt, er kwamen nog zestig marechaussees naar Maastricht en vakbondsbestuurder Pieters kwam in het gevang. Tegen zoveel overmacht waren de arbeiders niet opgewassen en de staking ging verloren.

Inmiddels was het wereldkapitalisme zijn grootste crisis tot dan ingegaan. In oktober stortten de beurskoersen van New York volledig in en deze gebeurtenis staat in de geschiedschrijving

bekend als het begin van de crisis van de jaren dertig. Door de crisis, die in 1932 zijn dieptepunt bereikte, kwamen honderdduizenden arbeiders op straat te staan. Ze werden werkloos en afhankelijk van een schamele uitkering. Om die uitkering te krijgen moesten zij zich soms de meest vernederende controles laten welgevallen. Twee keer per dag een stempel halen, zodat ze niet illegaal konden bijverdienen en controleurs die het huis bezochten, om na te gaan of er niet stiekem toch in weelde werd geleefd. Als weelde werd dan bij voorbeeld het bezit van een tweede paar schoenen of een radio aangemerkt.

De werkverschaffing was daarnaast een poging van de overheid om werklozen, die een uitkering kregen, zich toch nuttig te laten maken. Dat was in de tijd dat een uitkering nog niet als een fundamenteel recht werd gezien, maar eerder als een gunst die werd verleend. Werklozen werden opgeroepen voor de werkverschaffing en wanneer ze weigerden, kregen ze in principe geen uitkering meer. Het werk dat werd verricht, bestond grotendeels uit zwaar grondwerk, waar eigenlijk geen geld voor was. Het Amsterdamse Bos is een voorbeeld van een werk dat door werkverschaffingarbeiders is uitgevoerd. Ook ontginningsprojecten op de Drentse heide zijn op die manier uitgevoerd. Daartoe werden grote groepen werkloze arbeiders naar Drenthe gestuurd. Het maakte niet uit wat voor werk iemand tevoren had gedaan, graven moest hij.

Ver van huis en haard vormden deze arbeiders een geïsoleerde massa met slechte arbeidsomstandigheden. Zoals kan worden verwacht, gingen ze geregeld over tot wanhoopsstakingen, waarbij ze niet of nauwelijks steun van buitenaf ontvingen. De vakbeweging trok steevast haar handen van deze stakingen af: slechts vijftien procent van de stakingsactiviteit onder deze arbeiders werd geleid door een vakbond. Het NAS vormde op deze regel nauwelijks een uitzondering. Als voorbeeld van de houding van deze revolutionairen wijs ik op het weigeren van steun in 1929 door het NAS aan stakende werkverschaffingarbeiders in Oldemarkt. Toen zij staakten tegen een loonsverlaging, raadde het NAS dit in zijn blad De Arbeid af '…omdat gij met Uw stakingsdaad geen industrieelen of economischen druk uitoefenen kunt.' Drie jaar later reageerde het NAS als volgt op een staking in de werkverschaffing: 'Slechts met den meesten nadruk kan gewaarschuwd worden tegen het op touw zetten en het ondersteunen van zulke ondernemingen.'

Van haar kant trad de werkgever, de overheid, bikkelhard op. In vijftien procent van de stakingen in de werkverschaffing kwam de politie of het leger in actie. Bij de andere stakingen in de jaren 1920-1940 kwam het slechts in zes procent van de gevallen tot politieoptreden. In de werkverschaffing was toch al sprake van een gewelddadige sfeer; er zijn diverse gevallen bekend waarin arbeiders een opzichter of werkbaas zwaar mishandelden. Twee voorbeelden kunnen dit verduidelijken. In november 1932 werden de werkverschaffingarbeiders in Peize gedwongen om op zaterdag anderhalf uur langer te werken dan gewoonlijk. Een kleine zestig van hen weigerden dit en toen werkbaas Postuma met schorsing dreigde werd hij door hen zwaar mishandeld. Eind voorjaar 1938 mishandelden een aantal arbeiders in Rucphen een opzichter, waarop ze werden geschorst.

Voor de arbeiders die nog wel werk hadden, had de crisis tot gevolg dat de ondernemers voortdurend probeerden om de lonen te verlagen. Daarnaast werd de arbeid goedkoper gemaakt door het doen van diepte-investeringen, waardoor het productieproces verder werd gemechaniseerd en gerationaliseerd. Arbeiders hebben zich in een aantal massale en ongemeen felle stakingen verzet tegen de verslechteringen, maar grotendeels tevergeefs. De nederlagen die de werknemers in deze periode leden, werkten moedeloosheid in de hand en het verzet nam af. In de jaren dertig daalde de stakingsactiviteit tot het peil van even voor de eeuwwisseling. Textielarbeiders hebben zich een aantal malen massaal verzet tegen loonsverlagingen. In Twente was dat in 1931 het geval, in Tilburg in 1935. Het mocht echter niet baten: beide stakingen werden verloren.

In augustus 1935 staakten duizenden textielarbeiders van 38 bedrijven in Tilburg een maand lang tegen een loonsverlaging. Op de eerste dag, die voorafgegaan was door talloze demonstraties, waren er 1.100 stakers, in september reeds vierduizend. De staking werd geleid door een actiecomité, dat door communisten en het NAS werd gesteund. In 1979, dus bijna veertig jaar na het gebeuren, verscheen een verslag van de staking, door een van de leden van het stakingscomité, Jan Coolen, een communistische textielarbeider die lid was van het NVV. Volgens hem brak de staking uit na een oproep daartoe van het comité en breidde deze in snel tempo uit. Coolen werd geroyeerd door De Eendracht (NVV) en na de

staking werden de woordvoerders van de stakers ontslagen. Op 24 september stemden 2.823 arbeiders voor, 99 tegen en 54 blanco in verband met opheffing van de staking.

De sporadische uitbarstingen van verzet in de textiel en de werkverschaffing doen aan het algemene beeld van een moedeloze arbeidersklasse wel iets, maar toch slechts weinig af. In Nederland duurde het herstel langer dan nodig was geweest als de regering oude principes had laten varen, maar de christelijke politicus Hendrik Colijn wist van geen wijken. In 1933 hield zijn regering voet bij stuk toen de bemanning van de kruiser de Zeven Provinciën muitte omdat de soldij verlaagd werd. Er werd een bom op het schip gegooid die aan 23 mensen het leven kostte. De politiek van 'aanpassing' die feitelijk vooral loonsverlaging inhield, was het kenmerk van de crisisbestrijding onder Colijn. De arbeiders, en vooral de werklozen, waren hier in hoge mate de dupe van, terwijl in de economische theorie steeds meer het inzicht doorbrak dat de overheid door ingrijpen en het doen van grote uitgaven, de economie kon stimuleren. Deze politiek, die voor altijd verbonden zal zijn aan de naam van Keynes, vond in Nederland vooral aanhang binnen kringen van de sociaaldemocratie. SDAP en NVV kwamen daarom in 1936 met hun Plan van de Arbeid. Daarin werd nog wel gesproken van socialisme, maar de gedachte uit het Communistisch Manifest van 'opheffing van de private eigendom' werd prijsgegeven. Het zou nog tot na de Tweede Wereldoorlog duren voor dergelijke plannen uitgevoerd konden worden.

Vanaf 1936 zette toch een periode van herstel in, die vooral samenhing met de oorlogsvoorbereidingen die in heel Europa werden getroffen onder druk van de Duitse dreiging. Het economisch herstel bracht in 1937 een beperkte opleving van de stakingsactiviteit met zich mee. Er vonden in Amsterdam twee grote stakingen van jongeren plaats. De eerste begon voor loonsverhoging bij de Nederlandse Scheepvaart Maatschappij, de Nederlandse Droogdok en Scheepvaart Maatschappij en de Amsterdamse Droogdok Maatschappij. Twee weken later begonnen jongens bij Numans blikfabrieken ook spontaan een staking voor loonsverhoging.

Opvallend in deze jaren is dat het NVV zeer terughoudend was met het gebruik van het stakingswapen. Dat ging zelfs zover dat de katholieke tabakbewerkersbond in 1937 de socialisten tijdens een staking beschuldigde van 'arbeidersvijandig' optreden. Dit is toch een

heel ander beeld dan het in de geschiedschrijving overheersende beeld van een confessionele vakbeweging die altijd aan de leiband van de werkgevers en geestelijken liep. Ook daar waren blijkbaar veranderingen op til. Het kon binnen het NVV echter zelfs zover gaan, en Polak had daar in 1906 reeds mee gedreigd, dat men bewust trachtte stakers beentje te lichten. Op 13 Oktober 1939 bijvoorbeeld gingen in Amsterdam duizend bouwvakkers in staking voor een loonsverhoging. In de woorden van de rijksbemiddelaar: '…toen een aantal extremistische elementen het oogenblik gunstig achtten de werkgevers te stellen voor de keus: directe loonsverhooging van f5 per week of anders wordt het werk neergelegd.' De enige organisaties die hen steunden waren NAS en het Nederlandsch Syndicalistisch Vakverbond (NSV), een afsplitsing van het NAS. De bonden die een CAO hadden afgesloten, de 'contracterende partijen', deden er alles aan om de stakers weer in het gareel te krijgen. De SDAP-minister Van den Tempel brak de steun van beide organisaties door te dreigen geen zodanig georganiseerde arbeiders meer werklozensteun te verschaffen in het gebied Amsterdam, tevens werden er werkverschaffingarbeiders te werk gesteld. De bonden verspreidden tijdens de staking een manifest waarin te lezen was: 'De wilde stakingsactie, welke thans onder leiding van onverantwoordelijke elementen wordt gevoerd, is als het afschieten van een torpedo op een met broodgraan geladen schip.' Zo benaderden de bonden onwelgevallige acties van arbeiders.

Op 6 mei 1940 legden tweeduizend werkverschaffingarbeiders in Twente het werk neer. De stakers wilden korter werken en gingen op de door hen vastgestelde tijd naar huis. Zij waren de laatsten die in Nederland staakten, voor de Duitsers de grens over trokken en ons land bezetten. Na een strijd die vijf dagen duurde, bombardeerde de Luftwaffe de binnenstad van Rotterdam en capituleerde het Nederlandse leger. Een van de eerste daden van de bezetters was de afkondiging van een stakingsverbod.

hoofdstuk 6 De arbeiders onder Duitse bezetting

Aan het eind van de jaren dertig herstelde de economie zich enigszins. Dit herstel was deels een gevolg van de oorlogsvoorbereidingen. Duitsland was na de Eerste Wereldoorlog door de

overwinnaars vernederd en had daarna te maken gehad met een revolutie die bijna een burgeroorlog leek. Begin jaren dertig kwam daar ook nog eens de internationale crisis overheen, waardoor Duitsland begin jaren dertig het roer om gooide. De linkse oppositie werd monddood gemaakt en alle aandacht richtte zich op het uitwissen van de 'schandelijke' nederlaag van 1918. Als schuldigen aan de doorgestane ellende werden de linkse oppositie en bovenal de joden aangewezen. Deze simpele demagogie deed het zeer goed, omdat het aanwijzen van zondebokken ontslaat van nadenken over eigen fouten. Het regime onder leiding van Adolf Hitler was immens populair en kreeg grote delen van de bevolking mee in zijn agressieve plannen. De populariteit van Hitler groeide eind jaren dertig verder, door de daling van de werkloosheid. Deze daling was het gevolg van grote infrastructurele werken en de opvoering van de oorlogsproductie. Het opsluiten van linkse Duitsers en het 'opheffen' van de klassenstrijd door een stakingsverbod versterkten het beeld van een Duitsland dat tot rust kwam.

Dit beeld van een land waar het eindelijk afgelopen was met politieke onrust en grote economische problemen, maakte dat ook in de omliggende landen, waaronder Nederland, veel sympathie ontstond voor de Duitse oplossingen. Er waren wel mensen die wezen op de concentratiekampen waarin aanvankelijk vooral veel communisten werden opgesloten, de boekverbrandingen, de anti-joodse maatregelen of de herbewapening die in strijd was met alle internationale verdragen, maar deze criticasters werden voor zwartkijkers uitgemaakt. De Nederlandse regering stuurde veel vluchtelingen aan de grens terug, omdat men geen problemen met de Duitse regering wenste. Koningin Wilhelmina verzette zich zelfs tegen een opvangkamp voor gevluchte joden in de buurt van een van haar paleizen.

De hele internationale gemeenschap deed of zijn neus bloedde, maar kreeg in korte tijd de rekening gepresenteerd. Zo ook Nederland. Op 10 mei 1940 stak het Duitse leger de grens met ons land over, nadat eerder al Oostenrijk, Sudetenland, Polen, Denemarken en Noorwegen aan de beurt waren geweest. Ondanks moedig verzet van Nederlandse soldaten was de overmacht te groot en na het bombardement op Rotterdam, waarbij vrijwel de gehele binnenstad werd weggevaagd, capituleerde Nederland. Het land ging vijf duistere jaren tegemoet.

In het begin leek het allemaal nog mee te vallen. Weliswaar vaardigde de bezetter als een van de eerste maatregelen een stakingsverbod uit, maar daar maakten de meeste mensen zich niet erg druk over. Nederland kreeg weer een oorlogseconomie met grote staatsinvloed. Het leven hernam verder echter zijn gewone loop, mensen gingen voor zover mogelijk naar hun werk en er gingen stemmen op om zich maar neer te leggen bij de nieuwe orde, want het zag er niet naar uit dat enig land de Duitse opmars zou kunnen stoppen. Een van die stemmen behoorde toe aan Colijn, maar hij was zeker niet de enige. Duitse soldaten gedroegen zich zo vriendelijk mogelijk en deelden snoepjes uit aan straatkinderen.

De sfeer zou echter binnen het jaar geheel omslaan. De Duitse aanval op Engeland was afgeslagen en ontnam de bezetter zijn aureool van onoverwinnelijkheid. De prijzen stegen in een hoog tempo terwijl de lonen waren bevroren. Omdat de economie nu afgesneden was van de wereldmarkt ontstond voor steeds meer goederen schaarste. Deze werd bestreden met rantsoenering en een bonnensysteem.

Het aantal werklozen liep ook snel op. Voor hen gingen de autoriteiten met toegenomen ijver aan de slag; ze konden zich melden voor werk in Duitsland! In juli 1940 hadden echter reeds bijna zevenduizend van hen dit geweigerd, waarmee ze overigens wel hun uitkering verspeelden. In diezelfde maand ontbood de bezettende macht het voltallige bestuur van het NVV en dat kreeg daar te horen dat de nazi Woudenberg de leiding over zou nemen. Protest werd door de NVV-leiding slechts mondjesmaat aangetekend, want men was van mening dat de organisatie in stand moest blijven. Blijkbaar had men niet geleerd van het lot dat de Duitse zusterorganisatie enkele jaren eerder had ondergaan. Om de organisatie in stand te houden, ging men daar zelfs zover om samen met de nazi's in 1933 in een 1-mei optocht te lopen. Uiteindelijk doekte de regering het Duitse vakverbond eenvoudigweg op. Ook de grootste vakcentrale van Nederland veranderde zonder noemenswaardig protest met een pennenstreek in een mantelorganisatie van de bezettingsmacht.

Heel anders verging het met het NAS. Dat werd samen met andere linkse organisaties gewoon verboden. De confessionele vakcentrales CNV en RKWV daarentegen mochten vooralsnog blijven voortbestaan. De vijfde grote vakcentrale die Nederland in die dagen

telde, de Nederlandse Vak Centrale (NVC), ging voor het jaar om was zonder tegenstribbelen op in het gelijkgeschakelde NVV.

Alle maatregelen van de bezetter bij elkaar en de woede over het vernietigen van de binnenstad en de dood van ongeveer duizend stadgenoten, ontlaadden zich in juni 1940 in Rotterdam in ernstige straatrellen. Aan het eind van die maand grepen vele duizenden in het hele land de verjaardag van prins Bernhard aan om hun afkeer van de Duitsers te tonen. Omdat Bernhard dagelijks een verse anjer op zijn revers droeg, tooiden op die dag velen zich ook met een anjer. De Nederlanders herkregen langzaam hun moed, ook omdat ze er geen flauwe notie van hadden met welke barbaarse straffen ze nog zouden worden geconfronteerd. De eerste staking dateert uit de zomer van 1940, toen werkverschaffingarbeiders in Leeuwarden het werk neerlegden. Voorlopig was deze actie een uitzondering en pas in oktober werd ze herhaald. Toen was het de beurt aan Amsterdamse werkverschaffingarbeiders in Amersfoort en Baarn. Hun werktijd werd met drie kwartier verlengd, maar de 1.800 arbeiders gingen op de oude tijd naar huis. Op 1 november werden zij geschorst, maar toen zij op 11 november weer aan het werk mochten, gingen de mensen wederom op de oude tijd naar huis. Deze beweging ging gepaard met relletjes in de hoofdstad en vechtpartijen in de werkverschaffing. Hoewel de Sicherheitspolizei met harde maatregelen dreigde, kwam het toch tot een schikking. Deze schikking gaf de arbeiders het gevoel een overwinning te hebben behaald. Dit versterkte hun gevoel dat er meer te bereiken was. Toen eind december vanwege de vorst de werkverschaffing werd stil gelegd en de arbeiders flink in inkomen achteruit gingen, leidde dat weer tot onrust. Toen waren het vooral massale demonstraties van duizenden werkverschaffingarbeiders voor hogere lonen, die door de hoofdstad trokken. Wederom behaalden zij enig resultaat: ze kregen een extra winteruitkering.

Een maand later was het weer raak. De Duitsers wilden arbeiders verplichten in Hamburg op de scheepswerven te gaan werken, omdat een oproep tot vrijwillige aanmelding geen effect sorteerde. Tegen dit voornemen brak op 17 februari 1941 een staking uit bij de Nederlandse Scheepsbouw Maatschappij, Verschure, Du Croo & Brauns en De Vries Lentsch. Ook bij de

Nederlandse Droogdok Maatschappij en Amsterdamse Droogdok Maatschappij legden arbeiders het werk neer. Wederom volgde een overwinning. Slechts vrijwilligers hoefden naar Duitsland.

Inmiddels toonden de Nazi's steeds meer hun antisemitische aard. De vele duizenden Amsterdamse joden kregen te maken met pesterijen en mishandelingen. Toen een patrouille van de Duitsers zich toegang trachtte te verschaffen tot een joodse ijssalon, verdreef de eigenaar hen met ammoniak. De bezetter greep dit aan voor een razzia op 22 en 23 februari, waarbij meer dan vierhonderd mannen werden weggevoerd.

[Het illegale pamflet waarmee tot staking is opgeroepen (pamflet Februaristaking)]

Nadat leden van de illegale CPN de gemeentearbeiders hadden opgeroepen om uit protest het werk neer te leggen en dit ook – zij het aarzelend – gebeurde, verspreidde de staking zich als een olievlek over de rest van de stad. Ook de CPN was hier duidelijk niet op voorbereid. Na de eerste aanzet, die inderdaad door CPN'ers was gegeven, onttrok de beweging zich aan iedere controle. Opvallend in deze is ook dat de gemeentearbeiders het werk al hervatten, toen de staking in de particuliere bedrijven pas echt op gang kwam.

Buiten Amsterdam werd nog gestaakt in Weesp, Hilversum, Zaandam, Jisp, Haarlem, Velsen, Muiden, Huizen, Zuilen en Utrecht. Op de derde dag, toen elders de staking reeds ten einde was, legden bij drie bedrijven in Jutphaas nog eens achthonderd mensen het werk neer. In Amsterdam staakten een kleine 35.000 arbeiders. Het zwaartepunt lag in de metaalbedrijven en bij de gemeente, maar enkele andere bedrijven mogen hier niet onvermeld blijven. Zo legden de voltallige personelen van De Bijenkorf en Gerzon de arbeid neer, terwijl ook confectiebedrijf Hollandia, de Wester Suiker Maatschappij, de Bataafsche Petroleum Maatschappij en de BATCO plat gingen. De Duitsers waren aanvankelijk verrast door de massaliteit van de beweging, maar kwamen al snel tot hun positieven. Met grof geweld, waarbij negen doden vielen, werd de staking neergeslagen. Later werden nog eens achttien mensen geëxecuteerd. Het was de Nederlandse bevolking nu duidelijk dat met de bezetters niet viel te spotten en aan de reeks, vol vertrouwen gevoerde, acties kwam een einde. Een enkele oprisping daargelaten, zoals op 15 mei plaats vond in Hengelo. Des middags om twee

uur werden toen de machines spontaan stilgezet bij Hazemeyer Signaal Apparaten Fabriek ter herdenking van het bombardement op Rotterdam een jaar eerder.

In 1942 maakten de Duitsers een eind aan alle misschien nog bestaande illusies over een vrije vakbeweging. Het NVV veroordeelde de februaristaking van 1941 en dat gaf aan dat van het NVV voor de arbeiders niet veel meer viel te verwachten. Ook was de organisatiestructuur inmiddels zo gereorganiseerd dat alle democratie uit de centrale verdween. Alleen in Twente werd tegen de veranderingen geprotesteerd en liepen de leden massaal weg. Elders gebeurde dit niet in die mate. CNV en RKWV kwamen in juli 1941 ook onder toezicht van Woudenberg van het gelijkgeschakelde NVV te staan. Bestuurders namen ontslag en veel leden bedankten voor het lidmaatschap. Bij de katholieken gebeurde dat na een herderlijk schrijven van de Nederlandse bisschoppen. Binnen het CNV heerste daarentegen de principiële houding 'Wij zijn christelijke vakbeweging of wij zijn niet'. Het weigerde als organisatie het toezicht van Woudenberg te aanvaarden. Het CNV werd daarop door de bezetters als straf geheel opgeheven, maar het bestaan van het RKWV sleepte zich nog een jaar voort. Dat tweederde van de NVV-bestuursleden die nu met toezicht op de katholieke organisatie werden belast al voor de oorlog bij het NVV werkten, heeft binnen de Nederlandse vakbeweging zeer veel kwaad bloed gezet. Bij de fusie tussen NVV en de katholieken, die in 1976 werd voorbereid, speelde dit oude zeer nog steeds een rol.

Pas toen de Duitsers op 1 mei 1942 het NVV ophieven en op lieten gaan in het nationaal-socialistische Nederlands Arbeids Front (NAF) naar Duits model, was voor de meeste NVV'ers de maat vol. Bij Stork in Hengelo kwam het zelfs tot een korte staking toen de NVV'ers het terrein betraden om de gelijkschakeling in het Arbeidsfront te rechtvaardigen. In datzelfde jaar kwam het nog een beperkt aantal malen tot stakingen in Nederland, waarvan er weer een plaats vond bij Stork. Na een bombardement waarbij twee collega's de dood vonden, weigerden drieduizend arbeiders weer aan het werk te gaan daar zij van mening waren, dat dit ongeluk het gevolg was van 'onvoldoende luchtbescherming'.

In het buitenland werd door Nederlandse zeelui nog wel geregeld gestaakt. Op 6 juni 1940 had de gevluchte legitieme regering het Koninklijk Besluit A5 uitgevaardigd. Hierin was geregeld dat de minister maatregelen mocht vaststellen om onderdanen te verplichten op de

koopvaardij te blijven varen. In de praktijk waren zeelieden verplicht om permanent in dienst te blijven tot het eind van de oorlog en was aan hen ook het stakingsrecht ontzegd. De onrust die in die jaren op de Nederlandse koopvaardij heerste, valt moeilijk in aantal stakingen, stakers en gestaakte dagen uit te drukken. In zijn studie over de koopvaardij ten tijde van de oorlog geeft Bezemer de volgende totaalcijfers over het aantal stakers en deserteurs op een aantal data: 12 november 1941zestot zevenhonderd, 13 oktober 1942896, 13 oktober 1943824 en op 11 oktober 1944-597. De meeste zeelui legden het werk neer of weigerden uit te varen omdat de situatie op zee erg onveilig was.

1942 is van groot belang omdat in dat jaar de Duitse oorlogskansen definitief keerden. De Russen sloegen aan het eind van dat jaar de aanval van de Hitler-legers op Stalingrad af. Voor de mensen in de bezette gebieden was van een komende Duitse nederlaag echter nog niet veel te merken. Economisch ging het steeds slechter, want de Duitsers ondervonden de negatieve gevolgen van de tegenvallende oorlog tegen de Sovjet-Unie. Om deze tegenvaller op te vangen, werd een steeds groter beroep gedaan op de bezette gebieden. Reeds in december 1941 werd winterkleding gevorderd voor de Duitse soldaten in Rusland, maar daar zou het niet bij blijven. Metaal, fietsen, meubilair zouden volgen, tot uiteindelijk zelfs de hele Hoogovenfabriek werd ontmanteld en naar Duitsland vervoerd. Voor de bevolking van Nederland bleef steeds minder over.

Ernstiger is echter, dat 1942 ook het jaar is waarin de massale deporatie van joden begon. Een deportatie die eindigde met de moord op meer dan honderdduizend Nederlandse joden. Van openlijk verzet hiertegen, zoals tijdens de Februaristaking van 1941, was nu geen sprake meer. Verzet kwam nog wel tot uiting in hulp aan onderduikers, joden en andere door de Duitsers gezochte mensen,die trachtten uit handen van de bezetter te blijven.

Toch zou het nog eenmaal tot massaal verzet komen tegen maatregelen van de bezetter. In 1943 brak een ongekende, spontane staking uit tegen het weer in gevangenschap willen nemen door de Duitsers van de voormalige Nederlandse krijgsgevangenen. Op 29 april brak bij Stork de staking spontaan uit en deze verbreidde zich snel over Nederland, behalve de provincies Holland en Utrecht. Daar werd wel gestaakt, maar niet zo massaal. Zoals op 30 april bij Hoogovens, waar enige afdelingen het werk neerlegden. De angst voor de repressie,

die de arbeiders bij de Februaristaking van 1941 al hadden leren kennen, dreef ze daar echter weer snel aan het werk.

In de rest van het land was de repressie nu ook weer zo hard, dat de stakers het na enkele dagen opgaven. Het standaardwerk over deze staking is het boek van P.J. Bouman dat in 1950 verscheen en waaraan ik het volgende citaat ontleen. ‘Het is een vaststaand feit, dat na Generaal Christiansen’s bekendmaking van Donderdagmiddag 29 april 1943, de eerste stakingen hier te lande in Twente begonnen. Wij kunnen het begin van de staking zelfs nog nauwkeuriger lokaliseren: het werk werd het eerst neergelegd bij de Machinefabriek Gebr. Stok & Co. N.V. te Hengelo, kort na schafttijd, ’s middags tussen twee uur en half drie.’ Daarna verspreidde de staking zich als een olievlek over het land, hoewel op sommige plaatsen, zoals bij Philips in Eindhoven, de staking vrijwel gelijktijdig en onafhankelijk begon. Op vele plaatsen gingen boeren ook in staking, waardoor er weinig melk aan de fabrieken werd afgeleverd. Hierom is de april-meistaking ook wel bekend geworden als de ‘melkstaking’.

In totaal waren er enkele honderdduizenden arbeiders in staking tot het standrecht werd afgekondigd. Daarnaast was daar dus nog de staking van boeren en zelfstandigen, die in vooral Friesland uitliep op een waarachtige volksbeweging. Uiteindelijk gingen de meeste mensen op 3 mei weer aan het werk. In enkele plaatsen in Friesland en Noordwest-Brabant ging de strijd echter door tot 7 mei. De staking heeft geen enkel concreet resultaat opgeleverd, maar wel een psychologisch effect gesorteerd: de geest kreeg een impuls voor verder verzet tegen de Duitse bezetting. Opvallend is dat tijdens deze staking in de grote steden Amsterdam en Rotterdam slechts een beperkt aantal mensen staakten. Als verklaring kan worden aangevoerd dat de arbeiders in Amsterdam de schrik nog in de benen hadden van de Februaristaking van 1941 en in Rotterdam was de bevolking nog steeds erg aangeslagen door het grote bombardement, terwijl er nauwelijks nog sprake was van een haven.

Aan de Februaristaking van 1941 tegen de Jodenvervolgingen namen ongeveer 50.000 arbeiders deel. De staking was een ongekend staaltje van moed. Hetzelfde geldt voor de april-meistakingen van 1943, die hoewel massaler van omvang, minder bekend zijn. Zij

worden niet jaarlijks herdacht zoals de Februaristaking, iets dat mogelijk te maken heeft met het feit dat ze niet in Amsterdam plaatsvonden, maar in de periferie van ons land. Belangrijker is echter waarschijnlijk, dat ze minder dan de Februaristaking zijn opgeëist door een bepaalde politieke stroming. Tegen de conclusies van het onderzoek van Sijes in heeft de naoorlogse CPN de eer van de organisatie van de Februaristaking voor zich opgeëist, hetgeen jarenlang aanleiding heeft gegeven tot heftige discussies.

Ondertussen zetten de Duitsers hun plundering van het land voort. Niet alleen goederen werden geroofd, maar ook meer dan 500.000 mannen werden als slaaf naar de Heimat gevoerd. Ze werden in heel Duitsland tewerkgesteld, onder vaak zeer gevaarlijke omstandigheden. De Engelsen en Amerikanen waren er inmiddels namelijk toe over gegaan om massale bombardementen op steden en industriegebieden uit te voeren. Volgens een Duitse bron staakten in de eerste helft van 1944 193.000 Duitse dwangarbeiders. Of hier Nederlanders bij waren is mij niet bekend, maar wel zijn tientallen gevallen van sabotage overgeleverd. Dergelijke sabotageacties moeten we ons ook weer niet al te groots voorstellen, want de mensen wisten inmiddels dat de Duitsers snel en hard optraden. Sabotage kunnen we misschien beter opvatten als onachtzaam werken en zich van de domme houden. Een enkel voorbeeld van een staking door dwangarbeiders is een halve eeuw na de oorlog boven water gekomen.

‘In Kassel bij Fieseler werd het broodrantsoen verminderd. De Hollanders en de Fransen kondigen een staking af en bleven op de krib liggen. Een staking van Ausländer in Duitsland? “Un-erhört!” Geheel volgens verwachting deelden onze Franse vrienden onze opvatting, dus werd er prompt gehandeld. Geen Speerzulage? Dus geen werk. Iedereen akkoord? Niemand aan ’t werk! Iedereen lag op z’n krib of scharrelde wat rond.’t Zal zo tegen een uur of tien geweest zijn toen ik werd wakker geschud met de mededeling dat een of andere Germaan om een onderhoud verzocht. Ik driehoog mijn ‘bed’ uit en ik zag, eenmaal buiten, het ontvangstcomité al klaar staan. Onbeschaafde figuren met dito schiettuig en mensonvriendelijke honden die veel overeenkomst met hun begeleiders vertoonden. Kortom het Lager was omsingeld. Hollanders en Fransen werden in carré opgesteld – Audouin en ik samen in het midden. Ons werd medegedeeld dat men het op prijs zou stellen als we binnen

5 minuten zouden besluiten alsnog aan ’t werk te gaan. Zoniet, dan gingen er nare dingen gebeuren. Of wij tweeën werden doodgeschoten, ofwel om de zoveel werd er één gefusilleerd. Hierover bestaat enig misverstand. Zeker was evenwel dat er geschoten zou worden.’

De stakers kozen wijselijk eieren voor hun geld en gingen weer aan het werk.

Inmiddels verslechterden de omstandigheden in Nederland. Veel gezinnen waren uit elkaar gerukt door de deportatie van dwangarbeiders en de schaarste aan een flink aantal producten nam toe zonder overigens direct tot hongersnood te leiden. Wel moesten steeds meer producten op de zwarte markt worden gekocht wat inhield, dat de werkelijke prijzen vaak ver boven de officiële lagen. Tegen de toenemende terreur en de verslechtering van de levensomstandigheden in groeide de hoop op een goede afloop van de oorlog. Vanuit het verzet kwamen plannen tot stand hoe de naoorlogse samenleving eruit zou moeten zien.

In 1943 maakten linkse vakbondsactivisten, waaronder veel communisten, plannen voor de oprichting van een eenheidsvakbeweging. De vooroorlogse verdeeldheid in een handvol vakcentrales moest in hun opvatting na de oorlog niet terugkeren. Omdat alle arbeiders dezelfde belangen hebben, zouden die belangen ook het best kunnen worden gediend in één enkele organisatie. Over de terugkeer van de vroegere NVV-leiding werd in deze kringen uiterst negatief gedacht, het NVV had zich immers tot aan de oprichting van het Arbeidsfront op zijn zachtst gezegd gecompromitteerd. Onder leiders van de vooroorlogse vakcentrales gingen ook stemmen op om samen te gaan, maar mede onder invloed van een van de directeuren van Heineken, Stikker, sprak kardinaal De Jong zich uit tegen een dergelijk samengaan van de vakbeweging. Toch kwam het wel tot samenwerking en daartoe richtten NVV, RKWV en CNV in 1943 een Raad van Vakcentralen (RvV) op. Deze raad stelde zich ten doel de ‘algemene sociaal-economische en sociaalhygiënische belangen van de werknemers te behartigen.’ De bestuurders van de vroegere vakcentrales gingen ook een samenwerkingsverbond aan met de ondernemers. Op initiatief van dezelfde Stikker, die zich zorgen maakte over een samengaan van NVV en RKWV, werd in hetzelfde jaar 1943 de Stichting van de Arbeid opgericht. Deze stichting had onder andere ten doel om in het belang van de bedrijfsvrede duurzaam overleg tussen werkgevers en werknemers te bevorderen. Let

wel, deze organisaties, RvV en Stichting, werden feitelijk reeds tijdens de bezetting opgericht met het oog op de naoorlogse situatie.

Voorlopig was het echter nog niet zover. Weliswaar rukten de Russische legers vanuit het oosten op en werden de Duitse en Italiaanse legers in Afrika verslagen, maar in West-Europa leken de Duitsers vooralsnog oppermachtig. Pas in juni 1944 landden de geallieerde legers in Frankrijk. Binnen een jaar zou de Tweede Wereldoorlog ten einde komen. Eerst zouden echter nog vele doden te betreuren zijn. Op 17 september lanceerden Amerikanen, Engelsen en Polen een aanval bij Arnhem en Nijmegen om zo in één klap Nederland te bevrijden en door te stoten naar Noordwest-Duitsland. Om deze actie te ondersteunen gaf de Nederlandse regering in ballingschap opdracht aan de werknemers bij de Nederlandse Spoorwegen om het werk te staken. Vanuit het verzet was al eerder hiertoe opgeroepen, maar toen honderdduizenden joden en dwangarbeiders door de NS naar Duitsland werden vervoerd zag men in Londen hier niet de noodzaak toe. Toen ik tijdens een herdenkingsbijeenkomst van de Vakbondshistorische Vereniging in 2003 opperde dat het toch wel erg zuur was dat regering en directie pas opriepen tot deze staking toen alle joden al weg waren, kwamen er vanuit de zaal diverse instemmende reacties van oud spoorwegmannen. Hoe het ook zij, de spoorwegen kwamen stil te liggen maar de aanval van de geallieerden ook. Slechts Limburg en delen van Brabant waren bevrijd en kwamen nu onder een militair gezag te staan. Prompt braken daar ook diverse stakingen uit, zoals in de mijnen en bij Philips in Eindhoven, en roerde de eenheidsvakbeweging zich.

Met een stagnatie in de geallieerde opmars was geen rekening gehouden. De spoorwegstaking van 1944 begon in een met het oog op de voedselvoorziening van West-Nederland ongunstige periode, maar in Londen vond men tot het einde toe dat de staking moest worden doorgezet. Ook toen in de winter van 1944-1945 duidelijk werd dat er honger werd geleden in de grote steden en met name Rotterdam en Amsterdam. Met het oog op de voortdurende gezagsgetrouwheid van het spoorwegpersoneel is de spoorwegstaking moeilijk in te passen in de geschiedenis van de Nederlandse arbeidsverhoudingen. Eerst hielp iedereen mee aan de massale deportaties waarvoor de gedeporteerden zelf hun kaartje moesten betalen en later hield men een vanuit Londen verordonneerde staking vol, hoewel

er voedseltekorten dreigden. Eigenlijk was het nauwelijks een staking, maar volgden de ‘stakers’ ondanks de eraan verbonden risico’s, gewoon bevelen op van het bevoegd gezag.

Dat gezag, dat sinds mei 1940 in Londen was gevestigd, maakte ook plannen voor naoorlogs Nederland. In juli 1944 vaardigde de regering in ballingschap het Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen (BBA) uit. Hierin werden regels opgesteld voor de arbeidsverhoudingen. Zeer belangrijk daarin was de rol van de Rijksbemiddelaars. De vooroorlogse rijksbemiddelaars werden nu samengevoegd tot een college met beslissende bevoegdheden op het gebied van lonen en arbeidstijden. Van bemiddelen lijkt hier, ondanks de naam, weinig sprake te zijn. Dit BBA ging voorbij aan de ontwikkelingen in bezet gebied, waar werknemers en werkgeversorganisaties met hun Stichting van de Arbeid aan hadden gegeven meer heil te zien in onderling overleg. Deze boodschap was door de heren in Londen blijkbaar niet of onvoldoende opgepikt. Inmiddels naderde de oorlog zijn einde. In het westen van Nederland werd door delen van de bevolking honger geleden en overleden hierdoor meer dan twintigduizend mensen, terwijl enkele honderden kilometers naar het oosten het Duitse rijk ten onder ging. Hitler had gedroomd van een duizendjarig rijk, maar het duurde amper tien jaar en uiteindelijk liet hij Europa verwoest achter. Op 5 mei 1945 ondertekenden de Duitse strijdkrachten de capitulatie in Nederland. De bevrijders werden als helden binnengehaald en de mensen konden weer vrij ademen.

hoofdstuk 7 Wederopbouw en welvaartstaat, 1945-1970

Na vijf jaren van bezetting, deportaties en hongerwinter leefde bij grote delen van de bevolking de hoop op een betere wereld. Er moest echter eerst geproduceerd worden want belangrijke delen van de industrie lagen vrijwel stil en ‘wederopbouw’ stond boven aan de agenda. Daar kwam nog iets bij. De leidende politici en ondernemers wilden koste wat ’t kost voorkomen dat het tot een herhaling kwam van de revolutionaire situatie, zoals die vlak na de Eerste Wereldoorlog had bestaan. In alle westerse landen werden consumptiegoederen

gerantsoeneerd en de loonen prijsontwikkeling aan banden gelegd om te voorkomen dat grote inflatie weer een kans kreeg. Ook in ons land werden een loonen een prijsstop afgekondigd, maar veel arbeiders hadden weinig begrip voor deze maatregelen. Er werd immers op grote schaal gebrek geleden. Massale diefstal en spontane uitbarstingen van verzet bleven dan ook niet uit.

Om een voorbeeld van dat laatste te noemen: in juni 1945 brak in de Rotterdamse haven een staking uit waarbij een van de eisen was het verschaffen van beter 'schoeisel'. Een dag eerder was een bootje met huiskerende havenarbeiders niet snel genoeg gestopt op de sommatie van politieagenten, die vervolgens enkele schoten losten. Binnenlandse Strijdkrachten en rivierpolitie kwamen toen aan boord, terwijl de arbeiders snel de gestolen waar over boord kieperden. De juist opgerichte Rotterdamse Eenheids Vak Beweging (EVB) belegde direct een vergadering, waarop dertien eisen werden geformuleerd met betrekking tot onder andere loonsverhoging, ploegsterkte, schoenen en werkkleding. De enorme hetze in het land tegen de stakers leidde tot een impasse. Daarin ging de landelijke leiding van de EVB trou116 wens mee, want de voedselvoorziening mocht niet in gevaar komen. Wat deze hetze echter niet voor elkaar kreeg, lukten Canadese militairen en de door de burgemeester opgeroepen onderkruipers, die gezamenlijk de boten losten, wel. De staking werd door hun optreden na een week beëindigd en het resultaat was een nederlaag.

Een ander voorbeeld van een staking voor schoenen vond in september in Helmond plaats, toen de arbeiders van een schroefboutenfabriek het werk neerlegden en wel gedeeltelijk hun zin kregen. Ook in de Dienst Uitvoering Werken (DUW), de opvolger van de vooroorlogse werkverschaffing, vond dit soort stakingen plaats. Bijvoorbeeld al op 30 mei 1945 toen in Amsterdam 3.500 werkers in de DUW het werk tevergeefs neerlegden voor hoger loon, beter schoeisel en betere kleding.

De eerste piek in stakingsactiviteit na de Tweede Wereldoorlog is ook terug te voeren op stakingen die uitbraken omdat de arbeiders protesteerden tegen de terugkeer van politieke delinquenten. Direct na de oorlog waren heel wat mensen opgepakt omdat ze zouden hebben gecollaboreerd met de Nazi's. Omdat de economie hier niet te veel onder mocht lijden, overheerste al snel het standpunt dat economische collaboratie niet gauw moest

worden vervolgd. Dat gold in veel mindere mate voor culturele collaboratie. Vandaar dat radiopresentator Max Blokzijl werd geëxecuteerd, maar veel mensen die grof geld hadden verdiend aan samenwerking met de Duitsers de dans ontsprongen. Op de werkvloer bestond vaak niet veel begrip voor deze klassenjustitie en dat leidde soms tot staking. Toen in augustus 1946 de directie van Gebr. Pel in Leiden uit gevangenschap terugkeerde, weigerde het personeel onder hen aan het werk te gaan. Deze arbeidsconflicten om 'goed vaderlanderschap' konden echter ook tot onverkwikkelijke situaties leiden, zoals dat vaak gaat bij eigenrichting. In 1948 legden arbeiders van het Haarlemse kledingbedrijf Hin het werk neer omdat ze weigerden samen te werken met een Duitse arbeider. De trieste ironie wil echter dat diezelfde Duitser van 1936 tot 1941 al bij Hin had gewerkt. In 1941 was hij door de Sicherheits Dienst gearresteerd als dienstweigeraar uit het Duitse leger.

In de jaren 1945-1950 vonden in totaal meer dan dertienhonderd stakingen plaats. Daarvan werd ongeveer honderdmaal het werk neergelegd omdat arbeiders ontevreden waren over de organisatie van het werk, de veiligheid of het arbeidstempo. Het waren immers de jaren van 'herstel' na de verwoestingen van de wereldoorlog, waarin van de arbeiders een uiterste arbeidsinspanning werd verwacht.

Tevens waren het jaren van een klaarblijkelijk grote solidariteit van Nederlandse arbeiders. Deze solidariteit komt treffend tot uitdrukking in een aantal stakingen dat in die periode uitbrak. In 1945 vond in Deventer een grote staking plaats van twaalfduizend mensen ter ondersteuning van de arbeiders van Noury & van der Lande, die staakten voor erkenning van de Eenheids Vak Centrale (EVC). Een jaar later legden tienduizend havenarbeiders het werk neer uit solidariteit met stakende zeelieden.

In 1949 vonden zestien sympathiestakingen plaats, waarvan een behoorlijk deel diende om stakende havenarbeiders in Amsterdam te steunen. In Rotterdam werd het werk in de haven neergelegd om Engelse zeelui een steuntje in de rug te geven. In het daarop volgende jaar legden in Amsterdam drieduizend bouwvakkers het werk neer uit solidariteit met stakende steenzetters en in Rotterdam steunden tienduizend havenarbeiders hun Antwerpse collega's.

In dit rijtje hoort ook een staking thuis die in 1946 in de haven van Rotterdam plaatsvond tegen het lossen van sinaasappelen uit Spanje. De stakers boycotten deze schepen omdat Spanje geregeerd werd door Franco, een dictator en voormalig bondgenoot van Hitler en Mussolini. In 1947 vond nog een grote solidariteitsstaking plaats. Op 23 juli legden ongeveer drieduizend arbeiders, vooral Amsterdammers, het werk een uur neer uit protest tegen de politionele acties in Indonesië. Vrij snel na de bevrijding van Nederland was duidelijk geworden dat de overgrote meerderheid van de bevolking van Oost-Indië los van Nederland wilde. Op 17 augustus 1945 werd de Republik Indonesia uitgeroepen. De economische belangen van Nederland maakten de Nederlandse regering echter huiverig voor deze afscheiding en een troepenmacht vertrok naar Indonesië om de republiek te bestrijden. In 1946 werd in Amsterdam gedemonstreerd tegen het Nederlandse beleid. Daar viel een dode bij toen de politie met scherp schoot. Enkele dagen daarna staakten bijna twaalfduizend mensen tegen het vertrek van het eerste schip met militairen. Tien procent van die soldaten kwam overigens niet opdagen, omdat de meesten wel iets anders aan hun hoofd hadden dan te strijden voor onduidelijke belangen in een vreemd, ver land.

Uiteindelijk werd Indonesië in 1949 toch onafhankelijk, na een oorlog vol wreedheden, waarbij aan beide kanten vele duizenden doden vielen. Dat alles was dus voor niets geweest en dat konden ook NVV en Partij van de Arbeid, de naoorlogse opvolger van de SDAP, zich aantrekken, want beide organisaties hadden zich neergelegd bij deze koloniale oorlog.

Er heerste direct na de bevrijding van Nederland veel onvrede op een aantal terreinen. Dat blijkt ook uit het feit dat de eenheidsvakbeweging vrij snel werd omgezet in een vierde vakcentrale, de Eenheids Vak Centrale die eigenlijk de rol van het vooroorlogse NAS overnam, maar veel groter was. Vooral in de regio Amsterdam, de Zaanstreek en Twente kreeg de EVC veel leden en streefde zij het NVV voorbij. Deze radicale organisatie werd van alle kanten tegen gewerkt. De meeste ondernemers wilden niet met EVC-vertegenwoordigers onderhandelen, hoewel er aanvankelijk nog wat aarzeling over dit standpunt bestond. De collega-bonden zagen de EVC het liefst helemaal verdwijnen. In de jaren 1945-1950 vonden dertien stakingen plaats waarbij een van de eisen was: erkenning

van de EVC als onderhandelingspartner. Een heel opvallende was de staking van twaalf ovenmannen bij Hoogovens in 1946. De directie wilde – in samenspraak met de erkende bonden – de niet-stakers een verklaring laten ondertekenen dat ze niet solidair met de stakers waren. Slechts 64 deden dit, waarop 550 man werd uitgesloten 'met onbepaald (en onbetaald) verlof'. Directie en bonden werkten hier dus samen om de EVC te dwarsbomen. Dat deze uitsluiting tot gevolg had dat tienduizenden arbeidsdagen verloren gingen, werd blijkbaar minder erg gevonden dan wanneer arbeiders het initiatief namen, want dan trad de hele propagandamachine in werking.

Alle stakingen voor erkenning van de EVC eindigden in een nederlaag en dat typeert de enorme weerstand die stakende arbeiders in deze jaren ondervonden. De enkele keer dat een wel in het overleg opgenomen, een zogenaamde 'erkende' organisatie staakte, was de bejegening heel anders. Op 27 mei 1946 legden 77 arbeiders van metaalbedrijf Obbes in Nunspeet het werk neer voor het recht om lid van de ANMB te worden. Na tien dagen wonnen zij deze strijd. Dat was in overeenstemming met de algehele situatie, waarbij erkende bonden door de meeste werkgevers als gewaardeerde partners aan de onderhandelingstafel werden gezien.

De drie vrijwel direct na de bevrijding weer opgerichte grote vakcentrales (NVV, CNV en Katholieke Arbeiders Beweging (KAB), zoals de opvolger van het RKWV zich noemde) hechtten veel belang aan de hen toebedeelde rol in het nieuwe stelsel van industriële verhoudingen. Door de in het vorige hoofdstuk besproken onvrede, die binnen vakbondsen werkgeverskringen bestond over het BBA 1944, werd dit al binnen enkele maanden na de bevrijding vervangen door een BBA 1945. Hierdoor kreeg de Stichting van de Arbeid een duidelijke, zij het slechts adviserende rol. Nog sterker dan in de jaren voor de oorlog was er de vakorganisaties alles aan gelegen om over te komen als betrouwbare onderhandelingspartners voor ondernemers en overheid. In de periode tot 1960 werd onder vakbondsleiding vrijwel uitsluitend gestaakt tegen ondernemers, die zich niet hielden aan de landelijk gemaakte afspraken. Bij deze houding en ook omdat er onder arbeiders onvrede bestond over de rol van de vakbonden tijdens de bezetting, was er ruimte voor de nieuwe vakcentrale. Deze EVC wilde echter aanvankelijk ook wel deelnemen aan het overleg met

ondernemers en overheid en pas nadat dit een ijdele hoop was gebleken, voerde zij een Staak-maar-raakpolitiek. Deze gematigde houding, die ook werd gevoed omdat de CPN droomde van deelname aan de regering, stuitte onder een deel van de aanhang trouwens op flinke weerstand. In 1948 scheidden zij zich af. Zij richtten het Onafhankelijk Verbond van 120 Bedrijfsorganisaties (OVB) op, dat vooral in Rotterdam veel leden had.

Door internationale ontwikkelingen groeide de angst voor het communisme ook in Nederland sterk. In de propaganda werd alles wat verzet aantekende tegen de officiële politiek gezien als communistisch en geïnspireerd door de Russen. Mensen werden monddood gemaakt, of erger nog brodeloos, en binnen de kortste keren was het feitelijk afgelopen met de EVC. Een onderdeel van de strijd tegen het communisme, maar in het algemeen tegen dreigend verzet in Europa, was de Marshallhulp. Voor deze hulp pompten de Verenigde Staten miljoenen dollars de oceaan over, waardoor de economie zich hier kon herstellen. Het strakke regeringsbeleid op het gebied van de loonvorming deed de rest. Door een loonstop was het ondernemers verboden om de lonen zelfstandig te verhogen en toegeven aan stakingen deden ze dan ook vrijwel niet. In 1947 brak in Den Haag een staking uit bij de bouw van een nieuw KLM-kantoor. Directeur Plesman drong bij de bouwondernemers tevergeefs aan op toegeven, want zijn gebouw moest af. Na afloop van de staking schonk hij de stakers zelfs duizend gulden ter leniging van de nood. Dit leverde Plesman een conflict op met de minister, want hij doorkruiste met zijn actie het algemeen aanvaarde beleid, dat de lonen moesten worden gematigd. In 1950 was de wederopbouw feitelijk ten einde en kon de economie weer gaan groeien.

Door de vele nederlagen, die de arbeiders hadden geleden in de jaren sinds de bevrijding en de voortdurende propaganda tegen alles wat naar opstandigheid zweemde, daalde de stakingsbereidheid van de arbeiders. De rol van de EVC was uitgespeeld en het NVV ging zelfs zover in haar aanpassing aan de bestaande verhoudingen, dat ze samenwerkte met de Binnenlandse Veiligheids Dienst (BVD). In 1951 vonden desondanks nog enkele grote stakingen plaats in Velsen en Amsterdam, uit solidariteit met collega's. Acties die voor de komende tien jaar mede het laatste hoogtepunt van stakingsactiviteit betekenden. Het betreft hier ten eerste een staking bij het Haagse aannemersbedrijf Boele & Van Eesteren op

het Hoogoventerrein, waaraan 450 arbeiders tevergeefs deelnamen. Na bijna een maand bogen zij het hoofd.

[De bezetting van EFA-Produka, een vergeten conflict (Werkend Nederland juni 1950)]

De tweede staking vond plaats bij aannemersbedrijf Practica. Nadat aanvankelijk 654 arbeiders het werk hadden neergelegd, hielden 180 van hen de strijd – eveneens tevergeefs – nog 41 dagen vol. De grootste staking in 1951 vond echter plaats bij de scheepswerf Wilton-Feijenoord in het waterweggebied. De directie wilde een deel van de gratificatie op een spaarrekening zetten, maar de arbeiders voelden daar niets voor. De grote werf in Schiedam (vierduizend arbeiders) lag geheel plat en de werf in Rotterdam deed ook mee. De Uniebonden verspreidden een manifest met het volgende proza: 'hervat ONMIDDELIJK het werk en hebt vertrouwen in UW EIGEN ORGANISATIES.'

Wiltonarbeider en EVC'er Gerrit Sterkman dichtte daarentegen:

De nylon spaarkous

Hiep, Hiep, Hoera! Een nieuwe glorie Van Wilton uit komt de Victorie.

Daar is-ik zeg het onomwonden De Nylon spaarkous uitgevonden.

Ja, zou je zeggen, wat is dat nou? Een zegen is 't voor elke huisvrouw,

Want Wilton wil voor ons gaan sparen, Een appeltje voor de dorst bewaren.

…en dat ging zo verder tot de moraal van Sterkman's poëzie.

Kom laten we stoppen met die gein Kameraden, voel je het venijn?

't Zij Romme, Lieftinck, Han of Lijs, Zij zingen allemaal dezelfde wijs.

Hun brandkast willen zij versterken. Wij sober leven, harder werken.

Voel jullie hoe men ons bedroog? Zo moet ’t niet, ’t loon moet omhoog.

Na een dag staken kregen de arbeiders gedeeltelijk hun zin. In het volgende jaar, 1952, daalde als we de oorlogsjaren 1941-1944 niet meetellen, het aantal stakingen voor het eerst sinds 1898 onder de honderd. Die grens is sindsdien ook nooit meer overschreden, want het jaar met het hoogste aantal stakingen dat sindsdien heeft plaats gevonden, 1979, telde exact 99 stakingen. Ook het aantal stakers daalde tot het peil van 1898 en hetzelfde geldt voor het aantal gestaakte dagen. Het jaar 1952 was daarmee het dieptepunt, wat betreft stakingsactiviteit in Nederland in de twintigste eeuw tot dan toe. En dat terwijl er voor de arbeiders of, zoals men ze steeds vaker ging noemen, werknemers, toch nog genoeg zaken om verbetering vroegen. Weliswaar was de economie weer terug op het peil van voor de oorlog, maar het loonpeil bleef erg laag. Daarnaast was er nog steeds grote woningnood, die zich uitte in het feit dat veel jonggetrouwden op een zolderkamertje moesten inwonen.

Strijd aangaan tegen de omstandigheden was begin jaren vijftig voor veel mensen niet echt een optie. Dat kwam deels door de koude oorlog, die alle maatschappelijk verzet verdacht maakte. De voorafgaande vijf jaar hadden bovendien laten zien dat de tegenkrachten zeer sterk waren. Door het staatsdirigisme viel voor stakende arbeiders weinig winst te behalen. Van baan veranderen was ook niet eenvoudig, omdat in het BBA zeer strakke ontslagregels waren opgenomen. Wat wel kon, was emigreren. In de jaren vijftig zijn dan ook met steun van de regering ruim een half miljoen Nederlanders of wel ongeveer vijf procent van de bevolking vertrokken naar Canada, Australië, Zuid-Afrika en de Verenigde Staten. Een andere mogelijkheid die werknemers aangrepen om hun leven te veraangenamen komt tot uitdrukking in de, in deze jaren veel gehoorde klacht van ondernemers over diefstal door personeel. In het Mededelingenblad van de Rotterdamse havenondernemers verscheen in 1948 een oproep aan het personeel om niet te stelen. Drie jaar later schreef het blad dat havendiefstallen de laatste jaren waren toegenomen en in 1955 raadde ook het blad van de vakbond de havenarbeiders aan om, ook al was het loon laag, niet te stelen.

Nog een andere uiting van onvrede kunnen we zien in het gedurende de jaren vijftig toenemende ziekteverzuim van werknemers. Deze toename kan natuurlijk een gevolg zijn van hogere werkdruk, maar heeft zeker ook te maken met gevoelens van onvrede. Zoals het Instituut voor Praeventieve Gezondheidszorg in 1962 schreef: 'Het ziekteverzuim moet dus eerder gezien worden als een graadmeter voor de sociaal-economische toestand dan als een zuivere weerspiegeling van de algemene gezondheid.'

Het afkalven van de stakingsbeweging in de jaren vijftig wil dus nog niet zeggen dat Nederland een oase van rust was, maar arbeiders reageerden anders op de ontwikkelingen dan met stakingen.

Een groep is het waard om hier apart te vermelden: de landarbeiders. In de jaren voor de oorlog waren zij goed geweest voor een groot aantal massale stakingen die weken, soms maanden duurden. Nu verdween vrijwel de gehele beroepsgroep in enkele jaren van het toneel. De landbouw mechaniseerde in zo'n hoog tempo, dat binnen tien jaar een kwart van de boerderijen van het toneel verdween. Het aantal landarbeiders nam zelfs met zestig procent af. De modernisering van de landbouw die in een later stadium zelfs op industrialisering leek, veranderde de bedrijfstak in een industrie met veel zelfstandige ondernemers, zonder al te veel personeel. Het zal duidelijk zijn dat de tijd van grote landbouwstakingen daarmee ook tot het einde behoorde. In de hele periode 1950-1970 vonden er nog slechts zes plaats. Alle kunnen we zelfs in de jaren 1950-1955 situeren.

De definitieve industrialisatie van Nederland en de daarmee gepaard gaande economische groei werden, mede door de lage lonen mogelijk gemaakt. De lage lonen werden afgedwongen door een stringente loonpolitiek van de overheid. Er was in de jaren vijftig in diverse bedrijfstakken echter een voortdurend groeiend tekort aan geschikte arbeiders. Door de centrale loonvorming konden ze niet makkelijk elders worden weggekocht. Daarom werden steeds meer lonen illegaal verhoogd, door een deel van het loon zwart uit te betalen. Daarmee won de 'markt' weer iets terug van de invloed die de overheid tot zich had getrokken. Economen, politici en beleidsmakers waren het er echter allen over eens dat de lonen laag moesten blijven en ook de erkende vakbeweging verbond zich aan dit 'nationaal belang'

Stakingen kwamen nog wel voor in deze jaren, zij het heel wat minder dan in de voorgaande vijf jaar. We kunnen ze met het oog op betrokkenheid van de vakbeweging in een drietal soorten onderscheiden. Ten eerste de zogenaamde wilde of spontane staking, waarbij de goedkeuring van het bondsbestuur niet werd afgewacht. De arbeiders besloten het werk op eigen houtje neer te leggen en kregen nooit de steun van het bestuur. De tweede soort was de door het bondsbestuur onder druk van de leden gesanctioneerde. De derde soort tenslotte, was de staking die door een bond werd uitgeroepen omdat de patroon zich niet aan reeds gemaakte afspraken hield. Stakingen die door een bond werden uitgeroepen, teneinde daarmee een nieuwe verbetering in de arbeidsvoorwaarden te bereiken, kwamen vrijwel niet meer voor. Albeda en Dercksen formuleerden het in hun boek Arbeidsverhoudingen in Nederland aldus: 'Het is van belang vast te stellen dat er, met uitzondering van het bouwvakconflict van 1960, van 1950 tot 1963, eigenlijk geen officiële loonconflicten waren.'

Laten we bij het derde type staking beginnen bij de behandeling van de jaren 1950-1963. Feitelijk is ook dit type staking sporadisch voorgekomen. In die periode hebben zich 671 stakingen voorgedaan en van 621 is bekend of het conflict spontaan begon of door een vakbond is uitgeroepen. In slechts drie procent daarvan ging het initiatief uit van NVV, CNV of de KAB, bij zestien procent deden EVC of OVB dit en in alle andere gevallen legden de arbeiders het werk op eigen gezag neer.

In 1952 vond een geleide staking, dus een van het derde type, plaats bij zuivelbedrijf De Ommelanden in Groningen. De stakers hielden de strijd bijna dertig weken tevergeefs vol. Ze streden voor pensioen en vakantietoeslag bij de enige fabriek die niet was aangesloten bij een werkgeversorganisatie, waardoor alleen voor deze ene firma de CAO verbindend verklaard moest worden. Het CNV steunde de eisen, maar deed niet mee aan de staking. Een CNV'er werd daarom zwaar mishandeld. Op 18 maart 1953 keerden alle stakers weer in dienst terug. Een ander voorbeeld is de staking bij Hensen in Rotterdam. In januari 1955 riep de NVV-bond daar een staking uit, omdat de directie van de machinefabriek niet wilde overgaan tot het instellen van een ondernemingsraad. Hensen vond ook de werkgeversorganisatie, de Metaalbond, tegenover zich en had zelfs een eigen

werkgeversvereniging opgericht: de Contactgroep van Werkgevers in de Metaalnijverheid. Hensen negeerde ook de bestaande personeelskern. Dit leidde tot een ultimatum van de kant van het NVV. Ondanks een interventie van het College van Rijksbemiddelaars brak op 19 januari de staking uit. Deze staking werd door de rechter onrechtmatig verklaard met een dwangsom van 50.000 gulden per dag.

Het jaar 1955 geeft daarnaast een aardig voorbeeld te zien van een staking van het tweede type, waarbij de leden het vakbondsbestuur onder druk zetten om hun staking te steunen en daar ook succesvol in zijn. Ik doel hier op de staking van diamantbewerkers. De eens zo trotse ANDB was bereid diverse verslechteringen in de arbeidsvoorwaarden te accepteren, omdat het slecht ging in de bedrijfstak. Op vergaderingen bleek echter dat de leden hier anders over dachten. Zij drongen de ANDB een staking op. Drie maanden lang werd door 850 arbeiders gestaakt, maar de bond spande zich niet bijster in om de staking te winnen. Uiteindelijk legde de overheid een bindende regeling op.

In hetzelfde jaar vond ook een stuitend voorbeeld van een spontane staking plaats, waarbij de bonden zich volledig tegen de stakers keerden. Op 31 maart brak een conflict uit bij de Gemeente Amsterdam en legden meer dan vierduizend mensen het werk neer voor loonsverhoging. De kwestie speelde al langer. Nadat over en weer voorstellen om tot een vergelijk te komen waren gedaan en hierover, tevergeefs, was overlegd, kwam de regering op 15 maart 1955 met een laatste compromisvoorstel. Dit voorstel werd door drie van de vier bonden afgewezen. De Algemene Rooms-katholieke Ambtenarenvereniging (ARKA) verklaarde toen dat het voor ambtenaren heersende stakingsverbod wel eens niet meer moreel houdbaar zou kunnen blijken. De erkende vakbeweging haalde hiermee de geest zogezegd uit de fles en in die atmosfeer was het voor de EVC op een vergadering van het trampersoneel eenvoudig met een voorstel te komen tot 24-uursstaking. Deze staking brak vrijwel direct na de vergadering uit en vond ook bij het niet-rijdend personeel grote weerklank. In de loop van die eerste dag sloten ook honderden arbeiders van de waterleiding, de reiniging, de gemeentelijke havenen handelsinrichtingen en stratenmakers zich aan. ’s Avonds werd op een massaal bezochte vergadering besloten de staking te prolongeren, waarna ook de Westeren Zuidergasfabrieken plat gingen. De staking werd

bestreden door de officiële vakbeweging. Zo trachtte het NVV bij de remise Havenstraat zijn leden van de stakers af te scheiden, 'De NVV-functionarissen lopen langs de rijen stakers en roepen: "NVV-ers, uittreden!!!" Er trad (...).niemand uit...'De staking kwam ten einde toen werd beloofd, dat de eisen opnieuw in het Georganiseerd Overleg aan de orde zouden komen. De rancunemaatregelen (62 ontslagen) werden nog wel beantwoord met een korte staking bij Publieke Werken, maar pas in 1985, dus dertig jaar later, volgde eerherstel voor de oneervol ontslagen stakers.

In de vijftiger jaren van de twintigste eeuw was ruim tachtig procent van de staking spontaan. Stakers waren in deze periode vrijwel geheel aan zichzelf overgeleverd. De EVC bestond vrijwel niet meer, het OVB speelde slechts lokaal een rol van betekenis en de erkende vakbeweging weigerde categorisch om arbeiders te steunen die in verzet kwamen. Maar dit beleid was op den duur niet vol te houden. Vakbonden hebben namelijk niet alleen belang bij erkenning door ondernemers en overheid, maar de basis van hun macht wordt uiteindelijk gevormd door de leden. Zonder tevreden leden zijn vakbonden ook van minder belang voor de gesprekspartners.

Buitenlandse stakers

Eind jaren vijftig, begin jaren zestig was er, zoals gezegd, sprake van een 'overspannen arbeidsmarkt', waarvan een opwaartse druk op de lonen het gevolg was. Deze druk kwam vooral tot uiting in de betaling van zwarte lonen, want er bestond nog steeds een geleide loonpolitiek, die er trouwens toe leidde, dat de Nederlandse lonen in 1958 tot de laagste van Europa behoorden. Ook trokken ondernemers buitenlandse arbeiders aan, eerst Spanjaarden en Italianen, later Turken, Marokkanen en Joegoslaven. Deze groepen arbeiders staakten diverse malen. Stakingen van buitenlanders waren vaak gericht op voor hen specifieke eisen. In 1961 bijvoorbeeld legden duizend Italianen in Twente een week lang het werk neer in verband met de discriminatie die zij als buitenlanders ondervonden.

Wat buitenlandse stakers als dreiging boven het hoofd hing was uitzetting. Dat is ook diverse malen gebeurd. De gewone rechten golden blijkbaar niet voor deze groep arbeiders. In 1951 vond in Kerkrade een staking plaats van Poolse mijnwerkers, die al sinds de jaren twintig in

groten getale in Limburg werkten. De stakers werden na enkele dagen door de directie ontslagen. De politie pakte hen op 30 april vervolgens op ‘als vreemdelingen zonder middel van bestaan’. Onder hen waren de 21-jarige in Heerlen geboren Jozef Tomczyk en zijn 26-jarige in Schaesberg geboren broer Antoni, die pas op 16 juni werden vrijgelaten. Zonder enige vorm van proces waren zij anderhalve maand van hun vrijheid beroofd geweest.

Ook andere groepen buitenlanders hebben het werk soms gestaakt. Zoals in 1952 bij de Koninklijke Rotterdamse Lloyd toen Indonesische zeelieden aan het eind van de Ramadan een gratificatie eisten. De staking begon onder honderd man aan boord van het emigrantenschip Waterman en breidde twee dagen later uit naar de Willem Ruys. Het Gewestelijk Arbeidsbureau (GAB) trachtte plaatsvervangers voor de stakers te vinden en de Koninklijke Rotterdamse Lloyd (KRL) was succesvol bij de Ruys. Deze kon namelijk uitvaren met vijftig Nederlandse onderkruipers en 75 studenten aan boord. Uiteindelijk kwam er na twee weken een bevredigende regeling voor de gratificatie.

Eén staking in 1956 van bijna tweehonderd Ambonezen, zoals Molukkers toen nog werden genoemd, in Huizen, Hoogeveen en Beilen wil ik toch ook nog vermelden. Zij legden bij diverse bedrijven het werk neer, uit protest tegen een regeringsmaatregel met betrekking tot de Ambonese woonoorden. De actie duurde een week. Degenen die niet durfden staken, meldden zich ziek.

In het jaar 1956 vierde het NVV trots zijn vijftigjarig bestaan. Het gaf een historicus, Frits de Jong, opdracht om de geschiedenis te boekstaven. Hij deed dit in een boek dat de titel Om de plaats van de arbeid kreeg. Met deze titel gaven De Jong en NVV aan dat de vakcentrale gericht was op de verwerving van een plaats binnen het kapitalisme. In de beginjaren laaiden binnen de vakbeweging soms nog sentimenten op, dat de arbeiders de macht moesten grijpen, maar ten lange leste draaide het om een door de tegenstanders erkende plaats binnen het stelsel van arbeidsverhoudingen. De vakbondsbestuurders leken soms wel roomser dan de paus, zoals we hebben kunnen zien. Ze gingen wel erg ver in hun afkeer van arbeidersoptreden dat niet door de besturen was toegestaan. Om nog een voorbeeld te noemen: de bonden steunden ook stakers niet, die de strijd aanbonden met allerlei systemen van functieclassificatie, die dienden om de productiviteit te verhogen. Alle

stakingen tegen tijdmeting braken spontaan uit, behalve de twee waar de EVC toe opriep. De erkende organisaties accepteerden op geen enkele wijze verzet van onderop. Er was echter een kentering op til.

De opwaartse druk op de lonen werd door het tekort aan mensen almaar groter en aan het eind van de vijftiger jaren braken stakingen uit die het rigide stelsel van arbeidsverhoudingen deden wankelen. In 1957 en 1958 kwam de regering met een bestedingsbeperking die voor de arbeiders een toename van de werkloosheid betekende en voor velen ook een achteruitgang van het reële loon. Deze achteruitgang werd in de hoofden van de werknemers blijkbaar niet gecompenseerd door de uitbouw van de sociale verzekeringswetten, want er kwam een loonbeweging tot stand. Zo legden in september 1959 bijna vijfduizend grafici het werk neer, omdat de uitspraak van het College van Rijksbemiddelaars over hun nieuwe CAO lang op zich liet wachten. De actie, die vooral in Amsterdam plaats vond, kreeg geen enkele steun van de grafische bond.

In 1960 vervolgden andere Nederlandse werknemers hun aanval op de geleide loonpolitiek. In januari van dat jaar legden de chauffeurs van een aantal streekvervoermaatschappijen het werk neer. Ze staakten voor een loonsverhoging, maar de maatschappijen wilden deze alleen geven als ze de verhoging in de tarieven mochten doorberekenen. De eerste staking was in Apeldoorn, van vijftig man en duurde een uur. Op diezelfde 25 januari werd in Zeist door 617 arbeiders de gehele dag gestaakt. Een dag later was het in Den Haag raak door 180 man en weer een dag later in Breda door 467 man. Ook op andere plaatsen dreigden werkonderbrekingen, maar overal keerden de erkende bonden zich tegen acties. In Leiden dreigde de voorzitter van de RK bond zelfs met royement voor leden van de actiecomités. Na onderhandelingen tussen regering en busondernemingen (alle dochters van de NS) kwam de loonsverhoging toch tot stand.

De spontane stakingen, die steeds meer dreigden, zorgden ervoor dat de bonden het roer om gooiden. Het eerst kwam dit tot uiting bij de grote bouwvakstaking van 1960. Toch was dit nog niet echt een aanvallende staking want, er werd ‘slechts’ strijd gevoerd voor uitvoering van een gemaakte afspraak. De bonden waren met de ondernemers een loonsverhoging overeengekomen, maar de laatsten weigerden de CAO te tekenen als ze deze

verhoging niet in de aanneemsom mochten doorberekenen. Dat mocht niet van de regering en de landsbestuurders durfden de CAO ook niet verbindend te verklaren om zo de loonsverhoging dwingend op te leggen. De bouwvakkers moesten toen voor de regering de kastanjes uit het vuur halen. Na twee weken staken door 40.000 bouwvakkers onder leiding van de drie erkende bonden, tekenden de aannemers alsnog.

In 1961 staakten zesduizend havenarbeiders, vooral in Amsterdam, tevergeefs voor een loonsverhoging en zo vonden her en der acties plaats, die de erkende bonden onder druk zetten. In november staakte zelfs het omroeppersoneel voor loonsverhoging, onder leiding van een actiegroep, maar het mocht vooralsnog niet baten. In 1962 leek de stakingsbeweging, omdat er zo weinig werd bereikt, weer helemaal in te zakken, maar in het volgende jaar barstte de bom definitief.

Er vond een weken durende beweging plaats om de heersende loonstop te doorbreken. Op 1 juli had de Katholieke Arbeiders Beweging (KAB), in reactie op de ontwikkeling waarbij zwarte lonen werden uitbetaald en mensen aan het werk gingen bij koppelbazen, gesteld dat de lonen omhoog moesten. De arbeiders wachtten het overleg tussen bonden, werkgevers en politiek echter niet af. Vanaf 14 augustus begonnen de werfarbeiders van de ADM in Amsterdam uit onvrede over het feit dat arbeiders bij koppelbazen meer verdienden dan de vasten van de ADM, met een staking die in het hele land navolging kreeg. Er waren overal actievergaderingen. De ondernemers deden daarop toezeggingen over een einde van het koppelbazenprobleem, maar dreigden de stakers ook met ontslag. Op 9 september gingen ADM en NDSM in Amsterdam reeds overstag en zegden illegale loonsverhogingen toe. Dit kwam die bedrijven op een civielrechtelijke rechtszaak te staan, aangespannen door de Metaalbond van de werkgevers, maar ook op een strafzaak.

Ook in andere bedrijfstakken (bouw, havens, grafici) kwamen mensen in beweging en uiteindelijk werd op 29 oktober in de Stichting van de Arbeid een loonsverhoging van tien procent overeengekomen. De eis van arbeiders en bonden voor een uitkering ineens werd niet gehonoreerd. Op 7 november ging de regering met deze afspraak akkoord en gaf daarmee in feite de centrale loonpolitiek de doodsteek. De afkalving was trouwens al begonnen in 1959 met de invoering van loondifferentiatie per bedrijfstak.

De stakingen van 1960 en 1963, die een eind maakten aan de geleide loonpolitiek, leidden tot loonexplosies. Economisch was het duurder worden van de arbeid minder nadelig dan misschien lijkt. Dit dwong de Nederlandse ondernemers immers tot een inhaalmanoeuvre. In versneld tempo werd het productieapparaat vervangen door moderne machines. De producticiteit werd zo vergroot, waardoor er minder dure arbeiders nodig waren. Voor werknemers die hun baan kwijtraakten, was deze economisch gezien gunstige ontwikkeling overigens minder prettig.

Inmiddels stegen de lonen met sprongen en in 1966 waren ze verdubbeld ten opzichte van 1960, terwijl de prijzen slechts met een kwart waren gestegen. De arbeiders, die slechts mondjesmaat hadden gedeeld in de groei van de jaren vijftig, traden nu de welvaartstaat binnen. Ook andere ontwikkelingen laten dit zien. De werkweek werd verkort van 48 naar 45 uur. Er kwamen drie keer zoveel personenauto's op de weg. In 1965 kwamen diverse sociale wetten tot stand, waardoor mensen verzekerd werden van een 'sociaal minimum'.

Het was echter niet alles goud wat er blonk. In de jaren tot 1965 daalde het aantal werklozen nog, maar door de uitstoot van dure arbeid steeg dit weer. Deze stijging zou aanhouden tot midden jaren tachtig. Deze stijging van de werkloosheid was een gevolg van het feit dat het kapitaal zich terugtrok uit arbeidsintensieve sectoren en het nagenoeg verdwijnen van hele bedrijfstakken. Het waren de beginjaren van de neergaande lange golf in de economie. Een neergang, die door het opeisen van een groter deel van de economische koek door de arbeiders blijkt te zijn versterkt. Het begin van de economische neergang werd daarnaast begeleid door een politieke en culturele crisis. De jaren zestig zagen het begin van de seksuele revolutie, studentenrevoltes en massale protesten tegen de inmenging van westerse landen in de Derde Wereld, zoals de oorlog in Vietnam.

Daarnaast leek het of de werknemers hun kansen bleven ruiken. Ze gingen door met op gezette tijden massaal het werk neer te leggen. Een goed voorbeeld daarvan is de bouwvakstaking uit 1966. Op maandagmorgen 13 juni werden op bouwwerken in Amsterdam door CPN-leden pamfletten uitgedeeld met de oproep voor een demonstratie in het Marnixplantsoen. Wat was er aan de hand? Die dag zou worden begonnen met de verzilvering van vakantiebonnen, maar voor het eerst zouden de niet-georganiseerden twee

procent administratiekosten moeten betalen. De uitbetaling zou ’s avonds beginnen in een door de vakbonden gehuurde zaal aan hetzelfde plantsoen. De CPN had de mensen dus al vanzelf op de been. Zes- tot zevenhonderd bouwvakkers waren samengestroomd en de onvrede onder de voor het merendeel ongeorganiseerden ontlaadde zich al snel in schermutselingen met de aanwezige politieagenten. Toen een van de bouwvakkers, Jan Weggelaar, dood op het asfalt bleef liggen werd de onrust groter omdat het vermoeden bestond dat hij was neergeslagen.

In de tussentijd was het bij de uitbetaling zelf ook tot vechtpartijen gekomen tussen arbeiders en vakbondsmensen. Amsterdam stond op zijn kop. De volgende ochtend stroomden duizenden bouwvakkers samen op het Jonas Daniël Meijerplein. Ze protesteerden tegen de 2% inhouding en tegen het politieoptreden van de vorige avond. Bij het zien van een agent in uniform ontstond een agressieve sfeer: ‘Er werd geroepen: “trap hem dood, schop hem dood”’. Ook het gebouw van dagblad De Telegraaf moest het ontgelden. De krant had namelijk geschreven dat Weggelaar een hartaanval had gekregen, wat ook de officiële lezing was. Tot laat in de avond bleef het onrustig in de stad. De CPN distantieerde zich van de rellen en was opgelucht toen de Amsterdammers weer aan het werk gingen. In de Zaanstreek en in Haarlem staakten honderden bouwvakkers tegen de 2%-regeling en enkele dagen later ook nog eens achthonderd man in Den Haag.

Duidelijk was hier sprake van een ‘wilde’ staking, die zich bovendien meer tegen de vakbonden keerde dan tegen de ondernemers. Dergelijke stakingen zijn er vele geweest in de periode tot 1970. De erkende bonden, waarvan de KAB in 1964 van naam was veranderd in Nederlands Katholiek Vakverbond (NKV), bleven vasthouden aan het overleg op hoog niveau met ondernemers en regering, maar het contact met de basis bleef erg wankel. Een alternatief bestond er voor kritische werknemers niet. De EVC was in 1964 stilletjes opgeheven en het OVB bleef niet meer dan een lokaal georiënteerde organisatie. Wel richtten arbeiders steeds vaker een categorale vakorganisatie op uit onvrede met het beleid van de grote jongens. Ook kwamen actiecomités tot stand doordat arbeiders die niet aan de leiband van de bondsbesturen liepen, activiteiten ontplooiden voor verbetering van de arbeidsomstandigheden of tegen bedrijfssluitingen.

Een dergelijk actiecomité speelde een grote rol in 1969 in de Groninger strokartonindustrie. In de jaren 1967-1968 werden hier drie fabrieken gesloten, wat reden was tot de oprichting van een actiecomité. In september 1969 stelden de arbeiders van Union in Oude Pekela – waar het wel goed ging – looneisen vanaf 25 gulden per week en dat leidde tot een 24-uursstaking op 22 september. Het NVV distantieerde zich volledig van deze staking.

Door de stakers werd besloten iedere week een 24-uursstaking te houden en ook in andere bedrijven gingen de arbeiders mee doen. De 29e werd er in negen fabrieken niet gewerkt. De Algemene Bedrijfsgroepen Centrale van het NVV wilde nog steeds niets met de stakingen te maken hebben en een bestuurder verlaagde zich zelfs tot de volgende uitspraak: ‘Men is in Oude Pekela vrij links georiënteerd en richt zich tegen het industriekapitaal. Het ontwikkelingspeil schijnt daar vrij laag te zijn en het aantal BLO-kinderen vrij hoog.’ Het NVV kon vervolgens niet anders dan de meneer die deze uitspraak deed overplaatsen naar Arnhem.

Op 6 oktober was er weer een staking. Vanaf de 11e begon het actiecomité met stakingsuitkeringen (in totaal zou er gedurende de staking 75.000 gulden binnenkomen op de steunlijsten). Een week later werd de staking uitgebreid naar Hoogezand-Sappemeer, waarna de burgemeester van Oude Pekela trachtte te bemiddelen. Ondernemers en bonden wilden dit echter niet, want zoals het NVV stelde: het betreft hier een conflict tussen enerzijds de CAO-partners en anderzijds een actiecomité. Na de vierde staking op 20 oktober stelden de ondernemers voor tweehonderd gulden bruto ineens te geven in december in afwachting van de nieuwe CAO-onderhandelingen. De stakers accepteerden dit.

Tijdens deze staking verkreeg CPN’er Fré Meis landelijke bekendheid. Hij was het ook, die naar eigen zeggen, op het eind van de staking de rest van het actiecomité moest bepraten om ze het compromis te laten accepteren. Van de 53 leden waren er 45 tegen beëindiging, maar op de stakersvergadering werd het compromis toch aanvaard.

In de hele kapitalistische wereld nam in deze jaren het arbeidersverzet met sprongen toe. Een verklaring hiervoor kunnen we vinden in het toegenomen zelfvertrouwen van arbeiders, door de in eerdere jaren behaalde overwinningen. Daarnaast speelden de dreigende

massaontslagen die, bijvoorbeeld in Nederland in 1967 begonnen, een rol. Deze waren een voorafschaduwing van het teruggrijpen van de macht door het kapitaal. In 1968 staakten in Frankrijk tien miljoen arbeiders. Ze bezetten tientallen bedrijven en bedreigden de staatsmacht. In 1969 namen hun collega's in Italië en Duitsland het estafettestokje over, maar ook in andere landen groeide de arbeidsonrust. In Engeland staakten mijnwerkers in 1972 zelfs de regering weg, een unieke gebeurtenis. In ons land zou het zo ver niet komen, maar wel steeg de stakingsactiviteit tot een peil zoals sinds decennia niet meer was voorgekomen.

Het hoogtepunt hier vond plaats in 1970. Nadat eerst de metaalarbeiders in Rotterdam en omgeving in augustus het werk hadden neergelegd gingen ook de havenarbeiders in staking. Aanvankelijk steunde de Nederlandse Bond van Vervoerspersoneel (NBV) van het NVV de staking, maar reeds na enkele dagen liet zij de arbeiders in de steek. Op 2 september trokken tienduizend stakers op naar het gebouw van de NBV om deze bond met inachtneming van een minuut stilte symbolisch te begraven. 'Het gebouw is door de bestuurders voor de zekerheid gesloten, de rolluiken zijn voor de ramen neergelaten en de deur is gebarricadeerd, symbolischer kan het al niet.', aldus Teulings en Leijnse in hun boekje 75,-ja, 25,nee. Een eerste verkenning van de Rotterdamse werfen havenstaking dat al in 1970 verscheen.

Gedurende een paar weken stond Nederland op zijn kop. De burgemeester van Rotterdam, de PvdA'er Thomassen, zag de hand van Chinese communisten in de staking. Er gingen geruchten dat het leger zou ingrijpen en de leider van de PvdA, Joop den Uyl, kwam de stakers vertellen dat het echt gekkenwerk was om 75 gulden per week meer loon te eisen. Toch hielden de havenarbeiders het tot 15 september vol. De staking werd niet gewonnen, maar wel kregen de stakers een door de Stichting van de Arbeid beloofde uitkering ineens van vierhonderd gulden. Het hek was nu echt van de dam, want in meer dan honderd bedrijven legden dertigduizend arbeiders het werk neer. Deze beweging ging als een golf over het land en werd bekend onder de naam '400-gulden acties'.

De werknemers hadden in de afgelopen jaren een steeds groter deel van de welvaart gekregen en ze wilden meer. De strijd die daarvoor werd gevoerd, leidde tot een, in de ogen

van economen en politici ongewenste loonstijging. De overheid greep daarom in met een loonmaatregel, wat op 15 december 1970 tot een massale actie van een miljoen stakers leidde.

Deze staking vond plaats onder vakbondsleiding, omdat de bestuurders van de bonden bang waren hun laatste invloed onder de arbeiders te verspelen. Zo eindigden de jaren van wederopbouw en welvaartstaat met de qua aantal deelnemers grootste staking die ooit in Nederland heeft plaats gevonden. Wederom stonden er veranderingen op de agenda en donkere wolken trokken samen aan het economisch firmament.

hoofdstuk 8 Van welvaartstaat tot globalisering, 1970-2000

Het jaar 1970 is in meerdere opzichten een keerpunt geweest. In dit jaar droeg de Wet op de loonvorming het BBA definitief ten grave en hield het College van Rijksbemiddelaars op te bestaan. Vanaf toen is de loonvorming in Nederland geheel vrijgelaten aan de sociale partners, vakbonden en werkgeversorganisaties, uiteraard met inachtneming van het wettelijk minimumloon dat sinds 1969 bestond. De regering hield daarnaast wel een slag om de arm: als de loonstijging uit de hand loopt, kan ze ingrijpen door een loonpauze af te kondigen. Zoals we hebben gezien, was in het eerste jaar al direct sprake van een dergelijke loonpauze en er zouden nog diverse volgen.

De maatregel van 1970 was feitelijk een reactie op het spontane optreden van ongeveer dertigduizend metaalbewerkers en havenarbeiders in het waterweggebied. Door hun actie kwamen ook tienduizenden andere werknemers in beweging en eisten meer loon. Economen en politici zagen deze gebeurtenissen met lede ogen aan en de zittende regering reageerde snel met de afkondiging van een loonpauze. De vakbeweging en met name het NVV ging hiertegen in en organiseerde zelfs een werkonderbreking om nieuw spontaan optreden te voorkomen. Er deed zich aldus een omkering van opvattingen voor. De sociaal-democratische vakbeweging die zich tientallen jarenlang had ingezet voor grotere overheidsinvloed op de arbeidsomstandigheden van werknemers en deze in de jaren van

wederopbouw, inclusief het loonmatigingsbeleid, met alle kracht had gesteund, maakte een flinke draai. Onder druk van de basis, de leden, keerde de vakbeweging zich tegen deze overheidsinvloed. Omgekeerd waren de zes VVD-ministers en staatssecretarissen in het kabinet De Jong voorstander van de loonmaatregel, hoewel deze eigenlijk niet in overeenstemming was met hun liberale ideologie. Niets is blijkbaar zo flexibel als politieke principes wanneer deze onder economische druk komen te staan.

Op alle fronten stond de samenleving in die jaren trouwens onder druk. Overal heerste onrust. Het was de tijd van Dolle Mina, de kabouters van de Oranje Vrijstaat volgden Provo op, er vond een groot popfestival plaats in Kralingen waar openlijk drugs werden gebruikt, het verzet tegen de oorlog in Vietnam groeide, er waren volop acties tegen de nog steeds bestaande woningnood en een toenemend deel van de bevolking raakte verontrust over de verontreiniging van het milieu als gevolg van de industrialisatie. Dit zijn nog slechts een paar van de zaken die vrijwel voortdurend de aandacht trokken. Daarin paste het toegenomen verzet van arbeiders in de bedrijven uiteraard ook. De bewoners van de kernlanden van het moderne kapitalisme doorbraken de strakke tucht, die hen was opgelegd in de jaren van wederopbouw en industrialisatie. De toegenomen welvaart voor velen weerhield hen er niet van nog meer te willen en zeggenschap over hun leven op te eisen. Zeggenschap, waarvoor in de jaren van staatsdirigisme weinig ruimte was geweest. Ook voelden veel mensen onvrede over het feit dat er weliswaar welvaart voor velen tot stand was gekomen, maar de uiteindelijke macht bij een kleine groep bleef. De voorzitter van het NKV sprak in dit verband over tweehonderd mensen die de macht in Nederland zouden hebben. Jarenlang is deze elite aangeduid met de term ‘de tweehonderd van Mertens’.

Vrouwen en jongeren

Voor we verder gaan het algemene beeld te schetsen van acties om arbeidsvoorwaarden, is dit een mooi punt in het verhaal om stil te staan bij twee speciale groepen werknemers: vrouwen en jongeren. Eigenlijk is het vreemd om ze als speciale groepen te beschouwen, alsof vrouwen en jongeren in arbeidsverhoudingen anders zouden zijn dan volwassen mannen. Met hetzelfde recht zouden we die mannen als een speciale groep kunnen beschouwen. Omdat zij gedurende de gehele periode de meerderheid van alle werknemers

hebben uitgemaakt, zijn mannen echter maatgevend voor alle arbeiders geworden. Vandaar dat ik toch stil sta bij die twee minderheidsgroepen. Om met de eerste te beginnen, vrouwen hebben uiteraard in heel veel stakingen samen met mannelijke collega's actiegevoerd. Sinds 1830 staakten vrouwen in iets meer dan vijfhonderd stakingen echter zonder hun mannelijke collega's. Het merendeel hiervan had als doel om gewone arbeidsvoorwaarden te verbeteren of verslechteringen tegen te gaan. Het feit dat uitsluitend vrouwen meededen, is gevolg van het feit dat in de betreffende bedrijven slechts vrouwen werkten. Echt specifieke vrouweneisen zijn niet zo vaak gesteld. Bij dit soort eisen kunnen we dan denken aan verzet tegen ongewenste intimiteiten of gelijk loon voor gelijke arbeid. De eerste eis is, voor zover ik heb kunnen nagaan, slechts in een enkel geval gesteld zoals in 1903. Bij het kartonnagebedrijf Mortelmans in Den Haag staakten toen 49 jongens en meisjes onder andere tegen het 'minder kies' optreden van een onderbaas.

'Gelijk loon voor gelijke arbeid' is als eis vaker gesteld. In 1946 komen we die eis voor het eerst tegen. Zes keer legden in de eerste vijf jaar na de oorlog vrouwen het werk neer om dit te bereiken en daarna duurde het weer een hele tijd. In 1969 staakten vijftig vrouwen drie weken lang met succes in Nieuwe Pekela bij sigarenfabriek Champ Clark. Als woordvoerder van de staaksters trad overigens een man op, het latere CPN-kamerlid Fré Meis.

Eind maart 1973 staakten vrouwen van de ritssluitingfabriek Optilon in Winschoten voor gelijk loon 'voor volwaardig werk'. Een eis die door veel mannelijke collega's billijk werd gevonden, hoewel de directie altijd bleef volhouden dat vrouwen in haar bedrijf slechts werk deden dat een lagere beloning rechtvaardigde. De staking kreeg vooral landelijke bekendheid doordat vrouwen uit de hoek van Dolle Mina zich solidair verklaarden en de pers er daardoor meer aandacht aan besteedde, dan waarschijnlijk anders het geval zou zijn geweest. De Industriebond NVV was daarentegen zeer weifelend en formeel. 'Nog altijd staat de Optilon-staking geboekstaafd als het voorbeeld van een onsolidaire houding van de vakbonden tegenover vrouwen', aldus Tineke van Gessel in haar studie '*Als het mis gaat neem ik een kindje' Akties van vrouwen in de beroepssfeer 1969-1979 in Nederland*. Opvallend detail is dat een deel van de Optilon-staaksters in 1969 werkzaam was bij Champ Clark, blijkbaar

namen ze de gedachte aan gelijk loon mee van de ene baas naar de andere. In tegenstelling tot toen haalden ze nu echter bakzeil.

De laatste keer dat vrouwen voor deze eis staakten was in 1989, toen 22 vrouwen bij balpennenfabriek BIC in Roosendaal na drie dagen staken succesvol bleken. Het staken van uitsluitend vrouwen is vrijwel verdwenen. Dat komt door veranderde omstandigheden. Vanaf 1955 werden de bestaande arbeidsverboden voor gehuwde vrouwen geleidelijk afgeschaft en in 1976 volgde een wettelijk verbod op ontslag bij huwelijk, zwangerschap of bevalling. Het jaar daarvoor was ook al een wet in werking getreden waarin 'gelijke beloning voor mannen en vrouwen' werd geregeld, maar in CAO's was dit meestal al afgesproken. In 1980 tenslotte trad de Wet op de gelijke behandeling van mannen en vrouwen met betrekking tot het werk in werking. Uiteraard wil deze ontwikkeling, waarbij de institutionele voorwaarden voor vrouwelijke werknemers verbeterden, nog niet zeggen dat alles nu pais en vree is aan dit front. Uiteindelijk zijn de wettelijke veranderingen vooral het resultaat van economische ontwikkelingen, zoals het tekort aan arbeidskrachten en de maatschappelijke druk die is uitgeoefend door vrouwen, bijvoorbeeld rond de Optilonstaking. Vrouwen verrichten in ieder geval werk dat eind jaren negentig nog altijd dertig procent minder loon per uur opleverde.

De tweede speciale groep werknemers die we hier behandelen zijn de werkende jongeren. Deze groep omvat natuurlijk jongens en meisjes, maar de vraag is wat we daaronder dienen te verstaan. Volgens de wettelijke regeling van 1981 werden als jongere opgevat alle werknemers tussen vijftien en 23 jaar, maar de Arbeidswet van 1919 legde de grens bij achttien jaar. Opvattingen hierover zijn blijkbaar aan verandering onderhevig. Als criterium moeten we daarom noodgedwongen nemen wat tijdgenoten als opvatting hadden.

Er hebben zich volgens dit criterium in de afgelopen twee eeuwen ruim vijfhonderd stakingen van jongeren voorgedaan. Geen enkele daarvan was echter een actie voor specifieke jongereneisen, zoals opheffing van jeugdloon. De acties betroffen vooral gewone looneisen. De enige grote actie van werkende jongeren voor een echte jongereneis vond plaats op 1 november 1969. Tienduizend van hen demonstreerden toen voor de uitvoering van het in de Arbeidswet van 1919 (sic!) vastgelegde recht op minstens een dag vorming per week. Daarnaast zijn in de jaren zeventig en tachtig tientallen acties gevoerd door de

vakorganisaties van jongeren, NVV-jongerencontact en KWJ-beweging van werkende jongeren, maar dat heeft niet tot stakingen geleid.

Laat ons echter terugkeren naar de algemene ontwikkeling. In de jaren na 1970 voerden de vakbonden een agressiever beleid. In 1971 vond een grote staking van bouwvakkers plaats die door de bonden werd geleid, hoewel de invloed van actiecomités in met name de regio Amsterdam erg groot was. Een jaar later vond in vooral Rotterdam en Amsterdam een metaalstaking voor loonsverhoging plaats. Daaraan deden 30.000 arbeiders mee. Na drie weken kwam het tot een schikking.

De arbeiders legden in 1972 spontaan het werk neer na een uitspraak van rechter Stheeman dat de bond niet aan mocht sturen op staking op straffe van een dwangsom. De advocaat van de ondernemers (Pels Rijcken) had tijdens het proces nog de opmerking gemaakt dat de vergadering van de Industriebond NVV hem deed denken aan de bijeenkomsten van de Nazi's in Neurnberg, wat uiteraard kwaad bloed zette bij de arbeiders. De bond had gedreigd met stakingen omdat de werkgevers, verenigd in de Federatie voor de Metaalen Electrotechnische Industrie (FME), weigerden in te gaan op door de bond gestelde looneisen, die overigens netjes binnen de landelijk overeengekomen loonmatiging bleven. Deze gematigdheid was voor de categorale Metaalbedrijfs Bond Grooten Kleinmetaal (MBGK) reden te verzuchten dat de voorzitters van de NKV en NVV-bonden, Piet Brussel en Arie Groenevelt, alias 'matigings Piet' en 'Barrikaden Arie', elkaar wel weer zouden naderen. De uitspraak van Stheeman doorkruiste dit scenario echter. Het valt aan te nemen, dat deze staking – hoewel formeel spontaan – in grote lijnen door de NVV-bond geleid is. Vermeldenswaard is nog dat tijdens de staking in de kranten hetze tegen de stakers is gevoerd over de intimidatie die zij zouden plegen tegenover onderkruipers. Op vragen daaromtrent verklaarde Minister Boersma op 28 maart dat hij 'geen kennis van gevallen van intimidatie' had.

Ondanks de radicalisering, die de bonden ondergingen onder druk van hun leden, bleven de besturen ervan overtuigd dat ze de juiste weg hadden bewandeld tijdens de jaren dat de bonden goed samenwerkten met ondernemers en overheid. Ook het loonmatigingsbeleid werd nog steeds als juist gezien en dat bleek een jaar later overduidelijk. Er vond toen een

grote industriestaking plaats, waaraan in totaal ongeveer tachtigduizend werknemers meededen. Zij hielden de strijd vijftig dagen vol, onder leiding van de drie grote bonden, NVV, NKV en CNV.

De stakingsgolf begon op 20 februari bij Hoogovens, maar werd daar na een rechterlijke uitspraak op 5 maart afgelast. Inmiddels begonnen er ook stakingen en prikacties bij tientallen andere bedrijven. Onverwacht voor de vele duizenden stakers kwamen de bonden op 17 april met een Paasbestand. Veertien bedrijven staakten toch gewoon door. De voorzitters van de bonden moesten al hun overredingskracht aanwenden om de stakers weer aan het werk praten. In het waterweggebied klonk het verwijt van verraad 'We waren gek genoeg om voor sloof te spelen, en nu kunnen we oprotten.' Op 26 april werd definitief een akkoord bereikt tussen de onderhandelaars van vakbonden en ondernemers.

Waar ging het om? Prijscompensatie en de vorm waarin. De bonden wilden in het kader van inkomensnivellering niet langer dat alle loonklassen evenveel prijscompensatie zouden krijgen. Hoe hoger het inkomen, hoe minder prijscompensatie, was hun devies.

Deze staking was minder tegen de ondernemers gericht, dan tegen de beter betaalde werknemers. Arie Groenevelt, de voorzitter van de Industriebond NVV, verklaarde na de staking nadrukkelijk: 'Het land in rep en roer omdat wij iets extra's aan de matiging 144 wilden doen door de hogere inkomens te laten afremmen ten behoeve van de achtergebleven laagstbetaalden'. Daarmee is in één zin het beleid van de vakbeweging sinds begin jaren zeventig treffend gekarakteriseerd. De bonden wilden matigen ten behoeve van de economische ontwikkeling, zoals ze ook in de jaren na de Tweede Wereldoorlog hadden gedaan, maar binnen die matiging wilden ze de belangen van hun leden zo goed mogelijk behartigen.

Hoewel de daling van de economische lange golf toen al was begonnen, wordt de oliecrisis van 1973, die overal leidde tot forse prijsstijgingen, algemeen gezien als het begin van de neergang. Het wegtrekken van de industrie uit Nederland en andere westerse landen naar zogenaamde lagelonenlanden ging onverminderd door. Daarmee nam de werkloosheid weer vooroorlogse proporties aan. In 1970 telde Nederland 44.000 werklozen. Dit aantal steeg

met sprongen tot meer dan 200.000 in 1976 en meer dan een half miljoen mensen zeven jaar later. Deze werkloosheid stond in nauw verband met de loonkostenstijgingen van de voorafgaande jaren. Zo werden de werknemers gestraft voor hun succesvolle pogingen om een groter deel van de economische koek te krijgen.

Dit is een van de eigenaardigheden van het kapitalistische systeem. De rijkdom binnen de economie wordt gecreëerd door menselijke arbeid, maar individuele ondernemers willen het liefst zo onafhankelijk mogelijk zijn van de dragers van die arbeid, werknemers. Mensen kunnen in tegenstelling tot machines opstandig zijn en als de gelegenheid zich voordoet, worden werknemers daarom uit het productieproces gestoten. Ze worden dan vervangen door machines of minder opstandige of goedkopere arbeiders.

De vakbeweging zette haar beleid van loonmatiging voort. Niet zoals direct na de oorlog, door zich afzijdig te houden bij stakingen en andere arbeidersacties, maar door voor deze acties juist vaak het initiatief te nemen. Daardoor daalde het percentage spontane stakingen tot het niveau van 1920, toen de bonden het meeste aantal stakingen leidden. Alleen zo konden de bonden hun greep op de leden terugverdienen en behouden. Steevast werden de arbeiders door hun bonden echter afgehouden van het stellen van te hoge looneisen. Een belangrijk deel van de eisen in deze crisisjaren betrof het behoud van de werkgelegenheid. Om dat te bereiken werden vooral in het midden van de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig tientallen bedrijven door de arbeiders bezet. Er waren al eerder enkele tientallen bezettingsacties in Nederland geweest, maar de erkende vakbeweging had zich daar altijd verre van gehouden. Een bezetting is immers een rechtstreekse aantasting van het eigendomsrecht en daar wilde de vakbeweging, de sociaal-democratische zowel als de confessionele, haar vingers niet aan branden. Tot 1972…

Op 6 april maakte het AKZO-concern bekend dat door de reorganisatie zesduizend mensen bij het kunstvezelbedrijf ENKA in Breda op straat zouden komen te staan. De vakbonden vochten dit besluit nauwelijks aan, maar de kaderleden bij ENKA-Breda ontplooiden zelf initiatieven in die richting. Dit leidde uiteindelijk tot de bezetting onder leiding van de Industriebonden NVV en NKV. De bestuurders van NKV en Unie van Beambten Leidinggevend en Hoger Personeel (Unie BLHP) zagen de bezetting vooral als een protest, maar de arbeiders

zelf en in hun voetspoor het NVV wilden de bezetting langer laten duren dan de oorspronkelijk afgesproken paar dagen. De 450 bezetters behaalden na een week een glansrijke overwinning en werden aan de bedrijfspoort door de Bredase bevolking als helden met bloemen begroet. Tien jaar later sloot de fabriek alsnog.

In de jaren die volgden trad een echte golf van bezettingen op tegen sluiting of overplaatsing van bedrijven. In de twintig jaren van 1970 tot en met 1990 vonden 213 bezettingen plaats, dat is zestig procent van alle bedrijfsbezettingen ooit. Niet alleen met bezettingen verweerden arbeiders zich tegen bedrijfssluitingen en reorganisaties, maar ook met, soms massale, stakingen. In 1979 bijvoorbeeld legden 2.700 arbeiders van Verolme het werk een dag neer en een jaar later staakte het gesubsidieerde toneel in het hele land twee dagen tegen reorganisatieplannen. In 1989 besloten Burgemeester en Wethouders van Amsterdam de gemeentesecretarie te reorganiseren wat een verlies van driehonderd banen ten gevolge zou hebben. Daarom legden 1.300 mensen op 24 januari het werk buiten de bonden om neer en op 2 februari herhaalden ze deze actie. Het comité dat leidinggaf aan de acties stelde: ‘Dit linkse bestuur blijkt keer op keer een slechter werkgever dan de rechtse bazen.’

Deze opmerking van het actiecomité raakt een ander punt dat in de onderhavige periode prominent aanwezig is geweest. Ik doel hier op de rol van de overheid. In reactie op de toegenomen macht van de werknemers en de economische crisis sloten directies niet alleen hun bedrijven of reorganiseerden ze hun bedrijf. Ook de overheid onderging grote veranderingen. Veel van de problemen die optraden, werden nu geweten aan de grote staatsinvloed van de naoorlogse jaren. De woordvoerders van het liberale réveil vergaten echter, dat deze invloed de samenleving uit het slop had gehaald. Dat de bestaande welvaartstaat met zijn werkloosheidsvoorziening ervoor zorgde dat de crisis niet even heftig toesloeg als in de jaren dertig. Zij herontdekten Adam Smith en verwierpen de lessen van Keynes. In de hele westerse wereld werd de ‘terugtredende overheid’ bepleit naast een vergroting van de individuele vrijheid voor ondernemers.

Gevolgen hiervan waren de privatisering van allerlei overheidsbedrijven, zoals spoorwegen, energievoorziening en huisvuilverwerking. Juist takken van bedrijf die in de negentiende eeuw in handen van de overheid waren gekomen, omdat het particulier kapitaal niet in staat

bleek ze op een voor de maatschappij doeltreffende wijze te organiseren. Er gingen zelfs stemmen op om kerntaken van de overheid, zoals politie en gevangenbewaking in particuliere handen te brengen. De nieuwe liberalen, met in hun kielzog de sociaal-democraten, bepleitten niet alleen privatisering van een aantal overheidstaken, maar ook de welvaartstaat was voor hen niet veilig. Zonder enig historisch besef roerden voorstanders van het meest extreme individualisme de trom. In de jaren negentig werden ze zelfs overmoedig door de val van het communisme. In 1989 viel de muur die Europa vier decennia verdeeld had gehouden in een deel dat was georiënteerd op de Verenigde Staten en een deel dat aan de leiband van de Russen liep. Deze val viel vrijwel samen met een explosieve groei van de economie als gevolg van de door de computer gedragen Informatie Technologie. Zoals al eerder was gebeurd, beleden de ideologen van het kapitaal dat er een groei zonder einde voor de deur stond. Crisissen zouden tot het verleden behoren, zo lieten zij iedereen weten. Mensen stortten zich massaal op de aandelenbeurzen, want daar waren enorme ongelimiteerde winsten te behalen. Zelfs eigendomspapieren van nieuwe bedrijven die nog nooit winst hadden gemaakt, gingen grif van de hand. Mensen die hier niet in geloofden, stonden als roependen in de woestijn aan de kant en werden voor ouderwets versleten. In 2000 spatte de zeepbel echter uit elkaar.

Al vergemakkelijkt de computer het leven dan onvergelijkbaar, de bron van alle rijkdom blijft mensenarbeid en het waren juist mensen die zich massaal hebben verzet tegen diverse van de boven geschetste ontwikkelingen. Dat gebeurde voor een groot deel door te staken tegen regeringsmaatregelen op het gebied van arbeidsvoorwaarden. Ik noem hier: de algemene staking in 1970 tegen een loonmaatregel van de regering, acties tegen de loonmaatregel van 1976, tegen het beleid van de regering met betrekking tot de metaalsector in 1978, een loonmaatregel in 1980, acties tegen de door de sociaal-democraat Den Uyl voorgestelde verlaging van het ziekengeld in 1982, de korting op de uitkeringen in 1984 en tegen de ontmanteling van de Wet op de arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO) in 1991. Een saillant detail bij deze stakingen is dat de vakbondsleider, die bij de acties in 1982 en 1984 als woordvoerder van de stakers optrad, Wim Kok, bij de derde actie de minister was die verantwoordelijkheid droeg voor de ontmanteling van de WAO.

In 1977 staakten ongeveer 36.000 mensen een tijdlang tegen aantasting van een van de andere verworvenheden van werknemers, de automatische prijscompensatie. Deze houdt in dat de lonen automatisch worden aangepast aan eventuele prijsstijgingen en is daarmee een belangrijk instrument om de welvaart in stand te houden. De strijd werd op dat moment gewonnen, maar in later jaren is de compensatie in veel bedrijven toch uit de CAO's verdwenen.

Inmiddels was er binnen de vakbeweging een ontwikkeling naar nog nauwere samenwerking in gang gezet. Er bestond immers tamelijk grote overeenstemming over het economisch beleid. Op 1 januari 1982 fuseerden NVV en NKV tot Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV) nadat ze al vijf jaar de organisaties steeds verder hadden geïntegreerd. Het CNV, dat op levensbeschouwelijke gronden toch niet meeging in de fusie, kreeg een behoorlijke groei-impuls, doordat een aantal katholieke bonden ook niet meeging. Zij sloten zich bij het CNV aan. De aanloop tot de fusie leidde ook tot oprichting van een vakcentrale voor het hogere personeel. In 1974 werd mede als reactie op de stakingen voor 'geen procenten, maar centen' de Vakcentrale voor Middengroepen en Hoger Personeel (MHP) opgericht, die zich evenals zijn voorloper, de NVC, op een neutraal standpunt stelde.

Tegen de verdrukking van de economische crisis in, bleven werknemers op gezette tijden verbeteringen van de arbeidsvoorwaarden eisen. Het hoogtepunt daarvan vond plaats in 1979. Het begon op 21 augustus toen vierduizend arbeiders van negen vleesverwerkende bedrijven het werk neerlegden voor hoger loon. Die lonen werden op veel plaatsen toch al betaald, maar dat gebeurde buiten de CAO om, en de bonden vonden het tijd dat die lonen officieel werden. Al na een paar dagen behaalden de stakers een positief resultaat. Deze actie zette andere arbeiders aan het denken. Een dag na de vleesverwerkers legden de havenslepers in Rotterdam het werk ook neer. Zij hadden de CAO weliswaar aanvaard, maar uiteindelijk bleek de inhoud van het loonzakje toch tegen te vallen en gingen ze in staking. De erkende bonden stelden zich op het standpunt, dat er een geldige CAO was afgesloten en steunden de stakers niet. De staking kwam onder leiding van CPN-lid Cor van der Zanden te staan voor de eis van vijftig gulden schoon. Frans Drabbe, loondeskundige van de FNV stelde: 'Als we achter de eisen van de havenslepers gaan staan, is het hek van de dam'.

Een rechtszaak tegen zestien slepers liep op niets uit, omdat de collega's hen verhinderden uit te varen, maar liet de zaak wel escaleren. De staking kwam pas op 11 oktober tot een einde; de lonen werden niet verhoogd maar alle stakers kregen een uitkering van duizend gulden ineens. In de tussentijd was er nog heel wat meer gebeurd in het havengebied.

Toen de rechter de zestien stakers veroordeelde tot een dwangsom van vijfhonderd gulden per dag indien ze niet 'terstond' aan het werk zouden gaan, reageerden de havenarbeiders onmiddellijk. In het eigenlijke havenbedrijf broeide het al enige tijd. De arbeiders hadden de door bonden en SVZ overeengekomen CAO afgewezen en de veroordeling van de slepers fungeerde als een lont in het kruitvat. Terwijl de zestien veroordeelden zich door hun collega's lieten belemmeren aan het werk te gaan, verschenen veel havenarbeiders op een vakbondsraadpleging, die eigenlijk alleen voor de avondploeg van Multi Terminals-Waalhaven bestemd was. Districtsbestuurder Ros van de Vervoersbond FNV zag geen kans de mannen in het gareel te houden. Ze formeerden een stoet die langs de havenbedrijven trok en ze 'plat' kreeg. Tegelijkertijd werd ook op de rechter Maasoever het werk neergelegd.

De volgende dag verschenen er pamfletten in de haven van diverse organisaties, waaronder het al langer bestaande Actiecomité Rotterdamse Havenarbeiders. Er werd een oproep gedaan om naar het Afrikaanderplein te komen. Duizenden gaven gehoor aan die oproep. In de weken die volgden zouden ze daar nog vaak komen. Aldus Homma en Hoeksema in hun boek Doorbraak aan de Maas heerste er

'…het bekende beeld van een zojuist begonnen actie. Het lijkt af en toe wat chaotisch en ongeorganiseerd, er moet een antwoord komen op pogingen verwarring te zaaien, ter plekke moeten maatregelen worden genomen om posten uit te zetten bij de poorten, er is nog geen actiecentrum, er moet nog van alles geregeld worden.'

Vanuit de diverse groeperingen wordt een Gezamenlijk Actiecomité geformeerd, dat de eenheid in de staking tracht te bewaren. Woordvoerders worden Flip Schults en Jim Stavinga, beiden controleur bij de havenuitzendpool SHB en als zodanig in de hele haven bekend.

Ik zal hier verder niet ingaan op het verloop van de staking, maar een ander citaat uit het boek van Homma en Hoeksema geeft een goede sfeertekening.

‘De stakersbijeenkomsten die daarna elke ochtend op het Afrikaanderplein – het ‘tehuis’ van de stakers – gehouden worden, voltrokken zich volgens een vast ritueel. George Klaassen opent de bijeenkomsten met een ‘goeie morgen, jongens’ en geeft daarna het woord aan Schults. Voordat dan Stavinga aan de beurt is draagt Schults de vergadering over aan Bertus van der Horst, een arbeider van Pakhoed die bij z’n collega’s zeer getapt is om zijn kwinkslagen. Op het Afrikaanderplein geeft Bertus de pers vanwege de berichtgeving lik op stuk, neemt bepaalde verdraaiingen van de feiten op de korrel en geeft zijn commentaar op de houding van vakbondsbestuurders.’

Andere vaste elementen in deze staking waren de voor havenstakingen traditionele tocht door de Maastunnel, een steuncomité dat landelijk geld inzamelde, een comité van vrouwen van havenarbeiders, vechtpartijen met de politie en arrestaties.

Deze staking voldoet vrijwel geheel aan het ideaaltype van een ‘wilde’ staking. De arbeiders legden buiten de bonden om het werk neer, er werd een comité gevormd van stakers waarin diverse opvattingen vertegenwoordigd waren en het comité legde verantwoording af in massale vergaderingen van de stakers. Dit klinkt natuurlijk heel mooi en bijna romantisch, maar na drie weken gingen de arbeiders wel als verliezers de poort weer in. Toch hield deze nederlaag de andere arbeiders in Nederland niet van staken af, want in de laatste maanden van het jaar braken nog tientallen stakingen uit. In 1979 kwamen meer stakingen voor dan in enig ander jaar sinds 1951. Als we 1970 (algemene staking) en 1943 (april-mei stakingen) buiten beschouwing laten, was er tot dan geen enkel jaar geweest met meer stakers. Deze aantallen zijn een goede aanwijzing voor het feit dat de werknemers de gevolgen van de economische crisis niet gelaten over zich heen lieten komen. Ze vochten keihard terug tegen de aangekondigde verslechteringen als bedrijfssluiting en inkomensdaling. Evenals in 1970 was de vakbeweging de greep op haar leden echter kwijt en evenals toen begreep men dat er iets moest gebeuren, wilde de zaak niet volledig uit de hand lopen.

Ook de regering vond dat ingrijpen noodzakelijk was, want het loonpeil steeg in 1978 met drie en in 1979 met bijna één procent en dat in een tijd dat de lonen eigenlijk pas op de plaats moesten maken. Daarom kwam de regering Van Agt in 1980 met een loonmaatregel. Dit leidde in februari en maart tot een golf van stakingen en demonstraties door

honderdduizenden mensen, onder leiding van de FNV. Het was vooral een protest tegen pogingen van de regering om de loonwet zo te veranderen, dat de regering voor langere duur een loonmaatregel kan instellen. Deze stakingsgolf is duidelijk door de leiding geïnitieerd; er was nauwelijks onrust aan de basis. De leiding was er zoveel aan gelegen omdat de loonwet de bewegingsvrijheid van de vakbeweging inperkte. Toch hield men zich aan de spelregels, die in Nederland golden. Toen op 21 maart, een dag na de laatste grote actie waaraan ruim 150.000 mensen deelnamen, het parlement de loonmaatregel bekrachtigde, werden de acties beëindigd, ondanks de toezegging vooraf van de FNV dat dit niet zou gebeuren.

Akkoord van Wassenaar

In 1982 legden de bonden zich in het akkoord van Wassenaar vervolgens vast op een beleid van loonmatiging ten behoeve van uitbreiding van de werkgelegenheid. Dit beleid, dat internationaal faam zou verwerven onder de naam ‘poldermodel’, leidde inderdaad tot een stabilisering en zelfs tot een daling van de lonen. In feite ging de vakbondstop nu akkoord met de ontwikkeling die door de regering in 1980 al was aangezwengeld en waartegen de leden zo massaal te hoop waren gelopen. In 1981 waren de reële lonen ten opzichte van 1979 acht percent gedaald. De loonstijging dreigde echter weer terug te keren en dat werd door regering, ondernemersorganisaties en vakbondsleiders als een gevaarlijke ontwikkeling gezien. De overeenkomst van Wassenaar werd door alle opinieleiders in het land als een belangrijke stap richting herstel van de economie gezien. De lonen daalden in de jaren 1982-1985 met nog eens vier procent, maar daarna stegen ze toch weer. Het peil van 1979 werd gedurende de jaren tachtig echter nooit meer gehaald.

De tijdgeest van de jaren zeventig had binnen de vakbeweging ruimte gegeven voor de opkomst van een aantal radicale vakbondsbestuurders, die vonden dat ze hun oude roots niet mochten vergeten. Onder de naam Brede Maatschappelijke Vakbeweging maakten zij zich er sterk voor dat met name de FNV zich met meer bezig hield dan louter arbeidsomstandigheden. Het was onder andere hieraan te danken dat in de jaren tachtig een aantal politieke stakingen plaatsvond, zoals Nederland niet meer had gezien sinds de jaren veertig. Op 10 mei 1984 legden enkele honderdduizenden het werk korte tijd neer om te

protesteren tegen de plaatsing van nieuwe Amerikaanse wapens (de cruise missiles of kruisraketten) op Nederlands grondgebied. In 1981 was al eens het werk neergelegd met het oog op een goede, wettelijke regeling van het recht van vrouwen om zwangerschappen af te breken, de 'abortuswet'.

Op het gebied van de arbeidsvoorwaarden gold echter de afspraak uit 1982. De in het akkoord van Wassenaar in het vooruitzicht gestelde beloning voor loonmatiging, was een belofte van de werkgevers om te trachten het aantal banen te laten groeien. De vakbondstop deed dus een toezegging in ruil voor niet meer dan een belofte. Het aantal banen groeide in de tachtiger jaren inderdaad met acht procent, maar deze groei was voor een groot deel het resultaat van deeltijdbaantjes van scholieren en herintredende huisvrouwen. Ondertussen nam de werkloosheid in die periode niet echt af. Bij de daling, die wel optrad in de jaren na 1983, dient de kanttekening te worden gemaakt, dat de statistiek vanaf 1986 gunstiger werd voorgesteld, door een aantal groepen niet-werkenden daarin niet meer op te nemen. Bovendien kwamen veel mensen die voorheen werkloos zouden zijn geworden in de WAO terecht en het aantal mensen met een uitkering krachtens die regeling steeg in de jaren 1982-1990 met meer dan honderdduizend.

De industrie verdween in de jaren die we hier behandelen in hoog tempo uit Nederland, omdat het kapitaal verplaatst werd naar landen waar de lonen lager waren. Industriële bedrijven die wel in Nederland bleven ondergingen intensieve reorganisaties waarbij de arbeidsproductiviteit steeg en veel taken werden afgestoten. Cateringbedrijven namen bijvoorbeeld bedrijfskantines over, particuliere veiligheidsdiensten kwamen in de plaats van eigen bewakingsdiensten en bouwbedrijven huurden liever kleine zelfstandigen in dan eigen personeel aan te nemen. Als gevolg van deze en soortgelijke ontwikkelingen nam het aandeel in de werkgelegenheid van de industrie en bouw tussen 1970 en 1990 af van 38% naar 27%. Dat van de particuliere dienstverlening (horeca, banken, verzekeringsmaatschappijen, reisbureaus, beveiligingsdiensten enzovoort) nam in dezelfde periode toe van 17 tot 27%.

Deze groepen, maar vooral de niet-commerciële dienstverlening (overheid, gezondheidszorg, onderwijs enz.), namen meer en meer de rol van de industrie over in de stakingsbeweging. Op een vaak heel andere manier dan voorheen in de industrie gebeurde, voerden deze

werknemers actie tegen verslechteringen en achterstanden. De tijd van wekenlange stakingen lijkt grotendeels voorbij, maar een guerrillastrijd die soms maandenlang aan kan houden is ervoor in de plaats gekomen.

Door de acties van industrie- en havenarbeiders in het begin van de crisis en het optreden van deze nieuwkomers in het actiewezen kon het gebeuren dat in Nederland de stakingsactiviteit tijdens de neergaande lange golf van 1973-1995 niet daalde. Dat is een groot verschil met de crisis van de jaren dertig toen die activiteit wel dramatisch afnam.

We zullen dit hoofdstuk afsluiten met drie voorbeelden van stakingen in de lange jaren negentig, van verplegenden, buschauffeurs en bouwvakkers. Het eerste voorbeeld is een reeks acties in 1989 in honderden ziekenhuizen waar tienduizenden verplegenden aan deelnamen. Het ging om een loonsverhoging van vijf procent, onder het motto 'Florence Nightingale is dood'. De allereerste actie was een bijeenkomst van vijfduizend verplegenden op 11 februari, bijeengeroepen door de Vereniging van Verplegenden in Opstand (VVIO). Door deze spontane actie stelden de bonden hun looneis bij van 1,5% naar 5 % en daarna begonnen nog meer acties. Die begonnen op woensdag 15 maart, toen in Den Haag een landelijke demonstratie gehouden werd door 15.000 verpleegkundigen, die 50.000 handtekeningen aan de Tweede Kamer aanboden. Tegelijkertijd demonstreerden in Maastricht en Arnhem respectievelijk tweeen vijfduizend mensen, terwijl her en der zondagsdiensten werden gedraaid. De organisatie van deze acties was eveneens in handen van de VVIO.

Drie dagen later organiseerden FNV en CNV een soortgelijke demonstratie in Utrecht, waar 20.000 van de in totaal 200.000 verplegenden opaf kwamen. De werkgevers, waar de vakbeweging nota bene onderdeel van is, bood aan te zullen trachten 2,85% van de regering los te krijgen. Op 20 april was er weer een demonstratie in Den Haag en nu waren er 60.000 deelnemers wat aangeeft hoe de actiebereidheid in een maand was toegenomen. Er deed zich zelfs een relletje voor, waarbij een agent zijn pistool trok, maar belangrijker is dat in 450 instellingen zondagsdiensten werden gedraaid. Twee dagen eerder waren er al stiptheidsacties gehouden en werkonderbrekingen in Dordrecht, Ermelo, Boekel en Heerlen. Ook organiseerde de VVIO een langzaam-rij-aktie op de weg Zoetermeer Den Haag, maar

verdere initiatieven in de richting van wegblokkades werden gefrustreerd, door een kort geding dat de KNAC dreigde aan te spannen. Er groeiden steeds grotere spanningen tussen VVIO en ABVAKabo, omdat de laatste wel akkoord wilde gaan met een schikking van 2,5%.

Ondertussen gingen de acties verder met op 26 april tientallen werkonderbrekingen en de bezetting van het Regionaal Ziekenfonds Midden-Nederland in Utrecht door vijftig actievoerders. Twee dagen later werd begonnen met opnamestops in diverse ziekenhuizen in Rotterdam, Beverwijk en Heemskerk, waardoor alleen nog noodgevallen werden geholpen. Vanaf 2 mei kwam hier nog een ziekenhuis in Groningen bij en op die dag werd een werkonderbreking van een uur in de operatiekamers en Intensive Care van het Catharina-ziekenhuis in Eindhoven gehouden. In Utrecht blokkeerden vijftig mensen het gebouw van de Nationale Ziekenhuis Raad en in Boekel werden vijftig kunstwerken 'gegijzeld'. Op 8 mei deed de rechter uitspraak in een kort geding, aangespannen door het Landelijk Patiënten/Consumenten Platform: de acties mochten doorgaan! Twee dagen na die uitspraak bezetten honderd actievoerders de Provinciale Raad voor de Volksgezondheid in Haarlem en het hield maar niet op. 12 mei was de Dag van de Verpleging, waarop enkele duizenden actievoerders in beweging kwamen. In 120 instellingen werden zondagsdiensten gedraaid, in het West-Einde Ziekenhuis staakte het keukenpersoneel een dag (de eerste echte staking). Op 1 juni vonden weer veel acties plaats; werkonderbrekingen met volgens de bonden 'enkele tienduizenden' deelnemers, een staking van 150 man ondersteunende diensten in Leidschendam en een bezetting van de studio van Radio NoordHolland door dertig man, die ook voor de microfoon hun zegje konden doen.

Op 19 juni kwam er een compromis tot stand, dat mede betaald werd uit een verlaging van de pensioenpremie. De bonden waren eerst tegen op deze 'sigaar uit eigen doos', maar legden zich er later toch bij neer. Op 23 juni werd het compromis in een CAO neergelegd. De VVIO bleef ontevreden en deze onvrede leidde uiteindelijk tot oprichting van een nieuwe vakbond, die inmiddels alweer ter ziele is.

De verplegenden voerden op zeer ludieke wijze actie, omdat Florence Nightingale natuurlijk niet echt dood is en niet veel mensen het voor zichzelf zullen kunnen verantwoorden om een patiënt op de operatietafel te laten sterven voor een loonsverhoging. Chauffeurs en

bouwvakkers kennen dit probleem uiteraard niet, zij werken immers vooral met dode materie.

De gedeeltelijke privatisering van het openbaar vervoer leidde tot enkele massale stakingen en werkonderbrekingen. In 1992 legden 10.000 personeelsleden van de Nederlandse Spoorwegen het werk, zonder resultaat, neer in verband met de flexibilisering die op stapel stond en drie jaar later staakten de buschauffeurs van het streekvervoer. De Vervoersbond FNV riep een staking uit tegen flexibilisering, die mogelijk een verlies van vijfhonderd banen zou betekenen. Overigens waren de chauffeurs in Zeeland, Groningen en Drenthe al een week eerder buiten de bond om in staking gegaan. Dat werd door de FNV betreurd, omdat, zoals een regionaal bestuurder het in de het NRC Handelsblad van 11 januari uitdrukte: 'de reiziger de dupe was van de wilde actie.' Na een korte werkhervatting werd de staking harder en namen ook de tegenstellingen tussen FNV en CNV toe. De meeste leden van de christelijke organisatie hervatten op een gegeven ogenblik het werk, waarmee ze hun historische rol van stakingsbreker weer opvatten. Dat zette bij de andere chauffeurs kwaad bloed. Scheldpartijen en dreigementen waren het gevolg. Na vier weken actie voeren moesten de stakers zich gewonnen geven.

In later jaren kwam het nog geregeld tot grote stakingen bij het openbaar vervoer, en dan met name de spoorwegen, maar daar komen we nog op terug. Dat in andere bedrijfstakken dan voorheen grote acties zijn gevoerd wil niet zeggen dat in de traditionele sectoren niet meer is gestaakt. Vooral de bouwsector is het toneel geweest van enkele zeer grote en langdurige stakingen in 1995 en 2002. We zullen daarvan de staking uit 1995 ten voorbeeld stellen. In november 1994 besloot de Bondsraad van de Bouwbond FNV tot het stellen van een hogere looneis dan centraal binnen de FNV was afgesproken. De leden bleken niet meer te geloven in de gedachte dat loon inleveren meer banen oplevert. Voorzitter De Vries moest alle zeilen bijzetten om de achterban van nog hogere looneisen af te houden, want de leden waren het jarenlange inleveren beu. Meer banen had het toch niet opgeleverd. Toen bovendien in februari 1995 bleek dat de bouwondernemers de VUT, een regeling voor vervroegde pensionering, wilden afbouwen leek een staking onvermijdelijk. Op 22 februari

legden de eerste arbeiders het werk neer. Dat was in Oss, maar ook van elders kwamen berichten over werkonderbrekingen.

Acht dagen later verstuurden de bonden (de bouwbonden van FNV en CNV en Het Zwarte Corps, een bond van heiers) een ultimatum naar de ondernemersorganisatie Algemeen Verbond Bouwbedrijf (AVBB). Er volgden enkele vertrouwelijke gesprekken tussen onderhandelaars van beide partijen waarin de ondernemers een aantal kleine concessies deden. Dat was echter niet genoeg. Op 9 maart legden in het hele land dertigduizend man het werk neer, om de tien actiebijeenkomsten van de bonden te bezoeken. Vijf dagen later begon de staking echt.

Achthonderd kaderleden van de bonden reden 's ochtends vroeg vele bouwputten af om de mensen op te roepen zich als staker te laten registreren. Zevenduizend bouwvakkers lieten zich daadwerkelijk inschrijven. Door deze 'dweilploegen' werden iedere dag meer mensen in de staking betrokken, die vervolgens gewoon naar huis gingen zonder zich met de leiding van de actie te bemoeien. Het schema van de bonden werd af en toe doorbroken door enthousiaste bouwvakkers die op eigen initiatief het werk neerlegden, maar verder liep alles op rolletjes. Na enkele dagen was het aantal stakers opgelopen tot 20.000 en daarna groeide het verder tot ongeveer 36.000.

De mannen zaten het grootste deel van de tijd thuis of klusten wat bij zoals ik zelf heb ondervonden. In die tijd was ik nog zelfstandig timmerman en tijdens de staking werkte ik met een stakende metselaar. Eens per week kwamen de stakers naar een van de, door de bonden georganiseerde, terugkombijeenkomsten. Soms gingen deze vergezeld van een demonstratie, zoals op 23 maart, toen drieduizend man door Rotterdam trokken. Verder waren het vooral bijeenkomsten met 'peptalk', een cadeautje voor thuis en muziek. Her en der waren uiteraard wel stakers die zich actiever opstelden, zoals de veertig die in Rotterdam de bouwput van de Erasmusbrug blokkeerden. Voor de meesten gold dit echter niet.

In de tussentijd kwam er weinig van hernieuwd overleg tussen bonden en ondernemers, zodat de bonden na vier weken staken bereid waren tot een compromis. Dat werd door de tegenpartij echter niet aanvaard en door de bondsleden al helemaal niet. 'Op regionale

bijeenkomsten hebben stakers woensdag met fluitconcerten en boegeroep het bondsvoorstel onthaald.', schreef de Volkskrant op 13 april. Toch bleken aan de andere kant diverse grote aannemers wel bereid tot concessies en na het verdwijnen van patroonsonderhandelaar Vahstal, die niets van toegeven wilde weten, werd er opnieuw gepraat. Tijdens het Paasweekeinde kwamen de onderhandelaars tot een akkoord en via de media hoorden de stakers dat ze dinsdag na Pasen weer aan het werk moesten. Geen algemene vergaderingen of referendum: de leden moesten in de geest van Polak het bestuur volgen. Op sommige plaatsen werd nog wel wat gemord, maar al snel was iedereen weer aan het werk. Alleen de stukadoors, die al die tijd mee hadden gestaakt hoewel ze een eigen CAO hebben, gingen nog een week door tot ook daar een akkoord was bereikt.

Deze staking voldoet geheel aan het ideaaltype van een vakbondsstaking, zoals de havenstaking van 1979 voldoet aan het ideaaltype van de spontane staking. De bondsstaking verliep volgens een centraal gepland draaiboek, slechts enkele malen doorbroken door eigenmachtig optreden van stakers. In feite was er nauwelijks ruimte voor eigen initiatief van de arbeiders. Sterker nog, terwijl de stakers met hun kinderen Paaseieren zochten, werd achter de schermen een akkoord bekokstoofd, dat ze maar hadden te accepteren. Zelfs de 'terugkombijeenkomsten' hadden niet het karakter van algemene stakersvergaderingen, wat niet wegneemt dat de stakers op zo'n bijeenkomst wel hun ongenoegen over het bondsbeleid ventileerden. Zo eindigde de qua gestaakte dagen grootste staking sinds de oorlog.

hoofdstuk 9 De toekomst van de staking

Het behoort niet tot de taken van de historicus om uitspraken over de toekomst te doen. We kunnen ons zelfs afvragen of het sowieso mogelijk is om iets zinnigs te beweren over zaken die nog staan te gebeuren. Het is natuurlijk wel mogelijk het verleden samen te vatten en te kijken of we daar misschien iets uit kunnen leren.

In de voorgaande hoofdstukken hebben we gezien dat de staking als maatschappelijk verschijnsel van zeer oude datum is en in ieder geval tot in het zeer recente verleden is toegepast. Blijkbaar is staken voor een groep in de samenleving een beproefde methode geweest om bepaalde onvrede duidelijk te maken of zelfs iets te bereiken. Deze groep – arbeiders, loonafhankelijken of werknemers genaamd – bestaat al heel lang, maar is voortdurend van samenstelling veranderd. Als we ons tot Nederland beperken dan is duidelijk dat ze in het begin van de negentiende eeuw bestond uit ongeschoolde los arbeiders zoals grondwerkers en daarnaast handwerkslieden, zoals meubelmakers. Daarnaast bestond er als erfenis van de economische neergang van de achttiende eeuw een grote groep paupers, die leefde van de bedeling en daarnaast op onduidelijke wijze mogelijk nog wat inkomen bij elkaar scharrelde. In het midden van de eeuw bestond de beroepsbevolking voor de helft uit mensen in loondienst en de andere helft werkte hoofdzakelijk voor eigen rekening. De laatste helft omvatte vooral boeren, want ons land was nog voor een groot deel agrarisch. Stakingen deden zich vooral voor onder grondwerkers.

Vanaf 1850, maar vooral sinds 1870, veranderde het aanzien van de economie. De moderne industrie, die een eeuw eerder in Engeland was ontstaan, brak nu ook baan in het Koninkrijk der Nederlanden. Er ontstonden een paar centra van industrie rond vooral Amsterdam-De Zaanstreek, Rotterdam en Twente die tienduizenden ongeschoolden aantrokken. Deze mensen verlieten het platteland, omdat ontwikkelingen op de wereldmarkt het de Nederlandse boeren erg moeilijk maakten om het hoofd boven water te houden. Moderne industriëlen begrepen het nut van scholing voor hun arbeiders en in die bedrijfstakken zien we dan ook het ontstaan van een groep geschoolde industriearbeiders. In de sectoren handel en transport, waarvan de havens van Rotterdam en Amsterdam de bekendste vertegenwoordigers zijn, en in de oude industrieën was dat nog niet het geval. Daar treffen we dan ook veel ongeschoolde arbeiders aan, al dan niet met een vast dienstverband. Hun woonen leefomstandigheden verschilden niet veel van de grondwerkers en paupers uit het begin van de eeuw. Stakingen in de tweede helft van de negentiende eeuw deden zich voor onder grondwerkers, veenarbeiders, industriearbeiders en het ongeschoolde stedelijke proletariaat.

De industrialisatie versnelde vanaf 1890, maar werd onderbroken door twee wereldoorlogen en een economische crisis van ongekende omvang. Deze crisis leidde tot grote werkloosheid, die nauwelijks werd bestreden door een overheid, aan wie het inzicht en de mogelijkheden ontbraken om dat te doen. Wel kregen werklozen een uitkering van de overheid. De ondersteuning van armen werd niet meer overgelaten aan particuliere of kerkelijke liefdadigheid, zoals bij de negentiende-eeuwse paupers het geval was. De crisis van de jaren dertig werd gevolgd door de Tweede Wereldoorlog, die leidde tot een massale vernietiging van kapitaal en mensenlevens. Toen in 1945 de agressors waren verslagen, was er heel wat te herstellen. Een periode van wederopbouw brak aan.

Tijdens de oorlogen had de overheid ruimschoots kunnen experimenteren met ingrijpen in de economie. Met goedvinden van de vakbonden en ondernemersorganisaties behield de staat nu een stevige greep op de ontwikkelingen. Zoals de Sovjet-Unie in de jaren twintig en dertig zijn vijfjarenplannen kende, zo kreeg Nederland te maken met industrialisatienota's. Hierin stonden doelstellingen voor de economische ontwikkeling, die waren opgesteld door een Centraal Plan Bureau (CPB). Deze nieuwe aanpak had de instemming van alle partijen, hoewel ze eigenlijk het gelijk van de socialisten betekende, die al in de jaren dertig hiertoe hadden opgeroepen. Dat het systeem daarnaast corporatieve trekken vertoonde door de samenwerking van ondernemers, vakbeweging en overheid, maakte het ook acceptabel voor christenen en liberalen.

Nederland werd nu echt een industriële natie. Dit kwam misschien het best tot uitdrukking in de groei van de petrochemische industrie in het waterweggebied. Voor deze groei waren steeds meer arbeiders nodig, die wat anders te bieden hadden dan slechts hun spierkracht. Zelfs in de havens vroegen de ondernemers steeds vaker geschoolde arbeiders. De groep ongeschoolde arbeiders die het beeld van de negentiende eeuw heeft gedomineerd, slonk in Nederland tot een klein deel van alle werknemers.

Werkloosheid zoals die voor de oorlog had bestaan, was er niet meer door de jaar na jaar voortdurende groei die vele werkhanden en -hoofden vroeg. Deze grote vraag naar arbeiders was ook de achilleshiel van het systeem, want deze verleidde de werknemers tot het vragen van meer loon. De centrale overheid verloor daardoor gedeeltelijk haar grip op de

gebeurtenissen. Lonen en prijzen stegen veel sterker dan door economen en politici voor wenselijk werd gehouden. De overheid probeerde het tij te keren, maar het was al te laat. De werknemers hadden hun kans geroken en gingen op zoek naar steeds betere arbeidsvoorwaarden.

Als reactie ging het kapitaal op zoek naar betere productievoorwaarden. Het vond die in eerste instantie vooral in goedkope arbeid. Deze werd gevonden door het ronselen van ongeschoolde arbeiders in Turkije en Marokko, nadat in een eerdere fase nog vaklieden waren geworven in Zuid-Europa. Ook ging het kapitaal zelf naar goedkope-lonen-landen en sloot het fabrieken in WestEuropa. Tenslotte werd veel van de arbeid hier verder gemechaniseerd en zelfs geautomatiseerd. Hierdoor steeg de arbeidsproductiviteit en daalden de loonkosten per eenheid product. Dit alles had wederom gevolgen voor de samenstelling van de groep werknemers. Steeds minder mensen maakten iets met hun handen en gingen hoofdarbeid verrichten op kantoor. Overigens moeten we dit niet zo opvatten, dat hiermee de geschooldheid van het werk noodzakelijk toenam, want veel zogeheten witte-boorden werk vereist niet meer scholing dan het werk van bijvoorbeeld een loodgieter. Dit geldt uiteraard nog sterker voor veel arbeid in de dienstverlening. Schoonmakers vallen er tegenwoordig bijvoorbeeld ook onder, hoewel ze vroeger tot de bouwsector werden gerekend.

Het verdwijnen van veel van de grote industriële bedrijven heeft tot gevolg dat grote fabriekshallen, waar duizenden mensen werken, in ons land vrijwel niet meer bestaan. De contacten tussen werknemers onderling zijn heel anders dan pakweg een halve eeuw geleden. Toen werkten veel mensen in grotere verbanden met elkaar samen, terwijl de dagelijkse werkzaamheden tegenwoordig meer individueel plaatsvinden. Een goed voorbeeld hiervan levert het havenwerk. Rond 1960 werden de meeste schepen nog gelost door ploegen arbeiders die een hijs met stukgoederen aanhaakten en op de wal of in het ruim weer losmaakten. Anno 2000 laadt en lost iemand in een containerkraan een veelvoud van wat die ploegen veertig jaar geleden oversloegen. Hij zit echter in zijn eentje op die kraan en contact met collega's heeft hij vooral via de mobilofoon. Soortgelijke ontwikkelingen hebben

zich ook in andere bedrijfstakken voorgedaan, zoals ook de grote samenwerkingsverbanden tussen mensen al grotendeels uit de landbouw waren verdwenen.

Deze individualisering wordt soms aangevoerd als argument waarom werknemers de vakbeweging en stakingen vaarwel zouden zeggen. De geschiedenis maakt geen grappen. Bepaalde ontwikkelingen in de geschiedenis halen bestaande opvattingen soms onderuit. Zoiets heeft zich de afgelopen jaren in Nederland voorgedaan bij de stakingen onder het spoorwegpersoneel. Dit is immers bij uitstek een beroepsgroep waar de werknemers zeer individueel hun werk verrichten. Een machinist zit moederziel alleen op zijn bestuurdersplaats en de conducteur loopt in zijn eentje of soms met een collega door de trein om de plaatsbewijzen te controleren. Juist deze groep heeft in de jaren 2000-2001 het land een aantal malen flink op zijn kop gezet door het voeren van grote stakingen.

Sinds Nederland in 1980 eindelijk het Europees Sociaal Handvest ondertekende, mocht spoorwegpersoneel in ons land weer staken. Door de worgwetten van Kuyper uit 1903 was dat tot die tijd verboden. De rechter had in 1970 nog met een beroep op die wet een staking bij de Nederlandse Spoorwegen (NS) verboden. Nu het na tachtig jaar weer was toegestaan, bleek er zeer veel onvrede onder het personeel te heersen, wat tot uitdrukking kwam in gemiddeld ieder jaar een staking. Voor een deel is dat geweest om gewone arbeidsvoorwaarden en een enkele keer uit solidariteit met een ontslagen vakbondslid. Dat laatste gebeurde op 11 december 1996 in Alkmaar. Door de actievoerders werden in steeds wisselende groepen van enige tientallen de rails geblokkeerd. Zij deden dit als protest tegen het ontslag wegens fraude van Miekie Awater, een chef die heel toevallig ook actief bondslid was. Op 12 mei 1997 deed de rechter uitspraak in kort geding: de NS moesten Miekie terugnemen.

De meeste van de meer dan 25 stakingen hadden echter te maken met reorganisaties. Ook de NS kreeg te maken met de nieuwe mode onder Westeuropese regeringen, die van de verzelfstandiging van overheidsbedrijven. In 1995 was de NS aan de beurt en de doelstellingen van het bedrijf veranderden daarmee ook. Het doel van het staatsspoorwegbedrijf was om een goed spoorwegnet in stand te houden en reizigers en goederen zo goed mogelijk te vervoeren. Na de reorganisatie werd het doel uitsluitend

winstmaken. Het bedrijf werd opgedeeld in een aantal zelfstandige bedrijven onder de paraplu van NS Holding, die allemaal geld moesten verdienen. De een met het vervoeren van goederen, een ander met het vervoeren van passagiers, nummer drie met de beveiliging en nummer vier met het onderhoud van het materieel. Dat deze afzonderlijke doelstellingen een goed treinvervoer voor de klanten, de reizigers, in de weg zouden komen te staan, dat hadden de verzelfstandigingsprofeten niet voorzien. Toch is dat wat gebeurde. Hier werd het nog niet zo erg als in Engeland, waar achterstallig onderhoud bij het openbaar 165 vervoer dodelijke ongelukken tot gevolg heeft gehad, maar de service ging wel achteruit. Achterstallig onderhoud leidde tot vertragingen, onrendabele stations werden gesloten en het gevoel van veiligheid onder de passagiers daalde.

Degenen die direct met onvrede onder de reizigers werden geconfronteerd, waren uiteraard de machinisten en nog meer de conducteurs. Zij zagen een bedrijf waar ze van hielden achteruit hollen en kregen ook de kritiek van de klanten te verduren. In de zomer van 2000 bereikte de onvrede bij NS een voorlopig hoogtepunt toen er weer een reorganisatie voor de deur stond, deze keer onder de naam Bestemming Klant, inclusief het zogenaamde Rondje rond de Kerk waarbij een einde zou komen aan de situatie dat het rijdend personeel door het hele land ingezet werd. Het personeel had echter geen zin om op vaste trajecten te gaan werken. Dat leek saai, men was bang voor zwartrijders en andere agressieve passagiers die de gezichten van het personeel zouden leren kennen. Bovendien waren de werknemers bang, dat NS op deze manier het bedrijf in ‘hapklare brokken’ zou kunnen opsplitsen en verkopen. Zonder de leden erin te kennen hadden de onderhandelaars van de vakbonden ingestemd met het plan en dat kregen ze snel op hun boterham. Alleen de leden van het CNV steunden hun onderhandelaar, maar bij de andere bonden werd het akkoord verworpen. De leden van FNV Bondgenoten kregen zelfs voor elkaar dat hun onderhandelaar ontslag nam vanwege het uitgesproken wantrouwen dat hem ten deel viel. De sfeer werd door een conducteur aardig verwoord: ‘Wordt u niet genaaid door uw werkgever, dan doet de FNV het wel. Is het niet voorlangs dan wel achterlangs’.

Na een oproep van ‘verontruste Frontliners’ kwam het tot actie. In juni 2000 deed de eerste staking zich voor en werd zestig procent van de treinen in de Randstad en omgeving

getroffen door deze actie. Ook kregen de actievoerders steun van de categorale Vereniging Van Machinisten en Conducteurs (VVMC), hoewel ook de onderhandelaar van de VVMC akkoord was gegaan met Bestemming Klant.

Dreiging met een staking zorgde ervoor dat de directie een feestje voor het management dat voor 21 december was gepland, annuleerde. De acties werden meer en meer georganiseerd door onafhankelijke, zogeheten Personeels Collectieven (PC's), die bestonden uit leden van de verschillende bonden en ongeorganiseerden. Door het hele land ontstonden PC's nadat deze autonome beweging in Zutphen was begonnen. Zeer bijdetijds communiceerden ze per E-mail en SMS met elkaar. Volgens een verslag in het Algemeen Dagblad namen ongeveer tweeduizend mensen deel aan de collectieven, oftewel een derde van het rijdend personeel. Tijdens de staking op 21 december, de tweede binnen een half jaar, lag vrijwel het gehele spoorwegnet plat. De sfeer binnen het spoorwegbedrijf ging steeds verder achteruit en de betrokken stellingen werden met de dag onwrikbaarder. Bovendien begonnen de vakbonden over elkaar heen te buitelen in pogingen hun geschonden blazoen bij de leden op te poetsen. Het eind van het liedje was dat FNV en VVMC het akkoord opzegden en zo hun handen vrijmaakten om actie te voeren.

Daar bovenop kwam groeiende onvrede van de klanten, de reizigers. De bezuinigingen van de afgelopen jaren waren er de oorzaak van dat zich tal van onveilige situaties voordeden en treinen steeds vaker niet of niet op tijd reden. De al langer bestaande reizigersvereniging Rover keerde zich samen met de Consumentenbond tegen de stakers, waarop andere reizigers een Reizigerscollectief vormden dat zich uitsprak ten gunste van het personeel. Maandenlang was het conflict bij NS voorpaginanieuws, zeker toen de personeelscollectieven weer met een staking dreigden. Deze zou op 21 maart 2001 moeten plaatsvinden, maar werd op aanraden van externe adviseurs op het laatste moment afgeblazen. De adviseurs hadden echter ook de directie voorgesteld om de ingangsdatum van de projectvereenvoudiging, 10 juni, uit te stellen. Daarvan kon volgens directeur Huisinga, gesteund door de Raad van Commissarissen, echter geen sprake zijn. Zo won het personeel op 21 april een publiciteitsslag, want iedereen vond dat de directie zich halsstarrig opstelde.

Ondertussen ging de onderlinge strijd tussen de grootste bonden onverminderd voort. De FNV deed de radicaalste uitspraken en wilde publieksvriendelijke acties gaan voeren, waarop de VVMC onverwachts een staking per 2 april aankondigde. Na bemoeie167 nis van minister Netelenbos ging deze niet door, maar nu riep de FNV een tweedaagse staking uit voor 5 en 6 april. De VVMC'ers staakten officieel niet mee, maar weigerden ook 'besmet' werk te verrichten waardoor er uiteindelijk weinig tot geen treinen reden. Een week later was het de beurt aan de VVMC om te staken en op 12 april weigerden de FNV-leden onderkruiperwerk te doen. Door deze vijfde stakingsdag binnen het jaar komen alle partijen tot het inzicht dat er nu iets moet gebeuren, want de verhoudingen binnen het bedrijf zijn grondig verziekt. Op 23 april bereiken de onderhandelaars een akkoord, dat vervolgens door een miniem deel van de FNV-achterban wordt weggestemd.

Hoe het inmiddels met het personeel gesteld is, blijkt uit een verloop van twaalf procent in de maanden april tot en met juni. Van de honderd werknemers namen er dus twaalf ontslag in die tijd, een onwaarschijnlijk grote groep want als dat in dit tempo door zou gaan dan zou het voltallige personeel in iets meer dan twee jaar geheel zijn verdwenen. Daar kwam nog bij dat in diezelfde maanden het ziekteverzuim onder de machinisten 13,5% bedroeg en onder de conducteurs zelfs zeventien procent. De gifbeker was echter nog lang niet leeg, want het ziekteverzuim liep nog verder op toen na 10 juni bleek dat de invoering van het nieuwe systeem rampzalig uitpakte. De directie gaf de schuld van de vele uitvallende treinen en de vertragingen aan het personeel dat de zaak zou saboteren. Deze uitspraken verergerden de situatie alleen maar en nu trad de Ondernemingsraad op de voorgrond. Zij dreigde met inschakeling van de arbeidsinspectie vanwege de arbeidsomstandigheden.

Uiteindelijk kwam de minister de werknemers te hulp door te eisen dat NS zich aan de contractueel afgesproken punctualiteit zou houden. Tachtig procent van de treinen diende zonder vertraging te rijden. Dat percentage werd echter niet gehaald en daarom eiste Netelenbos het ontslag van de directie. De commissarissen gingen hier niet op in en traden op 2 januari 2002 af, samen met de directie. De Ondernemingsraad maakte nu een nieuw plan, waarin het 'rondje rond de kerk' niet was opgenomen. Aan het eind van het jaar werd hierover een definitief akkoord bereikt. De overwinning voor de werknemers was hier168

mee volledig: de directie weg, maar wel een nieuw rooster, opgesteld door de eigen vertegenwoordigers. Ook plannen om van NS een beursgenoteerd bedrijf te maken, zoals die midden jaren negentig op het hoofdkantoor en in Den Haag leefden, waren van de baan.

De stakingen bij NS hebben duidelijk laten zien dat er sinds pakweg 1870 niet veel is veranderd. Alle problemen die de revue zijn gepasseerd in de geschiedschrijving van de stakingsbeweging hebben zich in dit conflict voorgedaan. De grote tegenstellingen tussen directie en gewone werknemers, de onderlinge strijd om leden van vakbonden over de rug van diezelfde leden, het gevoel onder arbeiders dat ze niet serieus worden genomen door hun eigen vakbondsbesturen en het zelfstandig optreden van diezelfde werknemers dat noodzakelijk is om de bonden weer naar de leden te laten luisteren. De eenentwintigste eeuw is begonnen met een staking die niet veel anders was dan alle 15.000 stakingen uit de twee eeuwen daarvoor. Daar komt bij dat in geprivatiseerde bedrijven als de spoorwegen het personeel rechtstreeks tegenover het kapitaal is komen te staan. Zij zijn – en dat geldt nog sterker voor vroegere nutsbedrijven – tegenwoordig meer dan voorheen een onderdeel geworden van de tegenstelling tussen kapitaal en arbeid. In een overheidsbedrijf moet bij een eis om loonsverhoging altijd worden afgewacht of dat geld ergens vandaan kan worden gehaald, terwijl in een geprivatiseerd bedrijf de strijd om de verdeling van de winst plaats vindt, zoals dat in andere kapitalistische bedrijven al tijden gaat.

Internationale verhoudingen

Vanzelfsprekend kan niet alles bij het oude blijven in de wereld van stakers, want de maatschappij om hen heen is ook niet meer hetzelfde. Iets waar werknemers en vakbonden meer dan vroeger rekening mee hebben te houden, zijn de internationale verhoudingen. Doordat de nationale regeringen in de loop van de afgelopen decennia steeds meer bevoegdheden uit handen hebben gegeven aan de Europese gemeenschap in Brussel, kunnen conflicten sneller dan vroeger een internationale dimensie krijgen. Actievoerders uit verschillende landen moeten dan samenwerken om nog iets te kunnen bereiken. Een voorbeeld van zo'n conflict speelde zich in 2003 af. Vanuit Brussel, de Europese 'regering' kwam men onder de naam Port Package met een plan om de havens te liberaliseren. Een van de voorgestelde maatregelen was afschaffing van de bescherming van havenarbeid. Hierdoor

zou het in de toekomst mogelijk worden dat niet als havenarbeider gekwalificeerde mensen schepen in de zeehavens mogen lossen. We kunnen hierbij denken aan zeelieden die hun eigen schip lossen, maar ook aan ongeschoolde arbeiders van uitzendbureaus en koppelbazen. Tegen deze liberalisering voerden ook havenarbeiders in de Verenigde Staten een felle staking, maar nu was Europa aan de beurt. De internationale vakbond van transportarbeiders coördineerde met succes de acties van de landelijke vakbonden. In januari 2003 voerden havenarbeiders in Nederland (Amsterdam, Rotterdam, Terneuzen en Vlissingen), maar vooral actie in België, waar alle Vlaamse havens 24 uur platgingen. Het zijn net name de Belgische havenarbeiders die de acties in de weken daarna hebben gedragen, hoewel ook collega's uit Duitsland en Spanje hun steentje bijdroegen. Op 10 maart kwam het tot rellen in Straatsburg toen het Europees parlement vergaderde over de plannen. Het parlement zwakte de voorstellen af, maar de uiteindelijke beslissing moest nog vallen.

Eind september volgde een nieuwe overlegronde tussen de Europese Commissie en het parlement. Op die dag organiseerden de bonden weer grootschalige acties. In Barcelona protesteerden de Zuideuropese havenarbeiders en Rotterdam was het toneel van een 24-uursstaking. Tijdens deze staking vond ook een demonstratie plaats van zevenduizend arbeiders uit Nederland, Antwerpen, Hamburg, Denemarken en Roemenië. Deze demonstratie liep behoorlijk uit de hand en er braken vechtpartijen met de politie uit.

Onder druk van de discussies en acties besloot het Europarlement op 21 november het hele plan Port Package weg te stemmen. De acties, die waren gevoerd onder het motto 'Proud to be a docker' bleken succesvol.

Alle moderne ontwikkelingen zoals liberalisering, privatisering, globalisering en de toenemende macht van Brussel nemen niet weg dat ook 'ouderwetse' conflicten nog steeds voorkomen. In 2003 waren er stakingen tegen zeer ouderwets aandoend bedrijfsbeleid, voor veiliger werkomstandigheden en voor hoger loon. De acties voor hoger loon vonden in het hele land plaats, toen de regering dreigde de lonen te bevriezen, maar ook staakten de schoonmakers van treinen en niet te vergeten het personeel van de FNV Horecabond voor deze eis. Het bedrijfsbeleid bij de winkelketen Aldi was in juli het doelwit van een staking omdat de directie twee collega's had geschorst. De Utrechtse rechter stuurde de arbeiders

weer aan het werk. De schokkendste staking uit 2003 vond in oktober plaats in Geertruidenberg. Het personeel van Hertel-Botlek dat was ingehuurd om de Amercentrale te gritstralen legde het werk neer voor veiliger werkkleding, die ze uiteindelijk ook kregen. De stralers kregen vervolgens een bonus van enkele honderden euro toegezegd als ze hard door zouden werken om de verloren tijd weer in te halen. Enkele dagen later stortte het zestig meter hoge steiger in en verloren vijf arbeiders het leven.

Heeft al dat staken nu eigenlijk zin gehad? Heeft het iets positiefs opgeleverd voor de stakers of de samenleving als geheel? Deze vraag is zo in zijn algemeenheid niet eenvoudig te beantwoorden. Uit mijn onderzoek bleek, dat stakers steeds meer hun zin krijgen. In de jaren tot de Tweede Wereldoorlog nam het percentage stakingen dat eindigde met een gehele of gedeeltelijke overwinning voor de stakers geleidelijk toe van veertig in 1890 tot zestig in 1940. Na de oorlog trad een enorme terugval in en het duurde tot begin jaren zeventig voor de zestig procent weer werd bereikt. De crisisjaren vanaf 1973 leidden weer tot een afname, maar al snel herstelden de werknemers zich en midden jaren tachtig bereikten stakers soms de tachtig procent. Op grond van deze cijfers kunnen we zeker stellen dat staken zin heeft gehad; meer dan de helft van alle stakingen heeft een voor de arbeiders positief resultaat gehad. Bovendien lijkt mij dat stakingen voor werknemers een uiting zijn van zelfverzekerdheid en kracht en dat is op zich al een positief gegeven voor een groep waar meer dan tachtig procent van de bevolking toe behoort.

Het geheel overziend lijkt er geen enkele reden om te verwachten dat de staking als maatschappelijk verschijnsel binnen afzienbare tijd tot het verleden zal behoren. Liberalen zijn van mening dat individueel handelen uiteindelijk de samenleving ten goede komt, collectief handelen zoals dat van stakers is vaak nodig om de egoïstische uitwassen van individueel optreden te corrigeren. Natuurlijk wordt er tegenwoordig anders gestaakt dan pakweg honderdvijftig jaar geleden. Nu wordt er weinig meer gezwaaid met rode vlaggen en ook grof geweld lijkt tot het verleden te behoren, hoewel het altijd onzeker blijft wat de toekomst kan brengen. Dat de mensen zijn veranderd, dat de samenstelling van de arbeidersklasse is veranderd en dat daardoor ook de aanblik van stakingen is veranderd, dat alles zegt niets over het feit dat de meerderheid van de mensen nog steeds loonafhankelijk

is. Sterker nog, de ontwikkelingen van de afgelopen dertig jaar hebben juist laten zien dat – welke illusies mensen daarover ook mogen hebben gehad – die loonafhankelijken, als het erop aan komt, nog steeds weinig te vertellen hebben. Willen zij vormgeven aan hun leven, dan moeten zij hun macht laten gelden. Dat kan op diverse manieren. Eén van die manieren is en blijft de staking.

Ontwikkeling van de stakingsactiviteit in Nederland, 1830-2000 (Grafiek)

Lijst van afkortingen ABVAKabo Algemene Bond van Ambtenaren/Katholieke Ambtenaren Bond (Ambtenarenbond van de FNV) ANDB Algemeene Nederlandsche Diamantbewerkers Bond ANMB Algemeene Nederlandsche Metaalbewerkers Bond ANRB Algemeene Nederlandsche Rijkswerklieden Bond ANTB Algemeene Nederlandsche Typografenbond ANWV Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond ANZB Algemeene Nederlandsche Zeeliedenbond AVVB Algemeen Verbond Bouwbedrijf ARKA Algemene Rooms-Katholieke Ambtenarenvereniging BBA Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen BVD Binnenlandse Veiligheids Dienst CAO Collectieve Arbeids Overeenkomst CBS Centraal Bureau voor de Statistiek CNV Christelijk Nationaal Vakverbond CPN Communistische Partij van Nederland CvV Comité van Verweer DUW Dienst Uitvoering Werken EVB Eenheids Vak Beweging EVC Eenheids Vak Centrale FME Federatie voor de Metaal-en Electrotechnische Industrie FNV Federatie Nederlandse Vakbeweging GAB Gewestelijk Arbeidsbureau HAR Haven Arbeids Reserve IAO Internationale Arbeidsorganisatie IWW International Working Men's Association KAB Katholieke Arbeiders Beweging KWJ Katholieke Werkende Jongeren MBGK Metaalbedrijfs Bond Grooten Kleinmetaal MHP Vakcentrale voor Middengroepen en Hoger Personeel NAF Nederlands Arbeids Front NAS Nationaal Arbeids Secretariaat NBV Nederlands Verbond van Vervoerspersoneel NKV Nederlands Katholiek Vakverbond NSV Nederlandsch Syndicalistisch Vakverbond NV Nederlandsche Vereeniging van Spooren Tramwegpersoneel NVC Nederlandse Vak Centrale NVV Nederlands Verbond van Vakverenigingen OVB Onafhankelijk Verbond van Bedrijfsorganisaties RKV Bureau voor de

Rooms-Katholieke Vakorganisatie RKWV Rooms-Katholiek Werklieden Verbond RvC Raad van Vakcentralen SDAP Sociaal-Democratische Arbeiders Partij SDB Sociaal Democratische Bond Unie BLHP Unie van Beamten Leidinggevend en Hoger Personeel VNO Verbond van Nederlandse Ondernemingen VVD Volkspartij voor Vrijheid en Democatie VVIO Vereniging van Verplegenden in Opstand VVMC Vereniging van Machinisten en Conducteurs WAO Wet op de arbeidsongeschiktheidsverzekering

Werknemers Georganiseerd. Een geschiedenis van de vakbeweging bij het honderdjarig jubileum van de Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV)

Sjaak van der Velden

Amsterdam 2005

Voorwoord

Gefeliciteerd! Tegen de stroom in hebt u een boek ter hand genomen over de geschiedenis van de Nederlandse vakbeweging. Door haar tegenstanders wordt de vakbeweging al tijden eigenlijk afgeschreven. Serieuze historici doen ook al tientallen jaren laatdunkend over onderzoek naar de geschiedenis van die organisaties. Alsof de vakbeweging niet heel belangrijk is geweest voor het tot stand komen van de huidige maatschappij. Vakbonden hebben gestreden voor hoger loon, korter werken, vakantie, invloed van werknemers op het bedrijfsbeleid, scholing en wat al niet.

Kennisnemen van de geschiedenis van die bonden is daarom van belang voor inzicht in het ontstaan van onze samenleving. Daarnaast is die kennis ook van belang voor inzicht in de problemen van onze tijd. Zoals Bilderdijk in de negentiende eeuw schreef: 'In het verleden ligt het heden, in het nu wat worden zal'.

Al jaren wordt gepraat over de toekomst van de vakbeweging. De standpunten hierover wisselen, afhankelijk van de stand van de economische conjunctuur en de politieke barometer. Voor een goede deelname aan die meningsvorming is kennis van de geschiedenis onontbeerlijk. Boeken daarover zijn eigenlijk slechts antiquarisch en daardoor moeilijk verkrijgbaar. De aanleiding om het boekje dat u nu in uw handen hebt te schrijven is gelegen in twee gebeurtenissen. De viering van honderd jaar FNV op 1 januari 2006 en de grote demonstratie op en rond het Museumplein in Amsterdam in oktober 2004.

Dit boek is een inleiding in de geschiedenis die aansluit bij het boek *Werknemers in actie. Twee eeuwen stakingen, bedrijfsbezettingen en andere acties in Nederland* dat eind 2004 verscheen. Hopelijk wordt er binnen niet al te lange tijd weer eens een gedegen algemene geschiedenis van de vakbeweging geschreven, want dat wordt hoog tijd dertig jaar na verschijning van *Voor de bevrijding van de arbeid* van Ger Harmsen en Bob Reinalda.

Kaderleden van bonden, journalisten en studenten moeten nu nog steeds terug vallen op dit boek, want na die tijd is er niet meer iets vergelijkbaars gepubliceerd. Om in die leemte te voorzien, is het boekje dat nu voor u ligt, geschreven. Uiteraard heb ik in dit korte bestek heel veel niet kunnen behandelen, zoals de internationale contacten van de vakbeweging. Ook de organisatorische ontwikkeling komt slechts mondjesmaat aan bod. De rode draad die door dit boek loopt is een beschrijving van de verhouding tussen leiding en leden, tussen de maatschappelijke ontwikkelingen die alle werknemers hebben geraakt en het optreden van de vakbeweging.

Inleiding

De Nederlandse vakbeweging staat al tijden onder druk. De organisatiegraad is teruggelopen en rechtse politici en sommige ondernemers trekken de representatiiteit van de centrales daarom in twijfel. De grote acties in 2004 hebben deze stemmen weer doen verstommen, maar de problemen zijn er niet minder om.

In 2006 bestaat de FNV een eeuw, in tegenstelling tot bij vroegere jubilea is de aandacht hiervoor vanuit de centrale zelf echter minimaal. Vandaar dit boek, waarin een algemene geschiedenis van de Nederlandse vakbeweging wordt beschreven.

Om te beginnen een omschrijving van wat een vakvereniging nu eigenlijk is.

In 2000 publiceerde het Sociaal en Cultureel Planbureau zijn tweejaarlijkse Sociaal en Cultureel Rapport. Een van de zaken die in dit rapport werden gemeten, is het vertrouwen dat de bevolking zegt te hebben in een aantal instituties. Ruim vier van de tien volwassenen verklaarden vertrouwen te hebben in politieke partijen. Grote ondernemingen konden rekenen op het vertrouwen van 55 procent van de bevolking. De vakbonden spanden echter de kroon en werden door 62 procent vertrouwd.
Het zal wel niet helemaal toevallig zijn dat juist in kringen van politiek en bedrijfsleven geregeld stemmen te horen waren die de representativiteit van de vakbeweging in twijfel trokken. Zowel rechtse politici als woordvoerders van de werkgeversorganisaties spreken deze twijfel regelmatig uit en ze laten dan meestal niet na te wijzen op een lage en dalende organisatiegraad. Het komt blijkbaar niet in hun hoofd op om te bedenken dat veel mensen die hun vertrouwen in de vakbeweging uitspreken het daarom niet meer nodig vinden om lid te worden. De vakbonden zelf zijn uiteraard tweeslachtig over deze situatie. Enerzijds vreugde over het gekregen vertrouwen. Anderzijds hadden ze vanzelfsprekend graag gezien dat al die mensen die zeggen vertrouwen in de bonden te hebben, ook daadwerkelijk lid zouden worden. Velen liften echter liever mee op kosten van diegenen die wel hun maandelijkse contributie betalen.

Ook over die organisatiegraad valt trouwens nog wel het een en ander te zeggen. De organisatiegraad is het percentage werknemers dat lid is van een vakbond. Dat deze wel eens hoger is geweest dan tegenwoordig het geval is, valt niet te ontkennen. Een aanzienlijk deel van de banengroei van de afgelopen twintig jaar is echter het gevolg van deeltijdbaantjes. De mensen die deze banen bezetten, zijn vanzelfsprekend geen mensen die snel lid van een bond zullen worden. Bij herintredende vrouwen gaat het vaak om banen die worden genomen om het gezinsinkomen aan te vullen en als de kostwinner al lid van de bond is, dan lijkt het voor de vrouwen weinig zinvol om ook lid te worden. Als we de banen van scholieren, werkstudenten en anderen die minder dan twaalf uur per week werken van het totaal aantal banen aftrekken, dan groeit de organisatiegraad zomaar vijf procent. Verderop in dit boek zullen we daar nog op terug komen, maar het moge op voorhand duidelijk zijn dat met de cijfers rondom de organisatiegraad behoorlijk kan worden gegoocheld.

Iets anders is of de vakbeweging nog een vuist kan maken. Alle gepraat over de vermeende lage representativiteit ten spijt is dat toch waar het om gaat. Kunnen de in vakbonden georganiseerde werknemers invloed uitoefenen op de richting die de samenleving uitgaat? Ook daar werd de afgelopen jaren wel eens meewarig over gedaan door politici en ondernemers. Toen de gezamenlijke vakcentrales FNV, CNV en MHP in 2004 aankondigden acties en demonstraties te gaan voeren tegen het regeringsbeleid, verklaarde minister Zalm vanuit de hoogte dat hij dan wel naar ze zou zwaaien. Wat hij echter niet had verwacht, was dat op 2 oktober van dat jaar ongeveer 300.000 mensen de straat op gingen. De vakbeweging en actiebereidheid van grote groepen werknemers bleken springlevend.

De bonden kwamen echter niet zomaar in beweging. Daar was een jaar van schipperen, pogingen tot overleg en leden van actie afhouden aan vooraf gegaan. Een van de voormannen van FNV Bondgenoten kreeg in 2003 zelfs een spreekverbod toen hij al te fel van leer trok tegen het beleid van de centrale. De druk van onderop en het besef dat het vijf voor twaalf was voor de geloofwaardigheid van de vakbeweging naar haar eigen leden, deden echter wonderen.

De vakbonden lijken vaak logge lichamen met belangen die niet dezelfde zijn als de belangen van de eigen leden. Dat is wel eens anders geweest. Er is een tijd geweest dat bonden vanuit

het niets moesten worden opgebouwd. Een paar collega's met dezelfde ideeën en idealen die na werkdagen van twaalf uur, en dat zes dagen per week, kans zagen een kleine organisatie op poten te zetten. Zo was het begin van de vakbeweging. Die voortrekkers liepen ook nog eens het risico op ontslag en als ze werden ontslagen, kwamen ze vaak op een zwarte lijst zodat geen enkele patroon ze meer in dienst wilde nemen. Dat betekende brodeloosheid en grote armoede. Dan hebben we het nog niet over de mishandelingen, die vakbondsactivisten soms te wachten stonden.

Dit beeld van de vroege vakbeweging dat uit de tweede helft van de negentiende eeuw stamt, is een heel ander beeld dan dat van de huidige voormannen en –vrouwen die vergaderen met werkgevers en ministers. Er is veel water door de Rijn gestroomd, maar zo mogelijk nog meer strijd gevoerd voordat de situatie zoals die nu bestaat tot stand kwam. Als een soort eerbetoon aan die vroege strijders en om het besef levend te houden dat de huidige toestand niet vanzelf spreekt, zullen we in de komende hoofdstukken de lotgevallen van anderhalve eeuw vakbeweging schetsen.

Het koesteren van dit historisch besef zou op zichzelf al een reden zijn om zo'n schets te schrijven, maar er doet zich nu ook een goede aanleiding voor. Op 1 januari 2006 is het precies een eeuw geleden dat het *Nederlands Verbond van Vakverenigingen* (NVV) in werking trad, nadat op 30 juli 1905 het definitieve besluit daartoe was genomen. Uit dit NVV is de huidige *Federatie Nederlandse Vakbeweging* (FNV) rechtstreeks voortgekomen nadat het fuseerde met een andere vakcentrale, het *Nederlands Katholiek Vakverbond* (NKV). De geschiedenis van dit samengaan zullen we verderop in dit boek nog behandelen, maar deze plaats geeft ons een mooie gelegenheid de geschiedschrijving van het NVV nader te beschouwen.

Toen het NVV twintig jaar bestond, had het zijn tegenstrevers al ver achter zich gelaten. Er bestonden in 1926 zeven vakcentrales en daarvan nam het NVV de helft van de leden voor zijn rekening. De tweede organisatie in grootte was dezelfde rooms-katholieke vakcentrale waarmee het NVV zich vijftig jaar later zou verbinden in de FNV. De katholieken hadden in 1926 echter nog niet de helft van het aantal leden dat het NVV telde. Fier en trots stond het NVV overeind. Om het jubileum te vieren, gaf het opdracht aan Jan Oudegeest (1870-1950)

om de geschiedenis te schrijven. Oudegeest was zelf een vakbondsman in hart en nieren. Opgegroeid in de armoedige omstandigheden van een streng christelijk gezin, waarvan de vader op jonge leeftijd aan tuberculose overleed, stimuleerde zijn moeder hem toch om hogerop te komen. Hij kreeg een kantoorbaan bij de spoorwegen en werd al vrij snel actief in de vakorganisatie van spoorwegpersoneel. Daarin zou hij een grote, zij het omstreden, rol spelen tijdens de stakingen van 1903. Deze episode overtuigde hem er meer nog dan alle eerdere gebeurtenissen van, dat de vakbeweging strak geleid moest worden en hij stond daarom mede aan de wieg van het NVV. In 1926 gaf het NVV hem, zoals gezegd, de opdracht om de vakbewegingsgeschiedenis van ons land te boek te stellen. Hij deed dit in het lijvige, uit twee delen bestaande *De geschiedenis der zelfstandige vakbeweging in Nederland.* Het zal duidelijk zijn dat de praktijkman Oudegeest zijn geschiedschrijving direct ten dienste stelde aan de beweging. Van vrijwel ieder woord op de bijna duizend bladzijden druipt deze bedoeling af. Hij wilde naar voren brengen dat de vakbeweging zoals de NVV-ers die hadden opgebouwd de enig juiste was. Over de voorganger van het NVV, het *Nationaal Arbeids-Secretariaat* (NAS), had Oudegeest daarom niet veel goeds te vertellen.

Uiteraard was dit niet de eerste studie over de vakbeweging in Nederland, maar het was op dat moment de meest omvattende. In 1904 reeds publiceerde D. Hudig het eerste aan de Nederlandse arbeidersbeweging gewijde proefschrift onder de titel *De vakbeweging in Nederland (1866-1878)*. De andere werken betroffen vooral gedenkboeken van afzonderlijke bonden. Een uitzonderlijk boek over de geschiedenis van de Nederlandse vakbeweging zou in 1940 het licht zien. De jeugdraad van het NVV had geconstateerd dat jongeren zeer weinig wisten van die geschiedenis; wat dat betreft is er tegenwoordig weinig nieuws onder de zon. Men had daarom de toen populaire Rotterdamse volksschrijver Willem van Iependaal benaderd met de vraag of hij die geschiedenis niets eens in romanvorm wilde gieten. Hij stemde toe, maar vlak voor het boek zou verschijnen gooide de oorlog roet in het eten. Gelukkig werden de drukproeven bewaard en tussen 1947 en 1950 verscheen de trilogie *Achter de horizon*. Het boek bestaat uit drie delen: Gegist Bestek, Vaste Koers en Behouden Vaart, tezamen ongeveer 720 pagina's.

Het duurde tot een volgend jubileum, het vijftigjarig, voor het NVV weer opdracht gaf tot het schrijven van een echt gedenkboek. De eer viel deze keer te beurt aan een professioneel historicus, Frits de Jong. In 1956 verscheen van zijn hand *Om de plaats van de arbeid. Een geschiedkundig overzicht van ontstaan en ontwikkeling van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen*. Het verscheen midden in de wederopbouwjaren na de Tweede Wereldoorlog. De oorlog betekende een zware klap voor de Nederlandse economie en binnen kringen van leidende politici, economen en ondernemers leefde de vaste overtuiging dat als men de schade zo snel mogelijk wilde herstellen, ook een beroep op de vakbeweging moest worden gedaan. De bestuurders van de drie grootste vakcentrales waren het hier hartgrondig mee eens en zagen dit beroep als een erkenning voor de ook al voor de oorlog gedane pogingen om serieus te worden genomen. Eindelijk kregen de arbeiders via de vakbeweging de plaats die hen in de samenleving toe kwam. De Jong beschreef de geschiedenis van het NVV als een 'ingroei' van de arbeidersklasse in de samenleving. In de negentiende eeuw waren arbeiders slechts noodzakelijk voor de economie, maar door de opkomst van hun vakbeweging werden ze pas volwaardige burgers.

Het gaat te ver om te beweren dat de vakbondsleiding en De Jong in 1956 dachten dat de klus helemaal was geklaard. Er bestond in die kringen echter wel heel veel enthousiasme over het bereikte. Toen in 1976 het NVV zeventig jaar bestond en de fusie met het NKV aanstaande was, schreef dezelfde De Jong weer een herdenkingsboek. Nu echter nauwelijks meer beschouwend, maar in de vorm van een plaatjesboek. *Een beeld van een vakbeweging. Geschiedenis van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen, zoals die spreekt uit prenten en documenten, gebouwen en gedichten,* is de titel van het boek dat toen verscheen. Hierin werd wel gewezen op hernieuwde onvrede in de samenleving en onder arbeiders, die inmiddels vooral werknemers werden genoemd, maar de lijn van het boek uit 1956 werd voortgezet.

Heel anders was dat bij het boek van Ger Harmsen en Bob Reinalda dat een jaar eerder van de persen was gerold. Met de titel *Voor de bevrijding van de arbeid* gaven zij duidelijk aan dat het er volgens hen niet om ging dat de arbeiders in de samenleving ingroeiden, maar dat zij kans zagen hun ketenen te verbreken. De schrijvers lieten zich duidelijk inspireren door

het herleefde arbeidersverzet van de jaren zestig en zeventig. Harmsen en Reinalda werkten in later jaren ook mee aan de geschiedschrijving van diverse aparte vakbonden, zoals de Industriebond en de Vervoersbonden. In de tussentijd publiceerde Frits de Jong in samenwerking met Ernest Hueting en Rob Neij nog een afscheidsboek van het NVV. In opdracht van het verbondsbestuur verscheen *Naar groter eenheid. De geschiedenis van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen 1906-1981*. Het NVV bestond driekwart eeuw, maar was ook bezig op te houden te bestaan. In 1974 was al het besluit gevallen om samen te gaan met de katholieken in een nieuwe vakcentrale, de *Federatie Nederlandse Vakbeweging*.

Na de kortstondige opleving eind jaren zeventig in de aandacht voor vakbondsgeschiedenis zakte de interesse bij historici, studenten en vakcentrales weer weg. De katholieke en socialistische bonden waren gefuseerd en de leiding van de FNV schudde samen met de leiding van de *Partij van de Arbeid* haar ideologische veren in de komende decennia af. Er werd binnen de grootste vakcentrale gesproken over een soort sociale ANWB en de gedachte aan een strijd voor maatschappijverandering verdween geheel uit beeld.

De linkse krachten schudden hun ideologie af, maar de tegenstanders van links deden dat allerminst. Neo-liberalen kregen in de hele westerse wereld grote macht en propageerden hun ideologie onder het mom juist een eind aan die ideologie te maken. Zij vergrootten hun macht doordat de economie in de jaren negentig een fabelachtige, zij het deels fictieve groei doormaakte. Deze groei voegde zich bij de rechtse euforie over de val van de Muur. Beleidsmakers waren het er ondanks verschillen van inzicht in detailkwesties over eens dat de overheid minder macht en invloed moest krijgen. De heersende opvattingen over economie en sociale zaken keerden zo terug naar het liberalisme van de negentiende eeuw. Dit gebeurde vrijwel zonder oog voor het falen van dat liberalisme. De vakbondsleiding liet zich ook een rad voor ogen draaien en ging voor een zeer groot deel mee in de nieuwste hype.

Aan het eind van de eeuw gaf de FNV opdracht om de eerste 25 jaar van haar bestaan te boekstaven. Dit gebeurde in het boek *Redelijk bewogen*, dat als ondertitel had *De koers van de FNV 1976-1999; van maatschappijkritiek naar zaakwaarneming*. Dit is mogelijk de reden

waarom aan het eeuwfeest van de FNV geen nieuwe uitgebreide studie is gewijd op kosten van diezelfde FNV. Wel is een onderzoek bekostigd naar de vele honderden, mogelijk duizenden voorlopers van de huidige vakbeweging. Er is daarnaast wel enige aandacht besteed aan het jubileum, zoals tijdens het symposium dat op 18 januari 2005 plaats vond in de Beurs van Berlage in Amsterdam. Ook is een website gelanceerd en verscheen de brochure *De eeuw van de FNV. 51 sociale monumenten* die is samengesteld door Bob Reinalda en Lex Heerma van Voss.

Waar het echter aan ontbreekt is een beschouwend overzicht van de eigen vakbondsgeschiedenis. De FNV kan daardoor niet in de schaduw staan van wat het CNV doet aan het stimuleren van de geschiedschrijving van haar eigen verleden. Sinds 1997 verschijnen als uitgave van het CNV de *Cahiers over de geschiedenis van de christelijk-sociale beweging*. Heel vreemd is dit overigens niet. De christenen zijn hun ideologie immers heel wat minder kwijt geraakt en schamen zich er nog steeds niet voor om een geestelijk beroep te doen op Groen van Prinsterer of Abraham Kuyper.

De oplettende lezer zal misschien hebben opgemerkt dat diverse termen voor de vakbeweging door elkaar zijn gebruikt. Dit lijkt een mooi moment om enige duidelijkheid te scheppen in de verschillende benamingen. Een **vakvereniging** is een veelal plaatselijke organisatie van mensen die hetzelfde vak of beroep uitoefenen. Zo'n vakvereniging is volgens de nog steeds geldende definitie uit het boek *Geschiedenis van het Britsche vakvereenigingswezen* van het echtpaar Webb uit 1894: "een voortdurend verbond van loonarbeiders, ten doel hebbende hunne arbeidsvoorwaarden te handhaven en te verbeteren." Grote nadruk wordt hier gelegd op het feit dat het een ‘voortdurend’ verbond is, wat iets anders is dan de tijdelijke verbonden die arbeiders soms aan gaan tijdens bijvoorbeeld een staking.

Als dergelijke vakverenigingen zich met andere vakverenigingen uit hetzelfde vak tot een landelijke organisatie verenigen, dan spreken we van een **vakbond**. Vakbonden kunnen zich op hun beurt ook weer verenigen tot een groter geheel en zo’n organisatie van vakbonden uit meerdere beroepen noemen we een **vakcentrale**.

De vakcentrale FNV zoals we die nu kennen, bestaat uit een klein aantal vakbonden, doordat allerlei vakbonden in de loop der jaren zijn samengaan tot een soort supervakbonden. Om een voorbeeld te nemen, in FNV Bondgenoten zijn de vakbonden van havenpersoneel, metaalbewerkers, bakkers en nog veel meer verenigd. Aan al deze organisaties liggen uiteindelijk vele honderden kleine, lokale vakverenigingen ten grondslag. Van de hele ontwikkeling van al die bondjes tot de huidige FNV, zullen we in de komende bladzijden in het kort de geschiedenis weergeven.

Ik hoop dat lezing van dit boekje bij met name vakbondsleden enig besef op kan roepen van het verleden van hun organisaties. Besef van het eigen verleden kan niet altijd fouten in de hedendaagse vakbondspraktijk voorkomen. Toch kan het geen kwaad als mensen in een organisatie zich bewust zijn van de ontstaansgeschiedenis. Al was het slechts als een eerbetoon aan de honderden mensen die meer dan een eeuw geleden onder zware omstandigheden de kiem hebben gelegd voor het machtige instituut dat *Federatie Nederlandse Vakbeweging* heet.

Hoofdstuk 1. De voorgeschiedenis van de vakbeweging in Nederland

We hebben een vakorganisatie omschreven als een blijvend verbond tussen werknemers, dat in het leven is geroepen met het doel de belangen van die mensen te behartigen. Het idee om een dergelijk verbond op te richten is in sommige gevallen uit het buitenland overgenomen. In de meeste gevallen echter vloeide het idee tot stichting van een vakvereniging rechtstreeks voort uit de dagelijkse praktijk waar arbeiders zich voor zagen gesteld.

Voor er sprake was van een vakbeweging bestonden er al andersoortige organisaties. In de negentiende eeuw richtten werklieden bijvoorbeeld begrafenisfondsen op. Zij deden dit om nabestaanden te vrijwaren van de hoge kosten die een begrafenis met zich mee bracht. Mensen zagen het, in wat voor armoede ze soms ook leefden, blijkbaar als een belangrijke

zaak om op een nette manier ter aarde te worden besteld. Naast deze 'dooiefondsen' waren er ook ziekenkassen om de arbeidersgezinnen te behoeden voor al te grote inkomensdaling ten tijde van ziekte. Een goed voorbeeld van een dergelijke knechtsbos, zoals ze ook wel werden genoemd, is het Groninger Fonds voor Boekverkopersbedienden en Boekdrukkersknechts. Dit fonds werd tijdens een epidemie in 1826 opgericht om de ergste nood te lenigen.

Ook kwamen verenigingen tot stand die tot doel hadden om de onderlinge band tussen vakgenoten te versterken. Dit gebeurde dan door het houden van gezellige bijeenkomsten waar over het vak werd gesproken, maar ook stevig gedronken. Zo'n organisatie was de boekdrukkersvereniging *Door eendragt t'zaam verbonden* die in 1843 te Den Haag werd opgericht. Overigens was zij enkele jaren eerder in Breda voorgegaan door een vereniging met dezelfde naam. Twee jaar na de oprichting verbonden de leden ook een ziekenfonds en een pensioenfonds aan de Haagsche club. Gezelligheid en financiële verlichting van moeilijke tijden gingen bij *Door Eendragt t'zaam verbonden* hand in hand. Toch leefden ook gedachten aan een betere wereld onder de leden. In 1848 nam een aantal leden daarom deel aan een demonstratie voor grondwetswijziging. De gematigde leden beëindigden hierop hun lidmaatschap.

Het overheersende beeld van de verschillende verenigingen is er een van volgzaamheid. Verscheidene patroons gaven daarom financiële steun. Ze konden in ruil daarvoor op dankbaarheid rekenen. Eigenlijk berustten de meeste werklieden in de maatschappelijke omstandigheden. Van verzet was nauwelijks sprake. Wel waren er kleine primitief communistische sekten. Deze bestonden in Zwijndrecht, Mijdrecht, Boskoop en Waddinxveen onder christenen die een terugkeer wilden naar wat zij als het oorspronkelijke Christendom zagen. Zij streefden naar de broederschap der mensheid. Ze vormden praktische leefgemeenschappen en leefden in goederengemeenschap, terwijl ze ook de militaire dienst weigerden. In de jaren zestig emigreerden veel van deze Nieuwlichters, zoals men hen noemde, naar Amerika en sloten zich daar aan bij de Mormonen.

Tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw schikten de handwerklieden zich over het algemeen echter in hun lot. Het was hen sinds 1811 ook wettelijk verboden om zich aaneen

te sluiten met het doel loonsverhoging te verkrijgen. In 1811 was in Nederland de Franse *Code Pénal* van kracht geworden en daarin was het zogeheten coalitieverbod opgenomen. De artikelen 414 en 415 luidden:

> "Alle onderlinge samenspanning of vereeniging van degenen, die handwerkslieden in het werk stellen, strekkende om tegen recht en billijkheid eene vermindering van het werkloon door te drijven, wanneer zij van eene poging of eenen aanvang van uitvoering gevolgd wordt, zal gestraft worden met gevangenzetting voor zes dagen tot eene maand en eene geldboete van tweehonderd tot drieduizend franken. Art. 415 Alle onderlinge zamenspanning of vereeniging van de zijde der werklieden, om te gelijker tijd het werk te doen ophouden, het werk in een fabriek of werkplaats te verbieden, het te werk komen en blijven voor of na zeker uur te beletten en in 't algemeen, om den arbeid te doen staken, te beletten of duurder te maken, zoo wanneer er eenige poging in het werk gesteld of een aanvang met de uitvoering gemaakt is, zal gestraft worden met een gevangenis van ten minste een maand, en ten hoogste drie maanden. De hoofden of aanleggers zullen gestraft worden met een gevangenzetting van twee tot vijf jaren."

In modern Nederlands staat hier dat ondernemers die een werkgeversvereniging oprichten om het loon onredelijk te drukken, veroordeeld kunnen worden tot maximaal een maand gevangenis en een boete. Arbeiders die een vakverenging oprichten om loonsverhoging te krijgen kunnen maximaal vijf jaar krijgen. Zowel in de overtreding als in de strafmaat zaten nogal verschillen. Werklieden mochten sowieso niet voor hoger loon optreden en de patroon mocht slechts geen loonsverlaging nastreven als dit onbillijk was. De maximum gevangenisstraf voor oproerige arbeiders was zestig keer zo lang als die voor een patroon in overtreding; de geldboete zal voor de laatste wel niet echt een probleem geweest zijn. Het coalitie- ofwel organisatieverbod werd in Nederland enkele malen gebruikt om via de rechter stakers te bestraffen, maar nooit om een vakvereniging te verbieden. Toch hing deze verbodsbepaling voortdurend als een zwaard van Damocles boven de hoofden van werklieden die een vakvereniging op wilden richten.

Na het gedwongen vertrek van de Fransen kwamen de Oranjes aan de macht. De vrijheid-, gelijkheid en broederschapgedachte van de revolutie bracht dus eigenlijk juist een monarchie voort. Daar kwam bij dat het algemeen mannenkiesrecht dat tijdens het Franse bewind had bestaan, werd vervangen door kiesrecht voor de rijksten. De eerste koning, Willem I, hoewel van goede wil en vol van het besef dat de economie weer moest worden opgebouwd, deed dit in de beste tradities van een monarchie. Regelgeving en staatsbedrijven waren zijn devies. Zijn bewind heeft de stoot gegeven tot een voortvarende uitbreiding van de infrastructuur (wegen en kanalen), maar het grootschalig ingrijpen in het economisch leven, bleek uiteindelijk verstikkend te werken.

Vooral de ongeschoolde arbeiders die werkten in het grondverzet en de veenderijen, trokken zich van het coalitieverbod weinig aan. Tijdens jaarlijks terugkerende stakingen streden zij in de jaren 1810-1870 voor hoger loon. Zij deden dit met honderden, soms zelfs duizenden tegelijk en maakten daarmee de wet belachelijk. De eerlijkheid gebiedt echter te vermelden, dat justitie nauwelijks werk maakte van het afdwingen van de wettelijke bepalingen. Ook toen al was sprake van een gedoogbeleid, al heette dat nog niet zo. De overheid trad echter wel op als ze verstoring van de openbare orde vreesde. Zulke verstoringen deden zich geregeld voor als stakers probeerden onderkruipers te dwingen tot meedoen. Er werd dan door legereenheden hard opgetreden en er vielen veel gewonden en soms zelfs doden tijdens de tientallen stakingen.

Waar deze stakingen niet toe hebben geleid, waren blijvende verbonden van arbeiders. Tijdens of vlak voor de staking gaven de ongeschoolden blijk van goed inzicht in de noden van een staking. In 1840 bijvoorbeeld staakten de veenarbeiders in Dedemsvaart en bij hun strijd zochten ze steun bij een advocaat en de gouverneur. Tijdens een staking in Lonneker en Enschede in 1862 tekenden de stakers zelfs een contract, waarin zij zich verplichtten mee te doen. In deze gevallen kunnen we dus zeker niet spreken van ongerichte woede-uitbarstingen. Dat de arbeiders er niet toe kwamen om blijvende organisaties te stichten, zullen we moeten verklaren uit het ongeregelde karakter van het grondwerk. De arbeiders werkten dan eens hier, dan weer daar. Sommigen kwamen zelfs van heel ver uit Duitsland of België. Gedurende de winter was er meestal geen werk. Kortom, geen omstandigheden

waarin het voor de hand ligt om een blijvende organisatie met contributie, een vast adres en een bestuur, op te richten.

Heel anders gesteld was dit, zoals we al hebben gezien, bij de handwerkslieden. Deze vakarbeiders richtten wel blijvende verbanden op, zoals de ziekenkassen. Deze organisaties hielden zich echter weer niet bezig met directe belangenbehartiging en de strijd voor hoger loon. Het voeren van stakingen was helemaal niet aan de orde, want dan zou het coalitieverbod het bestaan van de organisatie in gevaar kunnen brengen. Bovendien voelden veel vaklieden zich ook een beter soort mens dan de ongeschoolde gravers en sjouwers. De omstandigheden waarin ze leefden waren nauwelijks beter, maar ze hadden toch het idee tot een andere stand te behoren. Niet alleen zij vonden dit trouwens; het was een gevoelen dat in de hele samenleving van midden negentiende eeuw heerste.

Hier kwam pas verandering in toen de ambachtslieden zich in hun bestaan bedreigd voelden. Technische ontwikkelingen veranderden in enige tientallen jaren de inhoud van het werk. Werk dat gedurende de voorgaande eeuwen vrijwel ongewijzigd was gebleven. Het werk dat de vaklieden deden die vroeger in gilden georganiseerd waren geweest, kon nu sneller en goedkoper worden uitgevoerd door mensen met minder scholing. Bovendien ging het tegen het midden van de eeuw helemaal niet goed met de Nederlandse economie. Daar kwamen nog rampen bij. In 1845 trad in heel Europa de aardappelziekte op, waardoor de oogst mislukte en de prijzen van voedingsmiddelen stegen. In drie jaar waren de prijzen meer dan verdubbeld en dat leidde op verschillende plaatsen tot voedselrelletjes. Boven op dit alles kwam ook nog een cholera-epidemie die duizenden levens kostte.

De bestaande samenleving stond onder druk en in een aantal landen braken zelfs revoluties uit. De Nederlandse koning was hiervan zo onder de indruk dat hij het roer omgooide en de grondwet wijzigde. In de nieuwe grondwet werd bepaald dat ministers voortaan verantwoordelijk zouden zijn voor het beleid en de volksvertegenwoordiging, de Tweede Kamer, tot stand zou komen door rechtstreekse verkiezingen. Ook kwam er vrijheid van godsdienst, naast de rechten van drukpers, vereniging en vergadering. Eindelijk kwamen de beginselen van de Franse revolutie van 1789 ook in Nederland toch nog tot wasdom.

De eerste vakbond

Niet alle burgers waren achter even gelijk, ondanks de belofte van die revolutie: ‘vrijheid, gelijkheid, broederschap’. Arbeiders kregen geen stemrecht en hun grondwettelijk recht van vereniging was nog steeds onderhevig aan de beperkingen van het coalitieverbod. Ze mochten zich wel verenigen, maar niet om hoger loon te bedingen. Toch is dat precies wat gebeurde. De politieke en economische veranderingen maakten de geesten van handwerkers rijp voor het doorbreken van de lethargie. In 1853 richtten Amsterdamse boekdrukkers de eerste vakvereniging op: *Typographia*. De doelstelling van deze organisatie was ‘door samenwerking den typograaf een menschwaardig bestaan te verschaffen’. Na enkele jaren ging Typografia weer ten onder, maar het begin was er. Het begin van organisaties die zich meer ten doel stelden dan gezelligheid en verzekering tegen ziekte en begrafeniskosten.

In 1861 kwam in Amsterdam het *Onderling Hulpfonds: Boekdrukkunst* tot stand, dat zich sterk maakte voor typografen die buiten hun schuld werkloos waren geworden. Als buiten eigen schuld vatte men ook op typografen die weigerden beneden een bepaalde loonstandaard werk te aanvaarden. Een duidelijke daad van verzet. Om die reden ontmoette het Hulpfonds tegenwerking van de patroons. Het werd betiteld als een ‘luiaardsfonds’ omdat mensen die weigerden te werken er een uitkering zouden trekken.

Het Hulpfonds stond bekend als een radicale organisatie, maar de leden beseften terdege dat ze zich moesten inhouden. De woorden van de president uit 1861 spreken in dit opzicht duidelijke taal: “Om te zeggen, we moeten dadelijk meer loon hebben, dat gaat niet op, want men zou ons als complotmakers in de doos, d.i. in de gevangenis stoppen.” Ondertussen werd het leven er voor de typografen niet beter op. De lonen bleven laag als altijd, maar de kosten van levensonderhoud stegen en de werkloosheid was voortdurend vrij hoog. In een adres van meer dan 230 Amsterdamse vakgenoten aan de patroons werd daarom verzocht om de lonen te verhogen en werd gewezen op de ‘werkneerlegging’ in het buitenland. De schrijvers haastten zich vervolgens om te benadrukken dat dergelijk gedrag niet in overeenstemming was met het Nederlands volkskarakter, maar de toon was gezet. Ook elders in het land, en dan met name in Arnhem, groeide de agitatie voor hoger loon. Deze beweging mondde uiteindelijk uit in een landelijk typografencongres op tweede Paasdag

1866. De zestig afgevaardigden die 1430 leden vertegenwoordigden, stelden een looneis van vijftig procent en kozen een voorlopig bestuur. Op 1 juni 1866 tenslotte werd de *Algemeene Nederlandsche Typografenbond* (ANTB) gesticht, de eerste landelijke vakbond in ons land.

De patroons reageerden vrijwel direct en nu heel wat minder welwillend dan voorheen bij de oprichting van ziekenkassen e.d. Op 1 juli ontsloeg Thieme uit Arnhem het bestuurslid Goudemans, maar de Amsterdamse patroons spanden de kroon met de invoering van een livret. Een livret was een boekje waarin de werkman en zijn gezin werden beschreven, evenals zijn gedrag. Bij verandering van betrekking diende hij dit boekje te tonen.

In 1867 zetten de patroons de aanval op de nieuwe bond pas goed in. Het begon bij Thieme in Nijmegen die zijn werklieden onder druk zette om te bedanken voor de ANTB. Degenen die hier niet op ingingen, kwamen op straat te staan. Hieruit putte patroon De Weijer uit Utrecht voldoende moed om hetzelfde te proberen. Ondanks een korte staking in september lukte het hem ook om de bond in zijn bedrijf uit te schakelen. Nummer drie kwam uit Arnhem. Hetzelfde bedrijf dat de aanval was begonnen met het ontslag van Goudemans wilde nu van alle bondsleden af. Ook hier volgde een staking die echter door onderkruiperij verloren ging.

De ANTB stond onder grote druk en het ledental nam schrikbarend af tot het begin 1869 nog slechts een kleine driehonderd bedroeg. Toch waren er ook patroons die er wel voor voelden om te komen tot een landelijk tarief, want een dergelijk tarief zou een eind betekenen aan de loonconcurrentie. Er kwamen onderhandelingen tussen de bond en de patroons tot stand. Toen de patroons zich hier onverwachts uit terug trokken, brak in Amsterdam een spontane staking uit bij 32 bedrijven. De staking duurde niet erg lang en had ook niet het gewenste resultaat, maar de lonen stegen, aldus voorzitter Werthweijn, in deze paar weken meer dan gedurende de afgelopen twintig jaar.

Inmiddels greep het organisatievirus om zich heen. Amsterdam was de bakermat van veel vakverenigingen, zoals die van de timmerlieden (*Concordia Inter Nos* (CIN, Samenwerking Onder Ons), 1865), de schilders (*Vooruitgang Zij Ons Doel*, 1866) en de meubelmakers (*Amstels Eendracht*, 1868). Ook de laatste organisatie kwam voort uit een ziekenkas, het in

1864 opgerichte *Eendracht Verzacht*. Het is leerzaam om een jaarverslag uit die tijd te raadplegen. In 1870 was een kwart van de twaalfhonderd Amsterdamse meubelmakers lid van de vakbond, een organisatiegraad van vijfentwintig procent. De leden bezochten de maandelijkse vergaderingen niet fanatiek, maar de driemaandelijkse die werden opgeluisterd met zanguitvoeringen werden beter bezocht. De bond was naast belangenbehartigingsorganisatie tevens een verzekeringsinstituut. Het bestuur keerde geld uit bij ziekte, overlijden en brandschade. De leden die contributie betaalden, werden gerustgesteld. “Daar de zieken voortdurend ijverig door de leden der sub-commissie werden bezocht, durven wij hier gerustelijk te verzekeren, dat er geen gevallen zijn gepasseerd en geene gelden zijn uitgekeerd, aan zulke zaken, welke wij met den titel van luiheid enz. zouden kunnen noemen”.

De Amsterdamse vereniging zocht vrijwel direct na haar oprichting contact met een soortgelijke organisatie in Haarlem. De besturen van beide besloten nauw samen te gaan werken en ‘kennismaking en verbroedering’ met vakgenoten elders in het land te zullen bevorderen. De uitbreidende contacten mondden tenslotte uit in de oprichting van de *Nederlandsche Meubelmakersbond*. De oprichtingsbijeenkomst in december 1870 werd bijgewoond door afgevaardigden van de plaatselijke verenigingen te Amsterdam, Arnhem, Den Haag, Utrecht, Rotterdam en Nijmegen en de daadwerkelijke oprichtingsdatum werd 1 mei 1871.

Een bijzonder geval in de geschiedenis van het vakverenigingwezen in deze vroege periode is de oprichting van de organisatie van scheepstimmerlieden te Amsterdam. Deze kwam niet voort uit een al bestaande ziekenkas of uit het gevoelen onder vakgenoten dat er iets moest gebeuren, wilde men de werkomstandigheden verbeterd zien. Nee, ze kwam tot stand tijdens en zelfs op de eerste dag van een staking. Deze brak uit op 29 april 1869 in de hoofdstad. De onrust en staking waren het gevolg van de gestegen huren en waren gericht op een loonsverhoging van ƒ 1,80 naar ƒ 2,- per dag en verkorting van de arbeidstijd van veertien naar twaalf uur. De staking was voorafgegaan door een onderdanig verzoekschrift, dat door 800 arbeiders was ondertekend. Toen op 18 mei onderkruipers nagelopen en uitgescholden werden, kwamen er huzaren om de rust te handhaven. Vier dagen daarna

gingen reeds 320 arbeiders aan het werk op de oude voorwaarden. Deze staking kon ondanks onderkruiperij en legeringrijpen toch tot een goede afloop komen. Ze leek verloren, maar de loonsverhoging werd tenslotte toch gegeven. Dit had te maken met het feit dat het vaklieden betrof, die niet door onderkruipers van buitenaf konden worden vervangen. Wel werden de stakingsleiders in het vervolg van werk uitgesloten.

De periode rond 1870 was er een van een vaak aarzelend, maar in ieder geval enthousiast ontstaan van vele vakverenigingen. Uit een recent onderzoek naar het aantal vakverenigingen in ons land is gebleken dat dit aantal alle voorstellingen te buiten ging: er werden vele honderden van geteld. Als we dit lezen dienen we ons te realiseren in welke moeilijke omstandigheden de organisaties moesten zien te overleven. Beter dan wie ook heeft een van de eerste geschiedschrijvers van de Nederlandse vakbeweging, Oudegeest, dit in zijn boek onder woorden gebracht. Volgens hem was de arbeidersbevolking van Nederland voor een belangrijk percentage analfabeet. Dat kwam omdat het tot 1896 duurde, voor de leerplichtwet werd ingevoerd. In de weinige industriële ondernemingen werkten verzwakte, uitgemergelde mannen en vrouwen, die ook hun kinderen twaalf uur en langer per dag lieten werken. Deze ouders wisten niet beter, aangezien zij in hun eigen jeugd hetzelfde hadden moeten doen, of wat erger was, uit families kwamen, die tot de bedeelden hadden behoord. Een afgestompt, uitgemergeld, kraakbenig geslacht van arbeiders werkte voor vijf en zes gulden per week in een tijd dat het brood verschrikkelijk duur was; in een tijd, waarin een mud slechte aardappelen ƒ 3,48 kostte en men voor een tochtige en vochtige zolderkamer, waar de hele familie in huisde, ƒ 1,50 of ƒ 1,60 huur moest betalen. Dit ongezonde ras van slaven sloofde soms vijftien en zestien uur per dag, zonder enig besef van de toestand en zonder enig begrip van de middelen, die zouden kunnen dienen om de omstandigheden te verbeteren. Dit ras zwoegde voort zonder enige hoop, zonder enig vertrouwen in zichzelf, zonder enige verwachting van de toekomst, zonder enig ideaal voor het leven van hun kinderen.

Stellen wij ons de moed voor van de mannen, die in deze omgeving het recht van de arbeider verkondigden en die trachtten om de slaven op te wekken om een beter bestaan te veroveren. Stellen wij ons voor, dat deze mensen zelf vijftien of zestien uur per dag werkten

en geregeld ook tijdens de zaterdagnachten, de zon- en feestdagen. Stellen wij ons deze mensen voor, die van stad naar stad trokken, met opoffering, niet alleen van hun vrije tijd, maar ook van een deel van hun weekloon, met terzijdestelling van de belangen van hun gezin, dat zeker niet beter geworden is van deze arbeid ten bate van 't algemeen. Stellen wij ons hen voor, zoals zij soms zaterdagavond, soms zondagmorgen op reis moesten in een land met weinig vervoermiddelen.

En toch hebben, in de woorden van Oudegeest, "deze moedigen de arbeid aangevat en toch hebben zij doorgezet en toch hebben zij, geminacht en verguisd, op straat gesmeten door hun bazen, toch hebben zij volhard." We kunnen uit deze woorden van Oudegeest goed leren in welke moeilijke omstandigheden de vakbeweging in ons land is ontstaan.

Hoofdstuk 2. De eerste landelijke organisaties.

Toen in 1869 de staking van Amsterdamse scheepstimmerlieden uitbrak, bestonden er al tientallen, zoniet honderden plaatselijke vakverenigingen in ons land. In een aantal gevallen hadden dergelijke verenigingen zich aaneengesloten tot een landelijke vakbond. Bij voorbeeld die van typografen en meubelmakers. Na de aaneensluiting van vakgenoten lag het voor de hand dat ook de beoefenaren van verschillende beroepen steun bij elkaar zouden gaan zoeken.

Het gistte volop in de samenleving. Eduard Douwes Dekker, beter bekend onder zijn Latijnse pseudoniem Multatuli, haalde als een negentiende eeuwse beeldenbestormer uit naar alles wat maar zweemde naar bijgeloof of traditie. Hij ging echter verder dan zijn voorgangers uit de zestiende eeuw doordat hij het geloof als zodanig ook bestreed. Trouwens niet alleen het geloof, maar de totale maatschappelijke omstandigheden waarbinnen dat geloof gedijde. Nog tientallen jaren beschouwden arbeiders die zijn *Ideeën* soms als enigste boek in huis hadden, zich als Multatuli-man.

“Met al onze Industrie, met onze stoom, met onze werktuigkunde, met onze fabriekmatige verdeling van de arbeid, lijdt het grootste deel van het volk gebrek. Gebrek aan vermaak, aan genot, aan geluk, aan brood...dat is, alles bij elkaar, gebrek aan deugd.

Niets is onzedelijker dan armoede, heren hemelmoralisten! Indien uw God daar anders over denkt –en dat is zeker mogelijk, want hij is tot het zotste in staat- dan noem ik hem een barbaar, dus opnieuw géén God!”

Deze woorden schreef hij al in zijn Ideeën van 1870. Zijn gedachten vielen in vruchtbare aarde bij die werklieden en arbeiders die begrepen dat de heersende machten (‘kroeg, kerk, kazerne en kapitaal’) hun macht niet zomaar uit handen zouden geven. Ideeën als die van Multatuli waren ook te bespeuren in de vrijdenkersbeweging De Dageraad. Oorspronkelijk was dit een club van burgermannen die zich niet meer in de vrijmetselarij thuis voelden, maar al snel na de oprichting in 1856 voegde een aantal handwerkers zich bij hen.

In 1868 vond te Rotterdam het Vletteroproer plaats dat in een aantal andere plaatsen navolging vond. Het had niets met de strijd voor een betere samenleving te maken, maar typeert wel de onrust in die maatschappij. Deze onrust komt ook tot uitdrukking in het aantal stakingen dat in 1868 voor het eerst meer dan tien bedroeg. Dertien keer legden in dat jaar arbeiders het werk neer en het jaar daarop zelfs negentien maal. Het was tijd voor iets nieuws, een landelijke, de beroepen overschrijdende organisatie.

Op 30 augustus 1869 besloten enkele werklieden tot oprichting van het *Nederlandsch Werklieden Verbond, Afdeeling der Internationale Arbeidersvereeniging* (NWV). Tegenwoordig kennen wij die Internationale Arbeidersvereeniging, de International Workingmen Asociation, beter onder de naam Eerste Internationale. Deze organisatie was in 1864 te Londen gesticht onder het motto: de bevrijding van de arbeidersklasse is het werk van de arbeiders zelf. Doel was om de arbeiders tot actie en organisatie te brengen. Die actie diende te bestaan uit economische vakbondsstrijd naast politieke strijd. Organisatie zocht men onder andere in het oprichten van vakverenigingen en hoewel dit ook in ons land werd

geprobeerd, lukte het de Internationale niet om veel invloed uit te oefenen op de ontwikkeling van de vakbeweging. De internationale verloor het kleine beetje invloed dat ze wel had na de Commune van Parijs en het vijfde congres. De commune was een volksopstand die uitbrak na de nederlaag van de Fransen in de Frans-Duitse oorlog van 1871. Arbeiders veroverden de stad, maar werden uiteindelijk door het Franse leger, dat voor de gelegenheid de steun van de Duitsers kreeg, verslagen.

De commune joeg alle behoudende krachten schrik aan en werd synoniem aan de zo gevreesde, goddeloze arbeidersmacht. Op het vijfde congres van de Internationale, dat in 1872 nota bene in ons land plaats vond hoewel ze hier nauwelijks leden had, kwam het tot een heftige uitbarsting en scheuring tussen anarchisten en communisten. Zoals zo vaak bij een strijd om beginselen, trokken de kemphanen Marx en Bakoenin alle registers, inclusief persoonlijke aantijgingen, open.

Inmiddels hadden bestuurders van verschillende organisaties in zowel Amsterdam als Rotterdam in 1870 een Bestuurdersbond opgericht. Het doel van deze bonden was dat de bestuurders elkaar leerden kennen en van elkaar zouden kunnen leren. Na deze stap lag het voor de hand om ook naar een landelijke bestuurdersbond te streven. Vanuit Rotterdam ging het initiatief voor een dergelijke bond uit, maar de Amsterdammers zagen meer heil in een bond van verenigingen. Het laatste voorstel werd aangenomen en eind oktober 1871 vond in Utrecht het oprichtingscongres plaats van het *Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond* (ANWV). Bij het ANWV konden algemene politieke werkliedenorganisaties en vakverenigingen zich aansluiten, dus een zuiver landelijk vakverbond was het niet. In deze tweeslachtigheid tussen politiek en vakvereniging lagen de geringe daadkracht en spoedige interne strijd reeds besloten, hoewel het wel een organisatie was van uitsluitend arbeiders. Daar kwam echter nog bij dat een aantal voormannen van het ANWV onder invloed kwam van de vooruitstrevende liberalen, die ook wel salonsocialisten werden genoemd en zich sinds 1870 hadden verenigd in het *Comité ter bespreking der Sociale Quaestie*. Dit comité, waar trouwens ook een aantal werklieden, waaronder de socialist Gerhard, in zat, beperkte zich niet uitsluitend tot het bespreken van maatschappelijke problemen, maar probeerde zo nu en dan ook zelf invloed uit te oefenen op de ontwikkelingen. Toen het wetsvoorstel om

het coalitieverbod af te schaffen in de kamer dreigde te zullen sneuvelen, organiseerde het comité een handtekeningenactie. Deze petitie werd door 1.800 mensen ondertekend en aan de Tweede Kamer aangeboden. In 1872 werd daarop het verbod ingetrokken. Vanaf die tijd hadden arbeiders het recht om zich te verenigen teneinde loonsverhoging te bedingen. Stakingen en vakverenigingen waren niet meer verboden.

Het ANWV zocht de invloed van het Comité overigens zelf op omdat de werklieden hoopten gebruik te kunnen maken van de adviezen van sociaal-liberalen bij het streven naar vergroting van de welvaart en de geestelijke waarde der werklieden. Het verbond was een algemene vereniging, waarvan iedere arbeider lid kon worden. Naar gezindte of opvatting werd dus niet gekeken. Dat lijkt heel ideaal, maar het had ook negatieve gevolgen want er ontstonden binnen het verbond al snel spanningen tussen christelijken, liberalen en socialisten. Aanvankelijk bestond er onder de leden echter vooral overeenstemming over een aantal zaken. Tijdens het oprichtingscongres constateerde de Rotterdamse pakhuisknecht Spliethoff dat het oude christelijke gezegde ‘wie niet werkt zal niet eten’ tegenwoordig was omgedraaid “Wijl hij die niet werkt (tenzij men het coupon-knippen werken zou willen noemen) wel eet van het vette der aarde, en hij die werkt, hard en veel werkt, zeer tevreden zijn moet, als hij een aardappel met een lawaaisaus heeft.” Deze woorden gaven uiting aan een groot gevoel van onvrede en besef van het onrechtvaardige van de bestaande verhoudingen. Hieruit volgde in ieder geval overeenstemming over de noodzaak tot loonsverhoging, een werkdag van tien uur en afschaffing van de zondagsarbeid.

Door de oprichting van het ANWV bestond in Nederland een tweede landelijke arbeidersorganisatie naast de Eerste Internationale. Beide stonden op zeer verschillende ideologische grondslagen, maar stelden in de praktijk vergelijkbare eisen aan de samenleving. Dit, gevoegd bij de vloeiende persoonlijke scheidslijnen tussen de organisaties (in de prille arbeidersbeweging was sprake van een hoog ‘ons kent ons’ gehalte), zorgde ervoor dat in het begin de tegenstellingen overbrugbaar leken. Een goed voorbeeld hiervan kunnen we zien tijdens de sigarenmakeruitsluiting van 1873.

De *Nederlandsche Sigarenmakersbond* stelde in dat jaar een drietal eisen: afschaffing van het leerlingstelsel, loonsverhoging en afschaffing van het livrettenstelsel. Het personeel van

Bergman Carels in Amsterdam ging voor de gestelde eisen in staking, waarop de andere patroons hun personeel ontsloegen (500 man). Ze dreigden zelfs hun fabrieken te sluiten als de arbeiders het lidmaatschap van de sigarenmakerbond niet op zouden zeggen. Her en der in het land gistte het. Een bericht uit Eindhoven in het blad De Tabaksplant brengt de onrust duidelijk tot uitdrukking, maar geeft ook aan hoe door de schrijver tegen opstandige arbeiders werd aangekeken. Het luidde: "Enkele belhamels…hebben daarvan gebruik gemaakt om hunne makkers op te ruijen, terwijl het misbruik van sterken drank ook het noodige heeft bijgedragen tot het plegen der plaats gehad hebbende wanordelijkheden" (6 mei 1873). Op diezelfde 6 mei richtten patroons de *Vereeniging van Nederlandsche Sigaren- en Tabaksfabrikanten* op met als doelstelling: bevorderen van de zedelijke en stoffelijke belangen van de werklieden, tegengaan van de algemene werkstaking en bescherming van de goedgezinde arbeiders. De patroonsbond pakte gelijk stevig uit. De werklieden werden massaal uitgesloten. Tussen de drie- en vierhonderd arbeiders in Utrecht, eenzelfde aantal in Rotterdam en alle sigarenmakers die hun lidmaatschap niet opzegden in Den Haag, Delft, Leiden, Den Bosch, Arnhem enz. Er was wijdverbreide steun voor de arbeiders, tot in Antwerpen en Engeland aan toe. Vanuit het laatste land werden bijvoorbeeld duizenden guldens overgemaakt. In juli kregen de Utrechters hun loonsverhoging, maar de staking in Amsterdam verliep en mondde uit in een gezamenlijke vereniging van patroons en gezellen: *De Eendracht*. In januari werd de staking officieel opgeheven.

NWV en ANWV kozen beide zonder aarzelen partij voor de arbeiders, al lukte het niet om zich aan het hoofd van de beweging te stellen. In tegenstelling tot wat in de latere geschiedschrijving vaak is beweerd, koos ook het ANWV dus duidelijk voor het recht om te staken. Voorman Heldt stelde toen hij de algemene vergadering van het verbond toesprak, dat de sigarenmakerstaking ‘een strijd voor het goede recht en tegen de misdaad van de patroons’ was.

Het NWV had zijn laatste kruit verschoten tijdens de actie van de sigarenmakers en verdween van het toneel. Zijn leden sloten zich aan bij het ANWV dat nu de enigst overgebleven landelijke arbeidersorganisatie was. Het was echter geen vakorganisatie in de zin die wij nu aan dat woord toekennen, maar een werkliedenverbond. Het verbond was in deze jaren dan

ook op meerdere terreinen actief. In het jaar van de sigarenmakeractie werd een petitie aangeboden aan koning Willem III waarin gevraagd iets te ondernemen tegen het voortbestaan van de kinderarbeid. Op 19 april 1874 organiseerde het ANWV ook nog een protestbijeenkomst in Den Haag. De tweehonderd aanwezige vertegenwoordigers van de diverse vakverenigingen maakten zo'n indruk op de kamerleden dat het kinderwetje Van Houten er door kwam. Tot dan was slechts arbeid van kinderen jonger dan tien jaar in de mijnen verboden, krachtens de mijnwet van 1813. Dankzij de liberaal Van Houten kwam het verbod van fabrieksarbeid voor kinderen jonger dan twaalf jaar tot stand. Thuisarbeid en kinderarbeid op het platteland bleven toegestaan. Het klassieke liberalisme wees evenals de christelijke gedachte dat de overheid niets te zeggen had over de opvoeding, verdergaand staatsingrijpen nog steeds af. Maar er kwamen scheuren in het bastion van staatsonthouding en in die zin blijft het kinderwetje Van Houten een keerpunt in de Nederlandse sociale wetgeving.

Het ANWV presenteerde zich als een neutrale organisatie. Een reden waarom christelijke arbeiders zich nog wel thuis konden voelen bij het verbond was het standpunt over de zondagsarbeid. Christenen zagen de zondag als de dag des Heren, een rustdag waarop niet mocht worden gewerkt. De neutrale en het handjevol socialistische arbeiders wilden de zondag benutten om uit te rusten van een week hard werken. Op dit punt vonden de stromingen elkaar. Heel anders was dat rond het punt van de schoolkwestie. In 1875, nota bene op eerste kerstdag, sprak het ANWV zich uit voor openbaar onderwijs.

Deze uitspraak gaf de definitieve stoot tot een scheiding der geesten. In Utrecht, Den Haag en Amsterdam hadden orthodox-christelijke werklieden al vakverenigingen opgericht met aan duidelijkheid niets te wensen overlatende namen als "Orde, vrijheid, recht'. Zij wilden op grond van 'Gods woord' de belangen van de werkende stand behartigen. Vanaf 1871 gaven dezelfde christelijke werklieden een blad uit, *De Werkmansvriend*, waarin geregeld het standpunt te lezen was dat het ANWV noch algemeen, noch nationaal was. De schrijvers vonden het ANWV eigenlijk juist antichristelijk en antinationaal.

Een van de meest spraakmakende personen rond het blad was Klaas Kater. Deze vroeg wees geworden man van twaalf ambachten en dertien ongelukken was een orthodox christen en

voelde daarom de nodige weerzin tegen bepaalde stromingen in het ANWV.Vanuit de kring rond Kater, bijgestaan door de bierbrouwerpatroon Hovy die op dat moment de baas van metselaar Kater was, ontstond in 1876 het *Nederlansch Werkliedenverbond Patrimonium.* Ondanks de naam werkliedenverbond konden ook patroons lid worden van deze organisatie die ten doel had 'de kennis van Gods woord en de tradities onzes volks op te wekken en daarna op die grondslag de belangen der maatschappij in haar geheel en die der werklieden in het bijzonder te bevorderen'.

De prille Nederlandse arbeidersbeweging was hiermee na enkele jaren alweer verdeeld. Het eind van de verdeeldheid was echter nog niet in zicht. Er was nu sprake van een neutrale arbeidersbeweging (het ANWV) en een protestants-christelijke werkliedenbeweging (Patrimonium), maar ook de socialisten roerden zich weer. Na de ondergang van de Internationale hadden zij onderdak gevonden bij het ANWV. De in die organisatie heersende gedachte dat men moest trachten tot samenwerking met de patroons te komen, kon socialisten echter niet bekoren. Eigenaardig genoeg wilden de socialisten ook niet-arbeiders in hun organisatie toelaten, terwijl het ANWV slechts arbeiders als lid wilde. Op het congres van 1877 stelde de socialistische smid Willem Ansing voor om naast de afdelingen van het verbond *gemengde* verenigingen op te richten. Deze zouden dan onderdak kunnen bieden aan hen die niet tot een echte vakorganisatie konden toetreden, maar wel aan het werk van de arbeidersbeweging wilden deelnemen. Ansing zelf noemde in dit verband onderwijzers, winkelhouders en tekenaars. Hoewel voorzitter Heldt vreesde dat de werklieden in de organisatie door mensen uit andere standen zouden worden overvleugeld, nam het congres toch een motie in die richting aan. Er zouden gemengde verenigingen opgericht worden! Vlak voor het volgende congres dat met Pinksteren 1878 plaatsvond, richtten Ansing en zijn medestanders een *Sociaal-Democratische Vereeniging* (SDV) op. Verder gebeurde er echter niet veel.

In de eerste tijd na de oprichting van de SDV bleven de banden met het ANWV intens. De Werkmansbode, het huisorgaan van de ANWV kondigde de bijeenkomsten van de SDV bijvoorbeeld gewoon aan. Ook verschenen in dit blad verslagen van die vergaderingen en lezingen. De definitieve scheiding der geesten tussen neutralen en socialisten was echter

onafwendbaar en in 1881 formeerden de diverse SDV's een landelijke organisatie, de *Sociaal-Democratische Bond*. Deze SDB is de feitelijke voorloper van alle linkse clubs die tot op de dag van vandaag in Nederland hebben bestaan. De arbeiders Willem Ansing en Gerhard waren de eerste leiders van de SDB, maar ze werden al snel overvleugeld door de voormalige dominee Ferdinand Domela Nieuwenhuis, die hiermee het gelijk van Heldt bewees. Heldt had immers gewezen op het gevaar dat de arbeiders in gemengde verenigingen door de niet-arbeiders opzij gezet zouden worden. In het licht van het verwijt dat vaak aan het ANWV is gemaakt dat het zich wel erg liet leiden door 'heren', is het overwicht van een predikant, dat binnen de SDB bestond, tamelijk cynisch.

De SDB was de politieke tak van de toenmalige arbeidersbeweging en had grote invloed op de ontwikkeling van de vakbeweging. Metaalbewerker Ansing stond bijvoorbeeld aan de wieg van de landelijke metaalbewerkerbond en zo ontstonden er aan het eind van de tachtiger jaren meer landelijke vakbonden. Deze bonden kenden echter geen onderlinge aansluiting en opereerden uitsluitend binnen hun eigen vak. De organisatie die een verband tussen de verschillende bonden had kunnen bewerkstelligen, het ANWV, raakte meer en meer in de versukkeling. Zijn belangrijkste wapenfeit uit deze periode is misschien de verkiezing van voorman Heldt tot lid van de Tweede Kamer geweest, hoewel ook de solidariteitscampagne voor de stakende wevers van de Leidse textielfabriek De Heyder & Co hier kan worden genoemd.

Het ledental was echter in een vrije val geraakt. In 1878 bedroeg het 4.500, maar vijf jaar later nog slechts 3.100. De rol van het ANWV was definitief uitgespeeld. Het sleepte desondanks zijn bestaan nog enkele decennia voort. Op 19 juni 1921 publiceerde het ANWV zijn laatste mededeling: het hief zichzelf op. Niemand die er een traan om liet.

De gedachte dat door verstandig en redelijk overleg met de patroons verbetering voor de werklieden viel te behalen, kon het niet winnen van de klassengedachte. Die gedachte kon het op korte termijn niet winnen omdat de economische ontwikkeling groeiende armoede en daarmee een verharding van de verhoudingen met zich mee bracht. De overwinning van de sociaal-democratische visie werd niet behaald op basis van een ideeënstrijd, maar omdat de maatschappij hem aan de arbeidersbeweging opdrong.

De crisis in de arbeidersbeweging viel samen met een algehele crisis in de samenleving, in ieder geval een economische. De landbouw in Europa leed ernstig onder de import van goedkoop graan uit Amerika. Deze import maakte veel landbouwersgezinnen in ons land brodeloos en een trek naar de stad was het gevolg. Daar verdwenen de duizenden economische vluchtelingen in de nieuwe industrie en in het transport. Als los arbeider moesten ze trachtten een nieuw bestaan op te bouwen in steden die al snel in hun voegen kraakten. Eeuwenoude panden werden opgedeeld, binnenplaatsen bebouwd en zogenaamde 'revolutiebouwers' stampten in hoog tempo duizenden even goedkope als slechte woningen uit de grond. De bewoners van deze krotten leden vanaf het begin van de jaren tachtig onder de snel toenemende werkloosheid.

Het verpauperde stadsproletariaat vermengde zich met de nieuwkomers tot een nieuwe arbeidersklasse. Van deze klasse bleef een aanzienlijk deel echter lange tijd tot het lompenproletariaat behoren. Het waren vooral deze krotbewoners die zich soms lieten opzwepen tot gewelddaden. In 1887 moest Domela Nieuwenhuis rennen voor zijn leven na een vergadering in Rotterdam, maar dergelijke 'Oranjefuries' kwamen vaker en ook elders voor. Het Palingoproer dat in juli 1886 te Amsterdam plaats vond kunnen we op dezelfde manier interpreteren. De mensen uit de volksbuurten richtten hun agressie hier weliswaar tegen de politie, maar ook hier was in de verste verte geen sprake van een gericht verzet tegen de machthebbers. Wel kregen de socialisten, waarvan enkelen zich inderdaad vol overgave tussen de oproermakers hadden gemengd, de schuld van de wanordelijkheden die aan 26 mensen het leven kostten.

Een heel ander karakter kenden de massale demonstraties van werklozen die overal werden georganiseerd of de meetings voor algemeen kiesrecht. Ook nam het aantal stakingen flink toe. Daarnaast groeide binnen de burgerij de gedachte weer dat niet alles bij het oude kon blijven. Na de grondwetswijziging van 1848 hadden ze het er een beetje bij gelaten, maar ook arbeiders rammelden nu aan de poorten van de maatschappelijke macht. De strijd voor algemeen kiesrecht werd weliswaar nog niet gewonnen, maar in 1887 schafte de regering al wel het censuskiesrecht af. Alle volwassen mannen die voldeden aan bepaalde blijken van

‘geschiktheid en maatschappelijke welstand’ kregen nu kiesrecht. Dankzij deze verandering kon Domela Nieuwenhuis een jaar later zijn intrede in de Tweede Kamer doen.

Ook vonden in deze jaren twee parlementaire enquêtes plaats naar de omstandigheden waaronder arbeiders in Nederland leefden en werkten. Een in 1886 en een in 1890.

In 1889 werd als resultaat van de eerste parlementaire enquête kinderarbeid echt verboden.

De vakbeweging

Voor het zover was, gebeurde er nog heel wat in vakverenigingland. Toen in 1881 de SDB werd opgericht, bestonden er drie stromingen in de Nederlandse arbeidersbeweging. Het neutrale ANWV, het protestants-christelijke Patrimonium en de socialistische SDB.

Daar voegde zich ook een Rooms-katholieke stroming bij, die meer nog dan de protestantse een antisocialistische karakter droeg. In 1872 hadden de katholieke timmerlieden in Arnhem een vakvereniging opgericht, maar de echte groei kwam pas op het eind van de tachtiger jaren tot stand. De alom tegenwoordige macht van de kerk was echter zelfs op de groei van de RK-vakbeweging een rem. In reactie op de Almelose textielstaking van 1888, die het hele land in beroering bracht, zag priester Alfons Ariëns de noodzaak om, in de woorden van de RK geschiedschrijver Versluis, “den ziel van de arbeider te redden, die door en in het opkomende socialisme verloren dreigde te gaan”. Ariëns was voorstander van zelfstandige organisaties van werklieden en daarom richtte hij in 1891 de Rooms-Katholieke Twentsche Fabrieksarbeidersbond op. Binnen het Nederlandse katholicisme bestond echter ook een andere stroming die niet veel heil zag in de zelfstandige organisatie van arbeiders, maar werklieden wilden onderbrengen in algemenere verenigingen. Aanhangers van deze stroming hadden, onder leiding van iemand met de toepasselijke naam Passtoors, in 1888 een volksbond gesticht. Het eerste artikel van de statuten liet aan duidelijkheid niets te wensen over: “De Bond heeft ten doel: door samenwerking zijner leden in de geest en volgens de beginselen der Rooms Katholieke Kerk, vooral den werkmansstand en de kleine burgerij, te beveiligen tegen de socialistische dwalingen van onze tijd.”

Dat er van alles gebeurde in vakverenigingland had veel, zo niet alles, te maken met een voor Nederlandse begrippen ongekende stakingsgolf in de jaren rond 1890. Het waren wederom

vooral landarbeiders en de arbeiders in de veenderijen die van zich lieten horen. Echter ook het stedelijke proletariaat ontwaakte en dat laatste komt treffend tot uiting in een massale staking van Rotterdamse havenarbeiders. Deze laatste staking is ook aardig om te memoreren omdat ze leidde tot oprichting van een van de vele kortstondige vakorganisaties. Tijdens de staking van 1889 kwam het onder invloed van de Londense vakbondsleider Orbell op 6 oktober tot oprichting van de Rotterdam Branch van de *London Dock, Wharf, Riverside and General Labourers' Union*. Binnen korte tijd had de bond twaalfhonderd leden, maar even snel als ze was gekomen, verdween ze ook weer. We zouden echter kunnen stellen dat hiermee het zaad verspreid was, het zaad dat uiteindelijk tot ontkieming kwam in de volgende organisatie. De ervaringen van de individuele arbeiders zijn in deze ongetwijfeld van groot belang geweest. Wie eenmaal een staking of organisatie heeft meegemaakt, neemt zijn of haar herinneringen hieraan mee naar de toekomst of ze nou positief zijn of niet.Tijdens iedere staking ontstond wel iets van een organisatie, al was het maar het regelmatig bijeen komen van de leidende personen. Dergelijke vergaderingen voldoen niet aan het criterium voor een vakvereniging als permanente organisatie omdat ze na de staking vaak uiteen vielen. De ervaringen die de mensen echter opdeden en het leerproces van het leiding geven aan een staking waren uiteraard wel de elementen die in een later stadium konden leiden tot het oprichten van een vakvereniging. We zullen nog zien dat het boegbeeld van de vakbeweging rond 1900, de diamantbewerkerbond, ook uit een staking is ontstaan.

1891. Een belangrijk jaar

In 1891 vond een drietal gebeurtenissen plaats die van grote invloed zijn geweest op de organisatorische ontwikkeling van de Nederlandse vakbeweging. Drie stromingen, de sociaal-democratische, de protestantse en de katholieke, sloegen naar aanleiding van die gebeurtenissen nieuwe wegen in.

Om met de laatste stroming te beginnen. Op 15 mei 1891 kwam paus Leo XIII met een schrijven over de nieuwe ontwikkelingen die al sinds lange tijd het politieke leven beroerden. Deze enycliek is bekend geworden onder de naam Rerum Novarum. De paus in zijn 'opperherderlijk ambt' is volgens en voor katholieken sinds 1870 onfeilbaar in zijn uitspraken.

Vandaar dat de encycliek zo belangrijk is geweest voor de houding van katholieken binnen de arbeidersbeweging. De paus legde in Rerum Novarum de leerstellingen neer die voor lange tijd het optreden van RK-gezagsdragers hebben bepaald.

De paus erkende dat de arbeiders de afgelopen eeuw ten prooi waren gevallen aan 'onmenselijke praktijken van hun meesters en aan een bandeloze concurrentiezucht'. De oplossing die door socialisten wordt aangedragen, namelijk omzetting van het kapitaal in gemeenschappelijk bezit, wees de paus echter resoluut af. Hij deed dit met een beroep op de natuur en de bijbel. De mens als natuurlijk verschijnsel is ouder dan de staat, dus moet de mens ook zonder de staat zijn problemen kunnen oplossen. In Deuteronomium V:21 staat bovendien te lezen: "Gij zult de huisvrouw van Uwen naaste niet begeren, noch zijn huis, noch zijn akker, noch zijn dienstknecht, noch zijn dienstmaagd, noch zijn rund, noch zijn ezel, noch iets van alles wat hem toebehoort". Met andere woorden: arbeiders mogen de rijkdom van hun baas niet begeren.

Volgens de RK-kerk moesten kapitaal en arbeid samenwerken en elkaar niet bestrijden. Bovendien rust op de rijken de plicht om uit christelijke naastenliefde de behoeftigen te laten delen in hun rijkdom. Nadat de rijken hebben voldaan aan hun eigen behoeften en aan wat onmisbaar is om hun stand op te houden, dienen ze wat over is als aalmoes aan de armen te geven. Komen de proletariërs echter in opstand, dan moet het staatsgezag tussenbeide komen, want de eerste plicht van de staat ligt in bescherming van de privaateigendom.

Ook de recente oprichting van arbeidersverenigingen werd in de encycliek genoemd. Om de arbeiders te vrijwaren van de 'onrechtvaardige en ondraaglijke tyrannie' van socialisten moesten zij zich volgens de paus echter organiseren in katholieke bonden.

Binnen de Nederlandse katholieke arbeidersbeweging bestonden op het moment dat de paus zijn gedachten wereldkundig maakte nog steeds verschillende opvattingen over hoe de organisatie er uit moest zien. De vraag was: landelijke centrale vakbonden (de stroming Ariëns) of standsorganisaties op basis van de bisdommen (de stroming Passtoors). Beide richtingen kregen in ieder geval bevestiging van hun gedachte dat de RK arbeiders in katholieke organisaties moesten worden georganiseerd.

De tweede belangrijke gebeurtenis in 1891 was het Christelijk-Sociaal Congres. Dit vond plaats van 9 t/m 12 november in Amsterdam. De bedoeling van dit congres was om duidelijkheid te verkrijgen in de protestants-christelijke opvattingen over het sociale vraagstuk. Binnen Patrimonium was het tot dan niet mogelijk gebleken om tot heldere standpunten te komen. Protestanten hebben het in dit opzicht natuurlijk ook een stuk moeilijker dan katholieken. In de kerk van Rome werden en worden de leerstellingen centraal bepaald. Binnen het protestantisme zijn de gemeenten veel autonomer. Tijdens het congres werden na bespreking van een aantal rapporten conclusies vastgesteld. Volgens het congres was het particulier initiatief niet bij machte om het organisch verband op het terrein van de arbeid in al zijn omvang te herstellen. Toch kan het particulier initiatief veel doen, als het vrije samenwerkingsverbanden van arbeiders en van patroons in het leven roept. Het recht van werkstaking, mits in elk geval nooit als politiek instrument of als moedwillige contractbreuk, kan geenszins worden ontkend. Het christelijk geweten eist echter van dit recht geen gebruik te maken, voordat alle andere middelen zijn uitgeput. In sommige gevallen echter kan werkstaking een plicht zijn. Ook met het oog op werkstaking is echter dringend behoefte aan herstel van het organisch verband op het terrein van de arbeid.

Heel duidelijk spreekt uit deze conclusies het terugverlangen naar de tijd van voor de Franse revolutie. Hier klinkt nauwelijks een aanpassen aan nieuwe maatschappelijke omstandigheden in door. Slechts verwerping van het nieuwe en herstel van het vergane. Een romantische visie op de organische samenleving van de gildentijd, gegrondvest op Goddelijke beginselen, dat waren de conclusies van het congres. De relatie met de antirevolutionairen van Abraham Kuyper is in deze zonneklaar. Ze waren niet alleen tegen een arbeidersrevolutie, maar eerst en vooral tegen de Franse revolutie. Overigens had diezelfde Kuyper tijdens zijn openingsrede tot het congres wel opgeroepen tot maatschappijverandering.

De derde gebeurtenis in 1891 was vooral van belang voor de socialistische arbeidersbeweging. Van 16 tot 22 augustus vond in Brussel het *Internationaal Socialistisch en Vakverenigings-Congres* plaats. Dit was een congres van de tweede internationale socialistische organisatie sinds het uiteenvallen van de Eerste Internationale. De nieuwe

organisatie, die in 1889 bij de herdenking van de Franse Revolutie was opgericht onder de naam *Socialistische Internationale*, werd in de wandelgangen de Tweede Internationale genoemd. Een van de eerste en misschien wel ingrijpendste acties van de Internationale was het afkondigen van demonstraties voor de achturendag op 1 mei 1890. Sinds die dag wordt door de hele linkse beweging tot op de dag van vandaag de eerste mei als een feest- en strijddag gezien.

Tijdens het congres te Brussel was een resolutie aangenomen waarin werd aangedrongen op het landelijk bundelen van vakorganisaties. Deze gedacht sloot wonderwel aan bij de discussies die zich tezelfdertijd in de SDB en de Nederlandse vakbeweging afspeelden. De centrale vraag in die discussie was 'algemeen of socialistisch?', 'verdeeld of vereenigd?'. Het vraagstuk vloeide als vanzelf uit de praktijk voort, omdat soms meerdere vakverenigingen voor hetzelfde beroep in een plaats bestonden. Deze verdeeldheid bevorderde de slagkracht van de arbeidersbeweging natuurlijk niet erg. De vraag naar een algemene vakbeweging werd aldus door de ervaringen van alledag opgeroepen.

Een van de mannen die inzagen dat het in het belang van de Nederlandse arbeidersklasse zou zijn als er een algemene vakbeweging kwam, los van de SDB, was Christiaan Cornelissen. Hij voerde in 1892 binnen de SDB strijd om de vakbewegingen buiten de deur te houden en politiek en vakbeweging te scheiden. Toen hij aan het eind van het jaar de steun van Domela Nieuwenhuis kreeg, was het pleit beslecht. Het kerstcongres van de SDB besloot dat vakverenigingen niet meer zouden worden toegelaten. Cornelissen kreeg de opdracht om te werken aan een overkoepelende vakorganisatie.

Vrijwel tegelijk namen de vakbonden van timmerlieden, bakkers en sigarenmakers een soortgelijk initiatief. Zij wilden een overkoepelende vakorganisatie waarin het liefst ook de confessionele organisaties zouden worden opgenomen. Dat laatste werd uiteraard niets, maar ook het vakverenigingkarakter werd al snel verlaten. Toen op 27 augustus 1893 het *Nationaal Arbeids-Secretariaat in Nederland* (NAS) tot stand kwam, sloot in weerwil van haar eigen opvattingen hierover ook de SDB zich aan.

Hoofdstuk 3. De strijd tussen revolutionairen en modernen

Het Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS) is gedurende tien jaar toonaangevend geweest voor de landelijke, niet-confessionele vakbeweging. We zullen in dit hoofdstuk de geschiedenissen van de katholieke en de protestants-christelijke vakbeweging laten voor wat ze zijn. Later komen we daar nog op terug, maar hier richten we alle aandacht op de socialistische vakorganisatie. In het voorgaande hebben we gezien dat de oorspronkelijke bedoeling bij de oprichting van het NAS was om een algemene vakcentrale in het leven te roepen. Een organisatie waar iedere arbeider zich thuis zou voelen, omdat de politiek buiten de organisatie zou worden gehouden en het alleen maar ging om de belangen van de arbeiders. Die belangen werden verondersteld eenduidig te zijn en vooral te worden gediend met het leveren van strijd. De werkelijkheid was heel wat weerbarstiger. Omdat de SDB aan de basis stond van het NAS en er ook lid van werd, was de politiek direct al prominent binnen de vakorganisatie aanwezig. Dit belette niet alleen de gelovige arbeiders die toch al meer heil zagen in overleg dan in strijd om in groten getale lid te worden. Ook de gematigde socialistische arbeiders haakten uiteindelijk af. De sektestrijd die de arbeidersbeweging al sinds de oprichting van het ANWV in 1870 had gekenmerkt, deed ook nu weer zijn verwoestende werk.

Tijdens de oprichtingsvergadering van het NAS op 27 augustus 1893 vroeg een van de bestuurders zich af: “Nu zal het mij toch verwonderen, wat wij eigenlijk ondernemen saam, en welk werk er hier aan de winkel zal komen, dat niet reeds door de vakbonden in eigen kring wordt gedaan.” Cornelissen die dit voorval in zijn persoonlijke herinneringen beschreef, keek hier heel anders tegenaan. Hij was een van de drijvende krachten geweest achter de oprichting en zag juist een enorme berg werk in het verschiet.

Het waren immers jaren van grote veranderingen in Nederland. Vanaf 1890 begon ons land aan een versnelde industrialisatie en dat had gevolgen voor alle groepen arbeiders. Fabrieken bedreigden het bestaan van de honderden kleine baasjes die tot dan het beeld van

de nijverheid bepaalden. In de bouwnijverheid deden de timmerfabrieken hun intrede waarmee een deel van het werk niet meer op de bouwplaats hoefde plaats te vinden. Bakkers maakten plaats voor grote broodfabrieken en in de havens voelden arbeiders zich bedreigd door de introductie van elektrische kranen. Uiteindelijk waren de meeste van de veranderingen die optraden in dit tijdperk in het belang van de mensheid omdat ze zwaar en vaak vervelend werk lichter maakten. Dat is echter vooral wijsheid achteraf. Voor de mensen die de directe gevolgen ondervonden, betekenden de veranderingen een aantasting van hun baan en in het algemeen een wijziging van de manier van leven die ze gewend waren. Wij denken wel eens dat we in een tijd leven waarin alles met sneltreinvaart verandert, maar voor de mensen die rond 1900 leefden, was dat niet veel anders. De eerste elektrische trein, de eerste auto, het eerste vliegtuig; alle verbaasden ze de mensen. Binnen enkele jaren wende iedereen er echter aan en wist men niet beter.

Het proces van verandering kon echter behoorlijk pijnlijk zijn en verzet tegen de gevolgen van die veranderingen was een van de motors achter de groei van de vakbeweging. De stakingsbeweging zakte direct na 1890 iets in, maar bereikte nooit meer het lage peil van de jaren 1873-1888. Het nieuw ontstane NAS wilde met graagte de motor van de beweging zijn en steunde uit principe iedere arbeidersactie. Over de financiële problemen die dit met zich mee bracht, zullen we het verderop nog hebben. Een veel groter probleem dat het NAS vanaf de eerste dag van zijn bestaan parten speelde, was de verdeeldheid binnen de eigen gelederen.

Enigszins naïef wilden de oprichters een vakcentrale stichtten die open stond voor alle arbeiders, ongeacht hun politieke of godsdienstige overtuiging. De kerkelijke organisaties die al bestonden, wilden daartoe aangemoedigd door hun geestelijk adviseurs, katholiek of protestant, hun schaapjes echter graag in de eigen kooi houden. Van aansluiting van gelovige arbeiders kwam daardoor, afgezien van individuele uitzonderingen, niet veel. Wie wel tot de organisatie toe traden waren de socialisten. Eerst de SDB en een jaar later de *Sociaal-Democratische Arbeiders Partij* (SDAP). De laatste partij was een afsplitsing van de SDB omdat de leden van de laatste zich in 1893 uitspraken tegen parlementaire actie. Dat wil zeggen dat de meerderheid van de leden van de SDB geen heil zag in het meedoen aan

verkiezingen voor de Tweede Kamer. Hiervan was in hun opvatting geen enkele ingrijpende maatschappelijke verandering te verwachten.

Een andere stroming binnen het socialisme verwachtte hier juist wel veel van. Overigens dachten zij niet dat strijd buiten het parlement niet nodig zou zijn, maar zij wilden op twee fronten strijden. Deze stroming wordt wel aangeduid met de naam reformisten ofwel hervormingsgezinden. Daartegenover stonden de revolutionairen van de SDB, die na een rechterlijk verbod in 1894 overigens werd omgedoopt in *Socialistenbond*. Deze bond heeft niet zo lang bestaan. In 1897 stapten Domela Nieuwenhuis en zijn anarchistische geestverwanten er uit en richtten De Vrije Socialist op. Nog weer drie jaar later sloten de restanten van de Socialistenbond zich bij de SDAP aan.

De strijd tussen revolutionairen en reformisten woedde binnen de vakbeweging ook en zo mogelijk nog heftiger. De revolutionairen van de SDB pleitten voortdurend voor het wapen van de algemene werkstaking. Om het simpel te zeggen: als alle arbeiders op hetzelfde moment over de hele wereld het bijltje erbij neer zouden gooien, dan kon het even duren, maar dan was de overwinning voor het socialisme, voor de macht van de arbeiders, onafwendbaar. Binnen het NAS had deze gedachte ook veel aanhang en dat was een van de belangrijkste redenen om geen centrale stakingskas te willen oprichten. Geldelijke steun aan stakers werd per conflict door de andere leden van het NAS met steunlijsten bij elkaar gescharreld. Zo voerden de niet-stakers immers ook strijd.

De neiging om ieder conflict zonder commentaar te steunen leidde al snel tot problemen en reeds in 1894 verspreidde het NAS een circulaire onder de arbeiders. Hierin stond onder andere te lezen:

> “Het Nationaal Arbeids-Secretariaat dringt er bij de arbeiders op aan, om, alvorens het werk in hunne werkplaatsen neer te leggen, eerst hun grieven in te brengen bij het Nationaal Arbeids-Secretariaat, indien het ongeorganiseerde arbeiders betreft, of bij de vakbonden, waartoe zij behooren, indien het georganiseerde arbeiders betreft.
>
> Het Nationaal Arbeids-Secretariaat meent, door een dergelijke behandeling der zaken, meer eenheid en kracht in de geheel arbeidersbeweging te kunnen brengen en

het hoopt, dat de arbeiders in alle vakken dezen wenk zullen opvolgen en dus niet het werk zullen staken, vóór overleg gepleegd te hebben met bedoelde besturen."

Toen Vliegen in 1926 zijn geschiedwerk over de Nederlandse vakbeweging schreef, haalde hij deze circulaire met graagte aan. Zo kon hij overtuigend laten zien dat de besturen van het NAS worstelden met het probleem van de stakingsgelden, maar uiteindelijk de verkeerde weg kozen. Met de circulaire hadden ze volgens Vliegen de sleutel tot de oplossing in handen gehad, maar niet genoeg doorgezet.

Omdat stakingen in deze tijd vaak lang duurden, was geldelijke ondersteuning van de stakers noodzaak. Enige stakingsgegevens kunnen dit verduidelijken. De meer dan 1.300 stakingen die in ons land tussen 1872 en 1902 plaats vonden, duurden gemiddeld twaalf-en-een-halve dag. Twee stakingen duurden zelfs langer dan een jaar, zoals de staking van 1890 onder landarbeiders in 't Bildt. Honderden arbeiders en hun gezinnen zaten tijdens dit conflict zonder inkomen en tallozen zijn door de boeren zelfs uit hun huizen gezet. Het zal duidelijk zijn dat deze strijd niet alleen op eigen kracht kon worden volgehouden. Er kwam zelfs geld uit Engeland, maar ondanks alle steun ging de staking verloren.

Binnen het NAS erkende men dat de financiën een probleem vormden bij stakingen, ook al omdat het iedere staking wenste te steunen ongeacht de doelen of de ontstaansgeschiedenis van het conflict. Bovendien hanteerden de meesten de stelling dat 'de centen van de arbeiders toch nooit op konden tegen de rijksdaalders van de patroons'. Het gevolg van deze standpunten was dat er nooit een goede stakingskas tot stand kwam. Bij grote conflicten zag het NAS nauwelijks kans om de stakende arbeiders goed te ondersteunen. Voor iedere staking organiseerde het een systeem van steunlijsten waarmee in het land geld werd ingezameld.

In 1896 zag het NAS kans om op deze wijze vijftien duizend gulden bijeen te schrapen. Voor de 97 stakingen die in dat jaar plaats vonden betekende dat een gemiddelde uitkering van 8 cent per dag. Nu kon je in die tijd heel wat meer voor acht cent kopen dan tegenwoordig, maar ook in die tijd betekende dat bedrag niet veel. Weekhuren van één gulden vijftig waren –om slechts een indruk te geven- immers vrij gebruikelijk.

Op het congres van 1897 voelden de afgevaardigden wel aan dat er iets diende te gebeuren als men tenminste de stakingsbeweging afdoende wilde kunnen steunen. Men nam een voorstel aan waarin werd aangedrongen op het oprichten van stakingskassen. In de praktijk kwam hiervan echter voorlopig niet veel. Een andere belangrijke beslissing viel toen het NAS definitief de politieke organisaties SDAP en Socialistenbond besloot te royeren. Eindelijk kon nu een begin worden gemaakt met een onafhankelijke vakbeweging, iets dat altijd de bedoeling was geweest: een scheiding tussen politiek en vakbeweging.

Opkomst der 'moderne' beweging

Inmiddels stond de grootste en kapitaalkrachtigste vakbond buiten het NAS. Deze bond was die der Amsterdamse diamantbewerkers, de *Algemeene Nederlandsche Diamantbewerkers Bond* (ANDB). De ANDB kwam voort uit een spontane staking die op 5 november 1894 uitbrak. De groep die in staking was gegaan, waren de chipsslijpers. Dezen verwerkten het diamantafval en stonden niet in zo groot aanzien als de diamantklovers en -snijders. Daar kwam nog bij dat de laatste groepen veelal joods waren en de chipsslijpers niet. De stakende slijpers kregen echter ook de joodse groepen zo ver dat ze in staking gingen en de industrie lag daarmee geheel plat. Leiders van de staking waren Jan van Zutphen en Henri Polak en onder hun aanvoering zagen de stakers kans om de overwinning te behalen. Niet alleen dat, maar zij overtuigden hun collega's er ook van dat het goed zou zijn om een blijvende organisatie tot stand te brengen. Dat werd de ANDB. Omdat de beginselen waarop de nieuwe bond was georganiseerd leken op de beginselen volgens welke de Engelse vakbeweging was georganiseerd, noemde men de nieuwe stroming wel 'trade-unionisme' van het Engelse woord voor vakbeweging of de 'moderne' beweging. Met het laatste woord zette de nieuwe bond zich duidelijk af tegen de oude beweging van het NAS.

De verschillen springen inderdaad erg in het oog. De ANDB stond voor een sterke centrale leiding, discipline, volgzaamheid aan de leiding, een sterke centrale stakingskas, professionele bestuurders, een goede administratie en om dit alles mogelijk te maken: een hoge contributie. Kenmerkend voor de moderne vakbeweging was in de woorden van H. Polak in zijn brochure over *De Vakvereeniging*: "Op hare leden moet zij onder alle omstandigheden kunnen vertrouwen. Zij moet er zeker van zijn, dat hare besluiten,

eventueel die van hare besturende colleges, stiptelijk nageleefd worden. Bovendien moet zij beschikken over ruime geldmiddelen en tenslotte behoort de leiding toevertrouwd te zijn aan bezoldigde bestuurders, die aldus al hun tijd, kennis en kracht aan de organisatie, haar inwendig beheer en haar optreden naar buiten kunnen wijden."

De praktijk van de ANDB was uiteraard weerbarstiger dan deze mooie woorden. Binnen de ANDB gingen er bijvoorbeeld enkele jaren overheen voor er een huishoudelijk reglement was. Het kostte de bestuurders ook veel moeite om de leden zo ver te krijgen dat ze bereid waren contributie te betalen. De geringe bereidheid van de leden om de bestuursbesluiten 'stiptelijk' na te leven leidde er op 25 september 1895 toe dat de bestuursleden het bijltje erbij neer wilden gooien. Duizenden arbeiders gingen daarop in proteststaking en op een manifestatie ‘gaven verschillende aanwezigen de verzekering, in het vervolg alles te zullen doen, dat de verschillende bestuurslichamen in het belang van den Bond meenden van hen te moeten vorderen’, zoals Van der Velde in zijn gedenkboek uit 1925 schreef.

Binnen een jaar keerden de leden zich toch weer tegen het bestuur. Op een vergadering in mei 1896 wilde het bestuur het spreekrecht ontzeggen aan een lid met contributieachterstand. ‘Bij deze weigering ontstond een verbazend tumult. Toen er eenige stilte kwam, deed de Voorzitter een beroep op de vergadering. Maar ondanks dit werd bij meerderheid van stemmen besloten, Samson het woord te verleenen. De voorzitter legde daarop den hamer neer en verliet het podium’, aldus weer Van der Velde. Toch lukte het geleidelijk aan om vrijwel alle diamantbewerkers te organiseren en de ANDB op 'moderne' leest te schoeien. Dat dit lukte is voor een aanzienlijk deel het resultaat van de tomeloze inzet van Polak en de zijnen, maar er zijn door historici ook structurele gronden aangewezen waarom dit bij de diamantbewerkers eerder lukte dan bij andere groepen arbeiders. Het succes was ook te danken aan de bijzondere omstandigheden waaronder het diamantproletariaat leefde. De benodigde vakbekwaamheid, de centralisatie van het beroep in een aantal Europese steden en het luxekarakter van het product waren de materiële basis van het succes.

Overigens moeten we dit niet zo begrijpen, dat de groei van de ANDB van een leien dakje ging. De juweliers, de patroons, hebben zich fel verzet tegen de ontluikende macht van het

diamantproletariaat. Toen de ANDB zich had uitgesproken voor de closed shop, dus voor het in de bedrijfstak alleen nog maar aan het werk laten van vakbondsleden, hebben de patroons enkele malen grote stakingen uitgelokt. Ook riepen zij, wat actiever, zelf uitsluitingen uit. Deze grote conflicten vonden plaats in 1895 en 1902. Het waren acties die maanden duurden en waarbij de bond gigantische bedragen had uit te keren. Ze kon dit slechts doordat de kas voortdurend werd gevuld met de wekelijkse bijdragen van de leden.

Binnen korte tijd groeide de ANDB uit tot dan wel niet de grootste, maar wel de kapitaalkrachtigste vakorganisatie van ons land. Typerend hiervoor is dat de ANDB in 1896 evenveel geld gaf aan de Regout-stakers in Maastricht als het NAS. Dat was dus reeds twee jaar na de oprichting van de diamantbewerkerbond. Daarnaast gaf de bond een weekblad uit en zag ze in 1900 kans om een eigen gebouw te laten bouwen. Dat is het door Berlage ontworpen en door aannemer Cruijff gebouwde bondsgebouw dat tegenwoordig in gebruik is als vakbondsmuseum.

Strijd om beginselen

Het had voor de hand gelegen dat de ANDB zich bij de landelijke organisatie zou aansluiten, maar dat is nooit gebeurd omdat Polak en de zijnen daar absoluut geen heil in zagen zolang het NAS niet werd omgezet naar een organisatie volgens dezelfde principes als die van de eigen bond. Bovendien vonden de ‘modernen’ het niet juist dat het NAS zich geheel van de politiek had afgekeerd.

Binnen het NAS werd door de leiding met weerzin gekeken naar de ANDB. Zij wilden revolutie en een eind maken aan het kapitalisme, terwijl de ANDB ‘slechts’ binnen het kapitalisme voor betere leefomstandigheden wilde strijden. Ook de organisatieprincipes, hoe succesvol ook riepen bij hen op zijn zachtst gezegd gemengde gevoelens op. Van Emmenes schreef naar aanleiding van Polaks uiteenzetting over die principes: “Ja, ja, *dat* is centralisatie! Het bestuur: de hersens, de leden: de pinken, kleine teenen, snotterende neuzen, wratten en andere ledematen...En zonder *dat* is ’n organisatie onbestaanbaar...Dat meent de czaar van Rusland ook.”

De tegenstellingen tussen moderne en revolutionaire/onafhankelijke vakbeweging kwamen scherp tot uitdrukking in 1903. In januari van dat jaar brak in Amsterdam een havenstaking uit om het verplichte lidmaatschap van de bond af te dwingen, nota bene een stokpaardje van de modernen. De staking hiervoor leidde tot een spontane sympathiestaking van het spoorwegpersoneel. Dit was echter tegen de zin van de bestuurders van de spoorwegvakbond. "Voor de bezonnen bestuurders en zeker voor het hoofdbestuur (...) kon deze bereidheid tot staking, die ruim 300 man op slag het werk deed neerleggen, niet anders dan bedenkelijk zijn", aldus Rüter in zijn boek over deze staking. Tevergeefs trachtten de bestuurders de strijd te beperken. De staking bleef zich uitbreiden en na enkele dagen behaalden de arbeiders de overwinning.

In reactie op deze stakingsbeweging, die het hele land in rep en roer bracht, besloot de regering Kuyper een wetswijziging aan de Tweede Kamer voor te leggen waarin stakingen van overheids- en spoorwegpersoneel werden verboden. Als de 'worgwetten' van Kuyper ging deze wijziging van het *Wetboek van Strafrecht* de geschiedenis in.

Direct na de staking deed zich een stakingsgolf voor, maar dat geschiedde buiten de diverse bonden om. De vakbeweging maakte na de januari-staking echter ook een stormachtige groei door en moest zich wel verzetten tegen de door de regering voorgestelde inperking van de stakingsvrijheid. Besloten werd de spoorwegarbeiders op te roepen tot een politieke staking op 5 april 1903. Ook andere bedrijfstakken zouden in de strijd betrokken moeten worden. De vakbondsbestuurders Polak en Oudegeest en SDAP-voorman Troelstra verzetten zich echter tegen de plannen voor een algemene staking. Zij achtten de arbeidersbeweging te zwak voor een dergelijke krachtmeting en zij kregen gelijk.

De staking werd een fiasco, het voorstel werd wet en vele duizenden arbeiders kregen ontslag. Voor de modernen was het mislukken van de tweede spoorwegstaking een grote teleurstelling, maar tevens een bevestiging van hun opvattingen. Bewonderend keken zij op naar de ANDB, "een burcht van verwonderlijke kracht. Het was menschelijk, die kracht te beschouwen als in hoofdzaak voortvloeiend uit het goede organisatie-beginsel van den bond, van de juiste tactiek die hij volgde, van de bekwaamheid zijner leiders en de trouw der leden", schreef de socialistische dichteres Henriëtte Roland-Holst.

De spoorwegstakingen van 1903 worden algemeen beschouwd als het definitieve breukpunt tussen NAS en modernen. Verwijten klonken over en weer. De radicalen beschuldigden de modernen van verraad aan de zaak van de arbeiders, omdat zij vanaf het begin al niet hadden geloofd in de overwinning en uiteindelijk ook het hoofd in de schoot hadden gelegd. De modernen waren daarentegen van mening dat de radicalen op onverantwoorde wijze met de belangen van de arbeiders waren omgegaan door ze in een hachelijk avontuur te storten. Voor de laatsten werd het steeds duidelijker dat ze niets meer in het NAS hadden te zoeken.

Dat NAS vierde in 1903 zijn tienjarig jubileum. Gezien de omstandigheden werd, wat een mooi feest had moeten worden, overschaduwd door de algehele ontwikkelingen binnen de vakbeweging. De feestzondag begon al niet zo leuk met een rede van de Rotterdammer Spiekman die zijn gehoor voorhield dat er toch maar weinig reden tot vreugde was. Het NAS telde immers slechts tienduizend leden, terwijl alle arbeiders lid hadden moeten zijn. Deze stoorzender kon de feestvreugde op de rest van de dag echter niet helemaal verhinderen. Na de meeting volgden muziek, een optocht door de binnenstad van Amsterdam en een soirée.

Na het feest moest toch een keer orde op zaken worden gesteld. Spiekman probeerde als een der laatsten op te treden als een verbindingsman tussen de moderne en de revolutionaire stromingen. Dit kwam hem op kritiek van beide kanten te staan, terwijl zijn pogingen zonder succes bleven. Weliswaar mocht hij een voorstel voor nieuwe statuten schrijven waarin het NAS in moderne richting werd omgebogen, maar het grootste breekpunt bleek zijn voorstel om strijd te gaan voeren voor sociale wetgeving. Op het congres waar over deze statuten werd beslist, verwierpen de afgevaardigden in meerderheid het idee om zich met wetgeving bezig te houden. Het congres ontaardde in geschreeuw en gezwaai met vuisten. Spiekman trok zich terug en van enige verandering binnen het NAS was geen sprake meer.

De modernen verloren alle vertrouwen in een ontwikkeling van het NAS in meer moderne richting. Op tweede kerstdag riep Troelstra op om het NAS te vervangen door een nieuwe organisatie en daarmee lokte hij op kundige wijze het NAS-bestuur uit zijn tent. Dit reageerde namelijk meteen met een circulaire in een oplaag van 50.000 exemplaren. Deze

reactie is bekend geworden als de ‘scheurcirculaire’ omdat er in werd opgeroepen de eigen organisaties te verlaten en zich aan te sluiten bij het NAS.

Het NAS zette hiermee een offensief in tegen de moderne stroming, maar dit bleek desastreus uit te pakken voor het NAS zelf. Door de nederlaag van 1903 waren al enkele duizenden leden uit de organisatie verdwenen; de onderlinge strijd kostte nog meer leden. Aan het eind van 1902 had het NAS ruim 10.000 leden, maar eind 1904 waren er nog slechts zesduizend over. Niet alleen het NAS leed onder de strijd, ook enkele vakbonden leden ernstig ledenverlies. De Sigarenmakerbond, die uit het NAS was vertrokken, verloor leden aan de nieuw opgerichte op het NAS georiënteerde *Federatie van Sigarenmakers en Tabaksbewerk(st)ers*. Zo pakte de scheurcirculaire dus echt als zodanig uit. De vakbeweging raakte nog verder verdeeld door het NAS-optreden, waartoe overigens door Troelstra was geprovoceerd.

De oprichting van het *Nederlands Verbond van Vakverenigingen* (NVV)

Binnen kringen van de modernen en sociaal-democraten bestond nog maar weinig vertrouwen in het NAS. Omdat zij van mening waren dat de rigide scheiding die het NAS voorstond tussen vakbeweging en politieke arbeidersbeweging, lees: SDAP, niet erg productief was, kwam van hen het initiatief tot oprichting van plaatselijke overkoepelende organisaties. Het NAS was hiertegen, maar toch ontstonden diverse plaatselijke bestuurdersbonden. De eerste was de *Amsterdamse Bestuurders Bond* (ABB), die op 28 oktober 1899 het licht zag. Hierin werkten in totaal 19 vakverenigingen, politieke en kiesrechtorganisaties en coöperaties samen. Vrij snel volgden in Rotterdam en Den Haag soortgelijke bestuurdersbonden en ze traden eigenlijk als een soort plaatselijke vakcentrales op. Naast het NAS, dat ook wel plaatselijke afdelingen kende, de zogeheten *Plaatselijke Arbeids Secretariaten* (PAS), maar daar mochten geen politieke organisaties lid van worden.

Polak van de ANDB stuurde al langer aan op vorming van een landelijke, centralistische organisatie naar het model van de diamantbewerkerbond. Doordat de aandacht van de bond in 1904 in beslag werd genomen door een grote staking, duurde het nog een jaar na de scheurcirculaire voor het er echt van kwam. Polak en Van Zutphen richtten begin 1905 een

schrijven tot de vakorganisaties van Nederland. Hierin stelden zij: “Niet langer mag het Nationaal-Arbeids Secretariaat zijn vernietigingswerk straffeloos voortzetten...Dat kan alleen worden voorkomen, door ernstige, energieke, georganiseerde samenwerking van die vakbonden, welke een aan het anarchisme tegenovergesteld standpunt innemen.”

De suggestie die in dit schrijven wordt gedaan, dat het NAS anarchistisch zou zijn, was ver bezijden de waarheid. Het NAS was zeker niet anarchistisch, maar eerder syndicalistisch. Syndicalisten zien een taak voor de vakbeweging weggelegd naast politieke partijen in de strijd voor het socialisme. Anarchisten daarentegen willen van beide soort organisaties niet veel weten. Polak gebruikte de term anarchisme waarschijnlijk vooral omdat het zo lekker ‘bekt’ en een zeer negatieve lading heeft.

Hoe dan ook, vijftien bonden reageerden positief op de oproep van Polak en Van Zutphen. Dat waren de bonden van diamantbewerkers, textielarbeiders, zuivelfabrieksarbeiders, timmerlieden, sigarenmakers, schilders, meubelmakers, arbeiders in de kledingindustrie, bakkers, spoor- en tramwegpersoneel, boekbinders, behangers, gemeentewerklieden, handels- en kantoorbedienden en tenslotte de vereniging van bouwkundig tekenaars. Zij kwamen bijeen op 26 februari en namen het besluit om een landelijke organisatie op te richten.

Op 30 juli werd het besluit definitief bevestigd en op 1 januari 1906 trad het *Nederlandsch Verbond van Vakvereenigingen* (NVV) in werking. Voor het zover was, werd nog heel wat strijd geleverd tussen de beide hoofdstromingen binnen de Nederlandse vakbeweging.

Het NAS had vrij snel gereageerd op de bijeenkomst van 26 februari en zijn eigen bijeenkomst georganiseerd. Deze vond plaats op 19 maart en had als doel middelen te bespreken tot het verkrijgen van een nauwere samenwerking tussen de organisaties die zich op het standpunt plaatsten van de onafhankelijke vakbeweging. Men wilde front maken tegen de sociaal-democratische, nieuw op te richten vakcentrale. Secretaris Van Erkel, de man die bekend is geworden door zijn opvatting dat hij slechts de kruier van de arbeiders wilde zijn, schreef in niets aan duidelijkheid te wensen over latende woorden:

> “Eindelijk.

> Het commando van de advocaat Troelstra, gegeven op de Kerstvergadering van 1903, wordt eindelijk uitgevoerd, door de Bestuurders van de op humbug en kapitaal berustende Diamantbewerkersbond en wel de poging tot de oprichting van een nieuw N.A.-S.
>
> Wij, vrijheidslievende arbeiders, zullen wij dezen poging vreezen? Neen duizendmaal neen!"

Op de bijeenkomst van 19 maart waren heel wat meer organisaties aanwezig, dan op die van 26 februari: 43 in getal en bovendien waren er 18 sympathiebetuigingen binnen gekomen. Dit gaf de mensen van het NAS de indruk, dat zij inderdaad niet veel te vrezen hadden van de nieuwe vakcentrale.

De strijd tussen beide stromingen beperkte zich echter niet alleen tot vergaderlokalen en het papier van vakbondsbladen. Tijdens de Amsterdamse heiersstaking die op 8 augustus 1905

uitbrak kwamen patroons en heiers, maar ook revolutionairen en modernen tegenover elkaar te staan. De staking ging uiteindelijk verloren omdat de patroons tot een uitsluiting waren overgegaan. Na het begin van de uitsluiting wilden de stakende arbeiders dat er steuncomités tot stand zouden komen om hen te steunen. De aan het NAS gelieerde organisaties deden dit meteen, maar de modernen aarzelden en besloten uiteindelijk dit niet te doen. De reden was angst om in een 'anarchistisch avontuur' verzeild te raken en het voorlopig bestuur van het NVV verklaarde zelfs: 'wij steunden liever die verdoolde en verdwaalde en vergiftigde arbeiders niet'.

Dit conflict was olie op het vuur. De revolutionairen beschuldigden evenals in 1903 de modernen van verraad en heulen met de vijand. De modernen opperden de suggestie dat het conflict door het NAS was geforceerd om het NVV al bij voorbaat in diskrediet te brengen. Deze opvatting is door latere geschiedschrijvers steeds van elkaar over geschreven, maar Buschman heeft aannemelijk gemaakt dat deze opvatting zonder veel grond is. Dat de tegengestelde opvattingen in dit conflict duidelijk naar buiten kwamen, is echter zonneklaar.

Hoofdstuk 4. De weg naar erkenning

Vanaf 1 januari 1906 was de niet-confessionele vakbeweging definitief gesplitst. NAS en NVV stonden tegenover elkaar en lieten niets na om elkaar ook daadwerkelijk te bestrijden. Het NAS bleef streven naar een omwenteling van de samenleving, naar omverwerping van het kapitalisme. Het NVV daarentegen wilde eerst trachten het leven voor de arbeiders zo aangenaam mogelijk te maken binnen de mogelijkheden die het kapitalisme daarvoor toestond. Wel bleef de nieuwe vakcentrale vasthouden aan het socialisme als einddoel, maar slechts voor zover dit bereikt kon worden met wettige middelen. Om met name het eerste doel te realiseren, was erkenning als gesprekspartner door patroons en overheid een vereiste.

Kenmerkend voor het NVV was een organische opvatting over de vakbeweging. Voorzitter Polak vergeleek de vakvereniging eens met "een lichaam als van een mensch, bestaande uit tal van onderdeelen, welker verband onverbrekelijk is, die harmonisch samenwerken, bestuurd vanuit een centraal punt, vanwaar alles wordt beheerscht en overzien, vanwaar alle actie uitgaat, waarin alle communicatiedraden uitloopen, en dat dus het uitgangspunt van het leven zelf is." In het vorige hoofdstuk hebben we gezien hoe Van Emmenes van het NAS hierop reageerde.

Deze centralistische opvatting had voor wat het gebruik van het stakingswapen betreft tot gevolg dat stakingen door het bestuur dienden te worden goedgekeurd alvorens steun aan stakers werd verleend. Dat dit in de loop der jaren gemakkelijk tot onverkwikkelijke situaties aanleiding kon geven moge duidelijk zijn. Zo verklaarde Polak naar aanleiding van een tegen de zin van het NVV uitgeroepen staking aan de spinnerij De Bamshoeve in Enschede, dat "wanneer weder een dergelijke aanslag op het brood der arbeiders zou worden gedaan ter wille van den strijd tegen ons, dat zij (de NVV-leden, SvdV.) dan zulk een staking zouden breken, door het werk van de stakers op te nemen."

Deze tegen het NAS gerichte opvatting leidde ook in eigen kring tot veel protest, maar desondanks werd ze kenmerkend voor de moderne vakbeweging. Toch zou het een misverstand zijn te denken dat het NVV stakingen schuwde of omgekeerd dat in het NAS dit soort 'moderne' gedachten niet leefden. Ook binnen het NAS overheerste steeds meer de gedachte, en daar hebben we hiervoor al op gewezen, dat de organisatie niet mocht worden opgeofferd aan de luimen van de leden. Bij diverse stakingen komen we het verwijt aan NAS-leden tegen dat zij het bestuur niet hadden ingelicht. Op 11 maart 1908 bijvoorbeeld legden sigarenmakers in Wijhe spontaan het werk neer, wat aan de NAS-federatie het volgende commentaar ontlokte: "Openlijk verklaren wij ons tegen deze taktiek onzer leden." Vier jaar later staakten de lijstenmakers van de firma Mars in Amsterdam tegen een loonsverlaging. De NAS-bond was bereid om steun te verlenen, maar stelde wel: "Nu valt het niet te ontkennen, dat deze daad, n.m. het werk neer te leggen zonder eerst de organisatie daarin te kennen, moet worden afgekeurd."

Een van de argumenten van Polak voor een centralistische opbouw van de vakbeweging was de groeiende weerstand in ondernemerskring tegen vakbonden en stakingen. Deze weerstand kwam al sinds de negentiende eeuw tot uiting in de oprichting van eigen verenigingen van werkgevers en een toename van het aantal uitsluitingen. Hiervoor heb ik al gewezen op het ronduit reactionaire optreden van een fabrikant als Regout in Maastricht. Hij was echter zeker niet de enige. De textielfabrikanten in Twente konden er ook wat van. Hun hautaine houding waarbij zij zich gedroegen als een kaste die heer en meester was in de streek, gaf ze al de naam 'textielbaronnen'. Daarnaast zijn zij bekend geworden door hun naam te lenen aan het gezamenlijk optreden tegen arbeiders en hun bonden als dezen in actie kwamen voor betere werk- en leefomstandigheden. Op 28 februari 1890 ging het personeel van Ter Kuile & Morsman in Enschede in staking. De aanleiding was het ontslag van een collega wegens dronkenschap, maar de stakers eisten ook een loonsverhoging van tien procent. De staking duurde lang en leden van Patrimonium wilden weer aan het werk. Wat echter belangrijker was, is dat twintig andere fabrikanten zich aaneen sloten. Zij wilden overgaan tot een uitsluiting van twee dagen per week voor hun personelen vanaf 5 mei omdat de staking niet was aangekondigd. Op 9 Mei was het zover: zes- a zevenduizend arbeiders werden uitgesloten. Enkele dagen later was de staking afgelopen onder invloed van de katholieke voorman Ariëns; hij stelde voor toe te geven en negen actievoerders vrijwillig te slachtofferen. Dezen werden daarna door de *Wevers- en Spinnersbond Vooruit, Patrimonium* en de *RK Arbeiders Vereeniging* financieel ondersteund.

De reactie van ondernemers, waarbij alle arbeiders met uitsluiting worden gestraft voor een staking bij één van de patroons, zou tot de Tweede Wereldoorlog herhaaldelijk worden toegepast. Zeer toepasselijk staat deze reactie bekend onder de naam Twents Stelsel.

Ook elders kwam het tot oprichting van talloze werkgeversverenigingen. De ondernemers organiseerden zich vooral om het opkomend arbeidersverzet te weerstaan. Het was dan ook onvermijdelijk dat deze werkgeversorganisaties zich evenals hun opponenten, de vakbonden, landelijk organiseerden. De eerste belangrijke nationale werkgeversorganisatie kwam voort uit de ongerustheid onder vooral Twentse textielfabrikanten over de *Ongevallenwet* die in 1899 in voorbereiding was. De wet was in de ogen van veel ondernemers een te grote inbreuk op het vrij ondernemerschap. Een aantal van de vooruitstrevende, sociale ondernemers was trouwens ook tegen de wet omdat zij vonden dat het een achteruitgang

was ten opzichte van het in hun bedrijf reeks bereikte. Beide groepen vonden elkaar in de organisatie die in 1899 ontstond: de *Vereeniging voor Nederlandsche Werkgevers* (VNW). Naast deze algemene organisatie ontstonden ook aan ondernemerskant verzuilde verenigingen, maar hier had dat minder verstrekkende gevolgen. In de meeste gevallen volgden de Rooms-katholieke en protestantse organisaties hun grote broer. Ze lieten daarmee zien dat ondernemers, de tegenstanders van arbeiders en vakbeweging, hun klassebelang beter begrepen dan de meeste arbeiders.

Wilde de vakbeweging deze oppermachtige tegenstander goed weerwerk leveren, dan moest ze, aldus Polak, dezelfde wapens gebruiken. Ondernemers organiseerden hun bedrijf op hiërarchische wijze, dus de bonden moesten dit ook doen. Ondernemers hadden de macht van het geld, dus de vakbonden moesten sterke weerstandskassen opbouwen. Zo moesten de arbeiders volgens Polak en de zijnen, er waren in die tijd maar weinig vrouwen bij betrokken, de kapitalisten met hun eigen wapens bestrijden.

Aan deze aanpak is een groot risico verbonden, het risico dat die wapens zich ook weer tegen de arbeiders keren. De tegenstelling tussen leiding en gewone leden die voortdurend heeft bestaan, is een goede uiting van dat risico. De leden zijn in de moderne opvatting niet veel meer dan voetvolk. Dat ze dit vaak hebben geaccepteerd is een gevolg van het feit dat de vakbeweging natuurlijk kan wijzen op een duidelijke verbetering van de arbeidsomstandigheden, die mede het resultaat is van vakbondsoptreden. Zoals Henry Ford in Amerika de geestdodende lopende band acceptabel wist te maken door hogere lonen dan elders te betalen, zo namen niet veel mensen aanstoot aan het centralisme binnen de vakbeweging zolang er resultaat werd behaald. In tijden dat de vakbeweging minder succesvol is, zien we omgekeerd dan ook strijk en zet de oppositie tegen de leiding toenemen.

Dat de moderne aanpak goede vruchten afwierp was al gebleken bij de diamantbewerkers. Direct na de oprichting van het NVV stroomden de leden toe. In 1906 stonden bijna 19.000 leden ingeschreven en vier jaar later waren dat er al meer dan veertig duizend. Het NAS dat ooit, midden jaren negentig, bijna negentien duizend leden had, bleef in de jaren dat het NVV explosief groeide rond de 3.500 leden schommelen.

Het NVV deed samen met de SDAP wat vanaf het midden van de negentiende eeuw burgermannen en –vrouwen ook hadden geprobeerd. Zij probeerden de arbeiders te beschaven. De sociaal-democratie als politieke stroming met de bijbehorende vakbeweging stelde zich tot taak om het leven van de arbeiders op een hoger plan te brengen. Vandaar dat men zich op alle facetten van het leven richtte. We zouden kunnen spreken van een ethische richting. Arbeiders en hun vrouwen en kinderen moesten kennis kunnen nemen van wetenschap en cultuur. Voorwaarden daarvoor waren hogere lonen, kortere werkdagen en betere woningen. Spiekman in Rotterdam en Wibaut in Amsterdam hebben zich onsterfelijk gemaakt door in hun steden veel te doen voor betere woningen voor de arbeiders die tot diep in de twintigste eeuw in kelderwoningen, krotten of huurkazernes verbleven. Ook deze woningverbetering stond bij hen ten dienste aan de verheffing van de arbeidersklasse.

Polak noemde het werk van de vakbeweging dat niet was gericht op verbetering van de arbeidsvoorwaarden, de ‘zedelijke invloed der vakbeweging’. Deze kwam niet alleen tot uiting in het werken aan woningverbetering. Vakbonden beheerden bibliotheken, er waren zangclubs en muziekkorpsen en de drankduivel werd fanatiek bestreden. Ook bemoeide de sociaal-democratie zich met coöperatieve inkoopverenigingen en de taak waar midden negentiende eeuw veel arbeidersverenigingen nauw mee waren verbonden, verzekeringen, nam zij ook op zich.

De voormannen van de vakbeweging zagen het als een belangrijke taak ervoor te zorgen dat ze serieus werden genomen door de tegenstanders, patroons en rechtse politici. Van die kant werd trouwens ook toenadering gezocht tot de arbeiders en hun vertegenwoordigers. Dat was al enkele tientallen jaren het geval onder de verlichte burgerij, waarvan de meest vooruitstrevende leden tot het inzicht waren gekomen dat de maatschappij wel eens ten onder kon gaan als de arbeiders zich massaal tegen de maatschappij zouden keren. Bovendien bleken zaken als een goede scholing en uitgerust op het werk verschijnen van groot belang voor de moderne industrie. In die industrie treffen we dan ook fabrikanten aan, die bereid waren om hun personeel beter te betalen. Daartegenover stonden die ondernemers die zo oppermachtig waren dat ze voor hun positie niet hoefden vrezen zoals de al genoemde Twentse textielfabrikanten. Ook de havenbaronnen die in die tijd nog vooral behoefte hadden aan ongeschoolde, sterke arbeiders zonder veel kennis van zaken liepen niet echt voorop bij het verlenen van betere voorwaarden. Henriëtte Roland-Holst schreef in

haar beroemde boek *Kapitaal en arbeid in Nederland* uit 1902 over dit deel van de klasse van kapitalisten:

> "Het concentreert in de groote havenplaatsen een bevolking van ongeleerde arbeiders, samengestroomd uit alle provinciën, in breeder stroom naarmate op het platteland grooter werkloosheid heerscht. Het treedt op in brutale winzucht, met volkomen geringschatting van lijf en leven, gezondheid en kracht 'zijner' arbeiders. Het geeft schatten uit voor de inrichtingen, die zijn winst kunnen vergrooten: dokken, kaden en pakhuisen, liften, stoom-hydraulische en elektrische motoren, maar aan eenige inrichting tot vermindering van de gevaren bij het lossen en laden denkt het niet."

Dit soort kapitalisten weigerde het langst te onderhandelen met vakbonden. Slechts door strijd konden ze worden gedwongen te luisteren. Het tij was echter niet te keren. Vooruitstrevende ondernemers zagen in dat het hun eigen belang was om de arbeid een plaats in de samenleving te gunnen. Ook de meeste christelijke politici schaarden zich achter deze gedacht, evenals de sociaal-liberalen.

Ondernemers die de tekenen des tijds niet verstonden, grepen de nederlaag van de arbeiders in 1903 aan om keihard terug te slaan. In 1904 vonden in ons land 22 uitsluitingen plaats, waarbij bijna zevenduizend arbeiders op straat kwamen te staan en bijna een half miljoen werkdagen verloren gingen. Terwijl deze achterhoedegevechten plaats vonden, besloten andere patroons met de bonden in zee te gaan. We kunnen dit het beste afmeten aan het aantal Collectieve Arbeids Overeenkomsten (CAO's) dat volgens cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek werd afgesloten. In 1904 was dat er slechts één, maar na enkele jaren begon een snelle groei. In 1917 13, in 1909-23 en in 1914 telde het CBS er al 474. In 1913 kwam het voor het eerste zelfs tot een landelijke CAO voor een hele bedrijfstak, die der typografen. Overigens bestonden er natuurlijk al CAO's voor het CBS over ging tot registratie. De grote groei is echter tot stand gekomen na de wet op de arbeidsovereenkomst van 1907, hoewel het percentage arbeiders dat onder een CAO viel tot 1940 nooit meer dan zestien bedroeg.

De wet op de arbeidsovereenkomst

In het Burgerlijk Wetboek van 1838 was sprake van ‘huur van dienstboden en werklieden’, dienstboden en werkboden’, ‘arbeiders en handwerkslieden’ en tenslotte ‘dienstboden en arbeidslieden’. De wetgever wist in die periode duidelijk nog niet goed raad met het verschijnsel van een grote groep van de bevolking die in het levensonderhoud moest voorzien door in loondienst te werken. Het gebruik van verschillende termen leidde tot onzekerheid over het geldingsbereik van de wettelijke regeling. Daarom kwam de liberale regering al in 1891 met plannen om de arbeidsverhouding opnieuw te formuleren. De voorbereiding duurde tien jaar, maar toen kon minister Cort van der Linden dan eindelijk een wetsvoorstel in de Tweede Kamer aanbieden. De wet trad op 1 februari 1909 in werking.

Deze wet had nog heel wat voeten in de aarde, want zowel veel patroons als delen van de vakbeweging hadden grote bedenkingen bij het wetsontwerp. Voor de ondernemers ligt dit voor de hand, want zij hadden vaak het gevoel dat ze een deel van de macht in hun bedrijf uit handen gaven. Ook hier gold echter dat een CAO voor veel ondernemers uiteindelijk een voordeel betekende. Er kwam door zo’n contract een einde aan de vele individuele contracten en als een CAO voor een bedrijfstak tot stand kwam, dan hoefden de patroons niet meer te concurreren op het terrein van de arbeidskosten.

Voor de vakbeweging ligt dat anders. Veel leden en bestuurders van het NAS zagen de komst van een wettelijke arbeidsovereenkomst als een bedreiging voor de macht van de arbeiders. Contracten, die door een enkele bestuurder tot ‘scheurpapier’ werden bestempeld, zouden de mogelijkheid van spontane stakingen beperken omdat de bond contractueel geen steun meer zou mogen verlenen aan de stakers.

Niet alleen binnen het NAS leefden echter twijfels. In 1903 besloot het congres van de *Nederlandsche Bakkersgezellenbond* (NBGB) tot een campagne tegen het wetsontwerp. Begin 1904 nam de afdeling Rotterdam van de NBGB contact op met de Rotterdamsche Bestuurders Bond en samen richtten ze het ‘Agitatiecomité tegen arbeidscontract en voor arbeidswet’ op. Veel vakbonden sloten zich bij het comité aan, maar het NAS werd er buiten gehouden. Via de SDAP-fractie in de Tweede Kamer heeft het comité enige invloed uit kunnen oefenen op de uiteindelijk wet.

In het nieuwe Burgerlijk Wetboek kwam nu een regeling van de arbeidsovereenkomst te staan, waarbij “de ene partij, de arbeider, zich verbindt, in dienst van de andere partij, de werkgever, tegen loon gedurende zekere tijd arbeid te verrichten.” In de Memorie van Toelichting op het wetsontwerp was als essentieel voor de arbeidsovereenkomst verondersteld dat sprake is van een ‘verhouding van ondergeschiktheid’. Dit verleent uiteraard een apart aspect aan de overeenkomst, want bij de meeste overeenkomsten worden degenen die hem aangaan geacht gelijkwaardig te zijn. Het is trouwens wel van belang in het oog te houden dat CAO’s in die tijd slechts golden voor de bedrijven of bedrijfstakken die zelf zo’n overeenkomst aangingen. Ze werden dus niet door de overheid dwingend opgelegd aan anderen zoals later het geval werd.

De confessionelen volgen

We hebben de ontwikkeling van de protestants-christelijke en de rooms-katholieke vakbeweging een tijd gelaten voor wat ze was. Hier zullen we deze echter weer op pakken. Terwijl NAS en NVV strijd voerden over de juiste principes voor een vakbeweging die zou moeten bijdragen aan de ondergang van het kapitalisme, deden de confessionelen hun uiterste best om een vakbeweging tot stand te brengen die de klassenstrijd juist afwees.

We hebben al gewezen op het ontstaan van Patrimonium en de RK-organisaties. De tegenstellingen in die tijd tussen katholieken en protestanten waren zeer groot. Aan het begin van de eenentwintigste eeuw kunnen wij ons dat niet meer voorstellen, maar over en weer werd bijna haatdragend gesproken over respectievelijk ketters en papen. Toch ondernamen enkele verlichte geesten pogingen om de breuk te dichten en samen te werken. De gezamenlijk vijand werd dan gevormd door liberalisme en socialisme. Het is opvallend dat juist in het gebied waar de ondernemers oppermachtig waren, Twente, een gezamenlijke vakbond tot stand kon komen. In 1895 kwam men daar tot de oprichting van een interconfessionele federatie van textielarbeidersverenigingen: *Unitas*.

Unitas ontstond vooral onder invloed van het optreden van Ariëns die hoopte zo gezamenlijk front te kunnen maken tegen de werkgevers. De organisatie trad op als een echte vakvereniging en stichtte bijvoorbeeld een stakingskas. *Unitas* had een grote aantrekkingskracht op gelovige arbeiders, maar de RK kerk zag dit met lede ogen aan. Omdat van de bond ook protestanten lid waren, was het voor de katholieke geestelijken nauwelijks

mogelijk om het beleid van *Unitas* te sturen. Er bleef de kerk niets anders over dan hard optreden, althans dat vond de aartsbisschop. Per 1 october 1907 moesten alle katholieken *Unitas* verlaten, maar in de praktijk weigerden velen dit.

Veel protestanten wilden ook liever niet in één organisatie samenwerken met katholieken , maar er was toch een aanzienlijke interconfessionele stroming. In 1909 kwam uit die kringen het *Christelijk Nationaal Vakverbond* (CNV) tot stand. Het initiatief tot oprichting van het CNV kwam van *Unitas* en een eveneens interconfessionele bond van mijnwerkers. De aartsbisschop vreesde de slag geheel te verliezen en verbood katholieken in 1912 definitief om lid van *Unitas* te zijn. Deden ze dit toch, dan zouden hen de sacramenten worden geweigerd en dat is het ergste dat een oprechte katholiek kan overkomen. Zo dwong de katholieke geestelijkheid het interconfessionele CNV om een protestantse organisatie re worden.

Katholieken moesten maar liever onderdak zoeken bij de RK Volksbond. Zelfstandige vakorganisatie werd nog steeds niet erg op prijs gesteld, vanwege de angst dat de schaapjes niet onder herderlijke leiding zouden blijven opereren. Het kwam er toch van en in hetzelfde jaar dat het CNV is opgericht, kwam ook een RK-organisatie tot stand, het *Bureau voor de Rooms-Katholieke Vakorganisatie* (RKV). De vakbeweging was ondanks alle oproepen tot eenheid definitief verdeeld langs kerkelijke lijnen.

Het vierstromenland

In het begin van de jaren tien bepaalden vier stromingen het beeld van de vakbeweging: de sociaal-democratische, de revolutionaire, een protestants-christelijke en een rooms-katholieke. De vakbeweging was zoals we dat noemen volledig verzuild. Katholieken bij katholieken, protestanten bij protestanten en de rest ook bij elkaar. Uiteraard is het eigenlijk niet juist om bij socialisten over een zuil te spreken zoals de gelovigen dat waren. Socialisten wilden die scheidslijnen volgens religie immers juist voortdurend en vanaf het allereerste begin doorbreken. Dat dit niet was gelukt hebben we al gezien. Als gevolg van dit door dominees, maar vooral pastoors gestimuleerde mislukken kende Nederland vier vakcentrales. Hiervan was de oudste, het NAS, tevens de kleinste met 3.500 leden in 1910. Het CNV had 6.600 leden en het RKV kwam bij de telling uit op 11.700. In het NVV hadden zich daarentegen meer mensen verenigd dan in de andere stromingen bij elkaar: 44.400. De

sociaal-democratische vakcentrale was dus het meest succesvol en liet de andere ruim achter zich.

Er was nog wel een groep vakverenigingen die meer leden telde: de categorale bonden. Deze niet bij een vakcentrale aangesloten organisaties hadden bij elkaar bijna 123.000 leden, ofwel bijna twee maal zo veel als de andere organisaties tezamen. Eer er tien jaar waren verstreken, waren de verhoudingen echter radicaal gewijzigd. In 1920 waren meer dan vier maal zo veel arbeiders georganiseerd in een van de vakcentrales als in een van de vele categorale bonden.

De oorzaken van dit vergrote aandeel van de vakcentrales in alle georganiseerden zijn divers. Na het in werking treden van de wet op het arbeidscontract groeide het aantal CAO's explosief. De vakbeweging werd door steeds meer ondernemers (vrijwillig of niet) erkend als een serieuze onderhandelingspartner. Meer arbeiders dan voorheen zagen daardoor ook het nut van een vakbond in. Deze ontwikkeling ging echter niet zonder slag of stoot en juist in het begin van de jaren tien is een aantal felle stakingen uitgevochten. Daarbij hadden bonden en arbeiders de wind wel in de rug doordat de economie er goed voorstond en in tijden van economische groei hebben zij vanzelfsprekend meer kans om de strijd te winnen. Er is immers meer te halen en de werkgevers willen niet graag een onderbreking van de productie.

Tijdens de stakingen die werden gevoerd, vochten de vakcentrales soms ook de onderlinge conflicten uit. Een goed voorbeeld daarvan laat ons de zeeliedenstaking van 1911 zien. Op 14 juni barstte deze strijd los in zowel Amsterdam als Rotterdam. Het conflict was onderdeel van een internationale staking in Engeland, België, Nederland en de Verenigde Staten voor een uniform minimumloon in alle havens en een aantal secundaire eisen. Deze eisen waren reeds in juli 1910 gesteld, maar merendeels door de rederijen afgewimpeld of niet eens beantwoord.

De Rotterdamse vakbond, *Volharding*, was aangesloten bij het NVV en leefde in grote onmin met de Amsterdamse bond, de *Algemeene Nederlandsche Zeeliedenbond* (ANZB), die bij het NAS was aangesloten. De staking werd door *Volharding* doordacht gevoerd, zo mochten de zogeheten 'slijmploegen' waar ouden van dagen en invaliden in werkten, doorwerken om hun bestaan niet in gevaar te brengen. Toen onderhandelaar Brautigam tot een akkoord

kwam met de Rotterdamse werkgevers kreeg hij de meerderheid van de stakers achter zich. Volgens dit akkoord kregen de arbeiders drie gulden loonsverhoging per maand en een driejarig contract. Op 1 juli gingen de Rotterdammers weer aan het werk. Vanaf die dag trok het NVV zijn handen van de staking af omdat de Amsterdammers vooral bij het NAS waren aangesloten.

De staking had in de Amstelstad een heel ander en veel gewelddadiger verloop dan in de Maasstad. Toen op 21 juni een trein met Duitse onderkruipers in Amsterdam arriveerde braken er rellen uit. Later kwam het tot nog meer rellen, zeker toen ook de havenarbeiders zich in de strijd wierpen. Dezen steunden de zeelieden vanaf 26 juni met een solidariteitsstaking waar uiteindelijk drieduizend mensen aan mee deden. Er was een oploop bij de beurs, ernstige rellen op de Eilanden, waarbij een dode en dertien gewonden vielen in de 'Bloednacht van Kattenburg', en nog meer rellen en opstootjes, waaronder een moordaanslag op een werkwillige. Later werden door de rechter veel veroordelingen uitgesproken vanwege deze gewelddadigheden.

Alle geweld en het langdurig volhouden van de strijd (de zeelieden gingen pas op 9 augustus weer aan het werk) mochten niet baten. De Amsterdammers behaalden een slechter resultaat dan hun Rotterdamse collega's: na de staking kregen zij slechts een loonsverhoging van twee gulden per maand. De verschillen tussen de NVV-aanpak en die van het NAS werkten in het voordeel van het NVV, hoewel de feitelijke verschillen niet meer zo groot waren als ten tijde van de oprichting van het NVV vijf jaar eerder. Ook het NAS bouwde inmiddels aan stakingskassen en bezoldigde bestuurders.

Het volgende conflict waaruit bleek dat samenwerking tussen de verschillende stromingen in de vakbeweging niet zonder problemen was, vond plaats in 1913. Sigarenmakers in Rotterdam, Dordrecht en Gorinchem legden in januari van dat jaar het werk neer voor een minimumloon. In totaal waren er 474 stakers die hun strijd voerden onder leiding van de gezamenlijke vakbonden, waarvan de NVV-bond veruit de grootste was. Overigens was in een eerder stadium door de bonden besloten dat deze strijd in Amsterdam en Den Bosch gevoerd zou worden. De Amsterdamse patroons kozen echter eieren voor hun geld zodat daar niet hoefde te worden gestaakt. In Brabant liep het heel anders. Hier geen concessies, maar een verbod van de bisschop dat door de confessionele bonden werd opgevolgd. De patroons boven de grote rivieren besloten het er niet bij te laten zitten. Hun

patroonsvereniging dreigde met een uitsluiting indien niet binnen een week de staking zou worden beëindigd. Toen dit niet gebeurde, sloten ze een steeds grotere groep arbeiders uit. Onder hen waren ook Amsterdammers, hoewel deze stad wat betreft de vakbonden buiten het conflict kon blijven. De strakke reglementen van de patroonsvereniging legden echter ook de Amsterdamse patroons op hun personelen uit te sluiten. Uiteindelijk werden bijna 4.300 mensen uitgesloten. In mei kwamen bonden en werkgeversorganisaties tot een vergelijk waarbij de bonden concessies deden over de hoogte der lonen. De eerste landelijke loonregeling was echter wel tot stand gekomen.

Deze staking laat een aantal zaken duidelijk zien. Op de eerste plaats bevestigden de confessionele organisaties hun volgzaamheid ten opzichte van de clerus. De katholieken trokken zich schielijk uit de stakingen terug toen de bisschop staken verbood. Voor hun leden had dit uiteindelijk tot gevolg dat de lonen in het zuiden van het land op een aanmerkelijk lager peil bleven dan in de rest van het land. Een feit dat ook door een geschiedschrijver uit eigen kring van de RK-bond zo werd verwoord. Op de tweede plaats het grote belang van een stakingskas voor de vakbeweging. Dit was altijd een van de strijdpunten geweest tussen aanhangers van het NAS en de modernen. Wekelijks moest de *Nederlandsche Sigarenmakers- en Tabakbewerkersbond* ruim negentien duizend gulden uitkeren aan haar stakende en uitgesloten leden. Hoe hadden de arbeiders dit 21 weken kunnen volhouden als er geen sterke organisatie achter hen had gestaan, die bijna 230.000 gulden kon ophoesten? Overigens leverde ook de solidariteit van anderen, waar het NAS zijn kaarten vooral op zette, 30.000 gulden op. De nog werkende bondsleden droegen vijf procent van hun loon af om hun collega's te ondersteunen. Het is echter zonneklaar dat het meeste geld kwam uit eerder gespaarde fondsen. Het derde punt dat deze staking en uitsluiting laten zien, is het feit dat de ondernemers zich in hun strijd voor het behoud van de liberale beginselen moesten bedienen van dezelfde wapenen als waartegen ze ten strijd trokken. Ze wilden baas in eigen huis blijven en duldden geen inmenging van buiten. Om dit te bereiken sloten ze zich echter aaneen en dwongen onwillige collega's mee te doen. Wat ze wilden bestrijden, hadden ze dus nodig voor die strijd. Daarmee werd het doel feitelijk onbereikbaar en lag een nederlaag op voorhand vast. De ontwikkeling naar gereguleerder arbeidsverhoudingen was ingezet en leek niet meer te stuiten.

De Eerste Wereldoorlog

Voor deze ontwikkeling tot volle ontplooiing kwam, raakte de vakbeweging betrokken in een oorlogseconomie. Begin augustus 1914 brak de Eerste Wereldoorlog uit. In heel Europa marcheerden honderdduizenden jongeren hun ondergang tegemoet onder het mom van de verdediging van nationale belangen. De socialisten die in de voorbije periode hadden verklaard tegen elke oorlog te zijn, stemden nu vrijwel allemaal voor de oorlogsbegrotingen van hun eigen land. Ook in Nederland besloten NVV en SDAP het landsbelang boven het directe belang van de arbeiders te stellen. Of, zoals Troelstra, de socialistische voorman in de Tweede Kamer dit onder woorden bracht: “Ik acht het ogenblik van critiek niet gekomen omdat in deze ernstige omstandigheden de nationale gedachte de nationale geschillen overheerst.” Deze uitspraak viel veel leden rauw op hun dak. Telkens weer hadden de socialisten immers tegen de oorlogsbegrotingen gestemd en gezongen: ‘Broeders, laat ons de kazernes slopen’.

De Eerste Wereldoorlog is het hoogtepunt in de strijd om de internationale macht die al sinds het eind van de negentiende eeuw aan de gang was. De belangrijkste Europese landen hadden grote delen van de wereld onder elkaar verdeeld, maar Italië en Duitsland hadden slechts in beperkte mate van deze verdeling geprofiteerd. Beide landen waren pas laat ontstaan en hadden daardoor een achterstand op Engeland, Frankrijk en Nederland met hun grote koloniale rijken. De onderlinge strijd om koloniaal gebied maar ook territoriale conflicten tussen aan elkaar grenzende landen leidden uiteindelijk tot de vorming van twee machtsblokken.

Nederland, dat als handelsnatie met alle landen goede betrekkingen wilde onderhouden, mobiliseerde wel zijn leger maar bleef neutraal tijdens de oorlog. Deze neutraliteit had tot gevolg dat de eerste jaren van de oorlog voor ons land eigenlijk voorspoedig verliepen. Ondanks het feit dat ongeveer honderdduizend Belgische vluchtelingen moesten worden opgevangen, bleef de economie groeien. Zo was 1916 een topjaar. Het duurde tot de deelname van de Verenigde Staten aan de oorlog in april 1917 voordat Nederland ernstige gevolgen van de strijd ondervond. Door de deelname van de VS, die het gevolg was van de Duitse dreiging om alle zeeschepen te torpederen, werd ons land afgesloten van de rest van de wereld. Dit is nu juist iets dat een handelsland zonder eigen grondstoffen niet kan

hebben. In hoog tempo ging de economie achteruit en nam de armoede onder grote delen van de bevolking toe.

We hebben gezien dat ondernemers en overheid in de jaren die vooraf gingen aan de oorlog steeds gevoeliger werden voor de eisen die arbeiders en hun vertegenwoordigers stelden. Binnen de heersende machten bleef echter ook forse weerzin bestaan tegen toegeven aan die eisen en tegen sociale wetgeving. Zoals de tweede spoorwegstaking van 1903 binnen de vakbeweging de definitieve doorslag naar de organisatie op 'moderne' leest gaf, zo was de Eerste Wereldoorlog doorslaggevend binnen de politieke elite. De oorlog die qua strijdtoneel aan ons land voorbijging, maar uiteindelijk grote wonden sloeg in het economisch leven, vereiste een actievere overheid dan voorheen ooit denkbaar was geweest. Feitelijk ging men in de oorlogsjaren over op een oorlogseconomie en daarbij horen distributie, belastingverhoging en regulering van de in- en uitvoer. Ook op het gebied van het arbeidersvraagstuk greep de overheid in en daarbij werd ook de vakbeweging ingeschakeld. Reeds op 10 augustus 1914 nodigde koningin Wilhelmina vertegenwoordigers van alle vakcentrales behalve het NAS uit voor een bijeenkomst. Deze bijeenkomst had tot doel om de handen ineen te slaan teneinde aan de nood het hoofd te bieden. Een van de eerste regeringsmaatregelen was een noodregeling voor werklozen die al in september 1914 in werking trad. Deze regeling, die in iets gewijzigde vorm de werkloosheidsverzekering in ons land voor langere tijd zou bepalen, hield in dat de overheid de bijdrage verdubbelde die de eigen leden aan de werkloosheidskassen van de vakbonden verleenden. Aan deze overheidstoeslag zaten wel enkele mitsen en maren en daarom kwamen de kassen onder rijkstoezicht te staan. De staat verwierf aldus enige controle op de vakbeweging en aan de andere kant werd het lidmaatschap van een vakbond voor de arbeiders aantrekkelijker gemaakt. Ook in ondernemerskringen zette het groeiende besef dat medewerking van de vakbeweging in het belang van het bedrijf kan zijn, door. Dit uitte zich in een verdere groei van het aantal CAO's, een groei die enkele jaren daarvoor was gestagneerd.

Hoofdstuk 5. Rond oorlog en revolutie

De Eerste Wereldoorlog begon met een zeer terughoudend optreden van de arbeiders en hun bonden. Als gevolg van het oorlogsgeweld, dat overigens de grenzen van Nederland niet overschreed, gingen de levensomstandigheden van de meeste mensen er na enkele jaren flink op achteruit. Dit had stakingen, rellen en zelfs een muiterij tot gevolg. Om de gevolgen van de stijgende werkloosheid te verzachten, kwam de regering met een werkloosheidsregeling. De werklozenkassen van de vakbonden kwamen hierdoor onder staatscontrole te staan, maar de bonden zagen ook hun ledental groeien. In navolging van de revoluties elders in Europa stelde de SDAP-voorman Troelstra ook hier de machtsvraag. Dit liep met een sisser af, maar had wel twee gevolgen. Rechts sloot de rijen, maar deed ook diverse concessies. Toen de rust weerkeerde en de economische situatie verslechterde, trachtten ondernemers en regering een aantal van de gedane concessies weer teniet te doen.

We hebben al gezien dat aan het begin van de Eerste wereldoorlog de arbeidersstrijd tijdelijk in de ijskast is gezet. Stakingen die aan de gang waren, werden afgebroken en er braken ook nog maar weinig nieuwe stakingen uit. In de eerste zeven maanden van 1914 begonnen gemiddeld 38 stakingen per maand, terwijl het gemiddelde over de laatste maanden slechts vijf bedroeg. De bonden van het NVV schaarden zich ondanks bedenkingen achter het beleid dat door de socialistische voorman Troelstra was verwoord. Men liet de nationale belangen boven de klassenbelangen prevaleren. De confessionele bonden deden dit altijd al, dus bleef alleen het NAS over om leiding aan stakingen te geven. De daling van het aantal stakingen geeft overigens aan, dat de terughoudendheid inzake strijd voor betere arbeidsvoorwaarden niet alleen een zaak van de bondsleidingen was. Ook de meerderheid van de arbeiders keek liever eerst de kat uit de boom.

Het feit dat de arbeiders en hun organisaties de strijdbijl tijdelijk begroeven, wil niet zeggen dat de tegenstander dat ook deed. De als gevolg van de oorlog snel stijgende prijzen werden nauwelijks door een loonstijging gecompenseerd waardoor in het eerste oorlogsjaar het reëel loon met bijna tien procent daalde. De uiteindelijke daling aan het eind van de oorlog bedroeg twintig procent ten opzichte van 1913. In die vijf jaar waren de arbeiders dus een

vijfde armer geworden. En daarbij moeten we bedenken dat de overheid een politiek van prijsbeheersing voerde, anders waren de prijzen nog veel sterker gestegen. Op allerlei gebied verslechterden de levensomstandigheden van de gewone man en vrouw tijdens de oorlog. We zouden een heel scala aan feiten op een rij kunnen zetten om deze verslechtering te illustreren. Misschien is het echter duidelijker om alleen te kijken naar het eindresultaat, de overlijdenscijfers. In 1913 overleden gemiddeld 12,3 mensen op iedere duizend Nederlanders. In 1914 steeg dit aantal naar 12,4 en deze stijging zette zich in de daarop volgende jaren door: 12,5; 12,9; en 13,1. In het laatste oorlogsjaar, 1918, steeg het aantal naar 17,4 maar dit was grotendeels het gevolg van een wereldwijze griepepidemie. Zonder die epidemie was het aantal niet veel hoger geweest dan 13,4 een getal dat we ook aantreffen voor 1919. Pas na dit laatste jaar daalde het overlijdenscijfer weer.

In reactie op de verslechterde levensomstandigheden gingen arbeiders de strijd weer aan. Dit blijkt uit het toenemend aantal stakingen, waaronder grote stakingen in de Tilburgse textiel, de mijnen en de haven van Rotterdam. Daarnaast was ook op andere gebieden maatschappelijke onrust merkbaar.

De liberale minister van financiën had dan wel daadkrachtig gezegd dat in Nederland geen honger zou worden geleden; de werkelijkheid bleek anders. Omdat Nederland landbouwproducten naar het oorlogvoerende Duitsland uitvoerde, ontstond in ons land gebrek aan een aantal levensmiddelen. In 1917 leidde dat in vooral Amsterdam tot rellen. Geen broodkar was meer veilig en toen het gerucht de ronde deed dat er aardappelen klaar lagen om naar Duitsland te worden vergevoerd, plunderden huisvrouwen de boten waarin deze aardappelen lagen. Politie en marechaussee traden keihard op. De socialistische wethouder werd hiervoor verantwoordelijk gehouden en de wetsdienaars krijgen de weinig vleiende bijnaam ‘Kozakken van Wibaut’.

Het Nederlandse leger hoefde niet in actie te komen op het slagveld, maar was wel gemobiliseerd. Duizenden mannen waren opgeroepen en hielden zich onledig met het poetsen van knopen en schoenen. Aan het eind van de oorlog leidde dit tot muiterij in de Harskamp en Amersfoort. De muiters mochten naar huis en daarmee kwam een eind aan het oproer.

Hoe reageerde de vakbeweging nu op dit alles? In het vorige hoofdstuk is er al op gewezen

dat de bonden door de regering werden betrokken in de steun aan werklozen. Naast de in de loop van de oorlog toenemende strijdbaarheid van de arbeiders wordt deze steun vaak aangevoerd als verklaring voor de groei van de vakbeweging. Dat is ongetwijfeld juist want aansluiting bij een bond betekende voor arbeiders een betere uitkering. Met de werkloosheidsverzekering als argument valt echter niet te verklaren waarom het NAS een grotere stijging in het ledental kende dan het NVV. Tussen 1914 en 1920 werd het NVV bijna drie keer zo groot, maar zijn revolutionaire tegenstrever ruim vijf keer. Dit verschil in groei lijkt vooral een gevolg van het feit dat het NAS beter omging met de maatschappelijke onrust. Het steunde de stakers wel en het steunde ook de relletjes in het leger en de opstandige huisvrouwen. Overigens bleef de omvang van het NAS nog steeds slechts een fractie van die van zijn grote sociaal-democratische tegenstrever; in 1918 had het NVV bijna zeven keer zo veel leden als de revolutionaire vakcentrale.

Op het gebied van de integratie van de eigen organisatie in de regelgeving in de samenleving deed het NVV ook betere zaken. Het aantal CAO's werd in de jaren 1913-1920 ruim vijf keer zo hoog en het aantal arbeiders dat onder een van die contracten viel was aan het eind van de periode bijna twaalf keer zo hoog. Het NAS verzette zich trouwens steeds minder tegen het 'scheurpapier' van de arbeidsovereenkomsten en deed mee aan onderhandelingen.

Als er strijd werd gevoerd, dan was het vooral het NVV dat op de rem trapte. Zoals bij een driegende staking aan het staatsmunitiebedrijf aan de Hembrug in Zaandam. De NVV-bond van Rijkswerklieden wenste hier geen actie te voeren om de aanmaak van munitie niet in gevaar te brengen.

Deel van de Europese revolutie

Toch bleef de onrust hand over hand toe nemen. Niet alleen in Nederland, maar overal. In alle landen, of ze oorlog voerden of niet, braken grote stakingen uit, rellen waren aan de orde van de dag en in Rusland kwam in februari 1917 de regering van de tsaar ten val. De revolutionaire geest waaierde, aangemoedigd door de Russische Revolutie, verder uit over Europa en bracht ook de Duitse keizer ten val. Ze raakte zelfs Nederland aan. In 1918 was het zover. De aanvoerder van de SDAP, Troelstra, dezelfde die vier jaar eerder de oorlogsbegroting tegen alle socialistische afspraken in had gesteund, sprak op 11 november in Rotterdam de befaamde woorden:

> Zoo gezien, is in Nederland op dit oogenblik een revolutionaire toestand ingetreden. Hij plaatst de arbeidersklasse voor een geweldige taak. Verzuimt het oogenblik niet, grijpt de macht, die u in den schoot wordt geworpen, en doet, wat gij moet, en kunt doen.

Geheel in overeenstemming met de gedachtegang van de moderne sociaal-democratie wilde Troelstra overigens niet dat ‘de straat’ zou regeren, maar wenste hij alles in ordelijke banen te leiden via de organisaties van de arbeidersbeweging, SDAP en NVV. Aan het eind van zijn rede bezwoer hij de arbeiders dan ook zich niet te laten "verleiden door droombeelden, door avonturiers en fantasten.

Vanuit zijn eigen partij maakte men hem echter snel en in afkeurende bewoordingen duidelijk dat Troelstra zelf tot die avonturiers en fantasten behoorde. Van revolutie mocht en zou geen sprake zijn, hoewel ook ter rechterzijde sommigen een revolutie verwachtten. Zoals de burgemeester van Rotterdam die aan de SDAP voorstellen deed hoe het stadsbestuur te organiseren.

De Nederlandse versie van de revoluties die zich aan het eind van de 'grote wereldbrand' in verschillende landen voordeden, werd door de confessionelen met nog groter weerzin beschouwd dan door de rechtgeaarde sociaal-democraten. Zij schaarden zich als één man achter God en Oranje en hielpen mee om de reactie te organiseren. Duizenden stroomden samen op het Haagse Malieveld om onder het roepen van ‘Leve, leve de Koningin’ hun steun aan het wettig gezag te betuigen. Ook in andere steden vonden dergelijke huldeblijken plaats door tegenstanders van een mogelijke revolutie. Zij waren daartoe onder andere aangemoedigd door de confessionele vakbeweging.

Op 13 november kwamen de protestantse arbeidersorganisaties met een gezamenlijk manifest, waarin de volgende zinsnede stond:

> ‘Alle ordelievenden moeten zich als één man rond de Regering scharen.
>
> **Geen revolutie! Geen opstand! Geen geweld!**’

In hetzelfde manifest stelde de christelijke vakbeweging overigens een aantal eisen die niet ver afweken van de eisen die de socialisten stelden: verbod op kinderarbeid, achturige werkdag en sociale verzekeringen. Samen met de katholieken deden de protestantse

organisaties in Amsterdam ook nog een oproep *Aan ons Christelijk volk!* om revolutie en hongersnood uit de stad te houden.

De economische tak van de sociaal-democratie, het NVV, liet zich evenmin meeslepen door Troelstra's sentimenten. Ze was vastbesloten legale wegen te bewandelen bij de pogingen het lot van de arbeiders te verbeteren. Polak schreef in het blad van de ANDB hierover zeer stellig: 'Aldus staan onze honderdduizenden leden gereed, om alles te doen, dat noodig is om te verwezenlijken wat thans daarvoor vatbaar is – doch ook staan zij gereed, om front te maken tegen alles, dat de anarchie lijkt'. Het NAS daarentegen schaarde zich met hart en ziel achter wat later een storm in een glas water bleek te zijn.

Als graadmeter voor de mate van integratie van de vakbeweging in het kapitalistische stelsel kunnen we de houding beschouwen die de verschillende stromingen aannamen tijdens de Novemberrevolutie van 1918. Het is duidelijk dat alleen het NAS voorstander was van omverwerping van het systeem. De andere stromingen waren hier, ieder op eigen wijze, afkerig van. Toch verleidden de gebeurtenissen het NVV er toe om enkele jaren later enige toenadering tot het NAS te zoeken en zelfs een fusie voor te stellen. Het NAS wilde wel samenwerken op concrete punten, maar verder weigerde men om zoals een van de voormannen dat zo fijntjes uitdrukte 'af te dalen in de grafkelders van het NVV'.

Het mislukken van de revolutie betekende overigens in het geheel niet dat de rust in het land weerkeerde. We kunnen dit illustreren aan de hand van het aantal stakingen. Dit steeg van 372 in 1918, naar 730 een jaar later. Weliswaar daalde het aantal stakingen in 1920 weer, maar de aantallen stakers en gestaakte arbeidsdagen stegen wel verder. Het ging vooral om offensieve stakingen, stakingen dus om nog meer te bereiken dan al het geval was.

De gebeurtenissen van november 1918 leidden er namelijk toe dat al maakte Nederland dan geen revolutie door, de leidende groepen wel degelijk schrokken. In een proclamatie verklaarde de regering bij monde van de koningin op 20 november: "Het is Mijn verlangen de voorgenomen hervormingen door te zetten en aan te vullen met de snelheid, die past bij den polsslag van dezen tijd. Reactie zij uitgesloten. Wij moeten vooruit." Tal van verbeteringen, die voorheen in de ijskast waren gezet of onbespreekbaar leken, werden nu in hoog tempo doorgevoerd. Algemeen mannenkiesrecht, Arbeidswet en achturendag binnen een 45-urige werkweek, uitvoering van de Invaliditeitswet en de Ouderdomswet vormden de meest in het

oog lopende veranderingen. Vooral de wettelijke achturendag werd beschouwd als een grote verworvenheid. Bijna dertig jaar was hier actie voor gevoerd en nu zouden de arbeiders de vruchten plukken. Toen de Tweede Kamer de wet aannam, bekroonden de sociaal-democratische kamerleden dit met het zingen van de Internationale.

De euforie over het bereiken van de verworvenheden duurde echter niet lang. Eerst kwam de regering in 1920 met een anti-revolutiewet. De bedoeling hiervan was om 'revolutionaire woelingen' in de toekomst beter het hoofd te kunnen bieden. NAS en NVV waren beide tegen en voerden in eendrachtige tweedracht actie. Het NVV organiseerde een staking op 8 juni waaraan door vooral Amsterdammers werd deelgenomen. Twintigduizend mensen legden het werk tevergeefs een dag lang neer, terwijl eenzelfde aantal in Den Haag demonstreerde. De acties leidden tot niets en het voorstel werd wet, zoals in 1903 het stakingsverbod voor spoorwegpersoneel en ambtenaren ook niet door acties was tegen gehouden. Met het omslaan van de economische conjunctuur in 1920 holden overheid en ondernemers de behaalde verbeteringen bovendien al weer uit. Dit tijdperk kan worden samengevat met de twee woorden die tijdens iedere economische crisis de agenda vormen: werkloosheid en loonsverlaging. Verlenging van de zojuist verkregen wettelijke arbeidsduur kwam daar nog bij.

Uit protest tegen de aanvallen op het levenspeil van de arbeiders organiseerde het NVV op 5 juni 1921 een demonstratie in Amsterdam onder het motto 'Tegen de reactie en voor de socialisatie'. Ongeveer 50.000 mensen deden aan de betoging mee, wat deze actie de grootste demonstratie uit de geschiedenis tot dan maakte.

De grootste staking uit het begin van de jaren twintig was een landelijke actie in de metaal.

Deze richtte zich tegen een door de *Metaalbond* (de landelijke werkgeversorganisatie in de metaalnijverheid) aangekondigde loonsverlaging van 10% voor volwassenen en 15% voor minderjarigen. Voor Amsterdam -waar de werkgevers een beetje bang voor waren- zou deze verlaging niet gelden. De gezamenlijke metaalvakbonden besloten de verlaging niet te aanvaarden en kondigden een staking aan waarbij tegen alle principes van de moderne vakbeweging ook de ongeorganiseerden een stakingsuitkering zouden ontvangen. De staking ging in op 31 oktober 1921, de dag dat de verlaging van kracht zou worden. Vijftienduizend stakers begonnen met de strijd, vanaf 15 december bijgestaan door nog eens tweeduizend

stakers bij bedrijven in het zuiden. Deze bedrijven waren aangesloten bij de *Rooms Katholieke Werkgevers Vereeniging*. Het mocht allemaal niet baten: de werkgevers hielden voet bij stuk. Wel wilden ze de concessie doen dat de verlaging gefaseerd zou worden ingevoerd. Hoewel een meerderheid bij een stemming onder bijna 12.000 stakers voor voortzetting van de staking bleek, accepteerden de vakbonden op 5 januari 1922 de voorwaarden van de Metaalbond. Overigens stemde slechts een derde van de katholieken voor doorstaken en nog geen tien procent van de christelijken.

Na ruim twee maanden staken en een verlies aan arbeidsdagen dat meer dan zeshonderdduizend bedroeg, konden de patroons hun overwinning vieren. In het jaarverslag van het NVV over de jaren 1920-1921 werden deze jaren als volgt beschreven.

> ‘Nooit was de Nederlandse vakbeweging in zo veel en zulke grote conflicten betrokken als in de afgelopen twee jaar. In de meeste van deze conflicten waren niet de arbeiders, maar de werkgevers de aanvallende partij. Wel hebben de toestanden zich snel ten gunste van de arbeiders gewijzigd.
>
> Na het sluiten van de wapenstilstand en het eerste jaar daarna waren de arbeiders in de aanval. Ze veroverden stelling na stelling op de terugtrekkende bezittende klasse. Belangrijke resultaten werden daarbij bereikt. Maar spoedig keerden de krijgskansen. Nu zijn onze tegenstanders in de aanval gegaan en ze hebben de arbeidersklasse tot een terugtocht gedwongen. Diverse stellingen die enige jaren eerder waren veroverd, moesten al in handen van de vijand worden achtergelaten. En nog is het terugtrekkende leger van de arbeid niet tot staan gekomen. Hoever het nog terug zal moeten, is thans met geen mogelijkheid te zeggen. Voor een deel hangt dat af van internationale verhoudingen, voor een deel ook van de eigen macht van de georganiseerde arbeiders. Als de internationale verhoudingen in hun voordeel zijn, maar schieten hun eigen krachten tekort, dan bestaat het gevaar dat het levenspeil van de Nederlandse arbeiders onder dat van voor de oorlog zal dalen. Voor onze tegenstanders bestaat daarbij een grens. Deze grens wordt bepaald door de weerstand, die de arbeiders en hun organisaties kunnen bieden.
>
> De reactionaire gezindheid onder de bezittende klasse wordt met de dag sterker. Dit is een internationaal verschijnsel. In bijna alle landen richt deze reactie zich vooral

op lonen en werktijden.’

In deze bewoordingen beschreef het NVV begin 1922 de situatie in Nederland. Dergelijk taalgebruik doet denken aan uitlatingen van mensen uit de kringen van het NAS. De arbeidersbeweging voelde zich zo met de rug tegen de muur staan, dat slechts op een dergelijke manier uiting kon worden gegeven aan de kwaadheid over de reactie. Toch mogen we niet vergeten dat in de tussentijd door het NVV verder werd gebouwd aan de kracht van de eigen organisatie. Deze ontwikkeling kunnen we illustreren met een aantal cijfers. In 1906 waren bij NVV en de aangesloten bonden 39 mensen in loondienst. Dit aantal was in 1910 al gestegen tot 78 aan wie ruim 81.000 gulden salaris werd betaald. Gemiddeld verdiende het personeel van de gezamenlijke NVV-bonden toen dus net iets meer dan twintig gulden per week. In 1920 betaalden de bonden bij elkaar al bijna een miljoen gulden aan salaris uit.

De groei van de organisatie laat zich ook duidelijk aflezen uit de toename van het vermogen. Dit bedroeg in 1910 1,6 miljoen en was in 1920 toegenomen tot 3,5 miljoen. Een jaar later bedroeg het zelfs 4,2 miljoen. Dit betekent dat ondanks de gevoelde aanvallen van de reactie, de organisatie sterker werd. Aan het ledental was dit echter niet af te lezen, want evenals bij de andere centrales stond dit onder grote druk. Het raakte vanaf 1920 zelfs in een vrije val. Op 1 januari van dat jaar waren er bijna 248.000 leden, maar daarvan waren er drie jaar later nog maar 197.000 over. Ter vergelijking moge dienen dat het NAS in diezelfde periode zijn ledental zag verdampen van 51.500 tot 23.000. Het jaar daarop scheidden de syndicalisten zich van het NAS af omdat dit oudste vakverbond zijn oren teveel naar de opvattingen van de communisten liet hangen. Samen hadden NAS en het nieuwe NSV nog slechts 21.500 leden over. De socialistische vakbeweging verloor in deze jaren van reactie veel aanhang. Het waren jaren waarin ook elders in Europa revoluties werden neergeslagen en het fascisme aan zijn voorzichtige opmars begon.

De ontwikkeling van de niet-socialistische vakbeweging

Hoe was het nu gesteld met de confessionele vakbeweging? Ook het CNV en de RKV ondervonden de gevolgen van de noodregeling-Treub waardoor de leden maar vooral complete reeds bestaande vakverenigingen, toestroomden naar de centrales met hun werklozenkassen. Ieder hadden ze daarbij nog steeds hun eigen karakteristieken die voortvloeiden uit het levensbeschouwelijke karakter.

Om met de rooms-katholieken te beginnen; binnen de katholieke arbeidersbeweging bestond voortdurend tweespalt tussen de aanhangers van de diocesane bonden aan de ene en echte vakverenigingen aan de andere kant. Na uitgebreide discussies deed de aartsbisschop hierover in september 1916 uitspraak. De diocesane of standsorganisaties dienden te zorgen voor het godsdienstig en zedelijk welzijn van de werklieden en ook voor het stoffelijk belang voor zover dit niet lag op het terrein van loon en arbeidsvoorwaarden. De vakorganisatie kreeg als taak de belangen te behartigen die eigen zijn aan de verschillende vakken en bedrijven. Nadrukkelijk kreeg de vakbeweging van de kardinaal de opdracht 'tegenover de socialistische leer van klassenstrijd, in de vakverenigingen aan te kweken een diepgevoeld rechtvaardigheidsbegrip, wederzijdse waardering van patroon en ondergeschikte, eerbiediging van de door God gewilde orde, n.l. van onderscheid van stand en van bezit, wederkerige liefde.'

Strijd tegen het socialisme bleef dus nog steeds een belangrijk doel van de katholieke vakbeweging. In 1919, kort na de mislukte November-revolutie, maakt de kerkleiding zelfs bekend dat ze het aan katholieke arbeiders verbood nog langer lid te zijn van een moderne bond. Overigens betekende dit niet dat de katholieke bonden maar over zich lieten lopen en geen strijd voerden. Het mocht dan wel geen klassenstrijd heten, maar bij stakingen en uitsluitingen keerden de bij het RKV aangesloten bonden in 1921 gemiddeld ƒ 4,70 per lid uit. Dat lijkt misschien niet veel, maar dat valt nogal mee als we bedenken dat het NVV niet verder kwam dan ƒ 6,27!

Hoe dan ook. De weg was vrij gemaakt voor oprichting van een organisatie die meer leek op NVV en CNV. Het zou echter nog bijna tien jaar duren voor deze er kwam, want de geestelijkheid hield strak toezicht op het wordingsproces. Bij alle vakbondsbesturen treffen we een geestelijk adviseur aan die de schaapjes diende te hoeden. Keer op keer werden volgens ditzelfde systeem de statuten door de bisschoppen afgekeurd totdat uiteindelijk op 26 januari 1925 het *Rooms-Katholiek Werklieden Verbond in Nederland* (RKWV) tot stand kwam. Overigens was dit nog geen echte vakcentrale want ook standsorganisaties konden lid blijven.

Het protestants-christelijke CNV ondertussen maakte een soortgelijke ontwikkeling door als de andere stromingen. Zelfs als we het ledenaantal van het CNV optellen bij dat van het ook nog bestaande werkliedenverbond Patrimonium, dan nog waren de protestanten met

minder dan de katholieken of socialisten. Toch groeide ook het CNV in de loop van de eerste wereldoorlog fors. Van elfduizend leden in 1914 nam het ledental toe tot 67.000 op 1 januari 1920, een groei van ruim vijfhonderd procent. Ook onderging het CNV een radicalisering, wat we kunnen afmeten aan de betrokkenheid van de christelijke centrale bij stakingen. In 1915 speelde ze een rol in bijna twee procent van alle stakingen en in het volgende jaar steeg dat percentage naar 4,5. Hierna bleef het rond de vier schommelen, maar in 1920 ging het naar 6,5 en in 1921 zelfs naar 8,6 procent. Hiermee werden de christenen nog geen revolutionairen; we hebben juist gezien dat ze zich in 1918 tegen de revolutie keerden. Het beeld dat ze zich altijd aan de zijde der patroons schaarden, was echter ook niet waar. Wel wilden ze lang door gaan met pogen door onderhandelingen tot een oplossing van een conflict te komen, maar uiteindelijk maakten ze ook gebruik van het reeds door Abraham Kuyper erkende recht tot staken. In zijn geschiedenis van de Industriebond CNV citeert Arno Bornebroek het tijdschrift van de Christelijke Landarbeidersbond uit 1918 naar aanleiding van een staking voor loonsverhoging in de bollenstreek: “Zoolang mogelijk is door ons getracht een conflict te voorkomen, maar ook zelfs, de meest tegemoetkomende houding kon niet helpen.” De staking die volgde werd op het scherpst van de snede uitgevochten, maar ze leidde na twee weken tot een overwinning voor de zevenhonderd stakers. De bond schreef in haar jaarverslag over het hardnekkige verzet van de patroons : “Het was echter wel goed, dat zij eens een opstopper kregen, misschien worden zij er wel een beetje handelbaarder door. Zij moeten toch ook eens weten wat de arbeidersbonden zijn, dit weten ze nu.”

Dat was taal waar ook de socialisten zich wel in hadden kunnen vinden. Dit soort uitspraken van de kant van de christenen aan de ene kant en het organisatorisch opschuiven van de radicale socialisten van het NAS aan de andere kant hadden tot gevolg dat het tussen de vier hoofdstromingen steeds vaker tot samenwerking kwam. Samenwerking tussen de plaatselijke afdelingen of de diverse vakbonden, maar ook samenwerking op het hoogste niveau. In 1921 benaderde de katholieke centrale de beide andere om samen te werken in de afweer van de op handen zijnde verslechteringen van het levenspeil. Geheel in overeenstemming met hun ideologie wilden ze in het overleg ook de werkgevers betrekken. Dit leidde ertoe dat de socialisten minder enthousiast over het idee waren. Tenslotte leidden de voorstellen er wel toe dat de drie stromingen korte tijd samenwerkten in een commissie.

Over de doelen was men het wel eens, maar de middelen om tot die doelen te geraken liepen nog zo uiteen dat de samenwerking weer werd stop gezet.

De ontwikkeling van de ledentallen tussen 1910 en 1930 laat een opvallend verschijnsel zien. Om deze ontwikkeling te analyseren staat ons een statistische techniek ter beschikking die correlatievergelijking heet. In zo'n correlatievergelijking wordt berekend wat de overeenkomst is tussen de schommelingen in de ontwikkeling van twee verschijnselen. De uitkomst van de berekening kan schommelen tussen –1 en +1. Als de uitkomst –1 is, dan betekent dat een compleet tegengesteld zijn van de ontwikkelingen, dus als de ene omhoog gaat, gaat de andere juist naar beneden. Is de uitkomst daarentegen +1 dan komen de schommelingen volledig overeen en wanneer de uitkomst 0 is, dan is sprake van het volledig ontbreken van enige overeenkomst in de ontwikkeling van de twee verschijnselen. De ontwikkelingen van het NVV aan de ene kant en die van CNV en RKV aan de ene andere leveren als uitkomst +0,96 en +0,97 op. Ze gaan dus vrijwel gelijk op en nog sterker is dit tussen CNV en RKV: +0,99. Deze drie vakcentrales vertonen dus ondanks de bestaande ideologische verschillen grote overeenkomst. Tussen NVV en NAS is de overeenkomst daarentegen veel kleiner: +0,71. Het afwijkende karakter van het NAS ten opzichte van de rest van de vakbeweging komt hier treffend naar voren.

De neutrale vakbeweging

Ik heb hiervoor al melding gemaakt van de afnemende invloed van de categorale organisaties. Wat echter nog niet is besproken dat is de ontwikkeling van de liberale of neutrale stroming binnen de Nederlandse vakbeweging. Het aloude *Algemeen Nederlands Werklieden Verbond* (ANWV), de eerste landelijke organisatie waar alle andere uit zijn voortgekomen, was feitelijk al in de negentiende eeuw ten onder gegaan, hoewel het zijn bestaan nog tot 1921 wist te rekken. Naast en als opvolger van het ANWV ontstonden in de loop der jaren andere neutrale vakorganisaties, die vooral kantoorpersoneel en ander 'witte boorden proletariaat' organiseerden.

We hebben er tot nu weinig aandacht aan besteed, maar reeds in 1874 stichtten handelsreizigers een eigen organisatie. De Nederlandsche Handelsreizigers-Vereeniging te Rotterdam stelde zich tot doel om tijdelijk steun te verlenen aan collega's bij ongelukken en onvrijwillige werkloosheid. Ook wilde men de verbroedering van de handelsreizigers

bevorderen en als er genoeg kapitaal in kas zou zijn een weduwefonds op richten. De mannen die lid werden van deze organisatie zijn nou niet bepaald degenen aan wie we denken bij de oprichters van een vakvereniging, maar toch is dat precies wat zij deden. Een zeer bedaagde, maar toch een echte vakvereniging zoals er in die tijd zoveel waren.

In 1981 beschreef Bob Reinalda in zijn proefschrift de verwikkelingen binnen de vakorganisatie van deze beroepsgroep. We zullen deze hier niet allemaal herhalen, maar wel wijzen op het *Nederlandsch Verbond van Neutrale Vakvereenigingen* (NVNV) dat in 1912 op initiatief van een vakbond van handels- en kantoorbedienden werd opgericht. Het NVNV was een liberale, anti-socialistische vakcentrale voor hoger personeel die in 1919 opging in het *Algemeen Nederlands Vakverbond* (ANV).

Hoewel het NVV in 1921 bijna vijfduizend handels- of kantoorbedienden als lid had, sloten de meesten zich toch aan bij het ANV. Het ANV telde in 1921 meer dan vijftigduizend leden, maar dat was ook wel gelijk het hoogtepunt. Tot de Tweede Wereldoorlog werd dit aantal nooit meer behaald. Ook niet door de *Nederlandse Vak Centrale* (NVC) waarin het ANV in 1929 op zijn beurt opging.

Hoofdstuk 6. Voortschrijdende ingroei

Na de periode van oorlog, opstandigheid en restauratie kwamen de arbeidsverhoudingen weer in rustiger vaarwater. Van een afstand bekeken lijkt het alsof de rumoerige jaren 1914-1922 slechts een rimpeling zijn geweest, voor de uiteindelijke grote lijn niet erg belangrijk. Voor ons mag dat zo zijn, voor de tijdgenoten was dat tijdperk natuurlijk zeer ingrijpend. Een oorlog vlak over de grens, de terugkeer van armoede en hongersnood voor een grote groep mensen en tenslotte veel stakingen, muiterijen en overal in Europa opstanden en revoluties. De wereld stond echt in brand, maar toen de brand was geblust hernam de gewone loop der dingen zijn welhaast uitgestippelde pad. De jaren twintig waren voor velen een tijdperk van groei en welvaart, maar dat duurde niet lang. Aan het eind van dit decennium kwam het kapitalisme in zijn grootste economische crisis tot dan terecht. Allerwegen zocht men naar middelen om deze crisis te bestrijden, de gevolgen te verzachten en zo mogelijk te voorkomen

dat zo'n ramp nog eens zou plaats vinden. De vakbeweging kreeg om dit te bereiken een steeds grotere rol in het maatschappelijk leven.

Voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog was al enkele tientallen jaren een proces in gang van afscheid nemen van het klassieke liberalisme. De gedachte dat iedereen het meeste profijt heeft van een situatie waarin eenieder slechts zijn eigen belang najaagt, werd meer en meer als achterhaald beschouwd. Vanaf het midden van de negentiende eeuw bemoeide de overheid zich daarom steeds vaker met de relatie tussen arbeiders en ondernemers. Het al meermalen genoemde kinderwetje van Van Houten betekende een duidelijke ingreep in de vrije onderhandelingen tussen werkgevers en werknemers. Al kwamen de ouders hem vrijwillig aanbieden, dan was het voor de patroon toch verboden om een kind van vier jaar in een werkplaats te werk te stellen.

De oorzaken voor deze verandering waarbij de sociaal-liberalen een grote rol hebben gespeeld, zijn divers. Zuiver morele bezwaren tegen het laten werken van zulke jonge kinderen speelden een rol, maar ook angst voor het ontwaken van de arbeiders dat tot uiting kwam in toenemende stakingsactiviteit, de oprichting van vakverenigingen en gebeurtenissen als de Commune van Parijs. Daar kwam nog bij dat juist in kringen van verlichte burgers het besef doordrong dat de economische ontwikkeling meer was gebaat bij het ontstaan van een groep arbeiders met een zekere mate van scholing, dan bij het uitsluitend voorhanden zijn van ongeletterde paupers.

In dit licht kunnen we de diverse wetten ter bescherming van werklieden zien, maar ook de Onderwijswet en de Woningwet die beide rond het begin van de nieuwe eeuw van kracht werden. Sociaal-liberalen hebben hier zoals gezegd een grote rol in gespeeld. Hun rol werd echter meer en meer overgenomen door de opkomst van verlichte burgers die zich aansloten bij de arbeidersbeweging. Bij de oprichting van de SDAP werd deze door sommigen niet voor niets de *Studenten Dominees en Advocaten Partij* genoemd. De invloed van niet-arbeiders zoals de advocaat Troelstra, was echter niet alleen voorbehouden aan de gematigde vleugel. Ook in de radicale vleugel van SDB en Socialisten Bond blies de burgerij zijn deuntje mee. Het bekendste voorbeeld hiervan is natuurlijk dominee Ferdinand Domela Nieuwenhuis.

Ook vanuit kringen van christelijke politici klonken geluiden dat de overheid moest ingrijpen.

Tevens gingen daar echter stemmen op dat de samenleving beter kon terugkeren naar de situatie van voor de Franse revolutie. Mensen zouden elkaar dan helpen op grond van het organische verband dat een maatschappij volgens hen nu eenmaal is. De staat kon maar beter op de achtergrond blijven. Deze verschillen van inzicht kwamen vooral tot uiting in de schoolkwestie. Is de overheid verantwoordelijk voor het onderwijs of moet ieder in eigen kring zorgen voor onderwijs volgens de eigen levensovertuiging. Een discussie die de Nederlandse samenleving tot op de dag van vandaag heeft bezig gehouden.

Voor de Eerste Wereldoorlog lag een heel pakket regelingen reeds te wachten op uitvoering. Oorlog en opstand versnelden de invoering van een deel van die maatregelen zoals we al hebben gezien. Ook het algemeen kiesrecht dat al langer in de lucht hing, kwam er nu eindelijk. We hebben echter ook gezien dat na de eerste vreugde over het bereikte, strijd moest worden gevoerd om de verbeteringen te behouden.

Groei en verzet

Het kapitalisme ging na de oorlog een fase in van versnelde groei. Deze groei werd gedragen door rationalisatie van het productieproces. Een rationalisatie die voor arbeiders betekende dat ze alle macht over het proces kwijt raakten. Door tijdstudie en lopende band dwongen de ondernemers voor het eerst op een wetenschappelijke manier af dat de arbeiders uitsluitend werkten op de manier die van hogerhand was opgelegd. Arbeiders werden nu echt een aanhangsel van de machine. Het is misschien veelzeggend dat vakbondsleiders, maar ook de Russische leider Lenin die toch beweerde leiding te geven aan de eerste staat waar de arbeiders het voor het zeggen hadden, zich soms ronduit positief uitlieten over het ‘scientific management’.

Wat in de Nederlandse verhoudingen bij de moderne tijd leek te horen, waren pogingen tot medezeggenschap. Vooral de katholieke vakbeweging spoorde hiertoe aan omdat in die kringen werd gedacht dat de klassenstrijd zo kon worden uitgeschakeld. In 1919 kwamen RK vakbonden en ondernemers met het Paasmanifest. Hierin gaven zij richtlijnen voor een structuur die diende om de samenwerking tussen kapitaal en arbeid mogelijk te maken. Een dergelijke structuur met ondernemingsraden en bedrijfsraden heeft enkele jaren gefunctioneerd. Toen de rust op het stakingsfront definitief was weergekeerd, bleek echter hoe broos de geneigdheid van RK ondernemers was om zich aan de afspraken te houden.

Liever dreigden ze met uitsluiting, zoals ook hun niet katholieke collega's deden.

NVV en SDAP kwamen in 1923 overigens eendrachtig met hun eigen versie van voorstellen tot overleg en samenwerking. In dat jaar verscheen het rapport *Bedrijfsorganisatie en medezeggenschap* waarin een regeling werd ontwikkeld om bedrijven geschikt te maken voor socialisatie. Socialisatie hield in het brengen van bedrijven in handen der gemeenschap, dat is dus wel iets heel anders dan het katholieke idee dat bedrijven in handen blijven van de werkgevers met wie prettig dient te worden samen gewerkt. Toen deze plannen het daglicht zagen waren vakbeweging en socialistische partij echter al weer op hun retour, zoals we in het vorige hoofdstuk hebben kunnen lezen..

Wettelijk was in de nadagen van de novemberrevolutie, maar al eerder voorbereid, de Hoge Raad van Arbeid ingesteld. In deze raad kwamen vertegenwoordigers van arbeiders en ondernemers samen met deskundigen (wetenschappers en hoge ambtenaren) op het terrein van de sociale wetgeving. Tachtig procent van de aanbevelingen die de raad tussen 1919 en 1939 deed, werd door de regering opgevolgd. De raad was echter vooral het terrein waarop vertegenwoordigers van de vakcentrales en de werkgeversorganisaties op geregelde basis met elkaar in contact kwamen. Dat was natuurlijk wel mooi, maar de dagelijkse praktijk van de relaties tussen werkgevers en werknemers, tussen bazen en knechten, bleef vaak een keiharde. Ik heb al gewezen op de metaalstaking van 1921 die hard tegen hard werd uitgevochten. Maar dat is in de jaren tussen de twee wereldoorlogen zeker niet het enige grote conflict geweest. In 1923 kondigden de Twentse textielbaronnen eerst een verlenging van de arbeidsduur aan en toen de arbeiders deze weigerden te accepteren, besloten ze tot een loonsverlaging van tien procent. Dit was al de tweede verlaging binnen een jaar en arbeiders en vakbonden wensten deze niet zonder meer te aanvaarden. Op 29 oktober legden de arbeiders van fabriek Kremersmaten het werk neer en daarop sloten de ondernemers volgens hun beruchte Twents stelsel meer dan 22.000 arbeiders uit. De strijd kwam in juni van het volgend jaar, dus na meer dan een half jaar, pas ten einde. De arbeiders verloren grotendeels. Staking en uitsluiting kostten tezamen meer dan drie miljoen arbeidsdagen.

Tijdens acties als deze werkten vakbonden van de verschillende stromingen vaak nauw samen, al gebeurde dat niet altijd zonder tegenstellingen en problemen. De confessionelen waren meestal eerder tot een compromis bereid. Tussen NVV en NAS bestonden echter

grote verschillen, ook al groeide het NAS in organisatorisch opzicht naar het NVV toe. Het NAS bleef te allen tijde met voorsprong de meest tot staken geneigde vakcentrale.

Deze geneigdheid blijkt heel duidelijk uit een berekening die ik heb gemaakt van de relatieve stakingsbereidheid van NAS, NVV, RKWV en CNV. Deze bereidheid geeft de verhouding weer tussen het ledental aan de ene kant en het aandeel in de stakingsactiviteit aan de andere kant. Als beide gelijk zijn, dan levert dat als uitkomst 100 op. Als de uitkomst groter is dan 100, dan houdt dat in dat de vakorganisatie meer bij stakingen betrokken is geweest dan op grond van het ledental zou kunnen worden verwacht. De uitkomsten voor de jaren 1910-1940 zijn niet echt verrassend. Het CNV scoort 68 punten, met andere woorden het CNV was bij heel wat minder stakingen betrokken, dan we zouden mogen verwachten aan de hand van het ledental. Het NVV kwam uit op 87, het RKWV op 88, maar het NAS spande de kroon met 393 punten. Het NAS als relatief kleine organisatie was dus bij vier keer zoveel stakingen betrokken als men misschien zou denken.

Toch was het zeker niet zo dat het NAS slechts optrad als een stakingsmachine. Ook deze organisatie trachtte tegelijk op andere wijze zijn bestaansrecht te bewijzen. De christelijke geschiedschrijver Slotemaker de Bruïne schreef hierover in 1931: “Langzaam-aan ziet men zich genoopt met de zuiver-revolutionaire theorieën te breken en zich ‘moderne’, ja ‘burgerlijke’ middelen eigen te maken.” De vakorganisaties, zelfs de meest radicale, groeiden zo onder druk van de maatschappelijke ontwikkelingen naar elkaar. Wilde men niet geheel aan de zijlijn komen te staan, dan was een zekere mate van meedoen aan het systeem noodzaak.

Stakingen en verzet waren echter niet alleen een zaak van de vakbonden. Weliswaar was tussen 1890 en 1920 het percentage stakingen dat buiten een vakorganisatie om begon, gedaald van vrijwel honderd procent naar ongeveer een derde. In de jaren na 1920 was echter weer sprake van een voortdurende toename van het aantal spontane stakingen naar 55 procent. Blijkbaar waren de gewone leden minder overtuigd van het verdwijnen van de noodzaak om in actie te komen dan de vakbondsleidingen. Deze stakingsbeweging was een voortdurende bron van zorg voor de overheid en daarom wilde de staat ingrijpen.

Eind negentiende eeuw waren reeds Kamers van Arbeid in het leven geroepen, maar dat was nog een vrijblijvende aangelegenheid. Het doel van de Kamers was om te bemiddelen bij

arbeidsconflicten, maar de vrijblijvendheid belemmerde een eventueel succes. In 1924 benoemde de staat regionale rijksbemiddelaars. Dezen moesten door de burgemeesters worden ingelicht als er ergens een arbeidsconflict was waarbij meer dan vijftig arbeiders waren betrokken. De taak van de bemiddelaar was dan om te trachten deze staking of uitsluiting te voorkomen of te helpen beëindigen. Voor De Tribune, de krant van de communisten, was dat aanleiding om deze bemiddelaars 'rijksstakingsbrekers' te noemen. Uit de tussen 1923 en 1940 verschenen jaarverslagen van de Rijksbemiddelaars blijkt dat ze inderdaad vele malen kans hebben gezien om escalatie van een conflict te voorkomen. Zij hebben daarmee zeker bijgedragen aan de daling van het aantal stakingen en uitsluitingen in deze jaren. Bovendien leidde het bestaan van dit instituut ertoe dat de vakbeweging weer iets meer werd geaccepteerd. De bemiddelaars wendden zich bij hun activiteiten immers ook tot de vakbeweging om inlichtingen.

Belangrijker voor het gevoel van erkenning zijn voor de vakbeweging twee andere wetten geweest. Eerst de wet uit 1927 op de Collectieve Arbeidsovereenkomst en ten tweede de wet op het verbindend en onverbindend verklaren van de CAO uit 1937.

In 1918 kondigde de regering aan dat ze met een wetsvoorstel zou komen om de wettelijke status van de CAO vast te leggen. De belangrijkste bepaling uit de wet die uiteindelijk negen jaar later tot stand kwam, was dat een werkgever verplicht werd een afgesloten CAO voor al zijn werknemers te laten gelden. Of ze nou lid van de contracterende vakbond waren of niet. Wat het in 1927 nog niet haalde, was het voorstel dat de overheid een afgesloten CAO voor een gehele bedrijfstak verbindend zou kunnen verklaren. Zelfs werkgevers die voordeel uit deze regeling zouden halen, omdat ze door niet aangesloten collega's op loonkosten zouden kunnen worden beconcurreerd, waren ertegen. Angst voor te grote staatsbemoeienis was in deze hun raadgever. Tien jaar later lagen de kaarten heel anders, maar daarvoor moest eerst de economische crisis van 1929 plaatsvinden.

Deze crisis volgde op een ongekende groeiperiode in de jaren twintig. De economie groeide na 1923 in een tempo dat zelfs in de jaren vijftig en zestig niet zou worden gehaald. Deze groei was voor een belangrijk deel een gevolg van de al genoemd mechanisatie en rationalisatie van de productie. De winsten bereikten eind jaren twintig recordhoogten. Deze economische hausse betekende niet automatisch dat iedereen ervan meeprofiteerde. Armoede bleef een bekend fenomeen; in de ene streek meer dan in de andere. Vooral

mensen zonder werk merkten niet veel van de groei, want de voorzieningen voor deze groep waren feitelijk nog steeds gebaseerd op de wetgeving uit het midden van de negentiende eeuw.

In 1925 brak daarom in de provincies Friesland en Drenthe een massale staking uit. Twintigduizend arbeiders deden mee aan dit verzet tegen de bijna spreekwoordelijke armoede in de werkverschaffing, de landbouw, de bouw en de veenderij. Tijdens deze grote staking werd in diverse gemeenten de staat van beleg afgekondigd. Het NVV was fel tegen de actie gekant. Het NAS daarentegen was uitermate enthousiast, hoewel nog niet zo lang daarvoor in De Arbeid was gewezen op het uitzichtloze van staken in de werkverschaffing.

Deze staking was 'wild' en had een lange voorgeschiedenis. Met kerst 1922 vond een demonstratie in Den Haag plaats van 15.000 werklozen en er hadden in Jipsinghuizen reeds diverse kleine stakingen plaatsgevonden. Soldaten met mitrailleurs en arrestaties brachten uiteindelijk de strijd van 1925 ten einde.

Omdat de economie zich, zoals gezegd, herstelde was de tijd voor offensieve stakingen weer aangebroken. Zo’n staking was die van loodgieters. In 1928 eisten de vakbonden tijdens het CAO-overleg voor alle arbeiders zes volle dagen betaalde vakantie. De patroons in Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Haarlem wezen deze eis af. De leidingen van de metaalbonden van NVV, CNV, RKWV en NAS kwamen toen met een ultimatum. De leden bevestigden dit ultimatum met 85% van de stemmen en omdat de patroons geen concessie deden brak een staking uit. Bij ongeveer 400 patroons in genoemde steden legden ruim zestienhonderd arbeiders het werk neer. Jan Wacht verhaalt in zijn geschiedschrijving van de Rotterdamse afdeling van de ANMB hoe er aanvankelijk wat problemen ontstonden. De stakers verwachtten hogere uitkeringen van de bond en daarom daalde bij sommigen het enthousiasme. Na een bijeenkomst van vertrouwenslieden besloot men huisbezoeken af te leggen bij de twijfelaars. Deze bezoeken hadden tot gevolg dat de staking algemeen bleef en de stakers zich ook heftig teweer stelden tegen kleine baasjes die als onderkruiper optraden.

In de tussentijd deed een van de rijksbemiddelaars bemiddelingspogingen, die tenslotte tot een schikking leidden. Na negentien weken staken hervatten de arbeiders het werk. Van der Houven, de geschiedschrijver van de ANMB, typeerde deze staking als volgt: "Wij kennen uit de geschiedenis van de vakbeweging in ons land geen ander geval, waarin zo langdurig en

met zulk een groot aantal personen hardnekkig gestreden is voor een verlangen, dat vooral van culturele aard en betekenis was."

Daarnaast vond in deze jaren ook een groot aantal stakingen voor loonsverhoging plaats, zoals de strijd die arbeiders van de Maastrichtse zinkwitfabriek voerden voor tien procent loonsverhoging. Zo probeerden arbeiders te profiteren van de ongekend grote economische groei, maar deze was slechts van korte duur. In oktober 1929 stortten de beurskoersen van New York volledig in. Deze gebeurtenis staat in de geschiedschrijving bekend als het begin van de crisis van de jaren dertig. Door de crisis, die in 1932 zijn dieptepunt bereikte, kwamen honderdduizenden arbeiders op straat te staan. Ze werden werkloos en afhankelijk van een schamele uitkering. Om die uitkering te krijgen moesten zij zich soms de meest vernederende controles laten welgevallen. Twee keer per dag een stempel halen, zodat ze niet illegaal konden bijverdienen en controleurs die het huis bezochten, om na te gaan of er niet stiekem toch in weelde werd geleefd. Als weelde werd dan bij voorbeeld het bezit van een tweede paar schoenen of een radio aangemerkt.

De werkverschaffing was daarnaast een poging van de overheid om werklozen, die een uitkering kregen, zich toch nuttig te laten maken. Een uitkering werd toen nog niet als een fundamenteel recht gezien, maar eerder als een gunst. Werklozen werden opgeroepen voor de werkverschaffing en wanneer ze weigerden, kregen ze geen uitkering meer. Het werk dat werd verricht, bestond grotendeels uit zwaar grondwerk, waar eigenlijk geen geld voor was. Het park de Leidse Hout is een voorbeeld van een werk dat door werkverschaffingarbeiders is uitgevoerd. Ook ontginningsprojecten op de Drentse heide zijn op die manier uitgevoerd. Daartoe werden grote groepen werkloze arbeiders naar Drenthe gestuurd. Het maakte niet uit wat voor werk iemand tevoren had gedaan, graven moest hij.

De toename van de ellende die het gevolg van de crisis was, sterkte de socialisten in hun overtuiging dat de samenleving moest worden geordend. De vrijheid van het kapitalisme werd meer nog dan voorheen beschouwd als een strijd van allen tegen allen, waar in ieder geval de zwaksten maar eigenlijk iedereen de dupe van werd. Dit inzicht drong trouwens in breder kring ook door en vooral de econoom Keynes is bekend geworden als iemand die, hoewel geen socialist, het belang inzag van staatsingrijpen. Het werd een breed gedragen inzicht dat de overheid een grotere rol in het economisch leven moest spelen dan negentiende eeuwse liberale economen hadden voorzien. Stiekem keken velen zelfs naar de

Sovjet-Unie met zijn vijfjarenplannen. Welke kritiek men ook op het goddeloze communisme kon hebben, het leek alsof de economische crisis dit zesde deel van de wereld onberoerd liet.

In ons land is vooral de econoom Tinbergen een voorvechter geweest van planning en ordening. Hij is een van de auteurs van Het Plan van de Arbeid dat NVV en SDAP in 1936 publiceerden.

De tijd was in ons land echter nog niet rijp voor uitvoering van dit soort plannen. Terwijl in de Verenigde Staten grote infrastructurele werken werden gestart, bleef het hier bij tamelijk kleine werkverschaffingsprojecten. Ondanks hun ongetwijfeld oprechte compassie met de minder bedeelden bleven de confessionelen in grote lijnen de opvatting huldigen dat alle voorzieningen in eigen kring moesten worden geregeld. Hendrik Colijn, de opvolger van Abraham Kuyper als leider van de antirevolutionairen en in de jaren 1933-1939 regeringsleider, weigerde moderne inzichten te volgen. Hij was de sterke man die enthousiast had meegeholpen bij het bloedig onderdrukken van de Atjehers. Tijdens de crisis was zijn credo ‘aanpassing’ en dat hield vooral in de tering naar de nering zetten.

Toch vonden er wel veranderingen plaats die een verdere opmars van de overheid in het sociale leven betekenden. Op 14 oktober 1935 werd de Wet tot het algemeen verbindend en het onverbindend verklaren van ondernemersovereenkomsten van kracht. Volgens deze wet kreeg de minister het recht om bepaalde overeenkomsten tussen ondernemers, zogeheten kartels, voor een gehele bedrijfstak verbindend te verklaren. Met deze wet konden onderlinge afspraken van ondernemers die waren gemaakt om een bedrijfstak te redden opgelegd worden aan die ondernemers die niet mee wilden doen. Omgekeerd verkreeg de staat nu het recht om afspraken die het algemeen belang zouden kunnen schenden, ongedaan te maken. Twee zaken springen in het oog bij deze wet. Ondernemers hadden zelf om deze wet gevraagd en de vakbeweging werd in de regelgeving betrokken. Volgens artikel 8 moest de minister namelijk eerst een vaste commissie van de Economische Raad horen; in deze commissie zullen ‘vertegenwoordigers van centrale arbeidersorganisaties’ zitting hebben.

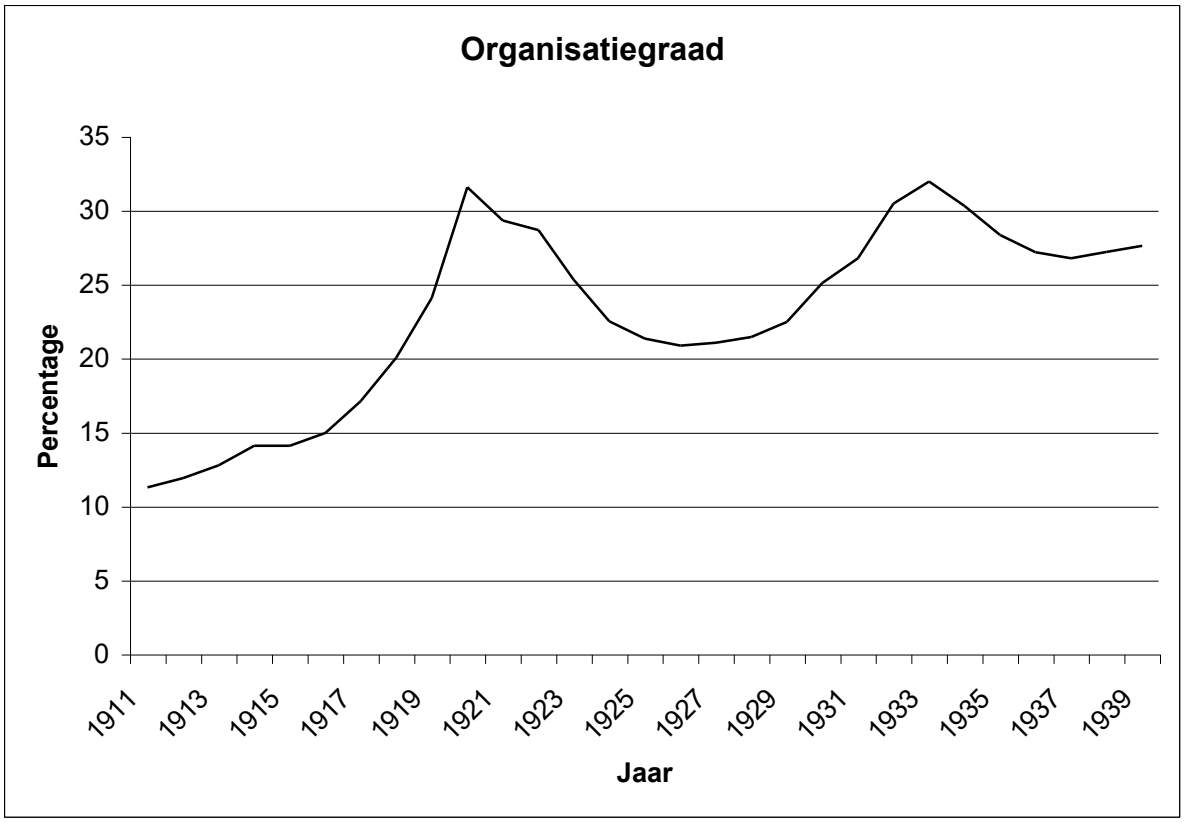
Feitelijk legde de wetgever hier dus vast dat vakbonden zouden worden geraadpleegd op het gebied van bedrijfsbeleid. De wet maakte de weg vrij voor een uitbreiding van de wet op de CAO. Vanaf 1937 kreeg de minister de mogelijkheid om CAO’s al dan niet aan een hele

bedrijfstak op te leggen via een wet die tegenwoordig nog steeds van kracht is.

Macht en invloed van de vakbeweging, althans dat deel dat was betrokken bij allerlei vormen van overleg, bleven dus tijdens de economische crisis van de jaren dertig toenemen. Deze toename kwam overigens ook tot uiting in de groei van het ledental die tussen 1930 en 1940 voor alle vakcentrales tezamen dertig procent bedroeg. Het aantal arbeiders dat onder een CAO viel, daalde in deze periode daarentegen bijna tien procent hoewel het aantal betrokken bedrijven bijna verdrievoudigde.

De invloed van de vakbeweging kreeg in de jaren dertig dus een wettelijke basis en was gestoeld op een groeiende machtsbasis binnen de arbeidersklasse. Overigens was de ontwikkeling van de ledentallen er een van pieken en dalen. Deze kunnen we vooral goed zien als we kijken naar de organisatiegraad, dat is het percentage mensen in loondienst dat lid is van een vakvereniging.

Grafiek 1. Organisatiegraad van de Nederlandse arbeiders, 1911-1940

Grafiek 1 laat op ondubbelzinnige wijze de ontwikkeling van de vakbeweging tussen 1910 en de Tweede Wereldoorlog zien. Eerst een steile groeicurve, gedragen door de werkloosheidsvoorziening en de periode van opstand en revolutie die volgde op de Eerste Wereldoorlog. Het begin van de jaren twintig hebben we gekenschetst als een tijdperk van restauratie toen de eerder behaalde verworvenheden onder druk kwamen te staan. Midden jaren twintig trok de economie weer aan en was het tijd om eisen te stellen; de vakbeweging groeide weer. Deze groei zette door tot 1933, ongetwijfeld weer een gevolg van de werkloosheidsvoorziening. De werkloosheid bleef echter maar stijgen en de vakbeweging verloor weer leden. Deze laatste periode van teruggang is mogelijk ook terug te voeren op het feit dat de bonden geen kans zagen om de verslechteringen tegen te houden. Sterker nog, uit een berekening van de economisch historicus Jan Luiten van Zanden blijkt dat de achteruitgang in loon het sterkst is geweest in die bedrijfstakken waar de organisatiegraad het hoogst was. In zijn eigen woorden: “In het algemeen komt uit deze vergelijking naar voren dat het bestaan van vakbonden en centrale loononderhandelingen, die nauw

gerelateerd waren aan de mate van organisatie, het voor werkgevers waarschijnlijk makkelijker maakten om loonsverlagingen door te drukken. Deze opmerkelijke uitkomst helpt verklaren waarom het stelsel van collectieve loononderhandelingen in de jaren dertig op een groeiende steun kon rekenen van de regering."

Uit onverwachte en wetenschappelijke hoek krijgen de NAS-opvattingen postuum gelijk. De groei van de vakbeweging leidde tot een toenemende acceptatie door werkgevers en overheid. De bonden werden daarop ingeschakeld in het stelsel van arbeidsverhoudingen en de gewone leden betaalden het gelag van het 'scheurpapier'. Dit wil overigens niet zeggen dat geen verzet is gevoerd tegen de diverse verslechteringen. Er hebben grote stakingen plaats gevonden, huurstakingen en een muiterij.

Om met de laatste te beginnen. Uit protest tegen alweer een verlaging van de soldij brak op 4 februari 1933 muiterij uit op het oorlogsschip De Zeven Provinciën bij Sumatra. Nadat het schip bijna een week onder commando van de muiters langs de kust had gevaren, trof een op bevel van de regering afgeworpen bom doel. Het resultaat was dat de muiters zich overgaven en 23 mensen konden worden begraven. Hoewel de actie en het neerslaan ervan plaats vonden in een verre uithoek van het koninkrijk, beheersten deze de gesprekken van de dag in Nederland. Rechts wierp zich op als beschermer van het goddelijk gezag en links was verdeeld. De communisten en andere revolutionairsocialisten verklaarden volmondig dat ze de muiters steunden. De voorzitter van het NAS, Henk Sneevliet, werd tot vijf maanden cel veroordeeld omdat zijn solidariteitsverklaring met de muiters als opruiing werd gezien. Vanuit SDAP en NVV klonken veel voorzichtiger stemmen. Aanvankelijk kwamen diverse steunbetuigingen uit sociaal-democratische kring maar uiteindelijk kwam men tot de slotsom, zoals verwoord door Albarda: 'de illegale handelingen, door schepelingen van de marine in Nederlandsch-Indië begaan, zijn af te keuren.'

De dertiger jaren zijn ook het decennium van het Jordaanoproer. In juli 1934 werden de toch al lage werkloosheidsuitkeringen met 10 procent verlaagd. In de Jordaan verzamelden zich groepjes werklozen met hun vrouwen en kinderen. Die begonnen straatstenen, dakpannen en bloempotten te gooien naar de politie. De politie schoot met scherp terug en het protest liep volledig uit de hand. Dagenlang werd er fel gevochten, in de Jordaan, en later ook in de Indische Buurt en de Dapperbuurt. Op zondag 8 juli was de orde hersteld. Er waren 5 doden en 56 zwaar gewonden gevallen. De politie had 107 mensen gearresteerd. Ook kwamen

huurstakingen voor zoals in het Rotterdamse Crooswijk. Een uit die tijd overgeleverd liedje luidt:

Opoe betaal de huur
De huisbaas, die kijkt zo zuur
Opoe hangt uit 't zolderraam
gooit de piespot op zijn kaan
Opoe betaal de huur.

Meer op het terrein van de vakbeweging lagen de stakingen die in het decennium voor de oorlog plaatsvonden. Voor de arbeiders die nog wel werk hadden, had de crisis tot gevolg dat de ondernemers voortdurend probeerden om de lonen te verlagen. Daarnaast werd de arbeid goedkoper gemaakt door het doen van diepte-investeringen, waardoor het productieproces verder werd gemechaniseerd en gerationaliseerd. Arbeiders hebben zich in een aantal massale stakingen tevergeefs verzet tegen de verslechteringen. De nederlagen die de werknemers in deze periode leden, werkten moedeloosheid in de hand en het verzet nam af. In de jaren dertig daalde de stakingsactiviteit tot het peil van even voor de eeuwwisseling. Textielarbeiders hebben zich nog wel een aantal malen massaal verzet tegen loonsverlagingen. In Twente was dat in 1931 het geval, in Tilburg in 1935. Het mocht echter niet baten: beide stakingen werden verloren.

De sporadische uitbarstingen van verzet in de textiel en niet te vergeten de werkverschaffing doen aan het algemene beeld van een moedeloze arbeidersklasse wel iets, maar toch slechts weinig af. En kwamen arbeiders dan al eens in verzet, dan vonden ze de vakbeweging over het algemeen niet aan hun zijde. Typerend in deze jaren is dat het NVV soms terughoudender was met het gebruik van het stakingswapen dan de confessionele organisaties. Dat ging zelfs zover dat de katholieke tabakbewerkerbond in 1937 de socialisten tijdens een staking beschuldigde van “arbeidersvijandig” optreden. Dit is toch een heel ander beeld dan het in de geschiedschrijving overheersende beeld van een confessionele vakbeweging die altijd aan de leiband van de werkgevers en geestelijken liep. Ook daar waren blijkbaar veranderingen op til.

Het kon binnen het NVV echter zelfs zover gaan, en Polak had daar in 1906 reeds mee gedreigd, dat men bewust trachtte stakers te dwarsbomen. Op 13 Oktober 1939 bijvoorbeeld gingen in Amsterdam duizend bouwvakkers in staking voor een loonsverhoging. In de woorden van de rijksbemiddelaar: "toen een aantal extremistische elementen het oogenblik gunstig achtten de werkgevers te stellen voor de keus: directe loonsverhooging van f5 per week of anders wordt het werk neergelegd." De enige organisaties die hen steunden waren NAS en NSV. De bonden die een CAO hadden afgesloten, de 'contracterende partijen', deden er alles aan om de stakers weer in het gareel te krijgen. De SDAP-minister Van den Tempel brak de steun van beide organisaties door te dreigen geen zodanig georganiseerde arbeiders meer werklozensteun te verschaffen in het gebied Amsterdam, tevens werden er werkverschaffingarbeiders te werk gesteld als onderkruipers.

Hoofdstuk 7. De centralisatie ten top, 1940-1970

De ontwikkelingen leken voor de sociaal-democratie aan het eind van de dertiger jaren de goede kant op te gaan. De vakbeweging kreeg steeds meer erkenning door de natuurlijke tegenstanders, de ondernemers, als vertegenwoordiger van de factor arbeid. Ook de derde speler op het terrein van de arbeidsverhoudingen, de overheid, was een heel eind op streek in erkenning van de grote vakcentrales. In 1939 kwam bovendien voor het eerst in de geschiedenis zelfs een socialist in de regering en daarmee kregen de arbeiders een vertegenwoordiger in het hart van de politieke macht. De ontwikkeling werd echter onderbroken door de Tweede Wereldoorlog. Nederland raakte in déze oorlog wel rechtstreeks betrokken en het leed dat de bevolking is aangedaan, was daardoor onvergelijkbaar veel groter dan tijdens de vorige wereldoorlog, toen ons land aan de zijlijn stond. Tijdens de oorlog groeide de gedachte dat de vakbeweging in het Nederland van na de oorlog een veel grotere rol moest krijgen. De erkende vakcentrales kwamen, hoe cynisch dit ook klinkt, in die zin als grote winnaars uit de oorlog. Die grote rol kregen ze ook daadwerkelijk in het systeem van arbeidsverhoudingen dat tot 1970 heeft bestaan. Aan deze rol hing echter wel een prijskaartje.

Op 10 mei 1940 stak het Duitse leger de grens met ons land over. Ondanks moedig verzet van Nederlandse soldaten was de overmacht te groot en na het bombardement op Rotterdam capituleerde Nederland. Het land ging vijf duistere jaren tegemoet.

Nederland kreeg net als in de jaren 1914-1918 een oorlogseconomie met grote staatsinvloed. In het begin leek het allemaal nog mee te vallen. Weliswaar vaardigde de bezetter een stakingsverbod uit, maar daar maakten de meeste mensen zich niet erg druk over. Het leven hernam zijn gewone loop, mensen gingen voor zover mogelijk naar hun werk en er gingen stemmen op om zich maar neer te leggen bij de nieuwe orde, want het zag er niet naar uit dat enig land de Duitse opmars zou kunnen stoppen. De sfeer zou echter binnen het jaar geheel omslaan. De Duitse aanval op Engeland werd afgeslagen en dit ontnam de bezetter zijn aureool van onoverwinnelijkheid. De prijzen stegen in een hoog tempo terwijl de lonen waren bevroren. Doordat de economie afgesneden was van de wereldmarkt ontstond voor steeds meer goederen schaarste. Deze schaarste werd bestreden met rantsoenering en een bonnensysteem.

Het aantal werklozen liep ook snel op. Voor hen gingen de autoriteiten met toenemende ijver aan de slag; ze konden zich melden voor werk in Duitsland! In juli 1940 hadden echter reeds bijna zevenduizend van hen dit geweigerd, waarmee ze overigens wel hun uitkering verspeelden. In diezelfde maand ontbood de bezettende macht het voltallige bestuur van het NVV. Dat kreeg te horen dat de nazi Woudenberg de leiding over zou nemen. Protest werd door de NVV-leiding slechts mondjesmaat aangetekend, want men was van mening dat de organisatie in stand moest blijven. De grootste vakcentrale van Nederland werd zonder noemenswaardig protest met een pennenstreek aan de nazi's overgeleverd.

Heel anders ging het met het NAS. Dat werd samen met andere linkse organisaties verboden. De confessionele vakcentrales CNV en RKWV daarentegen mochten vooralsnog blijven voortbestaan. De vijfde grote vakcentrale die Nederland in die dagen telde, de neutrale *Nederlandse Vak Centrale* (NVC), ging voor het jaar om was zonder tegenstribbelen op in het gelijkgeschakelde NVV.

De Nederlanders herkregen langzaam hun moed, omdat ze er geen flauwe notie van hadden met welke barbaarse straffen ze konden worden geconfronteerd. De eerste staking dateert uit de zomer van 1940, toen werkverschaffingarbeiders in Leeuwarden het werk neerlegden. Voorlopig was deze actie een uitzondering, hoewel er aan het eind van het jaar nog andere stakingen plaatsvonden in de werkverschaffing. Inmiddels toonden de Nazi's steeds meer hun antisemitische aard. De vele duizenden Amsterdamse joden kregen te maken met pesterijen en mishandelingen. Toen een patrouille van de Duitsers zich toegang trachtte te verschaffen tot een joodse ijssalon, verdreef de eigenaar hen met ammoniak. De bezetter greep dit aan voor een razzia op 22 en 23 februari, waarbij meer dan vierhonderd mannen werden weggevoerd.

Nadat leden van de illegale communistische partij (CPN) de gemeentearbeiders hadden opgeroepen om uit protest het werk neer te leggen en dit ook -zij het aarzelend- gebeurde, verspreidde de staking zich als een olievlek over de rest van de stad. Ook de CPN was hier niet op voorbereid. Na de eerste aanzet, die inderdaad door CPN-ers was gegeven, onttrok de beweging zich aan iedere controle.

De Duitsers waren aanvankelijk verrast door de massaliteit van de beweging, maar herstelden zich snel. Met grof geweld, waarbij negen doden vielen, werd de staking neergeslagen. Later werden nog eens 18 mensen geëxecuteerd. Het was de Nederlandse bevolking nu duidelijk dat met de bezetters niet viel te spotten en aan de reeks, vol vertrouwen gevoerde, acties kwam vrijwel een einde. Het NVV veroordeelde de februaristaking van 1941 en dat gaf aan dat van het NVV voor de arbeiders niet veel meer viel te verwachten. Ook werd de organisatie genazificeerd. Alleen in Twente werd tegen de veranderingen geprotesteerd en liepen de leden massaal weg. Elders gebeurde dit niet.

CNV en RKWV kwamen in juli 1941 ook onder toezicht van Woudenberg van het gelijkgeschakelde NVV te staan. Bestuurders namen ontslag en veel leden bedankten voor het lidmaatschap. Bij de katholieken gebeurde dat na een herderlijk schrijven van de Nederlandse bisschoppen. Binnen het CNV heerste daarentegen de principiële houding 'Wij zijn *christelijke* vakbeweging of wij zijn *niet*'. Het weigerde het toezicht van Woudenberg te aanvaarden. Het CNV werd daarop door de bezetters als straf opgeheven, maar het bestaan van het RKWV sleepte zich nog een jaar voort. Dat tweederde van de NVV-bestuursleden die nu met toezicht op de katholieke organisatie werden belast al voor de oorlog bij het NVV

werkte, heeft binnen de Nederlandse vakbeweging zeer veel kwaad bloed gezet. Deze bestuursleden werden uiteraard als collaborateurs gezien. Bij de fusie tussen NVV en de katholieken eind jaren zeventig speelde dit oude zeer nog steeds een rol. De werkgeversorganisaties uitten trouwens wel protest tegen de gelijkschakeling van de vakbeweging. Voor straf werden zij door de Duitsers in augustus 1941 opgeheven.

In 1942 maakten de Duitsers tenslotte een eind aan alle nog bestaande illusies over een vrije vakbeweging. De bezetter hief op 1 mei 1942 het NVV op en liet het opgaan in het nationaal-socialistische *Nederlands Arbeids Front* (NAF) naar Duits model. Nu was voor de meeste leden de maat vol. Bij Stork in Hengelo kwam het zelfs tot een korte staking toen NVV-bestuurders het terrein betraden om de gelijkschakeling in het Arbeidsfront te rechtvaardigen. In datzelfde jaar kwam het nog een beperkt aantal malen tot stakingen in Nederland.

Het jaar 1942 is vooral ook van groot belang omdat in dat jaar de Duitse oorlogskansen definitief keerden. De Russen sloegen aan het eind van dat jaar de aanval van de Hitler-legers op Stalingrad af. Voor de mensen in de bezette gebieden was van een komende Duitse nederlaag echter nog niet veel te merken. Economisch ging het steeds slechter, want de Duitsers ondervonden de negatieve gevolgen van de tegenvallende oorlog tegen de Sovjet-Unie. Om deze tegenvaller op te vangen, werd een steeds groter beroep gedaan op de bezette gebieden. Reeds in december 1941 was winterkleding gevorderd voor de Duitse soldaten in Rusland, maar daar zou het niet bij blijven. Metaal, fietsen, meubilair zouden volgen, tot uiteindelijk zelfs de hele Hoogovenfabriek werd ontmanteld en naar Duitsland vervoerd. Voor de bevolking van Nederland bleef steeds minder over.

In 1942 begon ook de massale deporatie van joden. Een deportatie die eindigde met de moord op meer dan honderdduizend Nederlandse joden. Van openlijk verzet hiertegen, zoals tijdens de Februaristaking van 1941, was nu geen sprake meer. Verzet kwam nog wel tot uiting in hulp aan onderduikers, joden en andere door de Duitsers gezochte mensen. Toch zou het nog eenmaal tot massaal verzet komen tegen maatregelen van de bezetter. In 1943 brak een ongekende, spontane staking uit tegen het weer in gevangenschap willen nemen door de Duitsers van de voormalige Nederlandse krijgsgevangenen. Op 29 april brak deze bij Stork uit en ze verbreidde zich snel over Nederland, behalve de provincies Holland en Utrecht. In totaal waren er enkele honderdduizenden arbeiders in staking tot het standrecht

werd afgekondigd. Uiteindelijk gingen de meeste mensen op 3 mei weer aan het werk. De staking heeft geen enkel concreet resultaat opgeleverd, maar wel een psychologisch: de geest kreeg hierdoor een impuls voor verder verzet tegen de Duitse bezetting.

Ondertussen zetten de Duitsers hun plundering van het land voort. Niet alleen goederen werden geroofd, maar ook meer dan 500.000 mannen werden als slaaf naar de Heimat gevoerd. Ze werden in heel Duitsland tewerk gesteld, onder vaak zeer gevaarlijke omstandigheden. De Engelsen en Amerikanen waren er namelijk toe over gegaan om massale bombardementen op steden en industriegebieden uit te voeren. Inmiddels verslechterden de omstandigheden in Nederland. Veel gezinnen waren uit elkaar gerukt door de deportatie van dwangarbeiders en de schaarste aan een flink aantal producten nam toe zonder overigens direct tot hongersnood te leiden. Wel moesten steeds meer producten op de zwarte markt worden gekocht wat inhield, dat de werkelijke prijzen vaak ver boven de officiële lagen. Ondanks de toenemende terreur en de verslechtering van de levensomstandigheden groeide de hoop op een goede afloop. Vanuit het verzet kwamen plannen tot stand hoe de naoorlogse samenleving eruit zou moeten zien.

Visies op de toekomst

In 1943 maakten linkse vakbondsactivisten, waaronder veel communisten, plannen voor de oprichting van een eenheidsvakbeweging. De vooroorlogse verdeeldheid in een handvol vakcentrales moest in hun opvatting na de oorlog niet terugkeren. Omdat alle arbeiders werden geacht dezelfde belangen te hebben, zouden die belangen ook het best kunnen worden gediend in één enkele organisatie. Over de terugkeer van de vroegere NVV-leiding werd in deze kringen uiterst negatief gedacht, het NVV had zich immers tot aan de oprichting van het Arbeidsfront op zijn zachtst gezegd gecompromitteerd. Onder de leiders van de vooroorlogse vakcentrales gingen ook stemmen op om samen te gaan, maar mede onder invloed van een van de directeuren van Heineken, Stikker, sprak kardinaal De Jong zich uit tegen een dergelijk samengaan van de vakbeweging. Toch kwam het wel tot samenwerking en daartoe richtten NVV, RKWV en CNV in 1943 een *Raad van Vakcentralen* (RvV) op. Deze raad stelde zich ten doel de ‘algemene sociaal-economische en sociaalhygiënische belangen van de werknemers te behartigen.’ Voorwaarde voor dit samengaan was een doorsnijden van de band tussen NVV en SDAP. Ger Harmsen en Bob Reinalda merkten in hun studie naar de geschiedenis van de vakbeweging uit 1975 op, dat het NVV nu pas een echte zuil werd naast

de christelijke zuilen. Het NVV had altijd opengestaan voor alle arbeiders, van welke gezindte dan ook. Door de in de RvV aangegane samenwerking werd het echter vrijwel onmogelijk om onder christelijke arbeiders leden te werven; de bestaande verhoudingen werden zogezegd bevroren. Overigens betekende deze samenwerking op hoog niveau niet dat de tegenstellingen nu waren overwonnen. Katholieken mochten nog steeds geen lid van een socialistische organisatie worden en in 1954 werd deze regel zelfs nog eens bevestigd door de bisschoppen.

De bestuurders van de vroegere vakcentrales gingen niet alleen met elkaar, maar ook met de ondernemers een samenwerkingsverbond aan. Op initiatief van dezelfde Stikker, die zich zorgen maakte over een samengaan van NVV en RKWV, werd in hetzelfde jaar 1943 de *Stichting van de Arbeid* opgericht. Deze stichting had onder andere ten doel om in het belang van de bedrijfsvrede duurzaam overleg tussen werkgevers en werknemers te bevorderen. Let wel, deze organisaties, RvV en Stichting, werden feitelijk reeds tijdens de bezetting opgericht met het oog op de naoorlogse situatie.

Voorlopig was het echter nog niet zover. Weliswaar rukten de Russische legers vanuit het oosten op en werden de Duitse en Italiaanse legers in Afrika verslagen, maar in West-Europa leken de Duitsers vooralsnog oppermachtig. Pas in juni 1944 landden de geallieerde legers in Frankrijk en daarna ging het wel hard. Binnen een jaar zou de Tweede Wereldoorlog ten einde komen. Eerst zouden echter nog vele doden te betreuren zijn. Op 17 september lanceerden Amerikanen, Engelsen en Polen een aanval bij Arnhem en Nijmegen om zo in één keer Nederland te bevrijden en door te stoten naar noordwest Duitsland. Om deze actie te ondersteunen gaf de Nederlandse regering in ballingschap opdracht aan de werknemers bij de *Nederlandse Spoorwegen* om het werk te staken. De spoorwegen kwamen stil te liggen, maar de aanval van de geallieerden ook. Slechts Limburg en delen van Brabant waren bevrijd en kwamen onder een militair gezag te staan. Naast het militair gezag kwam de OrdeDienst tot stand die onder leiding van prins Bernhard trachtte ervoor te zogen dat de maatschappelijke rust veilig werd gesteld. Dit werd door de bevolking niet altijd op precies gesteld, wat moge blijken uit enkele bijnamen die het gezag ten deel viel volgens een getuigenis voor de Parlementaire Enquêtecommissie. ‘De WA van den Prins’, ‘O(ranje)-D(ieven)’ en ‘Gestapo van de Prins’ zijn zomaar enkele van de gangbare termen waarmee de OD werd aangeduid. Het mag dan ook niet verbazen dat al snel na de bevrijding van het

zuiden, daar diverse stakingen uitbraken zoals in de mijnen en bij Philips in Eindhoven. Ook roerde de eenheidsvakbeweging zich.

Met een stagnatie in de geallieerde opmars was geen rekening gehouden. De spoorwegstaking van 1944 begon in een met het oog op de voedselvoorziening van west Nederland ongunstige periode, maar in Londen vond men tot het einde toe dat de staking toch moest worden doorgezet. Ook toen in de winter van 1944-45 duidelijk werd dat er honger werd geleden in de grote steden in het westen van het land.

Niet alleen in bezet Nederland, maar ook door de regering, die sinds mei 1940 in Londen was gevestigd, werden plannen gemaakt voor naoorlogs Nederland. In juli 1944 vaardigde ze het *Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen* (BBA) uit. Hierin werden regels opgesteld voor de arbeidsverhoudingen. Zeer belangrijk daarin was de rol van de *Rijksbemiddelaars*. De vooroorlogse rijksbemiddelaars werden nu samengevoegd tot een college met beslissende bevoegdheden op het gebied van lonen en arbeidstijden. Inmiddels naderde de oorlog dan toch zijn einde. In het westen van Nederland werd, zoals gezegd, door delen van de bevolking honger geleden en overleden hierdoor meer dan twintigduizend mensen, terwijl enkele honderden kilometers naar het oosten het Duitse rijk ten onder ging. Op 5 mei 1945 ondertekenden de Duitse strijdkrachten de capitulatie in Nederland en was het tijd om te feesten. De bevrijders werden als helden binnen gehaald en de mensen konden weer vrij ademen.

De naoorlogse onvrede beteugeld.

Na de eerste euforie over de herwonnen vrijheid ontstond al snel onvrede. Onvrede over de voortdurende armoede, onvrede over de geringe straffen voor hoge heren die hadden gecollaboreerd. Een stakingsgolf was het resultaat van deze onvrede. Een van de eerste stakingen brak reeds in september 1944 op de mijn Maurits uit. De mijnwerkers hier legden het werk neer uit kwaadheid over het aanblijven van de functionarissen die in de oorlog een minder frisse rol hadden gespeeld. Zelfs Frans Dohmen, de populaire katholieke vakbondsman, zag geen kans om de mannen weer aan het werk te krijgen. Er restte de directie niet anders dan bakzeil te halen. Deze actie was de aanleiding tot het oprichten van een nieuwe bond, die buiten de bestaande stromingen kwam te staan.

De reeds genoemde activisten die streefden naar een eenheidsvakbeweging zetten deze nog vage organisatie om in de Eenheids Vakcentrale (EVC). De drie vooroorlogse vakcentrales lieten zich met de stakingsgolf niet in. Zij koesterden hun rol in het nieuwe stelsel van arbeidsverhoudingen en wensten deze niet in gevaar te brengen. Ook meenden de bestuurders oprecht dat wederopbouw als eerste op de agenda stond en stakingen het land op de rand van de afgrond zouden brengen. Zelfs in EVC-kringen deed deze opvatting opgeld en in deze periode werden stakingen nog niet van harte gesteund. Binnen de EVC speelden de communisten een vooraanstaande rol. De CPN die door haar verzetsverleden op tamelijk veel sympathie in de samenleving kon bogen (in 1946 haalde ze tien procent van de stemmen bij de kamerverkiezingen), hoopte op eventuele deelname aan de regering. Ook voor de EVC leken de kansen op erkenning door overheid en werkgevers in deze periode nog aanwezig en zelfs werd van beide kanten een fusie tussen EVC en NVV overwogen. Het zou er echter niet van komen. De verwevenheid tussen EVC en CPN leidde tot een uittocht van leden. Zoals de Rotterdamse havenarbeider Arie Slaager schreef: “Allengs komt de EVC in duidelijk communistisch vaarwater en dan is het voor mij afgelopen. Ik keer weer naar de Centrale Bond terug”. Een groep radicalere leden vertrok ook, maar dezen stichtten een nieuwe organisatie, het OVB.

Als er op nationaal niveau al enig draagvlak voor erkenning van de EVC had bestaan, dan gooiden de internationale ontwikkelingen roet in het eten. De heersende machten waren het er roerend over eens dat een naoorlogse revolutionaire golf zoals de wereld die in de jaren 1917-1920 had gezien, niet nog eens mocht plaatsvinden. Een van de beleidsmakers van de Verenigde Staten na de oorlog, John Kenneth Galbraith, beschreef deze plannen in zijn economisch testament dat in 1994 verscheen. Consumptiegoederen werden in alle landen gerantsoeneerd terwijl tegelijk de loon- en prijsontwikkeling aan banden werden gelegd. Zo hoopte men te voorkomen dat grote inflatie weer een kans kreeg. Daarnaast verstrekten de Verenigde Staten aan Europa de naar de bedenker genoemde Marshall-hulp. Door deze hulp kwamen gigantische bijdragen de oceaan over die van groot belang zijn geweest bij de wederopbouw van ‘de oude wereld’. Mede hierdoor was het mogelijk dat Nederland al in 1950 economisch weer op het peil van voor de oorlog stond.

De genoemde inkomenspolitiek en hulp gingen hand in hand met een repressiepolitiek die werd versterkt door de groeiende afstand tussen de Sovjet-Unie en het Westen. Al vrij snel

na de overwinning op Duitsland viel het monsterverbond namelijk uiteen en keerden de partijen zich weer openlijk tegen elkaar. Alles en iedereen in het westen die zich verzette, werd beschouwd als handlanger van Moskou. De gevolgen konden groot zijn voor deze mensen. Ze werden soms zelfs brodeloos gemaakt, maar het duidelijkst komt deze politiek tot uiting in het verbond dat de vakbeweging aanging met de behoudende krachten. Het bestuur van het NVV ging zelfs zover dat het samenwerkte met de inlichtingendienst om radicale krachten in toom te houden.

Drie factoren werkten zo samen om een radicale vakbeweging de wind uit de zeilen te nemen. Deze waren: repressie, economisch herstel en het optreden van de communisten. Toen in 1950 de economie was hersteld, speelden ook NVV, KAB en CNV weer dezelfde rol als voor de oorlog. Met dit verschil dat ze een grotere invloed kregen op de arbeidsverhoudingen.

De geleide loonpolitiek

In oktober 1945 kwam de regering met het nieuwe Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen, een voortzetting van het BBA uit 1944. In het BBA werden nogmaals de verregaande bevoegdheden van het College van Rijksbemiddelaars (CvR) vast gelegd. In feite werd voor de komende twintig jaar bepaald hoe de ontwikkeling van de lonen zou plaats vinden. Het CvR kreeg beslissingsmacht over alle lonen en andere arbeidsvoorwaarden, zij het dat de minister toezicht hield op het college. Een belangrijke nieuwe regel was artikel 19, waarin de bepaling stond dat het college het advies in diende te winnen van de Stichting van de Arbeid. Het regeringsorgaan CvR mocht dus pas beslissingen nemen nadat het aan de werkgeversorganisaties en de vakbonden had gevraagd wat deze ervan vonden. Hiermee ontstond het verschil tussen erkende en niet-erkende vakbeweging, want organisaties zoals EVC en OVB zaten niet in de Stichting en werden dus ook niet om advies gevraagd.

Het is heel begrijpelijk dat de nieuwe rol voor de vakbeweging door velen als een bekroning werd gezien. Een bekroning voor het gedurende tientallen jaren vragen om en streven naar erkenning. De factor arbeid kreeg nu eindelijk via zijn vertegenwoordigende organen zijn rechtmatige plaats onder de zon. In 1950 kwamen daar nog twee wettelijke regelingen bij die dat beeld versterkten. Eerst de Wet op de Bedrijfsorganisaties. Door deze wet kwam de

Sociaal-Economische Raad (SER) tot stand, die de regering moest adviseren op een breed gebied van zaken op sociaal en economisch terrein. De SER bestond en bestaat uit 45 leden: 15 ondernemers, 15 door de regering aangestelde onafhankelijke deskundigen (de Kroonleden) en 15 vertegenwoordigers van de erkende vakcentrales. Het denken in bedrijfsschappen leidde er toe dat binnen de centrales een beweging ontstond om de vakbeweging ook volgens bedrijfschap te organiseren. Dergelijke gedachten bestonden binnen de vakbeweging al enkele tientallen jaren omdat er zeer vaak sprake was geweest van grensgeschillen tussen de bonden. Hoorde een beroep tot de landbouw of tot de industrie, zijn loodgieters bouwvakkers of metaalarbeiders? Reeds in 1946 kwamen de drie vakcentrales met een gezamenlijk rapport waarin voorstellen werden gedaan om de vakbeweging te organiseren in vijftien bedrijfsgroepen. Het gevolg was een reorganisatie waarbij diverse beroepsgroepen samen gingen in een enkele organisatie. Een goed voorbeeld hiervan laat de geschiedenis van de transportorganisatie zien. In 1951 ging de *Centrale Bond van Spoor-, Tram, ATO- en Van Gend en Loospersoneel* samen met de *Nederlandsche Vereeniging van Spoor- en Tramwegpersoneel* en de *Algemeene Bond van Spoorwegpersoneel* in de *Nederlandse Vereniging van Vervoerspersoneel*. Vijf jaar later sloot de *Centrale Bond van Werknemers in het Transportbedrijf* zich eveneens aan en ontstond de *Nederlandse Bond van Vervoerspersoneel* (NBV). Iedereen die iets met vervoer te maken had of een voertuig bestuurde kon nu lid worden van een en dezelfde organisatie, de NBV. Dit gebeurde binnen het NVV, maar bij de andere centrales deed zich dezelfde ontwikkeling voor.

De tweede belangrijke wet uit 1950 op het gebied van arbeidsverhoudingen was de Wet op de Ondernemingsraden. Deze wet leverde slechts een zeer slap aftreksel van de gedachten over socialisatie die al tientallen jaren in de vakbeweging leefden. De bonden waren er echter toch heel blij mee, ze zagen de wet als een eerste stap.

In de tijd waarin wij leven wordt vaak nogal neerbuigend gedaan over links dat denkt dat de samenleving ‘maakbaar’ is, terwijl daartegenover de rechtse aanhangers van het liberalisme staan die inzien dat de hele samenleving beter af zou zij als iedereen zijn eigen belang nastreeft. De jaren vijftig laten echter zien dat in die tijd ook christen-democraten en liberalen er heilig van overtuigd waren dat de samenleving maakbaar is. In ieder geval voor wat betreft het deel dat het leven van de arbeiders betrof. De geleide loonpolitiek is daar een

zeer goed voorbeeld van. Van hogerhand werd jaarlijks bepaald hoe veel de lonen mochten stijgen en de regering deed er alles aan om te zorgen dat de loonstijging het door haar vastgestelde percentage niet zou overstijgen.

Naarmate de economie groeide ontstond echter druk op de lonen, die door de overheid niet in de hand kon worden gehouden. De groei vergrootte de vraag naar arbeiders, maar aan die vraag kon niet goed worden voldaan. Aanvankelijk bestond er angst dat het land te vol zou zijn en stimuleerde de regering de emigratie van honderdduizenden Nederlanders, maar binnen enkele jaren bleek Nederland niet vol te zijn, maar juist leeg. Er was in het bedrijfsleven grote vraag naar arbeiders, maar waar moesten die vandaan komen?

Een van de oplossingen was het aantrekken van mensen uit andere landen. In de jaren vijftig kwamen zo de eerste gastarbeiders naar ons land, maar bij lange na niet in voldoende mate.

Hoewel het door de regels op het gebied van ontslag geven en nemen niet gemakkelijk was, probeerden ondernemers in deze situatie toch om arbeiders weg te lokken met hoger loon en gingen arbeiders daar soms graag op in. Die hogere lonen moesten dan wel onofficieel (zwart) worden betaald, want volgens de regels van het BBA mochten de lonen slechts stijgen met het percentage dat de regering voorschreef. De Rijksbemiddelaars en de regering begrepen natuurlijk ook wel dat er iets moest gebeuren, maar de diverse loonrondes die werden toegestaan, waren niet afdoende.

De lage lonen hielden de hele economie in hun greep. Ze veroorzaakten onder andere dat Nederland een achterstand opliep op technisch terrein. Waarom zou een ondernemer immers de moeite nemen om te investeren in moderne machines als de lonen toch laag waren? Op diverse plaatsen kwamen de arbeiders echter in beweging om hoger loon te bedingen. In de grensstreken was het nog mogelijk om naar België of Duitsland uit te wijken, maar de rest van het land kende deze optie natuurlijk niet. Zij moesten aan de baas gewoon om meer loon vragen, ook al mocht hij dat niet geven. Dat vragen of eisen gebeurde steeds meer, soms ondersteund door een staking zoals in 1955.

Op 31 maart brak een conflict uit bij de Gemeente Amsterdam en legden meer dan vierduizend mensen het werk neer voor loonsverhoging. De kwestie speelde al langer. Nadat over en weer voorstellen om tot een vergelijk te komen waren gedaan en hierover, tevergeefs, was overlegd, kwam de regering op 15 maart met een laatste compromisvoorstel.

Dit voorstel werd door drie van de vier bonden afgewezen. De Rooms-katholieke ARKA verklaarde dat het voor ambtenaren heersende stakingsverbod wel eens niet meer moreel houdbaar zou kunnen blijken. De erkende vakbeweging haalde hiermee de geest zogezegd uit de fles en in die atmosfeer was het voor de EVC op een vergadering van het trampersoneel eenvoudig met een voorstel te komen tot 24-uursstaking. Deze staking brak vrijwel direct na de vergadering uit en vond ook bij het niet-rijdend personeel grote weerklank. In de loop van die eerste dag sloten ook honderden arbeiders van de waterleiding, de reiniging, de gemeentelijke haven- en handelsinrichtingen en stratenmakers zich aan.

De staking werd bestreden door de officiële vakbeweging. Zo trachtte het NVV bij de remise Havenstraat zijn leden van de stakers af te scheiden, " De NVV-functionarissen lopen langs de rijen stakers en roepen: 'NVV-ers, uittreden!!!' Er trad....niemand uit.....".

De staking kwam ten einde toen werd beloofd, dat de eisen opnieuw in het Georganiseerd Overleg aan de orde zouden komen. De rancunemaatregelen (62 ontslagen) werden nog wel beantwoord met een korte staking bij Publieke Werken, maar pas in 1985, dus dertig jaar later, volgde eerherstel voor de oneervol ontslagen stakers.

In de vijftiger jaren was ruim tachtig procent van de staking spontaan. Stakers waren in deze periode vrijwel geheel op zichzelf aangewezen. De EVC bestond vrijwel niet meer, het OVB speelde slechts lokaal een rol van betekenis en de erkende vakbeweging weigerde categorisch om arbeiders te steunen die in verzet kwamen. De enkele keren dat een erkende vakorganisatie een staking uitriep, was als de spelregels van de heersende arbeidsverhoudingen door een ondernemer met voeten werden getreden. Zoals bij metaalbedrijf Hensen dat weigerde een ondernemingsraad in te stellen. Aanvallende stakingen die recht deden aan de wens van veel arbeiders op hoger loon voerde de vakbeweging niet. Dit beleid was op den duur echter niet vol te houden. Vakbonden hebben namelijk niet alleen belang bij erkenning door ondernemers en overheid, maar de basis van hun macht wordt uiteindelijk gevormd door de leden. Zonder tevreden leden zijn vakbonden bovendien van minder belang voor de gesprekspartners.

Het systeem doorbroken

De opwaartse druk op de lonen werd door het tekort aan mensen almaar groter en aan het eind van de vijftiger jaren braken stakingen uit die het rigide stelsel van arbeidsverhoudingen aan het wankelen brachten. In 1957 en 1958 kwam de regering met steun van de vakcentrales met een bestedingsbeperking die tot een toename van de werkloosheid leidde en voor veel andere arbeiders een achteruitgang van het reële loon betekende. Deze achteruitgang had een loonbeweging tot gevolg.

In september 1959 legden bijna vijfduizend grafici het werk neer, omdat de uitspraak van het *College van Rijksbemiddelaars* over hun nieuwe CAO te lang op zich liet wachten. De actie, die vooral in Amsterdam plaats vond, kreeg geen enkele steun van de grafische bond.

In 1960 vervolgden andere Nederlandse werknemers hun aanval op de geleide loonpolitiek. In januari van dat jaar staakten de chauffeurs van streekvervoermaatschappijen. Ze streden voor een loonsverhoging, maar de maatschappijen wilden deze alleen geven als ze de verhoging in de tarieven mochten doorberekenen. Overal in het land vonden werkonderbrekingen plaats, maar de erkende bonden keerden zich tegen de acties. Na onderhandelingen tussen regering en busondernemingen (alle dochters van de NS) kwam de loonsverhoging er toch.

De spontane stakingen zorgden ervoor dat de bonden het roer om gooiden. Het eerst kwam dit tot uiting bij de grote bouwvakstaking van 1960. Toch was dit nog niet echt een aanvallende staking want, er werd ‘slechts’ strijd gevoerd voor uitvoering van een gemaakte afspraak. De bonden waren met de ondernemers een loonsverhoging overeengekomen, maar dezen weigerden de CAO te tekenen als ze de verhoging niet in de aanneemsom mochten doorberekenen. Dat mocht niet van de regering, maar de landsbestuurders durfden de loonsverhoging niet dwingend op te leggen. De bouwvakkers moesten toen voor de regering de kastanjes uit het vuur halen. Na twee weken staken door 40.000 bouwvakkers onder leiding van de drie erkende bonden, tekenden de aannemers alsnog.

In 1961 staakten zesduizend havenarbeiders, vooral in Amsterdam, tevergeefs voor een loonsverhoging. Zo vonden her en der acties plaats, die de erkende bonden onder druk zetten. In november staakte zelfs het omroeppersoneel voor loonsverhoging, onder leiding van een actiegroep, maar het mocht niet baten. In 1962 leek de stakingsbeweging, omdat er

zo weinig werd bereikt, weer helemaal in te zakken, maar in het volgende jaar barstte de bom definitief.

Er vond een weken durende beweging plaats om de heersende loonstop te doorbreken. Op 1 juli had de KAB, in reactie op de ontwikkeling waarbij zwarte lonen werden uitbetaald en mensen aan het werk gingen bij koppelbazen, gesteld dat de lonen omhoog moesten. De arbeiders wachtten het overleg tussen bonden, werkgevers en politiek echter niet af. Vanaf 14 augustus begonnen de werfarbeiders van de ADM in Amsterdam uit onvrede over het feit dat arbeiders bij koppelbazen meer verdienden dan het vaste personeel een staking, die in het hele land navolging kreeg. Er waren overal actievergaderingen. De ondernemers deden daarop toezeggingen over een einde van het koppelbazenprobleem, maar dreigden de stakers ook met ontslag. Op 9 september gingen ADM en NDSM in Amsterdam reeds overstag en zegden illegale loonsverhogingen toe. Dit kwam die bedrijven op een civielrechtelijke rechtszaak te staan, aangespannen door de Metaalbond van de werkgevers, maar ook op een strafzaak, want ze hadden de wet overtreden.

Ook in andere bedrijfstakken (bouw, havens, grafici) kwamen mensen in beweging en uiteindelijk werd in de *Stichting van de Arbeid* een loonsverhoging overeengekomen. Op 7 november ging de regering met deze afspraak akkoord en gaf daarmee in feite de centrale loonpolitiek de doodsteek. De afkalving was trouwens al begonnen in 1959 met de invoering van loondifferentiatie per bedrijfstak.

De stakingen van 1960 en 1963, die een eind maakten aan de geleide loonpolitiek, leidden tot loonexplosies. Economisch was het duurder worden van de arbeid minder nadelig dan misschien lijkt. Dit dwong de Nederlandse ondernemers immers tot een inhaalmanoeuvre. In versneld tempo werd het productieapparaat vervangen door moderne machines. De productiviteit werd zo verhoogd, waardoor er minder arbeiders nodig waren. Voor werknemers die hun baan kwijtraakten, was deze economisch gezien gunstige ontwikkeling overigens minder prettig.

Inmiddels stegen de lonen met sprongen en in 1966 waren ze verdubbeld ten opzichte van 1960, terwijl de prijzen slechts met een kwart waren gestegen. De arbeiders, die slechts mondjesmaat hadden gedeeld in de groei van de jaren vijftig, traden nu de welvaartstaat binnen. Ook andere ontwikkelingen laten dit zien. De werkweek werd verkort van 48 naar 45

uur en in 1965 kwamen diverse sociale wetten tot stand, waardoor mensen verzekerd werden van een ‘sociaal minimum’. Vanaf 1966 werd ook het zogenaamde ‘vakbondstientje’ een normale afspraak in CAO’s. Dit tientje, dat na enkele tijd natuurlijk veel hoger werd dan tien gulden, was een bijdrage van ondernemers aan de vakbondskas. Op het eerste gezicht een eigenaardige verworvenheid, maar een die eens te meer laat zien hoe belangrijk een goede vakbeweging was in de ogen van veel werkgevers.

Het was echter niet alles goud wat er blonk. In de jaren tot 1965 daalde het aantal werklozen nog, maar door de uitstoot van dure arbeid steeg het weer. Deze stijging zou aanhouden tot midden jaren tachtig. De nieuwe werkloosheid was een gevolg van het feit dat het kapitaal zich terugtrok uit arbeidsintensieve sectoren en het nagenoeg verdwijnen van hele bedrijfstakken. Het waren de beginjaren van de neergaande lange golf in de economie. Een neergang, die door het opeisen van een groter deel van de economische koek door de arbeiders blijkt te zijn versterkt. Het begin van de economische neergang werd daarnaast begeleid door een politieke en culturele crisis. De jaren zestig zagen het begin van de seksuele revolutie, studentenrevoltes en massale protesten tegen de inmenging van westerse landen in de Derde Wereld, zoals de oorlog in Vietnam. Dit alles ging aan de vakbeweging als het ware voorbij.

Daarnaast leek het of de werknemers hun kansen bleven ruiken. Ze gingen door met op gezette tijden massaal het werk neer te leggen. Een goed voorbeeld daarvan is de bouwvakstaking uit 1966. Op maandagmorgen 13 juni werden op bouwwerken in Amsterdam door CPN-ers pamfletten uitgedeeld met de oproep voor een demonstratie. Wat was er aan de hand? Die dag zou worden begonnen met de verzilvering van vakantiebonnen, maar voor het eerst zouden de niet-georganiseerden twee procent administratiekosten moeten betalen. De uitbetaling zou 's avonds beginnen in een door de vakbonden gehuurde zaal aan hetzelfde plantsoen. De CPN had de mensen dus al vanzelf op de been. Zes- tot zevenhonderd bouwvakkers waren samengestroomd en de onvrede onder de voor het merendeel ongeorganiseerden ontlaadde zich al snel in schermutselingen met de aanwezige politieagenten. In de tussentijd was het bij de uitbetaling zelf ook tot vechtpartijen gekomen tussen arbeiders en vakbondsmensen. Amsterdam stond op zijn kop. De volgende ochtend stroomden duizenden bouwvakkers samen op het Jonas Daniël Meijerplein. Ze protesteerden tegen de 2% inhouding en tegen het politieoptreden van de vorige avond. Tot

laat in de avond bleef het onrustig in de stad. De CPN distantieerde zich van de rellen en was opgelucht toen de Amsterdammers weer aan het werk gingen.

Duidelijk was hier sprake van een 'wilde' staking, die zich bovendien meer tegen de vakbonden keerde dan tegen de ondernemers. Dergelijke stakingen zijn er vele geweest in de jaren tussen 1945 en 1970. De erkende bonden, waarvan de KAB in 1964 van naam was veranderd in *Nederlands Katholiek Vakverbond* (NKV), bleven vasthouden aan het overleg op hoog niveau met ondernemers en regering, maar het contact met de basis bleef erg wankel. Toen in 1951 een staking van bouwvakkers op het terrein van de Hoogovens uitbrak, constateerde een agent van de Binnenlandse Veiligheids Dienst (BVD) die daar een rapport over schreef, dat het niet vreemd was dat de arbeiders in staking gingen. Ze stonden immers alleen; de erkende bonden dreven ze als het ware in de handen van de EVC door niet naar de mensen te luisteren. Aldus deze bij de stakers spionerende geheim agent. Het NVV ging in die jaren zelfs zover in het pogen te bewijzen dat de organisatie gezagsgetrouw was en in ieder geval niets van opstandigheid wilde weten, dat werd samengewerkt met de BVD. Vanaf 1956 toen de Russen een inval deden in Hongarije, was het lidmaatschap van het NVV voor communisten zelfs verboden.

Toch begreep men binnen het NVV ook wel dat de wensen van de gewone leden niet straffeloos konden worden genegeerd. Binnen bijvoorbeeld de metaalbond kwam men daarom tot initiatieven die de afstand tussen leiding en leden moest verkleinen, het bedrijvenwerk. Het algemene beeld van de jaren vijftig en zestig kunnen we echter beter illustreren met de uitspraak van een Amsterdamse havenarbeider, zoals die door de socioloog Ter Hoeven in 1963 werd opgetekend: “het grootste gros wil niks van de bond weten. Deze mensen zeggen: de bestuurders roken dure sigaren van mijn centen.”

Een alternatief bestond er voor kritische werknemers echter niet. De EVC was in 1964 stilletjes opgeheven en het OVB bleef niet meer dan een lokaal georiënteerde organisatie. Wel richtten arbeiders steeds vaker een categorale vakorganisatie op uit onvrede met het beleid van de grote jongens. Ook kwamen actiecomités tot stand doordat arbeiders die niet aan de leiband van de bondsbesturen liepen, activiteiten ontplooiden voor verbetering van de arbeidsomstandigheden of tegen bedrijfssluitingen.

Een dergelijke actiecomité speelde een grote rol in 1969 in de Groninger strokarton. In de jaren 1967-1968 werden hier drie fabrieken gesloten, wat reden was tot de oprichting van een actiecomité. In september 1969 stelden de arbeiders van *Union* in Oude Pekela -waar het wel goed ging- looneisen vanaf 25 gulden per week en dat leidde tot een 24-uursstaking op 22 september. De *Algemene Bedrijfsgroepen Centrale* van het NVV wilde niets met de stakingen te maken hebben en een bestuurder verlaagde zich zelfs tot de volgende uitspraak: "Men is in Oude Pekela vrij links georiënteerd en richt zich tegen het industriekapitaal. Het ontwikkelingspeil schijnt daar vrij laag te zijn en het aantal BLO-kinderen vrij hoog." Het NVV kon vervolgens niet anders dan de meneer die deze uitspraak deed overplaatsen. Uiteindelijk eindigde de stakingsbeweging met een compromis.

In de hele kapitalistische wereld nam in deze jaren het arbeidersverzet met sprongen toe. Een verklaring hiervoor kunnen we vinden in het toegenomen zelfvertrouwen van arbeiders, door de in eerdere jaren behaalde overwinningen. Daarnaast speelden de dreigende massaontslagen die, bijvoorbeeld in Nederland in 1967 begonnen, een rol. Deze waren een voorafschaduwing van het teruggrijpen van de macht door het kapitaal. Inmiddels steeg de stakingsactiviteit tot een peil zoals sinds decennia niet meer was voorgekomen.

Het hoogtepunt hier vond plaats in 1970. Nadat eerst de metaalarbeiders in Rotterdam en omgeving in augustus het werk hadden neergelegd gingen ook de havenarbeiders in staking. Aanvankelijk steunde de *Nederlandse Bond van Vervoerspersoneel* (NBV) van het NVV de staking, maar reeds na enkele dagen liet zij de arbeiders in de steek. Op 2 September trokken tienduizend stakers op naar het gebouw van de NBV om deze bond met inachtneming van een minuut stilte symbolisch te begraven. Gedurende een paar weken stond Nederland op zijn kop. De burgemeester van Rotterdam, de PvdA-er Thomassen, zag de hand van Chinese communisten in de staking, er gingen geruchten dat het leger zou ingrijpen en de leider van de PvdA, Joop den Uyl, kwam de stakers vertellen dat het echt gekkenwerk was om 75 gulden per week meer loon te eisen. Toch hielden de havenarbeiders het tot 15 september vol. De staking werd niet gewonnen, maar wel kregen de stakers een door de *Stichting van de Arbeid* beloofde uitkering ineens van vierhonderd gulden. Het hek was nu echt van de dam, want in meer dan honderd bedrijven legden dertig duizend arbeiders het werk neer. Deze beweging ging als een golf over het land en werd bekend onder de naam ‘400-gulden acties’.

De bonden leken hun greep op de arbeiders volledig kwijt en er moest dus iets gebeuren om deze greep terug te krijgen, wilde de vakbeweging haar geloofwaardigheid niet helemaal verliezen.

Hoofdstuk 8. De laatste dertig jaar van de twintigste eeuw

De vakbeweging is ooit ontstaan als een verzameling organisaties die zich ten doel stelden om hun leden te vrijwaren van de financiële ongemakken van ziekten of overlijden, dan wel om strijd te voeren voor een beter dagelijks bestaan. Inmiddels was van dit verleden niet veel meer te merken. De kleine clubjes waren uitgegroeid tot reusachtige instellingen met honderden personeelsleden, eigen onroerend goed en aandelenpakketten. De bestuurders kwamen niet meer onderdanig vragen of deze of gene patroon misschien zo bereidwillig zou willen zijn om hen te woord te staan, maar onderhandelden met de directies van grote concerns en ministers.

Deze positieve ontwikkeling had helaas ook een keerzijde. Het contact met de gewone leden, de mensen die door de bestuurders werden vertegenwoordigd en die de contributies op moesten brengen, ging verloren. De vakbonden waren een deel van het establishment geworden en dreigden de aansluiting kwijt te raken met de ontwikkelingen in de samenleving. In de afgelopen jaren hadden de leden herhaaldelijk op duidelijke wijze te kennen gegeven dat er iets diende te veranderen.

1970 Was niet alleen het jaar waarin de Nederlandse werknemers op niet mis te verstane wijze lieten zien dat ze ontevreden waren over het beleid van overheid, ondernemers en vakbondsleiding. Het was ook het jaar dat het Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen (BBA) volgens welke sinds de oorlog op zeer centralistische wijze de loonontwikkeling werd gecontroleerd, definitief ten grave werd gegraven. Het werd vervangen door de *Wet op de loonvorming*. Hierin stond vooral dat de loonontwikkeling een zaak was van werkgevers en werknemers en de overheid slechts sporadisch zou ingrijpen door middel van een loonmaatregel. Namelijk als de lonen zo buitensporig zouden stijgen dat dit als een

bedreiging voor de nationale economie kon worden gezien. De stakingen in Rotterdam en de daarop volgende 400-gulden acties waren voor de regering aanleiding om al in het eerste jaar dat de loonwet van kracht was zo'n ingreep toe te passen.

De top van de vakbeweging begreep dat als ze weer buitenspel zou blijven staan, de geest van het arbeidersverzet misschien niet meer in de fles terug wilde. Angst voor nieuwe wilde stakingen onder leiding van mensen als de communist Meis of erger nog de maoïsten dwongen de vakbonden om nu zelf het protest te organiseren. Op 15 december kwamen ongeveer een miljoen mensen in actie tegen de loonmaatregel, keurig netjes door NVV en NKV georganiseerd. Zonder resultaat. De loonmaatregel werd gewoon van kracht. Deze nederlaag kon echter niet voorkomen, dat de bonden zich gedurende de jaren die komen gingen radicaler opstelden.

In de eerste drie jaar van de jaren zeventig organiseerden de bonden ieder jaar minstens één grote staking. Bovendien vond in 1972 de eerste bedrijfsbezetting plaats die door een erkende bond werd gesteund. In de jaren dertig had het NVV zich nog verzet tegen dit strijdmiddel dat toen erg populair was in de Verenigde Staten. Bij de bezettingen van Efa Produka in 1950 en Wilton Feijenoord in 1965 was de vakbeweging ook afzijdig gebleven. In 1972 werd de ENKA fabriek in Breda, een onderdeel van het AKZO concern, echter gedurende een week bezet. De bondsleiding had zich al neergelegd bij sluiting, maar kaderleden maakten een draaiboek voor een bezetting en dwongen de bond om te steunen.

In 1971 organiseerde de vakbeweging een grote staking in de bouwsector, in 1972 in de metaal hoewel deze uiteindelijk 'wild' werd gevoerd omdat de rechter een staking verbood en de bond haar vingers er daarom niet aan wilde branden, en in 1973 staakte het personeel van tientallen bedrijven in de industrie.Wat voor de bonden een vaststaand gegeven bleef, was dat de leiding bij acties in handen van de vakbeweging moest liggen. De staking van 1973 werd in de geest van Polak met bijna militaire precisie georganiseerd en het einde kwam voor de stakers volkomen onverwacht. Tijdens de paasdagen konden de mensen via de radio vernemen dat ze na de Pasen weer aan het werk moesten gaan omdat er een akkoord was bereikt. Bij veertien bedrijven staakte het personeel aanvankelijk door en de bestuurders moesten alle registers open trekken om de mensen ervan te overtuigen dat ze weer aan het werk moesten gaan.

Op alle fronten stond de samenleving in deze tijd trouwens onder druk en wilden mensen zich los maken van als knellend ervaren banden. Overal heerste onrust. Het was de tijd van Dolle Mina, de kabouters van de Oranje Vrijstaat volgden Provo op, er vond een groot popfestival plaats in Kralingen waar openlijk drugs werden gebruikt, het verzet tegen de oorlog in Vietnam groeide, er waren volop acties tegen de nog steeds bestaande woningnood en een toenemende deel van de bevolking raakte verontrust over de verontreiniging van het milieu als gevolg van de industrialisatie. Daarin paste het toegenomen verzet van arbeiders in de bedrijven. De bewoners van de kernlanden van het moderne kapitalisme doorbraken de strakke tucht, die hen was opgelegd in de jaren van wederopbouw en industrialisatie. De toegenomen welvaart voor velen zette aan nog meer te willen en zeggenschap over hun leven op te eisen. Zeggenschap, waarvoor in de jaren van staatsdirigisme weinig ruimte was geweest. Ook voelden veel mensen onvrede over het feit dat er weliswaar welvaart voor velen tot stand was gekomen, maar de uiteindelijke macht bij een kleine groep bleef. De voorzitter van het NKV sprak in dit verband over 200 mensen die de macht in Nederland zouden hebben. Jarenlang is deze elite aangeduid met de term ‘de tweehonderd van Mertens’. Voor de vakbeweging was de moeilijkheid echter dat ook haar leiding door veel arbeiders als een onderdeel van de elite werd gezien.

Onder druk van het optreden van de leden waren ook binnen de bonden echter veranderingen op til. Rechtse kranten, politici en diverse ondernemers gaven in deze tijd uiting aan hun vrees voor een radicale vakbeweging. In 1973 vonden niet alleen grote stakingen plaats, maar ook de sociaal-democratische voorman Joop den Uyl kwam in dat jaar aan het hoofd van de regering te staan.

Rechts was bang, maar veel linkse mensen leefden met de hoop in hun harten op een betere, menswaardiger wereld. Binnen het NVV was weer plaats voor vakbondsbestuurders die de maatschappij fundamenteel wilden veranderen. Cees Schelling van de Voedingsbond FNV vond dat de vakbeweging moest ophouden ‘de masseur te zijn van de heersende versleten en vernietigende economie’. Hij vond als voorzitter dat er gewerkt moest worden aan ‘een rechtvaardiger, veiliger en gelukkiger volkshuishouding en wereldorde.’ Dit soort geluiden waren al lang niet meer gehoord binnen de erkende vakbeweging. De grote schrik voor ondernemend en rechts Nederland was echter de leider van de Industriebond NVV, Arie Groenevelt. Deze zeer grote bond kwam in 1974 met een programma onder de naam *Fijn is*

Anders waarin zeer vergaande voorstellen werden gedaan om de samenleving te veranderen. Een kernzin in het programma was: ‘Structuren zijn door mensen gemaakt, dus ook door mensen te veranderen’.

Niet iedereen ging in zijn of haar opvattingen zover als Groenevelt en Schelling, maar de veranderingsgezindheid was onmiskenbaar aanwezig. Deze gezindheid had overigens ook zijn beperkingen, want ze stuitte nogal eens op in ander opzicht zeer ouderwetse opvattingen. Heel duidelijk kwam dit naar voren rond de strijd van vrouwen voor ‘gelijk loon voor gelijke arbeid’. Toen in 1973 de vrouwen van Optilon in Winschoten hiervoor in staking gingen, vonden ze de mannen van de vakbond vierkant tegenover zich.

Alle hoop op een betere en rechtvaardiger samenleving werd echter toch al snel de bodem ingeslagen doordat de economie roet in het eten gooide. Hoewel de daling van de economische lange golf al eind jaren zestig was begonnen, wordt de oliecrisis van 1973, die overal leidde tot forse prijsstijgingen, algemeen gezien als het begin van de neergang. Het wegtrekken van de industrie uit Nederland en andere westerse landen naar zogenaamde lagelonenlanden ging onverminderd door. Bovendien versnelden de bedrijfstakken die wel hier bleven hun mechanisering en automatisering, waardoor voor dezelfde hoeveelheid werk steeds minder mensen nodig waren. Als gevolg van deze ontwikkelingen nam de werkloosheid weer vooroorlogse proporties aan. In 1970 telde Nederland 44.000 werklozen. Dit aantal steeg met sprongen tot meer dan 200.000 in 1976 en meer dan een half miljoen mensen zeven jaar later. Deze werkloosheid stond in nauw verband met de loonkostenstijgingen van de voorafgaande jaren. Zo werden de werknemers gestraft voor hun succesvolle pogingen om een groter deel van de economische koek te krijgen.

Onder deze omstandigheden zette de vakbeweging haar beleid van loonmatiging voort en speelde daarmee de ondernemers in de kaart. De vakbonden deden dit niet zoals direct na de oorlog, door zich afzijdig te houden bij stakingen en andere arbeidersacties, maar door het initiatief te nemen. De grote stakingen van 1973 bijvoorbeeld werden volgens Arie Groenevelt gevoerd als een bijdrage aan de loonmatiging; de beter betaalde werknemers moesten inleveren ten gunste van de slechter betaalden zonder dat de totale loonkosten zouden stijgen. In de komende dertig jaar legde de vakbeweging zich toe op pogingen de werkloosheid te beteugelen. In ruil daarvoor werden ook de lonen beteugeld. In 1982 werd

dit beleid zelfs in een afspraak met de werkgevers vastgelegd, maar voor het zover was werd eerst de totale organisatiestructuur van de vakbeweging omgegooid.

Van tweespalt naar gedeelde eenheid

We hebben al een hele tijd nauwelijks aandacht besteed aan de verschillen tussen de diverse organisaties. Toch waren die verschillen er wel degelijk nog steeds. Dat bleek al vrij snel na de oorlog. In de oorlog waren de drie hoofdstromingen zoals we hebben gezien nader tot elkaar gekomen en kwam zelfs een geregeld overlegorgaan tot stand: de *Raad van Vakcentralen* (RvV).

Socialisten, katholieken en protestanten werkten in de RvV eendrachtig samen aan de wederopbouw van het land. Ruimte voor de nieuwkomer EVC was er niet en de rijen bleven gesloten, hoewel het NVV nog enige tijd probeerde om tot een fusie met de radicale vakcentrale te komen. Onderhuids bleven er natuurlijk spanningen bestaan en van buiten af werd dit vuurtje in 1954 flink opgestookt. De bisschoppen van Nederland kwamen in mei van dat jaar met een herderlijk schrijven (een zogeheten Mandement) over de katholiek in het openbare leven. Kernpunten van het Mandement waren ‘dat het voor een katholiek ongeoorloofd is lid te zijn van socialistische verenigingen, zoals het NVV en de daarbij aangesloten verenigingen, of regelmatig socialistische vergaderingen te bezoeken, regelmatig de socialistische pers te lezen of regelmatig de VARA te beluisteren. Wij handhaven de bepaling, dat de heilige Sacramenten moeten geweigerd worden -en, en als hij zonder bekering sterft, ook de kerkelijke begrafenis- aan de katholiek, van wie bekend is, dat hij lid is van een socialistische vereniging’. De bisschoppen noemden socialisme, onkerkelijkheid, humanisme en materialisme als bedreigingen voor kerk en samenleving. Formeel zou het Mandement, dat feitelijk de bestendiging van een directief uit 1918 was, pas in 1965 worden ingetrokken. In de praktijk trokken veel katholieken zich er overigens niet veel van aan.
Het NVV zegde als reactie de samenwerking in de *Raad van Vakcentralen* op. Zowel KAB als CNV hadden namelijk instemmend gereageerd op het Mandement. Pas in januari 1958 zou de samenwerking tussen NVV, KAB en CNV hersteld worden. Voor het zover was, grendelde het NVV nog wel de weg naar samenwerking met organisaties ter linkerzijde af.
Internationaal gezien zijn de jaren vijftig de tijd van de Koude Oorlog. Deze oorlog gaf uiting aan de strijd tussen kapitalisme en communisme. Bij communisme moeten we ons iets heel anders voorstellen dan het ideaalbeeld dat mensen kunnen hebben van een samenleving

zonder klassenverschillen. Het communisme dat de strijd aanging met de westerse wereld was een geperverteerde vorm van kapitalisme, waarbij de staat een verstikkende macht op het gehele maatschappelijk leven uitoefende. Het ging om een ordinaire strijd tussen Amerika en Rusland, tussen het Westen en het Oostblok.

De verwarring die bestond door het gebruik van de term communisme had een flink aantal arbeiders in het westen en dus ook in Nederland ertoe verleid in Rusland het vaderland van alle arbeiders te zien. Dit was overigens niet zo vreemd als het nu misschien lijkt, want deze gedachte had haar historische wortels in de tijd van de Russische revolutie van 1917. Toen leek het er korte tijd inderdaad op alsof daar in dat verre Rusland de arbeiders de macht hadden gegrepen en aan een betere wereld werkten. Van arbeidersmacht was in de jaren vijftig in de Sovjet-Unie in ieder geval geen enkele sprake meer, maar dat konden veel communisten in het westen maar moeilijk aanvaarden. Zij bleven in Rusland geloven en daarom werden ze als een soort derde colonne gezien die zich bij een militaire inval door de Sovjets aan hun kant zou scharen. Het NVV had zich daarentegen van harte aan de kant van Amerika opgesteld. Toen in 1956 de Sovjets een inval in Hongarije deden, was dat de aanleiding die de leiding nodig had om het lidmaatschap van het NVV voor communisten te verbieden. Dit verbod bleef gelden tot 1971.

Veel sneller herstelde het NVV de samenwerking met de confessionele vakcentrales. Dat moest natuurlijk ook wel, want het overleg in SER en *Stichting van de Arbeid* ging gewoon door. Juist daar vonden de leidingen van de centrales elkaar weer. In 1956 stond de geleide loonpolitiek onder grote druk, maar toen in dat jaar de werkgeversorganisaties vroegen om regeringsingrijpen om de loonstijgingen te beteugelen, vonden zij de bonden tegenover zich. Hadden de werkgevers juist niet jaren lang gezegd dat zij van de onliberale grote macht van de overheid af wilden? Nu de lonen te hard naar hun zin leken te gaan stijgen, klopten ze bij diezelfde overheid aan om hulp. Binnen de gegeven verhoudingen kozen de drie centrales nu toch voor het belang van de leden, waarbij het NVV zich de felste voorstander van een centraal beleid betoonde.

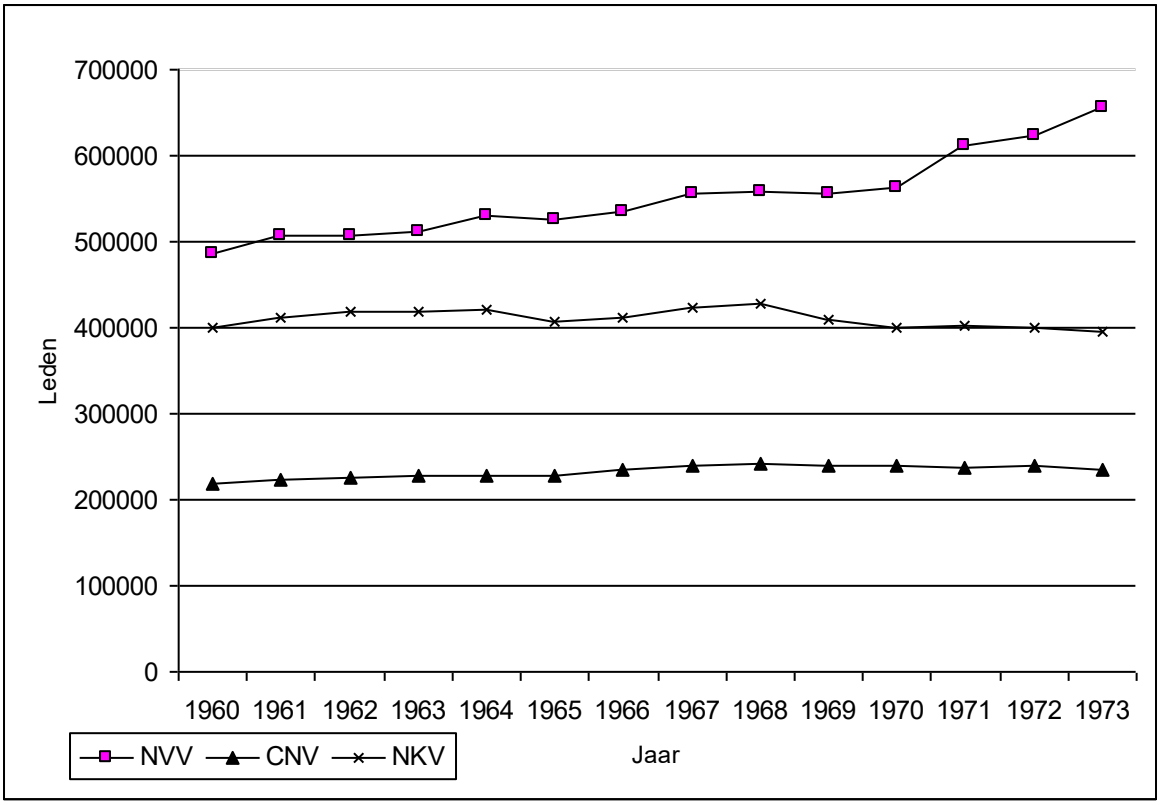
Op de achtergrond waren weer voorzichtig besprekingen begonnen om de samenwerking tussen de vakcentrales opnieuw vorm te geven. In januari 1958 vond deze haar bekroning in het Overlegorgaan. Dit orgaan betekende wel een vrijblijvender samenwerking dan in de RvV het geval was geweest en gaf daarmee uiting aan de nieuwe tijdgeest, waarin minder

centralisme het parool was.
Ondertussen ging de vrijwel permanente reorganisatie van de vakbeweging door. Deze was een gevolg van de bedrijfstakgewijze organisatie van de economie, de PBO, en de toename van de grootschaligheid in het bedrijfsleven. De vakbonden fuseerden tot steeds grotere organisaties; de eigenlijke vakverenigingen verdwenen vrijwel van het toneel. André Kloos, de voorzitter van het NVV, wilde eind jaren zestig de bonden zelfs opheffen. Het NVV zou dan een ongedeeld centrale worden met uiteraard wel afdelingen per sector. Vooral het verzet van de ambtenarenorganisatie ABVA hield dit plan tegen. Als het zou worden doorgevoerd, dreigde de ABVA met uittreden. De situatie bleef daardoor bestaan dat een willekeurige werknemer alleen lid kan worden van een vakbond. Zo'n vakbond is dan op haar beurt lid van de centrale. Een individu kon en kan, want dit is nog steeds het geval, dus geen lid worden van het NVV, hoewel dat in het dagelijks spraakgebruik meestal wel zo wordt gezegd.

De hernieuwde samenwerking tussen de diverse stromingen van de vakbeweging leidde er al in 1963 toe dat NVV en KAB met een gezamenlijk actieprogramma kwamen. Zij pleitten daarin voor een minimumloon en een bedrijfstakgewijze loondifferentiatie. Een jaar later kregen de katholieke arbeiders trouwens pas voor het eerst een echte vakcentrale: het *Nederlands Katholiek Vakverbond* (NKV). Alle voorgangers van het NKV, RKV-RKWV-KAB, waren een soort hybride organisaties geweest, waar ook standsorganisaties deel van uit maakten. Nu kwam daar een eind aan en waren nog slechts vakbonden lid van de katholieke centrale.

Reeds enkele jaren na het ontstaan van het NKV kwamen er plannen om over te gaan tot een verdergaande samenwerking tussen de centrales. Toen al bleek dat het CNV graag wilde samenwerken, maar niet wilde fuseren met de beide andere organisaties. Deze wilden daar juist wel over praten en vanuit NKV-hoek wenste men ook de categorale organisaties te betrekken bij de plannen tot samenwerking. In 1970 werden door een studiecommissie drie modellen op tafel gelegd, waarvan er een feitelijk een volledige fusie inhield. Het CNV wees deze optie uiteraard af, hoewel in eigen kring erkend werd dat dit het meest doelmatige plan was. Het NKV omarmde dit model echter wel, ook al omdat de ontwikkeling van het aantal leden bij het NKV verre van florissant was. De ontkerkelijking van die jaren liet namelijk ook de vakbeweging niet onberoerd.

Grafiek 2. Ontwikkeling ledental NVV, NKV en CNV, 1960-1973

Het NVV profiteerde van de radicalisering, het CNV bleef vrijwel stabiel maar het NKV daalde in ledental. De organisatie was bovendien verdeeld over de vraag met wie men het in zee wilde gaan. Vooral de *Unie van Beambten, Leidinggevend en Hoger Personeel* (Unie BLHP) voelde niet veel voor samengaan met het NVV en al helemaal niet na de stakingen van 1973, toen immers de loonontwikkeling van haar leden onder druk werd gezet in de 'geen procenten maar centen' acties. In 1974 verliet de Unie BLHP het NKV en samen met een aantal andere organisaties vormde zij tenslotte de *MHP, vakcentrale voor middengroepen en hoger personeel* zoals we die tegenwoordig kennen als derde vakcentrale. Een jaar later besloten NVV en NKV om een federatieve samenwerking aan te gaan per 1 januari 1976. Die samenwerking zou dan in een later stadium moeten uitlopen in een volledige fusie.

Deze kwam tot stand op 1 januari 1982 en daarmee hielden NVV en NKV definitief op te staan. De *Federatie Nederlandse Vakbeweging* (FNV) nam hun taak over.

Bij de definitieve totstandkoming van de FNV telde zij meer dan een miljoen leden, het CNV dat zelfstandig verder ging, had er 346.000 en bij de MHP bleef de teller steken op 114.000.

Het samengaan van twee vakcentrales leidde er dus uiteindelijk toe dat er twee centrales uit voortkwamen. In die zin nam de verdeeldheid binnen de vakbeweging door de fusie niet af; aan het eind van de rit bestonden nog steeds drie centrales.

Van alle vakbondsleden die Nederland toen telde was ruim 85 procent aangesloten bij een van deze drie centrales. Hierbij moet overigens wel worden aangemerkt dat het OVB nog steeds bestond, maar ook nog steeds geen cijfers beschikbaar stelde.

Veranderde verhoudingen.

Tijdens het proces dat tot de fusie tussen NVV en NKV leidde, hadden beide organisaties een soort testament geschreven. Dat waren respectievelijk *Vakbeweging en Maatschappij* en *Een visie ter visie*, en beide documenten ademden de geest van de vroege jaren zeventig. Zo lezen we in het NKV-stuk: 'Ekonomisch en maatschappelijk gezien vertoont onze samenleving nog steeds duidelijk de karaktertrekken van het individualistisch georiënteerde kapitalisme. Dit komt vooral tot uiting op het vlak van de eigendomsordening, de inkomens- en de zeggenschapsverhoudingen. Ook in het kultureel-maatschappelijk normenstelsel overheerst het prestatie- en kompetitiebeginsel dat zo kenmerkend is voor het kapitalisme'. De onontkoombare conclusie was natuurlijk dat die structuur moest veranderen en de vakbeweging daar haar steentje toe bij moest dragen.

Toch waren deze uitspraken niet meer dan stuiptrekkingen van een radicale periode die ruim over zijn hoogtepunt heen was. De economische teruggang die al enige tijd aan de gang was, ging gepaard met massaontslagen en snel oplopende werkloosheid, maar was voor de vakbeweging niet een teken dat de maatschappij ingrijpend diende te veranderen. Nee, men trok zich terug in het bastion van strijdvoering voor meer werkgelegenheid binnen de bestaande verhoudingen. Dat bleek al direct bij de presentatie van de uitgangspunten voor een sociaal-economisch beleid op de middellange termijn dat in april 1976 het licht zag. Daarin stond als primaire doelstelling 'volledige en volwaardige werkgelegenheid' genoemd. Deze doelstelling heeft tot de dag van vandaag een stempel gedrukt op het totale vakbondsbeleid. Voor de zoveelste keer was het na korte tijd gedaan met de vakbondsidealen over zeggenschap voor werknemers in de bedrijven. *Mede*zeggenschap in de vorm van ondernemingsraden ontwikkelde zich overigens nog wel verder en kreeg in 1979 een nieuwe wettelijke basis.

De nadruk op behoud van werkgelegenheid wil trouwens niet zeggen dat de vakbeweging zich niet heeft verzet tegen aantastingen van het levenspeil van haar leden. In 1977 bijvoorbeeld staakten onder vakbondsleiding ongeveer 36.000 mensen een tijdlang tegen aantasting van een verworvenheid van werknemers, de automatische prijscompensatie. Deze houdt in dat de lonen automatisch worden aangepast aan eventuele prijsstijgingen en is daarmee een belangrijk instrument om de welvaart in stand te houden. De strijd werd op dat moment gewonnen, maar in later jaren is de compensatie in veel bedrijven toch uit de CAO's verdwenen. Daarnaast zijn er nog diverse andere acties te melden. Acties tegen de loonmaatregel van 1976 en tegen het beleid van de regering met betrekking tot de metaalsector in 1978. De plannen die de regering Van Agt onder de naam Bestek '81 presenteerde, werden warm onthaald met demonstraties. Stakingen tegen de zoveelste loonmaatregel in 1980, acties tegen de nota bene door de sociaal-democraat Den Uyl voorgestelde verlaging van het ziekengeld in 1982, kortingen op de ambtenarensalarissen in 1983, een korting op de uitkeringen in 1984 en tegen de ontmanteling van de *Wet op de Arbeids Ongeschiktheid* (WAO) in 1991.

Een saillant detail bij de stakingen uit 1991 is dat de vakbondsleider, die bij de acties in 1982 en 1984 als woordvoerder van de stakers optrad, Wim Kok, bij de derde actie de minister was die verantwoordelijkheid droeg voor de ontmanteling van de WAO. Overigens is een dergelijke stap niet zo vreemd als op het eerste gezicht misschien lijkt. De socioloog Jonkergouw schreef niet voor niets in 1982 al een vuistdik boek met de niets aan de verbeelding overlatende titel *Vakbondsleiders in Nederland van vijand en indringer tot bondgenoot en steunpilaar*.

Al de acties die de vakbeweging voerde konden niet verbloemen dat tussen de belevingswereld van vakbondsleiding en leden nog steeds een gigantische kloof gaapte. In 1979 legden de havenslepers in Rotterdam het werk neer. Zij hadden de CAO weliswaar aanvaard, maar uiteindelijk bleek de inhoud van het loonzakje toch tegen te vallen en gingen ze in staking. De erkende bonden stelden zich op het standpunt, dat er een geldige CAO was afgesloten en steunden de stakers niet. Een stakingscomité nam toen de leiding over en de poppen waren evenals in 1970 weer aan het dansen. Havenarbeiders in de stukgoed sloten zich na een tijdje ook bij de staking aan, maar na drie weken gingen dezen als verliezers de

poort weer in. Een groepje havenarbeiders maakte na de staking onder de naam *Bertus en de Posters* een grammofoonplaatje waarop ze zongen:

Hé vakbondsbestuurder zit je lekker warm?

Wij niet, wij staan in de kou

Waar blijf je nou?

Je rookt van ons geld een dure sigaar,

Maar ga aan je werk en maak je eens waar,

Doe niet zo raar, maak je eens waar.

Je draaide ons al vele loeren,

Bracht onze contributie naar de hoeren.

Van onze noden heb je geen weet.

Je lapt onze eisen aan je reet,

Ja aan je reet, hé kale neet.

Hé maatje, je maakt het te gek

Vandaag of morgen breken we je nek

Ja je nek, jouw gore nek.

Ondanks de nederlaag van de havenstakers zagen de andere arbeiders in Nederland niet van staken af, want in de laatste maanden van het jaar braken nog tientallen stakingen uit. In 1979 kwamen meer stakingen voor dan in enig ander jaar sinds 1951. Als we 1970 (algemene staking) en 1943 (april-mei stakingen) buiten beschouwing laten, dan was er tot dan in ons land zelfs geen enkel jaar geweest met meer stakers. Deze aantallen zijn een goede aanwijzing voor het feit dat de werknemers de gevolgen van de economische crisis niet gelaten over zich heen lieten komen. Ze vochten terug tegen de aangekondigde verslechteringen als bedrijfssluiting en inkomensdaling. Evenals in 1970 was de vakbeweging

de greep op haar leden echter kwijt en evenals toen begreep men dat er iets moest gebeuren, wilde de zaak niet volledig uit de hand lopen. De hierboven genoemde staking tegen de loonmaatregel van 1980 die vrijwel direct volgde op de spontane stakingen van 1979 is een uiting daarvan.

Binnen de vakbondstop bleef men er echter van overtuigd dat het beleid gericht moest zijn op vergroting van de werkgelegenheid. Loonstijgingen pasten volgens politici en (vakbonds)economen niet in dat beleid en daarvoor maakte de vakbeweging zich dan ook niet sterk. Al helemaal niet toen de nationale economie in een tamelijk zware depressie geraakte. De stakingsgolf van 1979 die van onderop was begonnen doorkruiste het vakbondsbeleid dan ook danig. De bonden hadden in datzelfde jaar namelijk bijna een akkoord bereikt waarin loonmatiging was vastgelegd. Het moest nog even wachten. In 1982 legden de bonden zich in het akkoord van Wassenaar toch nog vast op een beleid van (toegezegde) loonmatiging in ruil voor (een beloofde poging tot uitbreiding van de) werkgelegenheid. Iedere marktkoopman zou een dergelijke ruil afwijzen, maar de vakbeweging niet. Dit beleid waarbij werkgeversorganisaties en vakbonden samen de verantwoordelijkheid droegen voor het beleid zou internationaal faam verwerven onder de naam ‘poldermodel’. Het leidde inderdaad tot een stabilisering en zelfs tot een daling van de lonen. In feite ging de vakbondstop nu akkoord met de ontwikkeling die door de regering in 1980 al was aangezwengeld en waartegen de leden zo massaal te hoop waren gelopen. In 1981 waren de reële lonen ten opzichte van 1979 acht percent gedaald. De loonstijging dreigde echter weer terug te keren en dat werd door regering, ondernemersorganisaties en vakbondsleiders als een gevaarlijke ontwikkeling gezien. De overeenkomst van Wassenaar werd door alle opinieleiders in het land als een belangrijke stap richting herstel van de economie gezien. De lonen daalden in de jaren 1982-1985 met nog eens vier procent, maar daarna stegen ze toch weer. Het peil van 1979 werd gedurende de jaren tachtig echter nooit meer gehaald.

Hoe zat het nu echter met de werkgelegenheid? Het aantal banen groeide in de tachtiger jaren inderdaad met acht procent, maar deze groei was voor een groot deel het resultaat van deeltijdbaantjes van studenten, scholieren en herintredende huisvrouwen. Ondertussen nam de werkloosheid in die periode niet echt af. Bij de daling, die leek op te treden na 1983, dient de kanttekening te worden gemaakt, dat de statistiek vanaf 1986 gunstiger werd voorgesteld,

door een aantal groepen niet-werkenden daarin niet meer op te nemen. Bovendien kwamen veel mensen die voorheen werkloos zouden zijn geworden in de WAO terecht en het aantal mensen met een uitkering krachtens die regeling steeg in de jaren 1982-1990 dan ook met meer dan honderdduizend. Alsof de gezondheid van de bevolking schrikbarend achteruit holde. De stijging van het aantal mensen in de WAO was echter vooral het gevolg van een afspraak tussen werkgevers en bonden om massa-ontslagen te voorkomen. Ze dumpten mensen liever op oneigenlijke gronden in de WAO.

De vakbeweging kreeg de rekening voor dit beleid gepresenteerd. In de hele periode 1980-1985 daalden de ledentallen, hoewel deze daling voor een deel ook het gevolg van de tijdens crisis gebruikelijke daling was. Pas in 1986-1987 was weer sprake van een lichte stijging. Het antwoord dat de vakbondsleiding bedacht op de dreiging van de dalende ledentallen en daarmee van een verlies aan legitimiteit was niet een strijdbaarder houding. Nee, het werd gezocht in toename van de individualisering. Plannen om van de FNV een soort 'sociale ANWB' te maken waren erg populair in die kringen.

In 1987 was er trouwens nog een vakcentrale bij gekomen. In dat jaar werd de *Algemene Vakcentrale* (AVC) opgericht op initiatief van het *Ambtenarencentrum*, een categorale vakorganisatie van ambtenaren, die zich niet wilde aansluiten bij FNV of CNV vanwege hun politieke en christelijke overtuiging. De AVC organiseerde in 1994 110.000 leden, maar ging vier jaar later toch op in de FNV.

In het verdomhoekje

Ondertussen was een internationale aanval op de machtspositie van de werknemers en de vakbeweging ingezet. Het voert te ver om dit op deze plaats uitgebreid te behandelen, maar de namen Reagan en Thatcher zijn in dit verband berucht geworden. Zowel in de Verenigde Staten als Engeland holden de regeringen de positie van de vakbonden uit. Wetten die al tientallen jaren de arbeidsverhoudingen hadden geregeld trok men in en ondernemers lieten zich adviseren door adviesbureaus die precies op de hoogte waren van de zwakke plekken van de vakbeweging. In dezelfde jaren dat de film Ghostbusters over een groep spokenjagers volle zalen trok, sprak men ook van union-busters, die de vakbonden om zeep probeerden te helpen.

In Nederland ging dit allemaal iets bedekter, maar ook hier was sprake van een aanval op de vakbeweging. De door de Shell bij de VVD geparachuteerde Frits Bolkestein en zijn geestverwant Gerrit Zalm zwengelden een discussie aan over de sinds 1937 bestaande algemene verbindend verklaring van CAO's. Beide heren waren groot voorstander van intrekking van deze wet. Dergelijke geluiden zijn sindsdien niet meer uit het politieke debat verdwenen.

In 1993 kwam een parlementaire enquêtecommissie onder voorzitterschap van het PvdA-lid Buurmeijer met aanbevelingen om het ontslagrecht te versoepelen en de ziektewet af te zwakken. Deze aanbevelingen passen in de internationale beweging van de terugtredende overheid. Allerwegen stootte de overheid taken af. Sociale zekerheden werden geprivatiseerd evenals staatsbedrijven. Voorzieningen die de staat enkele tientallen jaren eerder aan zich had getrokken omdat het particuliere kapitaal hierin niet goed kon voorzien, zouden volgens de nieuwe ideologie toch beter in particuliere handen kunnen komen. Deze gedachte was in de jaren tachtig al prominent naar voren gekomen, maar de val van de Berlijnse muur in 1989 versterkte haar nog eens. Vele verworvenheden die werknemers in de jaren zestig en zeventig hadden gekregen en bevochten, kwamen nu bloot te staan aan uitholling. Over de hele wereld namen de verschillen tussen arm en rijk weer toe, terwijl overheden steeds meer macht verloren. Die macht kwam te liggen bij de grote multinationale ondernemingen en de aandelenbeurzen, die in staat bleken om landen hun wil op te leggen. Het kapitaal greep de macht die het voor een deel was kwijt geraakt dubbel en dwars terug.

Dit was uiteraard niet alleen maar een ideologische beweging. De uitholling werd gedragen door de massawerkloosheid, die niet specifiek Nederlands was. En zoals al eerder geconstateerd, in tijden van werkloosheid en economische crisis zetten ondernemers en rechtse politici altijd een aanval in op de macht van vakbonden en werknemers. Toen het kabinet Kok in 1994 aantrad, was een van de eerste maatregelen de afschaffing van de verplichting om advies aan de SER te vragen. Het leek hiermee alsof de oud vakbondsman zijn minachting toonde voor de beweging die hem, de sociaal bewogen Nyenrode-student, groot had gemaakt. Weldra brak binnen het kabinet echter het inzicht door dat het niet wijs was om de vakbeweging monddood te maken, zoals in de Angelsaksische landen was gebeurd. Samenwerking leek beter te passen in de Nederlandse verhoudingen. Overigens

gingen de regeringen wel door met de ontmanteling van de publieke sector. Marktwerking bleef het devies evenals loonmatiging en flexibilisering van de arbeidsverhoudingen.

Werknemers werd massaal aangepraat dat het afgelopen moest zijn met banen voor het leven. De term 'jobhoppen' viel zelfs geregeld, waarbij blijkbaar was vergeten dat enkele decennia eerder jobhoppers voor asociaal werden versleten. Weliswaar heette het toen nog niet zo, maar als begin jaren zestig een bouwvakker of havenarbeider voor een tientje meer naar een andere baas ging, dan werd hem dit niet in dank afgenomen. Nu moest iedereen ineens flexibel zijn en niet op zijn of haar stoel blijven plakken. Het kan verkeren.

De vakcentrale ging erg ver mee in deze nieuwe hype. Zeker toen er in de discussie sprake was van een door internet gedragen 'nieuwe economie'. Door deze economie zou de groei vrijwel onbeperkt worden en crisissen zouden tot het verleden behoren. De globalisering zorgde er daarnaast voor dat de wereld een global village werd, kortom de bomen groeiden tot in de hemel en vrijwel iedereen geloofde dat.

Vreemd was natuurlijk wel, dat tegelijkertijd de sociale zekerheid onder grote druk kwam te staan. Het wekte dan ook geen verbazing dat terwijl de top van de vakbeweging mee ging in de nieuwe ideologie, aan de basis nogal gemord werd. Dit verklaart ook waarom 1995, midden in de euforie, een jaar was met heel veel stakingsactiviteit. Buschauffeurs, politieagenten maar vooral bouwvakkers legden massaal het werk neer. In november 1994 besloot de Bondsraad van de Bouwbond FNV tot het stellen van een hogere looneis dan centraal binnen de FNV was afgesproken. De leden bleken niet meer te geloven in de gedachte dat loon inleveren meer banen oplevert. Voorzitter De Vries moest alle zeilen bijzetten om de achterban van nog hogere looneisen af te houden, want de leden waren het jarenlange inleveren beu. Meer banen had het toch niet opgeleverd. Toen bovendien in februari 1995 bleek dat de bouwondernemers de VUT, een regeling voor vervroegde pensionering, wilden afbouwen was een staking onvermijdelijk. Op 9 maart onderbraken dertigduizend man het werk onder leiding van de bonden (FNV, CNV en Het Zwarte Corps, een bond van heiers). Vijf dagen later begon de staking echt. Deze bouwstaking was samen met de andere acties van dat jaar een doorkruising van het matigingsbeleid en tezamen kostten ze ook nog eens meer dan 800.000 arbeidsdagen.

In dit jaar bleek trouwens ook in breder verband dat het poldermodel tamelijk wankel was. Het overleg dat door de voorzitters van de centrales, 'met de benen op tafel', zoals FNV-voorzitter Lodewijk de Waal eens zei, met de voorzitters van de ondernemersorganisaties werd gevoerd stond erg ver af van de verlangens van de gewone leden. De bonden die lid zijn van de FNV hebben zeer direct te maken met de wensen en eisen van de leden en kaderleden. De bonden floten in 1995 het federatiebestuur van de FNV terug toen dit een compromis had gesloten in de SER. De afstand leiding-leden was gewoon te groot.

Nieuw verzet

De maatschappelijke ontwikkelingen gingen ondertussen door. Ook de spoorwegen kregen te maken met de nieuwe mode onder West-Europese regeringen, die van de verzelfstandiging van overheidsbedrijven. In 1995 was het zover en de doelstellingen van het bedrijf veranderden daarmee ook. Het doel van het staatsspoorwegbedrijf was om een goed spoorwegnet in stand te houden en reizigers en goederen zo goed mogelijk te vervoeren. Na de reorganisatie werd het doel uitsluitend het maken van winst. Het bedrijf werd opgedeeld in een aantal zelfstandige bedrijven onder de paraplu van NS Holding, die allemaal geld moesten verdienen. De een met het vervoeren van goederen, een ander met het vervoeren van passagiers, nummer drie met de beveiliging en nummer vier met het onderhoud van het materieel. Dat deze afzonderlijke doelstellingen een goed treinvervoer voor de klanten, de reizigers, in de weg zouden komen te staan, dat hadden de verzelfstandigingprofeten niet voorzien. Toch is dat wat gebeurde. Hier werd het nog niet zo erg als in Engeland, waar achterstallig onderhoud bij het openbaar vervoer dodelijke ongelukken tot gevolg heeft gehad, maar de service ging wel achteruit. Achterstallig onderhoud leidde tot vertragingen, onrendabele stations werden gesloten en het gevoel van veiligheid onder de passagiers daalde.

Degenen die direct met onvrede onder de reizigers werden geconfronteerd, waren uiteraard de machinisten en nog meer de conducteurs. Zij zagen een bedrijf waar ze van hielden achteruit hollen en kregen ook de kritiek van de klanten te verduren. In de zomer van 2000 bereikte de onvrede bij NS een voorlopig hoogtepunt toen er weer een reorganisatie voor de deur stond, deze keer onder de naam Bestemming Klant, inclusief het zogenaamde Rondje rond de Kerk waarbij een einde zou komen aan de situatie dat het rijdend personeel door het hele land ingezet werd. De bonden waren akkoord, maar onder de leden overheerste een

andere opvatting. De sfeer werd door een conducteur aardig verwoord: ‘Wordt u niet genaaid door uw werkgever, dan doet de FNV het wel. Is het niet voorlangs dan wel achterlangs’.

De acties werden vooral georganiseerd door onafhankelijke, zogeheten Personeels Collectieven, die bestonden uit leden van de verschillende bonden en ongeorganiseerden. In reactie hierop buitelden de bonden over elkaar heen in pogingen hun geschonden blazoen bij de leden op te poetsen. Het eind van het liedje was dat FNV en VVMC, een categorale bond van machinisten en conducteurs, het akkoord opzegden en zo hun handen vrijmaakten om actie te voeren.

Maandenlang was het conflict bij NS voorpaginanieuws. Op 23 april bereiken de onderhandelaars een akkoord....dat vervolgens door een miniem deel van de FNV-achterban wordt weggestemd. Uiteindelijk kwam de minister de werknemers te hulp door te eisen dat NS zich aan de contractueel afgesproken punctualiteit zou houden. Tachtig procent van de treinen diende zonder vertraging te rijden. Dat percentage werd echter niet gehaald en daarom eiste Netelenbos het ontslag van de directie. De commissarissen gingen hier niet op in en traden op 2 januari 2002 af, samen met de directie. De Ondernemingsraad maakte nu een nieuw plan, waarin het rondje rond de kerk niet was opgenomen. Aan het eind van het jaar werd hierover een definitief akkoord bereikt. De overwinning voor de werknemers was hiermee volledig: de directie weg, maar wel een nieuw rooster, opgesteld door de eigen vertegenwoordigers. Ook plannen om van NS een beursgenoteerd bedrijf te maken, zoals die midden jaren negentig op het hoofdkantoor en in Den Haag leefden, waren van de baan.

Werknemers hebben het beleid van het management en de regering dus pootje gehaakt, maar daarbij moesten ze ook weerstand binnen de bonden overwinnen. Tijdens het conflict bleek hoe concurrerende bonden tegen hun zin toch stakingen uit roepen uit angst om leden te verliezen aan de andere bonden. Dit verschijnsel is uitgebreid bestudeerd door Agnes Akkerman. Juist in het jaar dat het conflict bij de NS escaleerde verscheen haar boek hierover.

Inmiddels was dit ook het jaar dat de euforie over de nieuwe economie verdween. In 2000 spatte de zeepbel uit elkaar. Omdat ook beleggers was aangepraat dat de economische groei eindeloos zou zijn, stortten zij zich massaal op de aankoop van aandelen in de Informatie

Technologie (IT). Aandelen van nieuwe bedrijven die nog niets hadden gepresteerd behalve het maken van torenhoge schulden gingen tegen veel te hoge koersen van de hand. Mensen lieten zich zelfs bij duizenden tegelijk verleiden tot het afsluiten van leningen om die aandelen te kunnen kopen. De enkelingen die hiertegen waarschuwden werden als ouderwetse zwartkijkers belachelijk gemaakt. Maar zoals in de zeventiende eeuw de handel in tulpenbollen instortte, zo stortten de aandelenbeurzen ook in. Er bleef niets over van de jubelverhalen. Jonge mensen die enkele jaren eerder nog dagelijks op televisie verschenen als voorbeeld van de ongekende mogelijkheden om in korte tijd miljonair te worden, bleven nu vaak met schulden achter.

Ook de werkloosheid nam weer schrikbarend toe. Eind 1999 toen de beurzen op hun hoogst stonden, waren er 189.000 werklozen. Dit aantal was lager dan het in een kwart eeuw was geweest. Vijf jaar later waren er al weer 485.000 mensen werkloos. Deze groei ging met enorme schokken en dat zorgde voor veel onrust in het land. Alle vertrouwen dat de bevolking in de voorbije periode was aangepraat, verdween als sneeuw voor de zon. In 2002 bleek de onrust zich ook politiek te vertalen in een gevoelige nederlaag voor de regeringspartijen VVD, maar vooral de PvdA. Angst voor terrorisme en een toenemend gevoel van onbehagen over alle veranderingen in de samenleving droegen aan deze politieke aardverschuiving uiteraard ook bij. Dit boek is niet de plaats om de ontwikkelingen in de landspolitiek uitvoerig te beschouwen, maar vanzelfsprekend hebben zij ook grote invloed gehad op de vakbeweging. Met het vertrek van de PvdA uit de regering grepen de liberalen (VVD en D’66) en christen-democraten hun kans om de privatisering door te zetten.

Overigens had de PvdA zich in de jaren dat ze onder Kok samen met de VVD aan het bewind was ook hartstochtelijk achter het privatiseringsbeleid geschaard. Tegen de gevolgen kwam vanuit de achterban van de socialisten echter geregeld protest; iets waar VVD, CDA en D’66 nauwelijks last van hebben gehad. In korte tijd verloor de nieuwe regering echter veel van de sympathie die ze aanvankelijk had gekregen. Zeker toen ze de aanval op diverse sociale zekerheden met volle kracht inzette. De vakbeweging wilde nog steeds de afzwakking van het regeringsbeleid met onderhandelen voor elkaar krijgen hoewel vanuit vooral VVD en D’66 steeds luider geluiden klonken dat de vakbeweging een gepasseerd stadium is. Een referendum over deze voorzichtige aanpak van de FNV won het in 2003 ternauwernood, maar een jaar later niet meer. Groepen activisten binnen de vakbeweging riepen op tot

daadwerkelijk verzet, maar de leiding zag hier geen heil in. Toen tenslotte toch tot actie werd besloten na weer een referendum, hielden de voorzitters van FNV en CNV hun hart vast. Grote stakingen en een massale demonstratie in Rotterdam stelden hen echter gerust en op 2 oktober 2004 demonstreerden ze met 299.998 anderen in de hoofdstad tegen het regeringsbeleid. De vakbeweging was weer helemaal terug.

Hoofdstuk 9. Tien schokkende jaren, 2005-2015

De acties van 2004 brachten de al te kritische stemmen voor even tot zwijgen. De vakbeweging, en laten we niet vergeten dat de drie vakcentrales op dat moment gezamenlijk waren opgetrokken tegen de plannen van het kabinet Balkenende, had laten zien nog actie te kunnen voeren. Niet alleen dat, het was ook duidelijk dat honderdduizenden mensen bereid waren om onder de vlag van de vakcentrales de straat op te gaan. Bij die demonstratie kwamen mannen en vrouwen, ouderen en jongeren, migranten en autochtonen, lachend en zingend samen.

Toch was de vreugde van korte duur. De regering had weliswaar een beetje bakzeil gehaald maar de plannen om de pensioenregeling ingrijpend te wijzigen doken elders weer even hard op. Dat is niet vreemd als we ons realiseren dat de aanval op de bestaande oudedagsvoorziening een agendapunt was van de Europese Unie. Dat kon niet door een paar vakbondsacties worden gepareerd. Zeker niet door een vakbeweging die nog steeds intern verdeeld was. En dan te bedenken dat de grote aanslagen op de sociale zekerheid en werkgelegenheid nog moesten komen. Aan de economische horizon pakten zich namelijk donkere wolken samen, wolken die vrijwel niemand op hun juiste waarde wist te schatten.

De periode dat de vakbeweging kans zag om weer eens grootschalige acties te voeren, was tevens een tijd dat veel bestuurders hier niet goed raad meer mee wisten. In een groot deel van de beweging overheerste namelijk het idee dat de vakbeweging een ‘zaakwaarnemer’ van de leden was. Die hoefden niet veel meer zelf te doen, behalve het automatisch laten overschrijven van de contributie. In dit verband viel de term Sociale ANWB geregeld. Zoals mensen die een auto hebben lid werden van de ANWB om voor hun belangen op te komen

en bij pech de Wegenwacht op pad te sturen, zo was de vakbeweging in die visie ook een lobbygroep en hulpverlener. Het stond er zo mooi in de ledenwerf folder: ‘Heeft ù al een zaakwaarnemer? Lijkt het u geen prettig idee om iemand te hebben die voor uw belangen opkomt? Een persoonlijke zaakwaarnemer? Dat is de FNV. De FNV regelt zaken in de ruimste zin van het woord, zoals cao-zaken, maar ook uw salaris of belastingzaken. Dit doen we al voor ruim 1 miljoen leden.’

Van de woorden waarmee de vroege socialistische vakbeweging de arbeiders opriep om in beweging te komen, was niet veel meer over. Dat de bevrijding van de arbeidersklasse het werk van die klasse zelf moest zijn, daar hadden de bestuurders geen boodschap meer aan. In hun glazen kantoren wilden ze naar eer en geweten de belangen van de werknemers in Nederland behartigen.

Rond de acties van 2004 bleek dat er ook nog andere opvattingen binnen de FNV leefden. Een aantal mannen uit vooral de vanouds actieve havens zorgde ervoor dat er geen schamele optocht over de Rotterdamse Erasmusbrug trok, maar een demonstratie van vele tienduizenden. Op maandag 20 september demonstreerden zij onder werktijd tegen de regeringsplannen. Het is niet overdreven te stellen dat er nogal eens een gat bestond tussen wat de vakbondstop vond en wat er binnen de lagere geledingen leefde. In de aanloop naar de acties kreeg een bestuurder in de haven van Rotterdam van het landelijke bestuur van FNV Bondgenoten zelfs een zwijgplicht opgelegd nadat hij zich op de landelijke radio had uitgesproken voor harde acties. Ook richtte hij met anderen een actiegroep op met de aansprekende naam ‘De maat is vol’ die zich er sterk voor maakte om weer de straat op te gaan en te staken tegen de afbraak van de bestaande pensioenregelingen. Hij heeft achteraf gelijk gekregen want de straten van Amsterdam stroomden inderdaad vol op die legendarische 2 oktober 2004.

Hoe ging het na het museumpleinakkoord verder met de vakbeweging?

De bestuurders die heilig geloofden in het zaakwaarnemerschap van de vakbeweging als hoofddoel deden mee aan de acties, maar waren niet van de ene op de andere dag ervan overtuigd dat de koers anders moest. Ook zij stonden instemmend op het podium van het Amsterdamse Museumplein, maar nadat er een akkoord was bereikt, dachten ze dat het weer *business as usual* kon zijn. Typerend in dit verband is de opmerking van FNV-voorzitter

Lodewijk de Waal in een bouwkeet tijdens de aanloop naar de acties van 2004 toen hij de mensen opriep de FNV te steunen in hun eigen belang. In die vraag kwamen ’s mans beide vaak genoemde eigenschappen, die van regent en die van rebel, treffend tot uitdrukking. De bond is er voor de leden en soms moeten de leden er voor de bond zijn. Toen de acties voorbij waren, verwachtten de bestuurders dus dat ze weer als zaakwaarnemer konden optreden.

Daarmee maakten ze een behoorlijke inschattingsfout, want de leden die zich door de massale acties gesterkt voelden in het idee dat de vakbeweging ook weer aan de basis en op straat actief moest zijn, zagen ruimte voor een koerswijziging. Moest er geen vakbeweging komen waarin de belangen van de leden weer voorop kwamen te staan en de organisatie het polderen vaarwel zou zeggen? Waarin de leden er niet voor de bond en de bond er niet voor de leden is, maar de leden de bond zíjn.

Voor we ons verhaal over dit interne conflict vervolgen, eerst enige aandacht voor het bijzondere jaar 2005. Het was het jaar waarin de FNV vierde dat de oudste rechtsvoorganger, het NVV, een eeuw bestond. In hoofdstuk 3 hebben we over het ontstaan van het NVV kunnen lezen en hoe het op 1 januari 1906 daadwerkelijk werd opgericht. In tegenstelling tot eerdere kroonjaren werd er in 2005 slechts in beperkte mate aandacht geschonken aan de roemruchte geschiedenis. Een website, een bijbehorende brochure en een bijeenkomst in de Beurs van Berlage zijn eigenlijk de enige wapenfeiten geweest bij het eeuwfeest. Het jaar 2005 zal dan ook niet vanwege de uitgebreide festiviteiten in de toekomst herdacht worden. Daar is een andere reden geschikter voor. In mei koos het congres op unanieme voordracht van de Federatieraad voor het eerst in de geschiedenis een vrouw als voorzitter. Na acht jaar vond Lodewijk de Waal het tijd om de voorzittershamer door te geven aan een opvolger en dat werd Agnes Jongerius. De tot historicus opgeleide Jongerius had haar sporen al ruimschoots verdiend in de bond die ze sinds 1987 diende. Nu werd ze voorzitter van de hele organisatie. De discussie over de verhoging van de AOW leeftijd die telkens opnieuw in de politieke arena werd aangezwengeld, de discussie waarin ze in 2004 een grote rol speelde als coördinator van de massale acties, werd uiteindelijk ook haar ondergang als voorzitter. Maar daarvan was in 2005 nog geen sprake. Eerst zou ze in 2009 nog door het blad *Opzij* worden uitgeroepen tot machtigste vrouw van Nederland, een hele eer voor een vakbondsbestuurder.

De crisis doorbreekt alles

De vakbeweging houdt zich bezig met veel zaken, we hebben daarvan talloze voorbeelden gezien in de afgelopen hoofdstukken. Een heel belangrijke is altijd geweest het streven naar een goede beloning voor de Nederlandse werknemers. Het lezen van de opeenvolgende arbeidsvoorwaardennota's waarin de FNV de jaarlijkse loonruimte berekent zou overigens verplichte kost moeten zijn voor al die mensen die de vakbeweging niet meer van deze tijd vinden, of een instituut dat alleen de belangen van grijze, blanke mannen behartigt. In deze nota's spreekt de FNV zich bijvoorbeeld nadrukkelijk uit voor de belangen van jongeren, migranten, vrouwen, flexwerkers, arbeidsgehandicapten en deeltijders. Maar goed, de loonstrijd is een belangrijk deel van het vakbondswerk.

Midden jaren 2000 trok de economie aan en kon de vakbeweging weer steviger looneisen stellen. Zo berekende de FNV in zijn arbeidsvoorwaardennota's voor de jaren 2005, 2006 en 2007 telkens een onderhandelingsruimte van 3% waarbij de looneis opliep van 1,25 via 2 naar 2,5%. De bedrijven hadden weer vlees op de botten en de werknemers moesten daar maar van meeprofiteren. Voor 2008 werd een looneis van 3,5% berekend en die werd als volgt beargumenteerd: 'Het gaat niet slecht met Nederland. De economie doet het goed, de werkloosheid daalt en de mensen hebben weer wat meer in hun portemonnee.'

Vanaf 2007 ontwikkelde zich echter in rap tempo een economische crisis die die van de jaren dertig naar de kroon stak. Iets wat door optimistische economische profeten nog geen tien jaar geleden voor onmogelijk was gehouden. Volgens hen zou de economie, gedragen door internet, onbeperkt blijven groeien, zonder crisissen. Er is al een hele boekenkast vol geschreven over de oorzaken die tot deze crisis hebben geleid, maar de meeste auteurs zijn het erover eens dat een van de belangrijkste oorzaken de te ruime kredietmogelijkheden voor overheid en burgers is geweest.

Hoe ging de vakbeweging om met de nieuwe situatie? Aanvankelijk overheerste nog het gevoel dat de crisis vooral een Amerikaanse zaak was. De ernst van de situatie ontging vrijwel iedereen. Dat veranderde echter in hoog tempo en alle toekomstscenario's moesten worden herschreven. De regering gebruikte de aanzwellende crisis al snel om vergaande bezuinigingen door te drijven. Begin 2009 riepen de drie vakcentrales de leden daarom op naar Den Haag te komen voor een demonstratie tegen dit regeringsbeleid. De demonstratie

trok slechts tweeduizend mensen maar het verschil van inzicht tussen regering Balkenende IV (CDA, PvdA en ChristenUnie) en de vakbeweging was duidelijk. De vakbeweging stelde tegenover de bezuinigingsdrift een Keynesiaans beleid voor van overheidsinvesteringen om de vraag naar producten op peil te houden. In het *Sociaal en Groen Investeringsplan* van 2009 schreven de gezamenlijke vakcentrales bijvoorbeeld dat er juist moet worden geïnvesteerd om de vraaguitval te bestrijden en zo faillissementen en werkloosheid tegen te gaan.

De aanvankelijke optimisten over de crisis kregen ongelijk. Het nationaal inkomen per inwoner daalde, de productiviteit nam af en de werkloosheid nam toe. En al keerden de positieve berichten over het herstel van de economie telkens weer terug, de werkloosheid bleef stijgen en behaalde een hoog en ongewenst peil. In 2008 was volgens het CBS 4,5 van de beroepsbevolking werkloos en dat percentage groeide naar 7,3% ofwel 647.000 mensen in 2013. Vanuit de Keynesiaanse gedachte was de FNV geen pleitbezorger van verdere loonmatiging al was het beleid op dit punt wel voorzichtig. Bij de crisismaatregelen van de FNV werd ook een omstreden wapen uit de jaren 70 te voorschijn gehaald, de loonontwikkeling in centen in plaats van procenten waarover bondsbestuurder Arie Groenevelt in 1973 al zei: ‘Het land in rep en roer, omdat wij iets extra’s aan de matiging wilden doen door de hogere inkomens te laten afremmen ten behoeve van de achtergebleven laagstbetaalden’.

De pensioendiscussie suddert voort

Door de crisis en de oplopende werkloosheid zou men de lopende pensioendiscussie bijna vergeten. Moesten ouderen langer doorwerken om zo de druk op de arbeidsmarkt te verlichten of kan alles bij het oude blijven, dus een pensionering en staatspensioen op 65-jarige leeftijd voor iedereen? In het voorjaar van 2009 gebruikte minister Donner de crisis juist als argument om de AOW-leeftijd naar 67 te verhogen. Bij de bestaande regeling zou de ouderdomsuitkering volgens hem onbetaalbaar worden. De crisis zette immers alle rendementen onder druk en dat kwam bovenop de al langer gevreesde vergrijzing. Mensen leven steeds langer waardoor de werkenden voor steeds meer ouderen de AOW moeten betalen, zo luidt de redenering. Dat de vraag of we dat kunnen geen natuurwet is maar een politieke keus, was binnen regeringskringen aan dovemans oren gericht. FNV-voorzitter Jongerius antwoordde dat doorwerken na 65 een vrijwillige keuze van de ouderen zou

moeten zijn en geen verplichting. Bovendien, zo vroeg zij, wilde de regering de door bankiers veroorzaakte crisis nu afwentelen op de bevolking?

Omdat de vakbeweging tegen het regeringsvoorstel was, verlegde het kabinet de beslissing naar de SER. Uiterlijk tot 1 oktober kreeg deze polderinstelling de gelegenheid om met een alternatief te komen. Daar moest de vakbeweging ook tegen de werkgevers opboksen, want die wilden de AOW-leeftijd nog sneller verhogen dan Donner. Het overleg in de SER verliep niet echt op zijn polders wat aardig blijkt uit de kwalificatie die Jongerius voor de werkgevers in petto had: 'tuig van de richel'. Maar het opvallendste aan de hele discussie, die hier niet uitgebreid kan worden weergegeven, is de onderlinge verdeeldheid van de bonden en vakcentrales. Het CNV (dat in 2009 zijn eigen eeuwfeest vierde) was onder voorzitter Jaap Smit telkens bereid een stapje eerder richting de regering te zetten dan de FNV. Maar binnen de FNV was ook nog eens sprake van verdeeldheid tussen de vakcentrale en de grootste bonden FNV Bondgenoten en Abvakabo. Toen een akkoord in 2011 in zicht leek, organiseerde Bondgenoten een referendum onder de leden. Bij een onwaarschijnlijk hoge opkomst van 23% wees 96% het voorstel af. Ook bij Abvakabo wees een referendum uit dat een grote meerderheid tegen het akkoord was, maar dat belette Agnes Jongerius niet om een akkoord met de verantwoordelijke minister te sluiten. De vakbeweging bleek tot op het bot verdeeld.

Het pensioenakkoord werd op 19 september toch aangenomen in de Federatieraad omdat de stemmen daar niet volgens grootte van bonden werden bepaald. Zo kon het gebeuren dat terwijl Abvakabo FNV en FNV Bondgenoten met hun 830.00 van de 1,2 miljoen leden tegen waren, het akkoord er toch door kwam. De twee bonden dienden een motie van wantrouwen tegen Jongerius in, maar die haalde het uiteraard ook niet. Abvakabo FNV en Bondgenoten zeggen wel het vertrouwen in Jongerius op. Trouwens de ontevreden leden lieten zich diezelfde derde dinsdag van september in Den Haag zien en horen op een door Abvakabo georganiseerde demonstratie. Deze werd gehouden onder het motto 'Samen Sterk voor Goed Werk'.

De verdeeldheid over het pensioendossier duurde voort en de bonden likten hun wonden. De onvrede onder een aanzienlijk deel van de leden was met het akkoord natuurlijk nog niet over. Dit had ook te maken met het feit dat waar de polderaars er volgens de kritische leden niet genoeg uit hadden weten te halen, er in die jaren wel succesvolle acties op de werkvloer

waren geweest. Binnen FNV Bondgenoten was in 2006 gekozen voor het uit de Verenigde Staten overgenomen *Organizen*. Een van de *organizers* van het eerste uur, Herrie Hoogenboom, beschreef deze werkwijze als volgt: 'We zijn niet voor niets getraind, onder andere door Amerikaanse *organizers*, om vooral te focussen op zelforganisatie. Zaken collectiviseren en er met zijn alleen een punt van maken. BOND is het toverwoord, dat staat voor Breedgedragen Oplosbaar Noodzakelijk Diepgevoeld. Als je mensen met overeenkomstige punten samen naar een objectleider of baas laat gaan om iets bespreekbaar te maken en oplossingen te zoeken, los je niet alleen problemen op maar werk je gelijk aan zelfvertrouwen en het bewustzijn dat je sterker bent als je je organiseert. Dat je niet alles hoeft te pikken.'

De organizers zagen in 2010 kans om veel schoonmakers in beweging te krijgen. Na een staking die negen weken duurde behaalde de groep actievoerders een klinkende overwinning. Dit resultaat wakkerde ook binnen andere vakbonden het enthousiasme aan om weer meer vanuit de leden te gaan werken. Binnen Abvakabo ontstond daarnaast de groep Kloofdichters die, de naam zegt het al, de afstand tussen leden en bestuur wilde proberen te verkleinen. Onder het motto 'Van en voor de leden' wilden de Kloofdichters de bond meer richting strijd en actie voeren. In mei 2010 werden zij door het congres met een grote meerderheid gekozen in het bondsbestuur. Polderen was voor een aanzienlijke groep leden en bestuurders definitief een vies woord geworden. De organisatie moest daar wel op reageren, want er klonken af en toe zelfs stemmen dat de centrale beter uit elkaar zou kunnen vallen en ieder zijns weegs zou moeten gaan. Dat moest te allen tijde worden voorkomen.

Naar een nieuwe structuur van de FNV

Om een uiteen vallen van de FNV te voorkomen stelde de centrale twee 'Verkenners' aan om de verhoudingen te normaliseren. Han Noten en Herman Wijffels, de bemiddelaars, riepen nadat ze een verkennend onderzoek hadden gedaan het federatiebestuur en de voorzitters van alle 19 bonden op 3 december bijeen in Dalfsen. De interne strijd moest voor eens en altijd worden bedwongen. De vakbeweging had het zonder die strubbelingen al moeilijk genoeg, want de organisatiegraad bleef maar dalen en het media frame dat de vakbeweging een club oude mannen is die alle vooruitgang tegen wil houden, was weer springlevend.

Tijdens de bijeenkomst werd in het Akkoord van Dalfsen besloten dat de gezichten van de twee stromingen, Agnes Jongerius en Henk van de Kolk (voorzitter FNV Bondgenoten) plaats moeten maken voor nieuwe bestuurders en de hele organisatie op de schop gaat. We hebben eerder al gezien hoe de FNV (maar dat geldt in feite ook voor het CNV) bestond uit een centrale met een zeer beperkt aantal leden, namelijk de aangesloten bonden. Tussen die bonden bestonden ook aanzienlijke verschillen. Vooral het verschil in grootte was opvallend. FNV Bondgenoten telde bijna een half miljoen leden en zat in het federatiebestuur naast de vereniging voor beroepsvoetballers die slechts enkele honderden leden had. In Dalfsen werd besloten dat onder de naam De Nieuwe Vakbeweging (DNV) een nieuwe structuur opgebouwd moest worden. Van die nieuwe centrale moesten voor het eerst ook individuen lid kunnen worden, waarbij de interne gelaagdheid weer meer op het beroep gericht zou moeten zijn, zoals de vakbeweging ooit was begonnen. In punt 10 van het akkoord werd de kern kernachtig weergegeven 'Het organisatieprincipe is 'bouwen van onderop'. Er moesten tussen de 40 en 50 sectororganisaties komen in de plaats van de huidige 19 vakbonden waardoor de macht van de grote vakbonden binnen de FNV zou worden gebroken. Ook CNV en MHP werden nadrukkelijk uitgenodigd deel te nemen aan het ontstaansproces van DNV.

Om het wordingsproces van DNV te begeleiden en in goede banen te leiden verzocht de vakcentrale oud-staatssecretaris van Sociale Zaken Jette Klijnsma van de PvdA om die taak op zich te nemen als Kwartiermaker. In het voorjaar van 2012 zou de nieuwe organisatie in de verf moeten staan op een oprichtingscongres. De kwartiermakers (naast twee managers, een aan het CNV gelieerd lid en een SP'er) gingen aan de slag. De groep ging het land in om iedereen die een band had met de vakbeweging te ondervragen. Daaruit kwam een advies voort dat op 1 mei werd gepresenteerd en waarbij Klijnsma de woorden sprak: 'Werknemers hebben het terechte gevoel dat ze speelbal zijn geworden van onzichtbare krachten op de arbeidsmarkt, zoals in de negentiende en twintigste eeuw. Dus er is veel behoefte aan een vakbeweging die organiseert'.

Kern waren de zaken die al langer in diverse discussies werden gehoord. De kwartiermakers spraken over de zichtbaarheid van de FNV die dichter bij de leden moest komen te staan, maar dat werd in de latere discussie omgebogen naar meer directe macht aan de leden en kaderleden. Ook de voorgestelde grotere focus op het vak moest de vakbeweging weer aantrekkelijk maken voor grote groepen mensen die 'werken, willen werken of gewerkt

hebben'. Merk op dat het hier dus niet meer alleen gaat om werknemers of loonarbeiders, de doelgroep waarvoor de vakbeweging ooit is opgericht zoals we in de inleiding zagen. Men wilde zich op meer werkenden dan alleen werknemers richten, niet vreemd in een tijd dat veel mensen vrijwillig of gedwongen als kleine zelfstandigen aan de slag gaan. Naast dit advies droegen de Kwartiermakers ook Ton Heerts voor als interim-voorzitter voor de duur van de organisatorische heroriëntatie.

De organisatie kon met haar tijdelijke kopman aan de slag, maar eerst moesten de bonden hun fiat geven. En daar zat wel een probleem, want vooral de grote bonden waren bang hun macht uit handen te geven en vreesden een versnippering van de macht. Daarnaast klonken er ook stemmen dat de nadruk te veel werd gelegd op aanpassing van de structuur en te weinig op de vraag waar de vakbeweging heen wil. Wil men verder gaan met het zo soepel mogelijk laten verlopen van de veranderingen die door werkgevers en 'Brussel' worden aangedragen of is er nog ruimte om met een eigen agenda te komen en die onvermijdelijk geachte veranderingen te bestrijden? Op die vraag gaf 'Dalfsen' geen antwoord. In dat licht bezien is het niet verrassend dat de werkgeversorganisaties verklaarden het jammer te vinden dat 'voorzitter Agnes Jongerius en met haar de voorzitter van FNV Bondgenoten, Henk van der Kolk, moeten wijken. De Nederlandse werkgevers hebben de afgelopen twee decennia goed samengewerkt met de FNV.' Ook voor hen was het maar de vraag wat er voor de oude FNV in de plaats zou komen.

De nieuwe structuur

Nadat de Kwartiermakers hun werk hadden gedaan, was het de beurt aan de tijdelijk in FNV in Beweging omgedoopte FNV om knopen door te hakken. In het rapport van Klijnsma c.s. zaten namelijk de nodige pijnpunten. Opsplitsing van de grote bonden was er daar een van, maar zeker niet de enige. Een andere was dat de voorzitters van de diverse ledenverenigingen waaruit de centrale na de opsplitsing zou bestaan, automatisch in het nieuw te vormen ledenparlement plaats zouden nemen. Dat zou de macht van de leden toch weer aan kunnen tasten.

De pijnpunten waren dusdanig groot dat het nog tamelijk lang duurde voordat de nieuwe organisatie definitief vorm kreeg. Zo wilden niet alle bonden opgaan in een ongedeelde organisatie en zijn dan ook blijven bestaan. Daarnaast is er gesteggeld over de omvang van

de sectoren, de mate van autonomie van die sectoren, of er weer lokale afdelingen moesten komen en de financiën. Maar langzaam doch zeker kreeg de vakcentrale een nieuwe structuur. In oktober 2012 besloot de Federatieraad van FNV in Beweging definitief om de reorganisatie door te voeren. Op het eind van die maand kreeg dat besluit zijn beslag in de eerste bijeenkomst van het voorlopige ledenparlement in De Burcht in Amsterdam, waar ooit de diamantbewerkers hun vakbondshuis hadden. Historisch verantwoorder kan haast niet.

In het discussieproces dat plaatsvond in de aanloop naar dit besluit besloot de ouderenbond ANBO om af te haken en verliet de FNV per 1 januari 2013. In juni besloot de ledenraad unaniem om uit de FNV te stappen en niet op te gaan in de nieuwe vakbeweging. Ook de bond voor zelfstandigen in de bouwsector verliet de gelederen om verder te gaan als Zelfstandigen Bouw. Maar de overgrote meerderheid ging uiteindelijk, soms wat tegensputterend akkoord met de nieuwe aanpak. Typerend voor de ingezette verandering was de eerste voorzittersverkiezing uit de geschiedenis waarbij de leden rechtstreeks hun stem konden uitbrengen. Bij een opkomst van iets minder dan 12% koos 62% voor de zittende interim-voorzitter Heerts. Zijn tegenkandidaat Corrie van Brenk, voorzitter van Abvakabo en een van de voormalige Kloofdichters, belichaamde de wat radicalere FNV-aanhang. Zij verloor het pleit in mei 2013, maar de leden die op haar stemden gaven wel een signaal af dat het definitief gedaan was met de in hun ogen te grote nadruk op overleg en polderen.

Op 15 mei 2013 kreeg de FNV definitief een nieuwe organisatiestructuur met een ledenparlement, een dagelijks bestuur en een algemeen bestuur. Het ledenparlement is het hoogste orgaan van de FNV en bestaat uit 108 leden, die worden gekozen door de diverse sectoren. Voor de macht van het parlement is intern behoorlijk strijd gevoerd en die macht houdt onder andere in dat het zowel het hele bestuur als individuele bestuursleden naar huis kan sturen. Het algemeen bestuur van de FNV geeft sturing aan de FNV vereniging en bestaat uit 18 personen. De rechtstreeks gekozen voorzitter is tevens voorzitter van het algemeen en dagelijks bestuur. Het dagelijks bestuur is verantwoordelijk voor de dagelijkse uitvoering van het FNV beleid, dat is bepaald en vastgesteld door het ledenparlement. De leden van het dagelijks bestuur maken ook onderdeel uit van het algemeen bestuur.

In de nieuwe structuur kunnen mensen individueel lid worden van de FNV en zij worden dan op grond van hun beroep ingedeeld in een van de 12 sectoren. Daarnaast is een beperkt

aantal, vooral kleinere vakbonden blijven bestaan en als zodanig lid van de FNV. Deze bonden vormen samen nog eens 14 sectoren.

De nieuwe FNV is na de moeizame herstructurering mogelijk klaar om de uitdagingen van de toekomst met vertrouwen tegemoet te zien. Het moeizame proces dat de grootste vakcentrale heeft doorgemaakt heeft niet alleen te maken met eigen problemen, maar is onderdeel van een groter probleem binnen de Nederlandse vakbeweging. Dat blijkt wel uit het feit dat ook het CNV niet is gevrijwaard van interne strubbelingen.

Zo trad in 2012 de politiebond ACP uit het CNV uit onvredeover de onmogelijkheid om het eigen standpunt door te kunnen laten dringen binnen de centrale. De bond van defensiepersoneel ACOM deelde die onvrede. Ook deze Algemeen Christelijke Organisatie van Militairen verliet de vakcentrale. Om beter tegenwicht te kunnen bieden aan de veel grotere FNV heeft het CNV geprobeerd om samen te gaan met UOV (Unie van Onafhankelijke Vakorganisaties) een soort koepel van een aantal bedrijfsbonden en De Unie, dat in 2012 uit de MHP was gestapt, maar in 2015 sneuvelde dit fusieproces. De UOV was met haar 60.000 leden bang onder te sneeuwen binnen een samengaan met het grotere CNV.

De uitspraak van Unievoorzitter Castelein dat zijn bond de staking als middel overboord wilden gooien omdat dat niet meer van deze tijd was, werd door het CNV niet enthousiast ontvangen. Dus men kan zich afvragen of het afketsen van het samengaan wel zo erg was.

Ook de MHP ontkwam niet aan verandering. Deze vakcentrale voor middelbaar en hoger personeel telde inmiddels onder andere door het toetreden van de politiebond ACP nadat deze het CNV had verlaten niet alleen meer kader, maar ook mensen van de werkvloer. Binnen de MHP realiseerde men zich zoals we dat in de andere centrales eveneens zien dat de grote polderinstelling terug moest gaan naar het vakmanschap van de leden. Zoals de ACP in haar visiepamflet uit 2012 stelde: ‘geef ons de komende jaren ons vak terug’. Een naamsverandering lijkt binnen de MHP de aangewezen aanpak te zijn waar men voor heeft gekozen. En zo zag in 2014 de Vakcentrale voor Professionals het licht als opvolger van de MHP.

Nawoord

In de vorige editie van dit boek stond een heel hoofdstuk onder de titel ‘Waarheen met de vakbeweging?’. Daaraan waag ik me deze keer niet. Dat heeft twee redenen. Op de eerste plaats zijn veel van de zaken die daar werden benoemd gemeengoed geworden. Er is meer aandacht voor het vak als bindend element, de leden hebben meer zeggenschap over de koers en de internationale samenwerking krijgt steeds vaster vorm. Daarnaast hebben de acties van *Young United* tegen het jeugdloon laten zien dat er binnen de vakbeweging ook oog is voor de deelbelangen van groepen werknemers.

Maar er blijft een groot vooralsnog onoplosbaar probleem bestaan. De afname van de organisatiegraad. De organisatiegraad ofwel het percentage werknemers dat lid is van een vakorganisatie is gedaald. Die daling is sinds de jaren vijftig aan de gang en er lijkt geen einde aan te komen, vandaar dat VNO-voorzitter Rinnooy Kan het zich kon permitteren om al in 1991 geregeld tegen de voorzitter van de FNV, Johan Stekelenburg, te zeggen: ‘wie vertegenwoordig jij eigenlijk nog?’ In 2003 stelde met eenzelfde idee op de achtergrond het toenmalige VVD-kamerlid Wilders aan de minister van Sociale zaken en Werkgelegenheid de vraag: ‘Deelt u de mening dat nu de representativiteit van de vakbeweging onder de 25 procent van de werknemers is gedaald, het merkwaardig is dat CAO’s algemeen verbindend verklaard worden en voor iedereen gelden?’ Eind 2011 dienden PVV en VVD samen een motie in over de afnemende representativiteit van de vakbonden in verband met het draagvlak van cao’s. En de discussie hierover is nog niet verstomd. Interessant is dat in die discussie vaak het Alternatief voor Vakbond naar voren wordt geschoven als een vernieuwende organisatie die de tekenen des tijds beter zou begrijpen dan de bestaande vakbonden. Vreemd is dan wel dat het AVV, dat vlak na de acties van 2004 door onder andere het latere PvdA-kamerlid Mei Li Vos is opgericht, slechts 2500 leden telt.

Maar laten we ons voorlopig beperken tot de organisatiegraad van de gevestigde vakbeweging. Er wordt wel eens gezegd dat je met statistiek alles kunt bewijzen wat je wilt. Dat lijkt ook bij de beweringen over de organisatiegraad het geval. Volgens de officiële gegevens is deze gedaald van ongeveer 40% in de jaren zestig tot rond de 20% in 2011.

In 1995 schreef Annette van den Berg een boek over de ontwikkeling van het vakbondslidmaatschap in Nederland, waarin ze een viertal verschillende manieren van

berekening van de organisatiegraad liet zien. Ze maakte daarbij onderscheid tussen het aantal leden van de vakbeweging met en zonder baan aan de ene kant en het aantal werknemers met een volledige baan en een parttime baan aan de andere kant. In alle gevallen daalde de organisatiegraad tussen 1946 en 1989. Bij de berekening van de organisatiegraad waarbij alle leden werden afgezet tegen alle mensen in loondienst trad een daling op van 41,1% naar 26,7%. Toen ze bij haar berekening alleen de werkende, dus niet-gepensioneerde leden afzette tegen alle mensen met een baan van meer dan twintig uur per jaar, toen daalde de organisatiegraad nog maar van 40,4% tot 31,3%. De organisatiegraad daalde dus geen 14,4% maar 9,1%; een aanmerkelijk verschil. De verklaring voor deze op het eerste gezicht vreemde uitkomsten, moeten we zoeken in de veranderingen op de arbeidsmarkt. Steeds meer mensen werken parttime en voor hen ligt het veel minder voor de hand om lid van een vakbond te worden. Zeker is dat het geval voor de vele werkstudenten en herintredende huisvrouwen die sinds begin jaren tachtig een belangrijk deel hebben uitgemaakt van de door velen bewierookte banengroei. Voor dit boek heb ik zelf ook twee berekeningen gemaakt van de organisatiegraad.

Eerst een zoals die altijd in de krant staat: het totaal van de leden als een percentage van alle mensen in loondienst. Dat is de onderste lijn in grafiek 3. De bovenste lijn daarentegen geeft het aantal leden weer als percentage van het arbeidsvolume, ofwel alle banen samengevoegd tot volledige banen. Het verschil is wederom duidelijk. De daling van de organisatiegraad is ook bij deze wijze van rekenen kleiner dan in de propaganda van tegenstanders van de vakbeweging meestal wordt gehanteerd. Bovendien is de organisatiegraad aan het eind van de reeks in beide gevallen nog steeds hoger dan het gemiddelde over de hele vooroorlogse periode dat slechts 23% bedroeg.

Hoe we het echter ook wenden of keren, het is overduidelijk dat de organisatiegraad is gedaald. De vraag voor de vakbeweging is uiteraard of het tij valt te keren. Kan de daling een halt worden toegeroepen? Sommige actieve leden van de FNV zetten in op het *organizen* als organisatie principe. *Organizers* begeven zich naar de bedrijven om daar samen met de leden en niet-leden mensen in beweging te krijgen.

Dat heeft tot nu goede resultaten afgeworpen in de schoonmaaksectoren in mindere mate bij de beveiligingswerkers en de thuiszorg. Maar veel blijvende leden heeft het niet opgeleverd. Ook is de taakverdeling tussen *organizers* en andere bestuurders niet altijd

duidelijk. Daar komt nog iets bij. *Organizen* is nog steeds een aanpak die van bovenaf wordt georganiseerd. Een aardige anekdote hierover is dat *organizers* de Amerikaanse film Bread and Roses nogal eens vertonen. Daarin zit echter een voor zich sprekende scene waarin een schoonmaakster tegen de vakbondsorganizer zegt dat hij makkelijk praten heeft. Als het fout loopt, heeft hij zijn baan bij de bond gewoon nog, maar zij zal op straat staan. Zaligmakend is de nieuwe aanpak dus zeker niet.

Hoe valt de daling en de relatieve groei van het aantal oude mannen dat het beeld van de vakbonden bepaalt dan wel te stoppen? Het ei van Columbus is in de hele Westerse wereld, waar dit probleem zich vrijwel overal voordoet, nog niet gevonden. Op grond van de geschiedenis van de Nederlandse vakbeweging zou de richting misschien moeten worden gezocht in de richting van een terugkeer naar de bron van het bestaan. Het mogen meepraten in de tripartiete polderstructuur heeft de vakbeweging en de werknemers veel goeds gebracht, maar daardoor is wat eens een echte beweging was wel deel geworden van de heersende macht. Vakbonden sluiten vrijwel alle cao's af, praten jaarlijks mee met werkgevers en regering en zelfs op het hoogtepunt van de onderlinge strijd die in het laatste hoofdstuk is beschreven ging dit dagelijkse werk gewoon door. Niet goed in kaart te brengen maar wel duidelijk zichtbaar is daarbij de relatie tot politieke partijen (van oudsher PvdA maar tegenwoordig steeds vaker ook SP) die de vakbeweging geregeld splijt. Men kan hier uiteraard genoegen mee nemen en met de aan alle drie de partijen verstrekte cijfers van CBS en CPB in de hand de discussie voeren over het beste toekomstscenario voor de komende jaren. Daarbij neemt de vakbeweging de ongewisheid van het kapitalisme voor lief en lopen bestuurders en leden telkenmale aan tegen onverwachte en door het CPB ook niet voorziene ontwikkelingen zoals de economische crisis waar we nu al weer bijna een decennium in zitten. Dan zal de organisatiegraad waarschijnlijk niet meer toenemen of er moeten afspraken komen waarbij niet vakbondsleden worden buitengesloten. Een andere mogelijkheid is misschien om zelf weer het initiatief te nemen en een toekomstvisie ontwikkelen voor een nieuwe maatschappij. Een riskante maar wel spannende stap.

Hoofdstuk 10.1 Waarheen met de vakbeweging?

Zoals in de inleiding al is vermeld, duiken telkens weer stemmen op dat de vakbeweging nauwelijks meer bestaansrecht zou hebben. De organisatiegraad daalt, onmondige arbeiders zijn veranderd in burgers die heel goed weten hoe ze individueel voor zichzelf op moeten komen en vakbonden verdedigen alleen maar de belangen van een groep oude mannen. Dat zijn zo in kort bestek de argumenten die worden aangedragen door de voorstanders van een geringere rol in de arbeidsverhoudingen van de vakbeweging. In dit afsluitende hoofdstuk zal ik deze argumenten beoordelen op hun steekhoudendheid. Maar eerst ga ik in op de vraag of de geschiedenis van anderhalve eeuw vakbeweging voor de huidige discussies van betekenis kan zijn.

Of het mogelijk is om iets van het verleden te leren, is een omstreden kwestie. Wie kijkt naar sommige maatschappelijke ontwikkelingen zal gauw geneigd zijn te denken dat het niet kan, want er vinden nogal wat gebeurtenissen plaats die een herhaling lijken van fouten uit het verleden. We hoeven daarvoor niet naar verre, vreemde landen maar ons eigen land biedt voorbeelden te over.

Rond 1900 kwamen leidende politici tot de conclusie dat het maatschappelijk een ongewenste situatie was, dat de volkshuisvesting vrijwel geheel in particulieren handen was. Om die reden ging de overheid zich ermee bemoeien. Hetzelfde gold voor de productie, transport en levering van gas, elektriciteit en water. Enige tijd later trok men deze conclusie ook met betrekking tot de exploitatie van spoorwegen.

Rond 1980 kwamen echter neoliberale politici aan de macht in het westen en omdat dit modern heette te zijn, sloten ook christen- en sociaal-democraten zich bij hen aan. Als schaamlap voerden zij de kosten van de verzorgingsstaat aan, maar het ontbrak aan een gedegen economische onderbouwing hiervan. Het was vooral een ideologische en machtskwestie. Het nieuwe geloofsartikel heette ‘privatisering en marktwerking’. Zonder enige verwijzing naar de geschiedenis beleden de meeste economen en politici dit nieuwe

1 Dit hoofdstuk was hoofdstuk 9 in *Werknemers Georganiseerd*

geloof en probeerden veel ongedaan te maken dat in de eeuw daarvoor was opgebouwd. Deze uiteraard ook weer voorbijgaande fase bewijst uiteraard niet dat van het verleden niet kan worden geleerd. Ze bewijst hoogstens dat domme mensen soms weigeren van de geschiedenis te leren. Uit de in de voorgaande hoofdstukken beschreven geschiedenis van de vakbeweging kunnen, denk ik, enkele lessen worden getrokken.

-Het ontstaan van vakbonden toonde al direct duidelijk dat arbeiders, werknemers, medewerkers of met welke versluierende term men in de toekomst mensen in loondienst nog zal benoemen, de behoefte hebben om hun belangen collectief te verdedigen.

-Die verdediging kan binnen de vakbeweging geschieden door het voeren van collectieve acties als stakingen of demonstraties, maar is vanaf het prille begin ook gebeurd door aan individuele belangenbehartiging te werken.

-Om iets te bereiken moet de tegenstander bereid zijn te luisteren en dat kan alleen worden afgedwongen met machtsvertoon en daarnaast een bewijs van betrouwbaarheid.

-Tijdens goed en geregeld overleg met tegenstanders is het risico levensgroot aanwezig van identificatie met die tegenstander. Andersom is die aandrang veel minder groot, want het was voor de vakbondsmensen aanvankelijk een eer en verworvenheid dat ze met ondernemers en politici rond de tafel mochten. Voor die ondernemers en politici was overleg met de bondsmannen nauwelijks iets om trots op te zijn; het was en is meer een noodzakelijk kwaad.

-Door die identificatie en daaropvolgend ook het voelen van verantwoordelijkheid voor het reilen en zeilen van bedrijf en samenleving verloor de vakbeweging haar hoofddoel vaak uit het oog. Dat hoofddoel is de belangenbehartiging van de leden.

-Een soms levensgrote tegenstelling tussen leiding en leden was hiervan het gevolg. Die tegenstelling is keer op keer gedicht onder druk van vooral de leden, maar de geloofwaardigheid van de vakbeweging is er niet groter op geworden. Telkens opnieuw zijn vanuit de basisgroepen opgestaan om de vakbeweging weer in het juiste spoor te krijgen, maar een algemeen gevoelen in de samenleving is toch dat de vakbeweging bij de elite hoort. Misschien het betrouwbaarste en aangenaamste deel van de elite, maar toch: elite.

Wil de vakbeweging het hoofd bieden aan dit gevoel dan kan het geen kwaad om echt terug te keren naar de basisdoelstelling. Verderop in dit hoofdstuk kom ik daar nog op terug, maar we zullen eerst een aantal verwijten die de bonden tegenwoordig gemaakt worden de revue laten passeren

Vertegenwoordigt de vakbeweging slechts de belangen van een groep oude mannen?

In recente jaren is door tegenstanders van een sterke vakbeweging herhaaldelijk de gedachte naar voren gebracht dat de vakbonden vooral uit een club oude mannen bestaat. Tot overmaat van ramp zouden die oude en natuurlijk vooral ook grijze mannen slechts hun eigen beperkte generatiebelang verdedigen. Met name rond de zaak van het prepensioen die in 2004 een grote rol speelde bij de acties van dat jaar, was dit geluid vaak te horen.

Helaas voor de vertolkers van deze zienswijze gaven heel veel jongeren er blijk van deze opvatting niet te delen. De 300.000 mensen die op 2 oktober 2004 de straten van Amsterdam bevolkten, waren niet allen maar vijftigers die de pensioenpot leeg willen eten voordat de volgende generatie aan de beurt is. Een aanzienlijk deel van de demonstranten bestond uit jongeren. Zij liepen daar deels uit solidariteit met de ouderen, die tenslotte niet zomaar aan anonieme groep zijn maar ook hun ouders of grootouders. Bovendien liepen ze mee omdat ook jongeren ouder worden en tegen de tijd dat ze ouder zijn een goed pensioen willen.

Een heel ander punt is dat jongeren een steeds kleiner deel uitmaken van het totale ledenbestand van de vakbonden. In 2001 was zes procent van de vakbondsleden jonger dan 25 jaar, maar twintig jaar eerder was dat nog veertien procent. Als we kijken naar het aantal jongeren met een echte baan en dus niet een studentenbaantje van twaalf uur per week, dan blijkt dat in diezelfde periode ook fors te zijn gedaald. Jongeren gaan langer naar school en treden daarom op een latere leeftijd toe tot de arbeidsmarkt. Als men wil beweren dat steeds minder jongeren lid van een bond worden, dan is wel het minste dat men deze ontwikkeling ook in de beschouwing betrekt.

Overigens is het ook zo, dat als deze klaagzang ons bereikt vanuit de vakbondsburelen, er sprake is van een hoge mate van boter op het hoofd. In de jaren zeventig bestonden er zeer actieve groepen actieve jonge vakbondsleden, maar die zijn tijdens de fusie tussen NVV en NKV door de vakbondsleiding vakkundig de nek omgedraaid.

Iedereen die in die tijd actief was in NVV-jongerencontact of KWJ-beweging van werkende jongeren, kan dit beamen. Ze hadden vaak een te grote mond en weigerden geregeld aan de leiband van de leiding te lopen.

De macht van de mondige burger

We leven toch in een tijd waarin iedereen zijn of haar eigen leven kan bepalen? We zijn individualisten geworden die het niet meer nodig hebben om in georganiseerd verband voor onze belangen op te komen. Deze en soortgelijke gedachten worden ook wel aangevoerd als verklaring voor de dalende organisatiegraad.

De burger lijkt inderdaad mondiger geworden, hoewel bezoekers van modeshows, voetbalstadions en houseparty's waar mensen massaal proberen om op elkaar te lijken, weinig merken van toegenomen individualisme. Die mondigheid heeft echter haar grenzen. Als de aandeelhouders zo beslissen dan kan die mondige burger hoog of laag springen, maar dan maakt een individuele grote mond weinig indruk. Slechts collectieve machtsontplooiing blijkt dan in staat te zijn tot enig weerwerk.

Het is trouwens toch maar de vraag of de samenleving wel zo blij moet zijn met de ver doorgeschoten individualisering. Hoewel velen wel eens weemoedig terugdenken aan een tijd dat er sprake was van grote geborgenheid, wil waarschijnlijk niemand terug naar een samenleving waar iedereen op elkaars lip zit en grote sociale controle bestaat. Het beeld dat door de ideologie van Thatcher en Reagan in de jaren tachtig op ons af kwam van een samenleving waarin het echt ieder voor zich zou zijn, is echter wel een ander uiterste. De mens is en blijft een sociaal wezen.

Mondigheid is een groot goed, maar slechts weinigen hebben toegang tot de kennis om een grote mond in mondigheid om te zetten. Alleen door samen te werken kunnen de mensen met weinig kennis en macht tot meerdere kennis komen. Die kennis kan zich dan als macht ontplooien, precies waar de vakbeweging al meer dan honderd jaar voor staat.

De Organisatiegraad

De organisatiegraad ofwel het percentage werknemers dat lid is van een vakorganisatie is gedaald. Die daling is al een tijd aan de gang en er lijkt geen einde aan te komen, vandaar dat VNO-voorzitter Rinnooy Kan het zich kon permitteren om al in 1991 geregeld tegen de

voorzitter van de FNV, Johan Stekelenburg, te zeggen: ‘wie vertegenwoordig jij eigenlijk nog?’ In 2003 stelde met eenzelfde idee op de achtergrond het toenmalige VVD-kamerlid Wilders aan de minister van sociale zaken en werkgelegenheid de vraag: “Deelt u de mening dat nu de representativiteit van de vakbeweging onder de 25% van de werknemers is gedaald, het merkwaardig is dat CAO’s algemeen verbindend verklaard worden en voor iedereen gelden?”

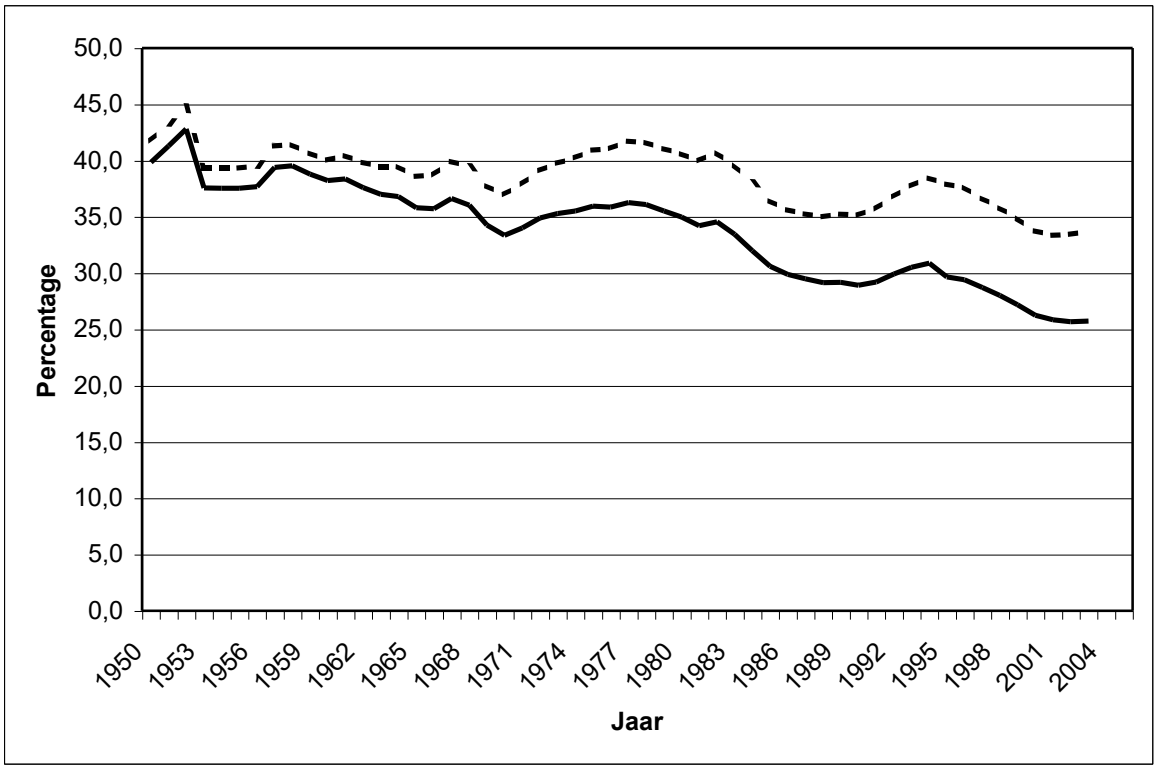
Er wordt wel eens gezegd dat je met statistiek alles kunt bewijzen wat je wilt. Dat lijkt ook bij de beweringen over de organisatiegraad het geval. Volgens de officiële gegevens is de organisatiegraad gedaald van ongeveer 40% in de jaren zestig tot iets meer dan een kwart tegenwoordig. In 1995 schreef Annette van den Berg een boek over de ontwikkeling van de vakbondslidmaatschap in Nederland, waarin ze een viertal verschillende manieren van berekening van de organisatiegraad liet zien. Ze maakte daarbij onderscheid tussen het aantal leden van de vakbeweging met en zonder baan aan de ene kant en het aantal werknemers met een volledige baan en een parttime baan aan de andere kant. In alle gevallen daalde de organisatiegraad tussen 1946 en 1989. Bij de berekening van de organisatiegraad waarbij alle leden werden afgezet tegen alle mensen in loondienst trad een daling op van 41,1% naar 26,7%. Toen ze bij haar berekening alleen de werkende, dus niet-gepensioneerde leden afzette tegen alle mensen met een baan van meer dan twintig uur per jaar, toen daalde de organisatiegraad nog maar van 40,4% tot 31,3%. De organisatiegraad was dus in 1946 lager dan, maar in 1989 juist hoger dan het veelal gebruikte percentage.

De verklaring voor deze op het eerste gezicht vreemde uitkomsten, moeten we zoeken in de veranderingen op de arbeidsmarkt. Steeds meer mensen werken parttime en voor hen ligt het veel minder voor de hand om lid van een vakbond te worden. Zeker is dat het geval voor de vele werkstudenten en herintredende huisvrouwen die sinds begin jaren tachtig een belangrijk deel hebben uitgemaakt van de door velen bewierookte banengroei.

Voor dit boek heb ik zelf ook twee berekeningen gemaakt van de organisatiegraad. Eerst een zoals die altijd in de krant staat: het totaal van de leden als een percentage van alle mensen in loondienst. Dat is de ononderbroken lijn in grafiek 3. De onderbroken lijn daarentegen geeft het aantal leden weer als percentage van het arbeidsvolume, ofwel alle banen samengevoegd tot volledige banen. Het verschil is wederom duidelijk. De daling van de organisatiegraad is ook bij deze wijze van rekenen kleiner dan in de propaganda van tegenstanders van de vakbeweging meestal wordt gehanteerd.

Bovendien is de organisatiegraad aan het eind van de reeks in beide gevallen nog steeds hoger dan het gemiddelde over de hele vooroorlogse periode dat slechts 23 % bedroeg.

Grafiek 3. Organisatiegraad 1950-2003

Hoe we het echter ook wenden of keren, het is overduidelijk dat de organisatiegraad is gedaald. De vraag voor de vakbeweging is uiteraard of het tij valt te keren. Kan de daling een halt worden toegeroepen?

De toekomst

Paul de Beer, die de Henri Polak-leerstoel aan de Universiteit van Amsterdam bezet, heeft daar zo zijn gedachten over. Deze door de gezamenlijke vakbonden betaalde hoogleraar deed bij de aanvaarding van zijn professoraat het voorstel dat de vakbonden de sociale zekerheid weer in eigen handen nemen. In de voorgaande geschiedenis van de vakbonden hebben we kunnen zien hoe veel vakorganisaties zijn ontstaan als een collectieve verzekeringsorganisatie

van de arbeiders. Met name de verzekering tegen de gevolgen van werkloosheid is daarin heel belangrijk geweest, maar stukje bij beetje is deze door de overheid overgenomen.

Toen de opeenvolgende neo-liberale regeringen inclusief de kabinetten Kok, een aanval inzetten op de sociale zekerheid dwongen zij de vakbeweging in het defensief. Het beeld kon zo ontstaan van een vakbeweging die met niets anders bezig was dan het tegenhouden van veranderingen. Als vakbeweging en werkgevers de werknemersverzekeringen weer in eigen hand nemen, dan heeft de overheid daar niets over te zeggen. Net als de pensioenen worden WAO en WW onderdeel van de arbeidsvoorwaarden, waarover in CAO's afspraken worden gemaakt. "De overheid stelt hoogstens een aantal minimumvoorwaarden vast, de rest vechten de sociale partners samen uit. Zij dragen zelf de consequenties van hun gedrag. Want als de instroom te hoog wordt, merken ze dat meteen: dan moet er meer betaald worden."
De Beer ziet voor iedereen voordelen. De vakbeweging is niet langer veroordeeld om altijd maar weer de hakken in het zand te moeten zetten en de overheid is verlost van een dossier dat politici en ambtenaren al decennia hoofdpijn bezorgt. We kunnen ons echter afvragen of de vakbeweging er wel goed aan doet om weer als een soort verzekeringsmaatschappij op te gaan treden. Als verzekeringen in de CAO's geregeld worden dan krijgen we binnen de kortste keren te maken met eerste en tweede rangs werknemers. Afhankelijk van de economische toestand van een bedrijf of bedrijfstak zullen de verzekeringen dan beter of slechter uitpakken. Weg solidariteitsprincipe! De neo-liberalen winnen via een omweg toch nog.

Het 'baas in eigen huis'-principe zal de vakbeweging mogelijk wel weer zelfvertrouwen geven zoals De Beer verwacht. Of de afkalving van de organisatiegraad daarmee een halt kan worden toegeroepen is echter nog maar de vraag. Die afkalving is immers al veel eerder begonnen dan de jaren tachtig toen rechts zijn aanval op een sociaal Nederland inzette. Volgens alle mogelijke berekeningen is de afkalving al ingezet in de jaren vijftig.

De stippellijn uit grafiek 3 geeft echter aan dat in de jaren zeventig het percentage vakbondsleden weer bijna terug was op het peil van vlak na de oorlog. Dat waren precies de jaren van een strijdbare vakbeweging. De grote dalingen hebben zich voorgedaan in de jaren dat de vakbeweging zich in de ogen van velen compromitteerde. Tijdens het stug vasthouden aan de geleide loonpolitiek en tijdens het akkoord van Wassenaar ging de organisatiegraad

vrijwel zonder onderbreken achteruit. Omgekeerd daalde het ledental door de acties in 2004 voor het eerst sinds 1998 niet verder. Er vond zelfs groei plaats, maar deze is helemaal toe te schrijven aan de toegenomen bereidheid van Zelfstandigen Zonder Personeel (ZZP'ers) om lid van de FNV te worden. Zonder deze bereidheid was het ledental in ieder geval niet verder gedaald zoals in alle voorgaande jaren wel het geval was.

Tegenover het voorstel van De Beer zou ik dus toch een ander voorstel willen doen. De vakbeweging moet zich minder opstellen als vertegenwoordiger van een zogenaamd 'algemeen belang', maar terug keren naar de kernactiviteit: het behartigen van de belangen van de leden. We leven immers nog steeds in een kapitalistische samenleving en daarin bestaan tegengestelde belangen van werkgevers en werknemers of beter: kapitaal en arbeid.

Die groepen bestaan niet uit aan de ene kant dikke meneren met hoge hoeden en sigaren en aan de andere kant vrijwel analfabete sloebers, zoals het stereotype beeld laat zien.

Werkgevers zijn heel vaak mensen in loondienst en sommige doorsnee werknemers hebben een pakketje aandelen, maar daar gaat het niet om. De afgelopen decennia is overduidelijk gebleken dat het kapitaal een anonieme kracht is. Vele bedrijven die winstgevend waren zijn gesloten omdat het rendement niet hoog genoeg was naar de zin van de beurs. Niemand wil die aandelen meer hebben, de beurswaarde daalt, geen bank verleent nog krediet en de zaak gaat op de fles. Vrijwel iedereen wordt in zo'n situatie noodgedwongen meegesleurd en aan het eind van de rit staan honderden of duizenden mensen op straat. In 1848 schreven Karl Marx en Friedrich Engels in hun *Communistisch Manifest* de volgende woorden die nog steeds niets aan betekenis hebben ingeboet, hoewel de term bourgeoisie voor kapitalisten niet erg eigentijds aandoet:

> De behoeften aan een steeds uitgebreider afzet voor haar producten jaagt de bourgeoisie over de gehele aardbol. Overal moet zij zich indringen, overal betrekkingen aanknopen. De bourgeoisie heeft door haar exploitatie van de wereldmarkt de productie en consumptie van alle landen kosmopolitisch gemaakt. Zij heeft tot groot leedwezen van de reactionairen de nationale bodem waarop zij stond onder de voeten van de industrie weggetrokken. De

> oeroude nationale industrieën werden vernietigd en worden nog dagelijks vernietigd.

Anderhalve eeuw nadat deze woorden werden geschreven, zijn bij velen de illusies op een andere wereld vervlogen. De macht van het kapitaal is misschien wel groter dan Marx, Engels en hun tijdgenoten ooit hadden kunnen bevroeden. De potentiële tegenmacht van de arbeid is echter ook toegenomen en kan tot uiting komen in een sterke vakbeweging, die het belang van de werknemers (hoger loon en korter werken) voorop stelt.

Uit het onderzoek van de economen Kleinknecht en Naastepad is overduidelijk naar voren gekomen dat het streven naar loonstijging voor de economie niet negatief uitpakt. Integendeel, loonstijgingen stimuleren werkgevers om meer te investeren in arbeidsbesparende productiemethoden waardoor de arbeidsproductiviteit en dus de welvaart stijgt. Een noodzakelijke fase in de vakbondsstrijd is vervolgens het eerlijker verdelen van de toename van de vrije tijd. Nu is het zo, dat aan de ene kant als gevolg van de toegenomen productiviteit honderdduizenden hun bestaan in ledigheid doorbrengen en aan de andere kant van de werkenden wordt gevraagd om langer te werken. Hier ligt een mooie taak voor de vakbeweging, het afdwingen van hoger loon en meer banen tegelijk.

Wat uiteraard niet mag worden genegeerd is het verschil tussen groepen mensen. Werknemers van buitenlandse afkomst hebben niet alleen de algemene werknemersbelangen, maar kennen ook specifieke groepsbelangen. Mannen hebben niet altijd dezelfde belangen als vrouwen en ook mensen van ongelijke leeftijd verschillen in de dagelijkse belangen op de werkvloer. Deze verschillen zijn niet nieuw, maar in de belangenbehartiging zijn ze in het verleden wel vaak vergeten.

In de strijd voor betere arbeidsvoorwaarden zal het ook zaak zijn om meer en beter samen te werken met de vakbeweging in andere landen. Bij de acties in 2003 en 2004 tegen de liberalisering van de havenarbeid is een goed voorbeeld gegeven van hoe dit kan. Veel vaker werken de vakbewegingen van de diverse landen echter nog langs elkaar heen en spelen zo de grote concerns die wel internationaal beleid maken, in de kaart.

Samengevat zal de vakbeweging een aantal stappen moeten ondernemen om weer meer aansluiting te krijgen bij de werknemers in ons land. Weer optreden als belangenbehartigers

van de werknemers met al hun diversiteiten en niet van de maatschappij als geheel en meer samenwerken met vakorganisaties in de rest van de wereld.

Van SDB tot SP- 125 jaar socialisme in Nederland

Sjaak van der Velden, 2008

De overheid, voor zover deze is ingesteld om het eigendomsrecht te beschermen, is in werkelijkheid ingesteld om de rijken tegen de armen te beschermen, of zij die enig bezit hebben tegen degenen die helemaal niets hebben

Aldus Adam Smith, de held van neoliberaal rechts in 1776 [2]

Voorwoord

Het schrijven van een historisch boek als het voor u liggende houdt een groot risico in. Het loopt door tot in het heden en daarom kan de schrijver zich slechts met grote moeite wapenen tegen de verleiding om zijn eigen opvattingen uit het heden terug te projecteren op

2 Civil government, so far as it is instituted for the security of property, is in reality instituted for the defence of the rich against the poor, or of those who have some property against those who have none at all.
(Adam Smith, An inquiry into the wealth of nations, Book V, Chapter 1, paragraaf V.1.55)

het beschreven verleden. Voor iedere historicus is dat al moeilijk, probeer maar eens zonder emoties te voelen een boek over slavernij of de Holocaust te lezen, maar dit boek gaat deels over de actuele politiek. De verleiding is dan groot om sympathie en antipathie voor huidige politici terug te projecteren op hun voorlopers. Toch heb ik geprobeerd om de beschreven stromingen en personen uit de geschiedenis van het socialisme in Nederland zo neutraal mogelijk te beschrijven.

Om aan de bovengenoemde verleiding te ontkomen heb ik delen van het boek voorgelegd aan een aantal experts: Dennis Bos, Jack Hofman, Margreet Schrevel, Cor Smit en Jan Willem Stutje. Ook Huub Sanders heeft een deel en Anneriet Hagen de hele tekst gelezen om mij te behoeden voor vooral stilistische fouten. Alle commentaren heb ik verwerkt en waarschijnlijk is de kwaliteit daardoor hoger dan het geval zou zijn geweest als ik hun steun niet had gekregen. Op sommige punten ben ik natuurlijk toch eigenwijs geweest en heb ik de adviezen terzijde gelegd. Daarom ben ik als enige verantwoordelijk voor de inhoud van dit boek.

Inleiding

De begrippen links en rechts zijn sinds enkele jaren weer terug in de politiek. Het heeft er een tijdlang alle schijn van gehad dat deze begrippen er helemaal niet meer toe deden. Links leek definitief verslagen nadat in de jaren tachtig her en der rechts aan de macht was gekomen. Vooral de namen van de Amerikaanse president Ronald Reagan en de Britse premier Margaret Thatcher zijn aan dit tijdperk verbonden. Een tijdperk waarin de macht van vakbonden en stakers werd beknot, overheidsbedrijven zo snel mogelijk dienden te privatiseren en alom een begin werd gemaakt met de afbraak van de Keynesiaanse verzorgingsstaat. Ook in Nederland konden we een, weliswaar zwakke, afspiegeling waarnemen van deze Atlantische Ontwikkelingen. Toen in 1989 ook nog eens de Berlijnse muur viel en het communisme ten val kwam, leek het lot van links definitief bezegeld.

In de politiek zou het er volgens de nieuwe profeten vooral om gaan wie het beste op televisie zijn of haar verhaal voor het voetlicht kon brengen, maar van achterliggende ideologieën zou niet veel over blijven. Ontwikkelingen in de politieke partijen ter linkerzijde

leken de profeten trouwens gelijk te geven. In de Partij van de Arbeid (PvdA) werd gesproken over ‘een definitief afscheid van de socialistische ideologie; met een definitieve verbreking van de ideologische banden met andere nazaten van de traditionele socialistische beweging’, de Communistische Partij van Nederland (CPN) ging op in het brede verband van GroenLinks (GL) en de Socialistische Partij (SP) wilde niet graag meer worden herinnerd aan haar maoïstische verleden. Verder naar links bleven de anarchistische, trotskistische en maoïstische splinters weliswaar bestaan, maar veel hoorden de gewone burgers daar niet meer van.
In 2002 greep een nieuwe partij bijna de macht in Nederland. Opgericht door een voormalig marxist en gefinancierd door een groep ‘nieuwe rijken’, zag deze beweging kans om aansluiting te vinden bij de onlustgevoelens die leefden bij veel gewone burgers. Burgers die hun vertrouwde land in enkele tientallen jaren hadden zien veranderen. Van een natie waar iedereen netjes zijn stoep veegde en beschermd werd door allerlei kerkelijke en wereldlijke instellingen veranderde Nederland in een land waar het credo werd dat iedere burger voor zichzelf dient te zorgen en waar de oude arbeidersbuurten werden ‘overgenomen’ door mensen met een totaal andere achtergrond en vaak ook een andere taal.

In de propaganda van ex-professor Pim Fortuyn werd overigens nauwelijks gesproken over de afbraak van de verzorgingsstaat. Sterker nog, hij gaf, gesteund door zijn rijke vrienden, aan dat die afbraak hem eigenlijk niet snel genoeg ging. Waar hij echter bij voortduring vooral op hamerde, was de onvrede over ‘die buitenlanders’ en dan met name de buitenlanders met een islamitische achtergrond. Kiezers liepen massaal weg bij de PvdA, die werd vereenzelvigd met het politieke beleid waarbij die buitenlanders werden gepamperd. Ze gaven hun stem aan de Lijst Pim Fortuyn (LPF) die bij de verkiezingen van 2002 daardoor 26 zetels in de Tweede Kamer haalde. De oude politieke partijen konden niet meer om Pim Fortuyn heen, die overigens zelf inmiddels was vermoord door een linkse activist. De LPF kwam in de regering. De LPF-ministers die her en der bij elkaar waren gesprokkeld rolden al na enkele weken vechtend over straat. De partij verdween daarna weer snel uit de regering. De regering viel en er kwamen nieuwe verkiezingen, waarbij de PvdA van de 22 verloren kamerzetels er negentien terug haalde en de LPF terugviel op acht zetels.
Sindsdien is duidelijk dat de linkse partijen weer in trek zijn bij veel kiezers. Jan Marijnissen van de SP, Femke Halsema van GL en Wouter Bos van de PvdA hebben hun visie op de

toekomst van Nederland daarom in veel gelezen boeken beschreven. Op basis van voor links zeer gunstige verkiezingsonderzoeken is in 2006 zelfs al gediscussieerd over de mogelijkheid van een geheel linkse regering. Kortom, je hoeft je niet meer te schamen om links te zijn ook al denkt de schrijver Zwagerman daar nog steeds anders over gezien zijn pamflet De schaamte voor links. Dat hoeft temeer niet daar her en der stemmen klinken dat 'we' misschien wel een beetje zijn doorgeschoten met de privatiseringsmanie en de afbraak van de verzorgingsstaat. Sterker nog, op 2 oktober 2004 demonstreerden in ons land honderdduizenden mensen tegen deze ontwikkelingen. Sinds de jaren tachtig toen mensen massaal demonstreerden tegen de bewapeningswedloop, had Nederland niet meer zo veel activisten op straat geteld.

Wie de genoemde boeken van Marijnissen, Halsema en Bos naast elkaar legt, zal niet snel bevroeden dat de partijen die zij vertegenwoordigen loten zijn aan dezelfde stam. Een stam waarvan het zaad in het midden van de negentiende eeuw werd uitgestrooid. In 1882 kwam uit dat zaad als eersteling de Sociaal-Democratische Bond (SDB) voort. Na die eerste organisatie waarin heel links Nederland was georganiseerd, maar dat waren nog niet erg veel mensen, heeft de boom van het socialisme, om de metafoor nog maar even door te trekken, erg veel zijtakken zien ontspruiten. Dat geldt niet alleen voor PvdA, SP en GL, maar ook voor de bestaande splinters als anarchisten, Internationale Socialisten (IS), Nieuwe Communistische Partij van Nederland (NCPN) en de Groep Marxisten-Leninisten (GML).

In dit boek zal ik proberen in tamelijk kort bestek een overzicht te geven van de geschiedenis van de linkse politieke partijen in Nederland.
In het voorgaande is steeds de term links gebruikt, maar eigenlijk is dat geen juist woordgebruik. Het gaat om de geschiedenis van de politieke stromingen die zich op een of andere manier hebben geafficheerd als zijnde socialistisch. Socialistisch is in de begripsvorming uiteraard beperkter dan 'links'. In de jaren voor de oorlog werden alle niet-confessionele partijen links genoemd, maar tegenwoordig duidt de term links eigenlijk alleen socialistische partijen aan. In een boek waarin beide periodes worden behandeld hebben we uiteraard ook te maken met de vooroorlogse opvattingen. De negentiende-eeuwse sociaalliberalen die zich afzetten tegen de confessionele stromingen, maar ook tegen de klassiek liberale stroming van het 'ieder voor zich en God voor ons allen', kunnen met recht links worden genoemd. Socialistisch zijn zij echter allerminst te noemen en daar gaat het om

in dit boek. Het handelt over politieke stromingen die socialistisch heten, die met andere woorden een maatschappijvorm voorstaan die fundamenteel anders is dan de kapitalistische samenleving waarin wij al eeuwen leven. Globaal kunnen we stellen dat alle socialisten die andere maatschappij wilden. Kenmerkend voor die andere maatschappij is voor socialisten dat de macht van het kapitaal wordt gebroken. De macht van een beperkte groep mensen over leven en werken van de grote meerderheid.

De onderlinge meningsverschillen tussen de diverse socialistische stromingen gaan vooral over de vraag hoe daar, in die andere samenleving, te komen. Ieder iedereen die maar enigszins op de hoogte is van de geschiedenis zal weten dat die onderlinge verschillen van inzicht soms met de meest ontoelaatbare middelen letterlijk zijn uitgevochten. We zullen daar nog de nodige hemeltergende voorbeelden van tegen komen.

Dit boek is dus eigenlijk een beknopte geschiedenis van het socialisme in Nederland. Een geschiedenis die al heel lang niet meer is geschreven, hoewel er wel soms vuistdikke boeken verschenen over ontwikkelingen binnen een enkele stroming. Om in die leemte te voorzien vond ik het hoog tijd dat er weer eens een globaal overzicht op papier werd gezet. Zoveel mogelijk stromingen die zich op enig moment socialistisch hebben genoemd zullen de revue passeren. Op deze regel heb ik echter één uitzondering gemaakt: het nationaal-socialisme. Deze politieke stroming wijkt door zijn nadruk op het nationale zo sterk af van de andere, die zich op het socialisme hebben beroepen en juist internationaal georiënteerd zijn, dat daarvoor in deze uitgave geen plaats is. De voor het fascisme en nationaal-socialisme typerende macht van een sterke leider staat ook principieel haaks op de visie die socialisten hadden van een socialistische maatschappij. Dat met name in de communistische variant nationalisme en een sterke man eveneens een grote rol hebben gespeeld (denk aan Stalin) is nooit een integraal onderdeel gaan uitmaken van het socialistische gedachtegoed. Hierbij moeten we ons overigens wel realiseren dat nationaal-socialisten in hun propaganda vaak sterk hebben geleund op socialistische ideeën over de strijd tegen het kapitalisme. De socioloog Van Doorn heeft daarover in 2007 een zeer lezenswaard boek gepubliceerd. Hierin wijst hij op het gevaar van nationalistische gedachten die de sociaaldemocratie waren binnengelopen.
Om het boek beknopt te houden heb ik vooral aandacht besteed aan de organisatorische ontwikkelingen en worden de maatschappelijke ontwikkelingen waarbinnen het socialisme in

Nederland zich ontwikkelde slechts aangestipt. Ook zijn de ontwikkelingen noodzakelijkerwijs tamelijk schematisch gehouden. In een boek van deze omvang zou het ondoenlijk zijn om alles wat zich heeft afgespeeld tot in detail te vertellen. Lezers die goed op de hoogte zijn van de geschiedenis van het socialisme in ons land, zullen geregeld denken alles wat ze lezen al eens eerder te hebben gelezen. Dat klopt dan ongetwijfeld, hoewel ik ze dan wel zou willen vragen in welk recent boek ze alle partijontwikkelingen bij elkaar hebben zien staan. Het boek dat voor u ligt is nadrukkelijk geen vernieuwende, wetenschappelijke studie. Toch hoop ik dat de duizenden leden van de socialistische beweging hun voordeel ermee kunnen doen.

Het besef in een oude traditie te staan, kan motiverend zijn. Zeker als men ziet wat in al die jaren al bereikt is. Wat niet is bereikt, is het socialisme. Wat wel is bereikt, is dat arbeiders/werknemers tegenwoordig niet meer veertien uur per dag, zes dagen per week hoeven te werken om een schamel loon te verdienen. Deze en andere verworvenheden zijn bevochten, maar de afgelopen dertig jaar is ook gebleken dat wanneer socialisten hun ideologie overboord zetten en hun strijdwil aan de wilgen hangen, de verworvenheden onder druk komen te staan.

Wie geïnteresseerd is in die strijd kan ik verwijzen naar de boeken *Werknemers in Actie* en *Werknemers georganiseerd*, waarin een overzicht wordt gegeven van respectievelijk twee eeuwen stakingen, bedrijfsbezettingen en andere vormen van arbeidersstrijd en anderhalve eeuw geschiedenis van de vakbeweging in Nederland. Feitelijk is het boek dat u nu in handen hebt het laatste deel van een drieluik over de strijdgeschiedenis van Nederlandse werknemers.
Dit boek is chronologisch, maar tegelijk ook thematisch opgebouwd waarbij aan de meest invloedrijke organisaties de meeste woorden zijn gewijd.
Hoofdstuk 1 beschrijft de ontwikkeling van de oudste socialistische bewegingen in ons land, uitmondend in de oprichting van de Sociaal-Democratische Bond (SDB). In hoofdstuk 2 komt de geschiedenis aan de orde van de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP), wat een afsplitsing van de SDB was. Deze geschiedenis wordt gevolgd tot 1940 en algemene maatschappelijke ontwikkelingen die in die periode plaats vonden en van belang zijn voor ons onderwerp worden hier het uitgebreidst behandeld. Hoofdstuk 3 gaat over de Sociaal-Democratische Partij (SDP), waar later de communistische partij (CPH-CPN) uit voortkwam. De SDP splitste zich in 1909 van de SDAP af en ook deze partij volgen we tot de Tweede

Wereldoorlog. In hoofdstuk 4 komen diverse andere, kleinere socialistische stromingen kort aan bod.

Omdat de Tweede Wereldoorlog van grote invloed is geweest op de geschiedenis van alle partijen en een echt breukpunt is, behandel ik die apart in hoofdstuk 5. De geschiedenis van de SDAP vervolgen we in hoofdstuk 6, dat grotendeels gaat over de opvolger van de SDAP, de PvdA. Hoofdstuk 7 beschrijft de verwikkelingen in de communistische partij vanaf de oorlog tot de gedeeltelijke opheffing in 1991. De Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP) is onderwerp van hoofdstuk 8. Het volgende hoofdstuk laat in het kort de ontwikkelingen in de kleine links-socialistische stromingen en het anarchisme zien, waarna in hoofdstuk 10 de Socialistische Partij (SP) en het maoïsme waaruit deze partij is voortgekomen worden behandeld. GroenLinks tenslotte sluit de rij in hoofdstuk 11, waarna in het Nawoord algemene bespiegelingen over de ontwikkeling van het socialisme in Nederland volgen.

Hoofdstuk 1. Sociaal-Democratische Bond (SDB, 1882-1900)

De gedachte dat er een rechtvaardigere maatschappij moet komen dan de heersende, bestaat al langer. Die gedachte bestond zelfs al voor er sprake was van het negentiende-eeuwse en latere socialisme. Al veel eerder heerste in verschillende kringen het besef dat de heersende verhoudingen voor grote delen van de bevolking onrechtvaardig waren. Voorbeelden van stromingen en bewegingen waarin zo werd gedacht zijn de wederdopers en de Zwijndrechtse nieuwlichters. Beide godsdienstige richtingen verzetten zich tegen de bestaande verhoudingen in de heersende kerk. De eerste vanaf de vijftiende eeuw tegen de almacht van de katholieke kerk en de tweede vier eeuwen later tegen de protestantse staatskerk in Nederland. Naast hun kritiek op de kerk oefenden beide ook kritiek uit op de maatschappelijke verhoudingen. Feitelijk streefden ze naar een communistische samenleving.

De voorlopers

Communisme niet in de zin die mensen na het Sovjetbewind aan die term toedichten, maar communisme als een maatschappijvorm zonder privé-bezit. In die betekenis is de afleiding van het Latijnse woord communio, dat gemeenschap betekent, zeer herkenbaar. Veel invloed hebben deze en andere utopische stromingen op den duur niet kunnen uitoefenen. De wederdopers zijn met geweld naar een uithoek van de samenleving verbannen en onschadelijk gemaakt. Om enige voorbeelden daarvan te noemen: in 1535 was te Amsterdam bij wederdopers het hart 'levendig uit het lichaam gesneden' en vier jaar later werden in Rotterdam twee wederdopers in opdracht van de magistraten verdronken. En zij waren bij lange na niet de enigen die hun opvattingen met de dood moesten bekopen. Met de nieuwlichters liep het trouwens minder dramatisch af. De meesten van hen emigreerden in de jaren 1860 naar de Verenigde Staten en sloten zich bij de Mormonen aan.

Naast de kerkelijke maatschappijkritiek waren er ook wat we 'systeembouwers' zouden kunnen noemen. Mensen die vanuit hun kritiek op het bestaande een samenleving beschreven die zij als de meest ideale beschouwden. Deze aanpak gaat al terug tot de Griek Plato die leefde rond 400 voor onze jaartelling. In zijn werk De Staat beschreef hij de volgens hem ideale maatschappij. Hij wilde een soort communistische samenleving voor de betere standen, maar de lagere klassen mochten niet meedoen. De Engelse wijsgeer Thomas More deed niet onder voor Plato toen hij in 1500 zijn Utopia schreef, maar ook de achttiende en negentiende eeuw kenden sociaal betrokken wereldhervormers: Robert Owen, Fourier en Proudhon zijn van hen de bekendste.

In de tussentijd was er echter een nieuwe communistische beweging ontstaan. Een die zich niet bezig hield met kerkelijke twisten of het omschrijven van de ideale maatschappij, maar uitsluitend keek naar de maatschappelijke verhoudingen. In 1848 verscheen het Communistisch Manifest[3], dat begon met de gevleugelde woorden:

Een spook waart door Europa – het spook van het Communisme. Alle machten van het oude Europa hebben zich tot een heilige drijfjacht tegen dit spook verbonden

en eindigde met:

3 Karl Marx en Friedrich Engels, Het communistisch manifest, Amsterdam 1971 (oorspr. 1848)

Dat de heersende klassen sidderen voor een communistische revolutie! De proletariërs hebben daarbij niets te verliezen dan hun ketenen. Zij hebben een wereld te winnen. Proletariërs aller landen, verenigt u!

De Eerste Internationale in Nederland

De opvatting dat de arbeiders een nieuwe samenleving zullen laten ontstaan, kreeg twintig jaar na de verschijning van het Communistisch Manifest ook in ons land enige aanhang. Er waren groepjes werklieden die uit onvrede over de bestaande maatschappij aansluiting hadden gezocht bij mensen uit de vrijdenkersbeweging. Daar werd veel gepraat en ook veel gelezen. Op andere plaatsen werd daarnaast ook actie gevoerd. Zoals in Amsterdam waar in april 1869 de scheepstimmerlieden het werk neerlegden. Enkele maanden later besloten enkele werklieden tot oprichting van het Nederlandsch Werklieden Verbond, Afdeeling der Internationale Arbeidersvereeniging (NWV). Tegenwoordig kennen wij de Internationale Arbeidersvereeniging (International Workingmen Association) beter onder de naam Eerste Internationale. Deze organisatie was in 1864 te Londen gesticht onder het motto: de bevrijding van de arbeidersklasse is het werk van de arbeiders zelf. Doel was om de arbeiders tot actie en organisatie te brengen. Die actie diende te bestaan uit economische vakbondsstrijd naast politieke strijd. Organisatie zocht men onder andere in het oprichten van vakverenigingen en hoewel dit ook in ons land werd geprobeerd, lukte het niet om veel invloed uit te oefenen op de ontwikkeling van de vakbeweging.

De internationale verloor het minieme beetje invloed dat ze wel had na de Commune van Parijs en het vijfde congres. De Commune was een volksopstand die uitbrak na de nederlaag van de Fransen in de Frans-Duitse oorlog van 1871. Arbeiders veroverden de stad, maar werden uiteindelijk door het Franse leger op gruwelijke wijze verslagen. De Commune joeg alle behoudende krachten schrik aan en werd synoniem aan de zo gevreesde, goddeloze arbeidersmacht. Op het vijfde congres van de Internationale, dat in 1872 nota bene in Den Haag plaats vond hoewel ze in ons land nauwelijks leden had, kwam het tot een heftige uitbarsting en scheuring tussen ‘anarchisten’ en ‘sociaaldemocraten’. Zoals zo vaak bij een strijd om beginselen, trokken de kemphanen Marx en Bakoenin alle registers, inclusief persoonlijke aantijgingen, open.

Inmiddels hadden bestuurders van verschillende organisaties in zowel Amsterdam als Rotterdam in 1870 een Bestuurdersbond opgericht. Het doel van deze bonden was dat de bestuurders elkaar leerden kennen en van elkaar zouden kunnen leren. Na deze stap lag het voor de hand om ook naar een landelijke bestuurdersbond te streven. Vanuit Rotterdam ging het initiatief uit voor een dergelijke bond van bestuurders, maar de Amsterdammers zagen meer heil in een bond van verenigingen. Het laatste voorstel werd aangenomen en eind oktober 1871 vond in Utrecht het oprichtingscongres plaats van het Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond (ANWV). Bij het ANWV konden zowel algemene politieke werkliedenorganisaties als vakverenigingen zich aansluiten, dus een zuiver vakverbond was het niet. In deze tweeslachtigheid tussen politiek en vakvereniging lag spoedige interne strijd reeds besloten. Daar kwam nog bij dat een aantal voormannen van het ANWV aansluiting vond bij vooruitstrevende liberalen, die ook wel kathedersocialisten werden genoemd en zich sinds 1870 hadden verenigd in het Comité ter bespreking der Sociale Quaestie. Dit comité, waar trouwens ook een klein aantal werklieden in zat, waaronder de socialist Gerhard, beperkte zich niet uitsluitend tot het bespreken van maatschappelijke problemen, maar probeerde zo nu en dan ook zelf invloed uit te oefenen op de ontwikkelingen. Toen het wetsvoorstel om het zgn. coalitieverbod af te schaffen in de kamer dreigde te zullen sneuvelen, organiseerde het comité een handtekeningenactie. Deze petitie werd door 1.800 mensen ondertekend en aan de Tweede Kamer aangeboden. In 1872 werd daarop het verbod ingetrokken. Vanaf die tijd hadden arbeiders formeel het recht om zich te verenigen teneinde loonsverhoging te bedingen. Stakingen en vakverenigingen waren niet meer verboden, hoewel dat in de praktijk eigenlijk al zo was omdat nooit iemand met een beroep op het wettelijk verbod daadwerkelijk veroordeeld is.

Het ANWV zocht de invloed van het Comité zelf op omdat de werklieden hoopten gebruik te kunnen maken van de adviezen van sociaal-liberalen bij het streven naar vergroting van de welvaart en de geestelijke waarde der werklieden. Het verbond was een algemene vereniging, waarvan iedere arbeider lid kon worden. Naar gezindte of opvatting werd dus niet gekeken. Dat lijkt heel ideaal, maar het had ook negatieve gevolgen want er ontstonden binnen het verbond al snel spanningen tussen christelijken, liberalen en socialisten. Aanvankelijk bestond er onder de leden echter vooral overeenstemming over een aantal zaken. Tijdens het oprichtingscongres constateerde de Rotterdamse pakhuisknecht Spliethoff

dat het oude christelijke gezegde ‘wie niet werkt zal niet eten’ tegenwoordig was omgedraaid.

Wijl hij die niet werkt (tenzij men het coupon-knippen werken zou willen noemen) wel eet van het vette der aarde, en hij die werkt, hard en veel werkt, zeer tevreden zijn moet, als hij een aardappel met een lawaaisaus heeft.

Deze woorden gaven uiting aan een groot gevoel van onvrede en besef van het onrechtvaardige van de bestaande verhoudingen. Hieruit volgde in ieder geval overeenstemming over de noodzaak tot loonsverhoging, een werkdag van tien uur en afschaffing van de zondagsarbeid.

Door de oprichting van het ANWV bestond in Nederland een tweede landelijke arbeidersorganisatie naast de Eerste Internationale. Beide stonden op zeer verschillende ideologische grondslagen, maar stelden in de praktijk vergelijkbare eisen aan de samenleving. Dit, gevoegd bij de vloeiende persoonlijke scheidslijnen tussen de organisaties (in de prille arbeidersbeweging was sprake van een hoog ‘ons kent ons’ gehalte), zorgde ervoor dat in het begin de tegenstellingen overbrugbaar leken. Een goed voorbeeld hiervan kunnen we zien tijdens de grote sigarenmakeruitsluiting van 1873. NWV en ANWV kozen beide zonder aarzelen partij voor de arbeiders, al lukte het niet om zich aan het hoofd van de beweging te stellen.

Het NWV had zijn laatste kruit verschoten tijdens de actie van de sigarenmakers en verdween van het toneel. Zijn leden sloten zich aan bij het ANWV dat nu de enigst overgebleven landelijke arbeidersorganisatie was. Het was zoals gezegd geen vakorganisatie of politieke partij in de zin die wij nu aan dat woord toekennen, maar een werkliedenverbond. Het verbond was in deze jaren dan ook op meerdere terreinen actief. In het jaar van de sigarenmakeractie is ook een petitie aangeboden aan koning Willem III waarin gevraagd werd iets te ondernemen tegen het voortbestaan van de kinderarbeid. Dit verzoek was samen met de politieke druk van anderen succesvol en leidde tot een wettelijke beperking van kinderarbeid toen het kinderwetje Van Houten in 1874 tot stand kwam. Het ANWV hield zich dus zowel met politieke als met economische actie bezig.

Oprichting van de SDB

Ondertussen hadden de weinige socialisten die ons land telde geen eigen organisatie meer. Na de ondergang van de Internationale waren zij immers lid geworden van het ANWV. De in die organisatie heersende gedachte dat men moest trachten tot samenwerking met de patroons te komen, kon socialisten echter niet bekoren. Ook op ander gebied voelden de socialisten zich niet echt thuis in het werkliedenverbond. Omdat nogal wat socialisten geen arbeider waren en de doelstellingen van socialisten verder gingen dan die van een vooral op het terrein van arbeidsvoorwaarden opererende organisatie als het ANWV wilden de socialisten ook niet-arbeiders in hun gelederen opnemen. Het ANWV wilde echter slechts arbeiders als lid. Op het ANWV-congres van 1877 stelde de socialistische smid Willem Ansing voor om naast de afdelingen van het verbond gemengde verenigingen op te richten. Deze zouden dan onderdak kunnen bieden aan hen die niet tot een echte vakorganisatie konden toetreden, maar wel aan het werk van de arbeidersbeweging wilden deelnemen. Ansing zelf noemde in dit verband onderwijzers, winkelhouders en tekenaars. Hoewel voorzitter Heldt vreesde dat de werklieden in de organisatie door mensen uit andere standen zouden worden overvleugeld, nam het congres het voorstel van Ansing toch over. Er zouden gemengde verenigingen opgericht worden!

Vlak voor het volgende congres dat met Pinksteren 1878 plaatsvond, richtten Ansing en zijn medestanders een Sociaal-Democratische Vereeniging (SDV) op. Dit groepje socialisten, dertig man sterk, vergaderde geregeld. Verder gebeurde er niet veel. In de eerste tijd na de oprichting van de SDV bleven de banden met het ANWV intens. De Werkmansbode, het huisorgaan van het ANWV, kondigde de bijeenkomsten van de SDV bijvoorbeeld gewoon aan. Ook verschenen in dit blad verslagen van die vergaderingen en lezingen. De definitieve scheiding der geesten tussen neutralen en socialisten was echter onafwendbaar. Vanaf 1879 kregen de socialisten een eigen orgaan dat de toepasselijke naam Recht voor Allen droeg.

In 1881 formeerden de diverse SDV's bovendien een landelijk bestuur, wat in het begin van het volgende jaar leidde tot de formele oprichting van een nieuwe organisatie, de Sociaal-Democratische Bond. Deze SDB is de organisatorische voorloper van alle socialistische clubs die tot op de dag van vandaag in Nederland hebben bestaan; ze stammen alle direct van haar af. De arbeiders Willem Ansing en Hendrik Gerhard waren de eerste leiders van de SDB, maar ze werden al snel overvleugeld door de voormalige dominee Ferdinand Domela

Nieuwenhuis, die hiermee het gelijk van Heldt bewees. Heldt had immers gewezen op het gevaar dat de arbeiders in gemengde verenigingen door de niet-arbeiders opzij gezet zouden worden. In het licht van het verwijt dat vaak aan het ANWV is gemaakt dat het zich wel erg liet leiden door 'heren', is het overwicht van een predikant, dat binnen de SDB bestond, tamelijk cynisch.

Op 12 februari 1882 was in Amsterdam het eerste congres gepland van de SDB. Dat had echter nog heel wat voeten in de aarde, want de zaal waar dit congres en een openbare vergadering zouden plaats vinden, werd op het laatste moment afgezegd. Onder druk van de politie durfde de eigenaar het niet meer aan en ook de houder van het lokaal waarnaar de socialisten wilden uitwijken, bleek die druk niet te durven weerstaan. De openbare vergadering werd naar aanleiding van deze 'zaalafdrijvingen' afgelast en het congres vond plaats in café Cosmopolite. De gebeurtenissen rond dit congres waren voor de SDB reden om in het vervolg in het geheim te congresseren.

Het programma dat de SDB op haar eerste congres aanvaardde als partijprogramma, was op enkele punten na een vrijwel letterlijke overname van dat van de Duitse zusterpartij. Dit Duitse programma, dat vanwege de plaats waar het werd aangenomen bekend staat als het programma van Gotha, was ontstaan als een compromis tussen verschillende theoretische inzichten binnen de arbeidersbeweging. De ideeën van Karl Marx werden alom aangehangen en bewonderd, maar ook opvattingen van andere theoretici oefenden invloed uit. Een van die theoretici was Ferdinand Lasalle (1825-1864) die heilig geloofde in het bestaan van de ijzeren loonwet. Volgens deze 'wet' zouden de arbeiders nooit een loon kunnen krijgen dat boven het niveau lag dat nodig is voor het levensonderhoud. De consequentie van die wet is dat loonstrijd ook weinig of geen zin heeft. Marx en de zijnen wezen deze gedachte af. Wat zou anders nog het nut zijn van strijd in de bedrijven en in de vakbeweging? De dagelijkse praktijk wees bovendien uit dat loonstrijd wel degelijk zin had, iets waar in ons land ook de liberale bankier Pierson op wees. In 1891 werd de ijzeren loonwet dan ook uit het Duitse programma gehaald.

Interessant aan het Nederlandse programma is punt III over de bevrijding van de vrouw. Dat was een zeer vooruitstrevende, eigen aanvulling op het Gotha programma (zie bijlagen). Als grondslagen van de staat vorderde de SDB zeven punten waaronder algemeen kiesrecht, dienstplicht, kosteloos onderwijs, beslissing over oorlog en vrede door het volk en afschaffing

van alle wetten die de vrouw achterstelden bij de man. Om dit doel spoedig te bereiken, verlangde de bond onder andere progressief erfrecht, een progressieve inkomstenbelasting, onbeperkt recht van vereniging, een normale arbeidsdag overeenkomstig de behoeften van de maatschappij en verbod van vrouwenarbeid voor zover deze schadelijk was voor gezondheid, opvoeding en zedelijkheid.

Al snel na de oprichting ontplooiden de socialisten van de SDB diverse activiteiten. In 1883 begon P.J. Helsdingen in Rotterdam met straatcolportage van Recht voor Allen, een nieuw fenomeen in Nederland. Hierdoor groeide de oplage van het blad enorm en konden veel mensen kennis nemen van de ideeën van de socialisten. Niet iedereen was hier overigens enthousiast over en meermalen moesten de colporteurs het op een lopen zetten om het vege lijf te redden. Sterker nog, enkelen van hen werden zwaar mishandeld. Het werd voor socialisten onveilig om op straat met Recht voor Allen te worden gezien, wat aanleiding was voor het volgende cynische gedichtje:

Steenigt weer de wegbereiders,

Brengers van geluk en brood;

Trapt ze weer, die dappere leiders,

Drukt ze dood, die lichtverspreiders,

Des te langer duurt uw nood.

De demonisering – zoals we dat tegenwoordig zouden noemen – van de socialisten vond echter niet alleen op straat plaats. Vrijwel alle dagbladen droegen hieraan hun steentje bij en zetten de socialisten weg als gooiers met petrolie en dynamiet, ofwel om nog een moderne term te gebruiken, als terroristen. Toen in 1883 op de derde dinsdag in september socialisten voor algemeen kiesrecht demonstreerden, wilde een aantal van hen plaatsnemen op de publieke tribune van de Tweede Kamer. Minister Heemskerk liet om problemen te voorkomen de tribune bezetten met inderhaast opgetrommelde weesmeisjes.

De machthebbers waren bang voor de SDB en weigerden in 1884 de organisatie rechtspersoonlijkheid te verlenen op grond van de angst dat de middelen om te komen tot het doel wel eens onwettig zouden kunnen zijn. Angst voor socialisten was vanuit het oogpunt van hen die belang hadden bij voortzetting van de bestaande toestanden wel

begrijpelijk. Leden van de SDB waren immers niet uitsluitend theoretici, die leuk discussieerden over een betere samenleving zoals de sociaal-liberalen of kathedersocialisten jarenlang hadden gedaan. Nee, zij haalden de discussies uit de studeerkamers weg. Ze voerden propaganda voor verstrekking van kindervoeding en velen hielden zich bezig met de Nieuw Malthusiaanse Bond ter beperking van het kindertal. Dit waren nog punten waarin ook veel liberalen zich konden vinden, bij andere zaken lag dat al moeilijker. De koloniale en gewelddadige oorlog in Atjeh kon op hun belangstelling en afkeuring rekenen. SDB-ers voerden waar mogelijk actie en propaganda, maar het belangrijkste aandachtspunt was de strijd voor algemeen kies- en stemrecht ofwel de strijd voor uitbreiding tot alle volwassen Nederlanders van het recht om gekozen te worden en te stemmen voor de vertegenwoordigende organen. Deze strijd werd niet gevoerd in het kader van de SDB, maar in de Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht (BAKS). Aanvankelijk waren in deze bond ook nog wel 'heren' actief, maar die gaven er al snel de brui aan. Socialisten zagen verwerving van genoemde rechten als een middel 'waarmede zij den tegenwoordigen Staat feitelijk willen omwerken, van een geweldmachine in handen der bezittende klasse, tot een administratieve bestuursmachine in 't belang van allen', zoals Vliegen het in 1902 in zijn geschiedschrijving van het socialisme in Nederland zo mooi wist te verwoorden. Dat was uiteraard niet hetzelfde doel als de liberale voorstanders van kies- en stemrecht voor ogen hadden. Die wilden dat iedereen een gerechtvaardigd aandeel kreeg in de besturing van de samenleving, maar die samenleving zelf hoefde in hun optiek niet te veranderen.

De strijd voor algemeen kiesrecht gaf midden jaren tachtig massale demonstraties te zien. Ook waren er in deze tijd van toenemende werkloosheid manifestaties van werklozen, zoals op 9 maart 1886 toen tussen de vijf- en achtduizend mensen in Amsterdam bijeen kwamen. Socialisten waren zeker geen rechtlijnige zuurpruimen, want er werden ook acties gevoerd die later ludiek zouden heten. In mei 1885 vonden Amsterdammers 's ochtends op een aantal plaatsen op de muren van hun stad proclamaties aangeplakt. Deze waren in de vorm van een koninklijk besluit en ondertekend door de koning en de verantwoordelijke minister. In dit nagemaakte testament van 'Willem de laatste' deed hij afstand van zijn jaarlijks traktement en de kroon. Ook de oorlog in Atjeh werd beëindigd en zo werden er nog een paar programmapunten van de SDB ten uitvoer gebracht. De regering was 'not amused' en zette alles op alles om de daders te pakken. Uiteindelijk werd een socialist geslachtoffer en

kreeg hij een gevangenisstraf van één jaar. Ook werd de colportage met Recht voor Allen zeer moeilijk gemaakt. Deze reactie leidde echter vooral tot rellen en een toename van de oplage van het socialistische blad. Op zeker moment moesten er 45.000 worden gedrukt om aan de vraag te voldoen.

In 1885 waren er heel wat socialisten die een spoedige revolutie als een reële mogelijkheid zagen en ook sommige tegenstanders van het socialisme zagen dit zo. Alleen waren de laatsten bevreesd dat het zou gebeuren, terwijl de socialisten er natuurlijk op hoopten. Die hoop werd zeker gevoed door de werklozenacties, maar meer nog door de grote aanhang die de strijd voor algemeen kiesrecht verwierf. Deze strijd bereikte haar climax op zondag 20 september van genoemd jaar toen duizenden mensen in Den Haag bijeen kwamen in het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen. In de aanloop naar de Haagse manifestatie waren ook in Amsterdam en Rotterdam mensen bijeengekomen om aan de eisen kracht bij te zetten. Aan het eind van de meeting in de Hofstad namen de aanwezigen vrijwel unaniem de volgende motie aan:

De Nationale Volksvergadering, gehouden op heden den 20 Sept. 1885 te 's-Gravenhage en bijeengeroepen door de Hoofdbesturen van den Nederl. Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht, het Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond en den Sociaal-Demokratischen Bond in Nederland – spreekt als haar gevoelen uit:

Dat ten spoedigste het Algemeen Kiesrecht, bij de Grondwet gewaarborgd, moet worden verleend.

Zij voegt hieraan de verklaring toe, dat een langer negeeren van deze volkseisch een misdaad is te noemen, en de mogelijke gevolgen eener langere miskenning alleen terugkaatst op hen, die, den ernst der tijden vergetende, op onverantwoordelijke wijze de noodzakelijkste hervormingen tegenhouden;

En acht zich voorts bij dezen ontheven van de verplichting, de Regeering nogmaals op de wijze als heden is geschied met den volkswensch in kennis te stellen, zijnde eene herhaling van deze beweging beleedigend voor de eigenwaarde van het Nederlandsche volk.

Daar was geen woord Frans bij. Deze motie, die een dag later aan de minister van binnenlandse zaken werd aangeboden, betekende feitelijk dat de kiesrechtbeweging aankondigde het verzet met andere middelen voort te zetten. De tijd van demonstraties was voorbij. Maar wat dan wel? Tactisch was de motie uiteraard een onverstandige zet, want kon het dreigement worden waargemaakt en was de tegenstander er van onder de indruk? De beweging overschatte zichzelf behoorlijk op dit moment. De BAKS was weliswaar gegroeid tot ongeveer vijfduizend leden en er waren heel wat duizenden op de been geweest de afgelopen tijd. Of daarmee de brede volksmassa's in het land in beweging wilden komen, was echter nog maar de vraag.

Het bleek al spoedig dat men zich deerlijk had vergist. Het dreigement kon niet worden waargemaakt, al was het maar omdat een deel van de eigen aanhang niet verder wenste te gaan dan demonstreren of petities aanbieden. De tegenstander greep de gelegenheid echter aan om de repressie te verscherpen. De regering verbood het dragen van rode vlaggen, het huren van een zaal werd vrijwel onmogelijk gemaakt en politieagenten hakten er lustig op los. Dat de overheid niet met zich wilde laten sollen blijkt ook uit de reactie op een artikel in Recht voor Allen van 24 april 1886. Daarin stond geschreven dat de koning erg weinig werk van zijn baantje maakte en niet veel verder kwam dan het kopen van jonge vogeltjes, wat in de gewone bladen breed werd uitgemeten. De redacteur, Domela Nieuwenhuis, werd verantwoordelijk gesteld voor dit artikel, hoewel duidelijk was dat hij niet de schrijver kon zijn. Ondanks vele protesten, veroordeelde de rechter hem tot een gevangenisstraf van een jaar.

Crisis in de samenleving

De SDB was de politieke tak van de toenmalige arbeidersbeweging, maar had daarnaast ook grote invloed op de ontwikkeling van de vakbeweging. Metaalbewerker Ansing stond bijvoorbeeld aan de wieg van de landelijke metaalbewerkerbond en zo ontstonden er aan het eind van de jaren tachtig meer landelijke vakbonden. Deze bonden kenden echter geen onderlinge aansluiting en opereerden uitsluitend binnen hun eigen vak. De organisatie die een verband tussen de verschillende bonden had kunnen bewerkstelligen, het ANWV, raakte meer en meer in de versukkeling. Het ledental daalde gestaag. In 1878 bedroeg het 4.500 mensen, maar vijf jaar later nog slechts 3.100. De rol van het ANWV in de Nederlandse arbeidersbeweging was uitgespeeld.

De gedachte dat door verstandig en redelijk overleg met de patroons verbetering voor de werklieden viel te behalen, kon het binnen de niet-confessionele arbeidersbeweging niet winnen van de klassengedachte. Die gedachte kon het op korte termijn niet winnen omdat de economische ontwikkeling groeiende armoede en daarmee een verharding van de verhoudingen met zich mee bracht. De overwinning van de sociaaldemocratische visie werd niet behaald op basis van een ideeënstrijd, maar omdat de maatschappij hem aan de arbeidersbeweging opdrong.

De strijd in de arbeidersbeweging viel samen met en was feitelijk onderdeel van een algehele crisis in de samenleving. Deze crisis kwam heel duidelijk tot uiting in de economie. De landbouw in Europa leed ernstig onder de import van goedkoop graan uit Amerika. Deze import maakte veel gezinnen op het platteland brodeloos en een trek naar de stad was het gevolg. Daar verdwenen de duizenden economische vluchtelingen in de nieuwe industrie en in het transport. Als los arbeider moesten ze trachten een nieuw bestaan op te bouwen in steden die al snel in hun voegen kraakten. Eeuwenoude panden werden opgedeeld, binnenplaatsen bebouwd en zogenaamde ‘revolutiebouwers’ stampten in hoog tempo duizenden even goedkope als slechte woningen uit de grond. De bewoners van deze krotten leden vanaf het begin van de jaren tachtig onder de snel toenemende werkloosheid. Zij kwamen dus van de regen in de drup.

Het verpauperde stadsproletariaat vermengde zich met de nieuwkomers tot een nieuwe arbeidersklasse. Van deze klasse bleef een aanzienlijk deel echter lange tijd tot het lompenproletariaat behoren. Het waren vooral deze krotbewoners die zich soms lieten opzwepen tot ongerichte gewelddaden. De ene keer moesten socialisten het ontgelden, een andere keer richtte het geweld zich tegen de gezagsdragers. In 1887 moest Domela Nieuwenhuis rennen voor zijn leven na een vergadering in Rotterdam, waarbij de mensen de leus ‘Oranje Boven!’ aanhieven. Dergelijke ‘Oranjefuries’ kwamen ook elders voor. Het Palingoproer dat in juli 1886 te Amsterdam plaats vond kunnen we op dezelfde manier interpreteren. Hier richtten de mensen uit de volksbuurten hun agressie tegen de politie en niet tegen socialisten. Wel kregen de socialisten, waarvan enkelen zich inderdaad vol overgave tussen de oproermakers hadden gemengd, de schuld van de wanordelijkheden die aan 26 mensen het leven kostten.

Enige jaren geleden liet historicus Dennis Bos in zijn proefschrift Waarachtige volksvrienden: de vroege socialistische beweging in Amsterdam, 1848-1894 op overtuigende wijze zien hoe de socialistische beweging in die stad in hoge mate afhankelijk was van persoonlijke en zelfs familiebanden. Iets vergelijkbaars blijkt het geval te zijn geweest in Rotterdam, althans dat is het beeld dat Piet Honig schetst in zijn pas onlangs uitgegeven autobiografie Herinneringen van een Rotterdams revolutionair. Ook beschrijft hij hoe socialisten omgingen met de Oranjefurie van 1887. Met een aantal geestverwanten mengde hij zich onder het oranjevolk en onder het uitroepen dat daar nog een 'vuile socialist' woonde, kregen zij het voor elkaar dat de ruiten ingingen bij winkels, nette burgerhuizen en deftige rentenierswoningen. Dat waren de verzetjes van het lompenproletariaat dat zijn onvrede soms botvierde op de hoofden van de boodschappers van het slechte nieuws dat de maatschappij diende te veranderen, maar een andere keer even vrolijk gezagsdragers te lijf ging.

Een heel ander karakter kenden de al genoemde massale demonstraties van werklozen die overal werden georganiseerd of de eveneens genoemde meetings voor algemeen kiesrecht. Ook nam het aantal stakingen flink toe. Daarnaast groeide ook binnen de burgerij de gedachte weer dat niet alles bij het oude kon blijven. Na de grondwetswijziging van 1848, toen de koning veel macht kwijt raakte aan de burgerij, hadden ze het er een beetje bij gelaten, maar ook arbeiders eisten nu maatschappelijke macht. De strijd voor algemeen kiesrecht werd weliswaar nog niet gewonnen, maar in 1887 schafte de regering al wel het censuskiesrecht af. Alle volwassen mannen die voldeden aan bepaalde blijken van 'geschiktheid en maatschappelijke welstand' kregen nu kiesrecht. De lezer dient zich te realiseren dat ons land in die tijd een districtenstelsel kende. Er waren dus geen landelijke kieslijsten, maar men stemde voor een vertegenwoordiger van zijn district in de kamer. Dankzij de uitbreiding van het kiesrecht en het districtenstelsel kon Domela Nieuwenhuis een jaar later zijn intrede in de Tweede Kamer doen. Hij kreeg bij de verkiezingen de steun van christelijke kiezers die nog liever deze ex-dominee in de kamer zagen, dan zijn tegenstander, een goddeloze liberaal.

In deze jaren vonden twee parlementaire enquêtes plaats naar de omstandigheden waaronder arbeiders in Nederland leefden en werkten. Een in 1886 en een in 1890. De resultaten van de onderzoeken waren zelfs voor hen die de omstandigheden altijd hadden gebagatelliseerd, schokkend. Socialisten maakten in hun propaganda dan ook ruim gebruik

van citaten uit de verhoren. Toch was het zo, dat ondanks de ellende die op grote schaal bestond in de stad en op het platteland, de omstandigheden voor de arbeiders langzaam maar zeker verbeterden. Een goede maatstaf daarvoor is ongetwijfeld het reële loon dat tussen 1890 en 1902 met een vijfde steeg. Deze stijging was het resultaat van grote stakingsbewegingen, maar ook van het gunstig economisch tij.

Het kapitalisme was internationaal aan een nieuwe ontwikkeling begonnen dankzij de benzinemotor, de elektrotechniek en vernieuwingen in de chemie. Ook expandeerde het kapitalisme over de wereld, waar het aanvankelijk vooral een Europees en Noord-Amerikaans project was geweest. Deze vorige fase van globalisering wordt globaal aangeduid met de term imperialisme omdat diverse westerse naties probeerden om hun grondgebied te vergroten ten koste van andere westerse naties, maar in ieder geval ten koste van diverse inheemse volkeren en elites.

Voor arbeiders waren er diverse mogelijkheden om te reageren op de ontwikkelingen. Ze konden, samen met eventuele vrouw en kinderen, de maatschappelijke ontwikkelingen gelaten over zich heen laten komen en proberen er in hun dagelijks leven het beste van te maken. Als we kijken naar de aantallen stakers, demonstranten en leden van organisaties binnen de arbeidersbeweging in ruime zin, dus inclusief de liberale en confessionele takken, dan kunnen we rustig stellen dat de meesten voor deze individuele aanpak ‘kozen’. Ze probeerden bijvoorbeeld door hard werken, zonder protesten over de omstandigheden waaronder dit gebeurde, een redelijk inkomen te verwerven. Ze verhuisden naar een andere woning als de oude te klein of de nieuwe goedkoper was. Ze probeerden hun kinderen beter onderwijs te laten volgen dan zij zelf hadden genoten of ze stuurden ze juist vroeg uit werken om het gezinsinkomen aan te vullen.

Binnen dit repertoire aan overlevingsstrategieën, zoals dat in kringen van sociaal-historici tegenwoordig zo mooi heet, was er voor elk wat wils. Kenmerkend voor deze methoden is echter dat ze strikt individueel of in ieder geval binnen het kader van het gezin, werden toegepast. Streven naar andere maatschappelijke omstandigheden hoorde niet binnen dit repertoire. Dat streven deden mensen die actief werden in vakbonden of politieke organisaties wel. De eersten waren meer op economische veranderingen (loonsverhoging, verkorting van de werktijd) gericht en degenen die politiek actief waren, hadden het oog meer gericht op verandering van de manier waarop gemeente, provincie en land werden

bestuurd. Het mag duidelijk zijn dat in de werkelijkheid deze doelen niet strikt waren gescheiden en een arbeider zowel lid van een vakbond als van de SDB kon zijn, maar tevens kon proberen volgens de individuele methode een aangenamer leven te verkrijgen. Hun deelname aan het protestrepertoire heeft uiteraard maatschappelijk grotere gevolgen gehad dan hun individuele methode. Zo kunnen de diverse verbeteringen voor de arbeidersklasse weliswaar niet geheel als een resultaat van de arbeidersstrijd worden beschouwd, maar die strijd heeft ze wel bevorderd.

Bij de heersende klasse speelden morele overwegingen zeker een rol in de pogingen van die kant om de omstandigheden voor arbeiders en hun gezinnen te verbeteren, maar angst voor een revolutie was in die kringen ook prominent aanwezig. Die angst werd gevoed door rellen en stakingen, demonstraties en petities. Zelfs als niet direct gevolg werd gegeven aan de eisen die socialisten stelden, dan leidden hun eisen toch in ieder geval tot een maatschappelijk debat. De verruiming van het kiesrecht die beetje voor beetje plaats had, was zeker beïnvloed door de eerder genoemde grote acties daarvoor. Hetzelfde geldt voor de wettelijke maatregelen om de ergste omstandigheden in fabrieken en werkplaatsen te verbeteren. Dit alles gaf aan een aanzienlijk deel van de socialisten en vakbondsleden de overtuiging dat dit de juiste weg was. Het socialisme bleef in hun ogen een mooi ideaal, maar eerst moest er brood op de plank komen en dan liefst op een zo prettig mogelijke wijze. Anderen daarentegen vonden dit streven naar hervormingen van het kapitalisme, dit reformisme zoals het met een vies gezicht werd genoemd, een verraad aan de zaak van het socialisme. Maar laten we ons geschiedverhaal van de SDB vervolgen.

Tweeërlei tactiek

Het jaar 1888 was er een van bezinning op de te volgen tactiek. Het kiesrecht was weliswaar uitgebreid, maar het was geen algemeen kiesrecht geworden. Moesten socialisten hier nog energie aan besteden? Of konden ze beter coöperaties oprichten, zoals onze zuiderburen? In een coöperatie konden arbeiders het kapitalisme misschien van binnenuit ondergraven en in ieder geval voor degenen die er werkten een aangenamer leven creëren. Binnen een jaar zag de SDB er echter alweer vanaf om hier al teveel waarde aan te schenken. Wat overigens niet wil zeggen dat er geen coöperaties meer bestonden. Die waren en bleven er wel degelijk, zowel waar goederen werden geproduceerd als wel die slechts dienden om goederen voor de leden goedkoop in te kopen. Een echt speerpunt was het echter niet voor de SDB. Waar

wel veel tijd en aandacht werd besteed, was de actie door vakbonden. Het aantal stakingen nam weer toe en socialisten probeerden daar invloed op uit te oefenen. Toch zagen veel socialisten hier een gevaar op de loer liggen. Door te staken waren arbeiders immers in staat om het loon omhoog te krijgen, maar een duurzame verbetering van hun situatie konden ze daar niet van verwachten zolang de maatschappelijk machtsverhoudingen niet waren veranderd. In het blad van de SDB werd dit op 3 januari 1890 als volgt verwoord:

Het is ongetwijfeld onze plicht als sociaaldemokraten de arbeiders in werkstaking, waar en wanneer ook, te steunen. Dit vloeit vanzelf voort uit ons bewustzijn, dat arbeiders nooit ongelijk hebben, als ze een poging doen om hun toestand te verbeteren. Maar we mogen ook niet nalaten, alle loonslaven, zoo mannelijke als vrouwelijke, onder het oog te brengen dat, als de helft van het geld, besteed aan en van de ellende, geleden door werkstakingen, werd besteed om de zaak van het socialisme te bevorderen, de belangen hunner klasse oneindig beter en meer zouden worden bevorderd. (…) In een maatschappij, gebaseerd op de konkurrentie der arbeiders, kan op den langen duur geen noemenswaard voordeel worden behaald.

Of de socialisten nu al hun heil erin zagen of niet, de arbeiders van Nederland staakten in deze jaren massaler dan ooit. Ook waren er, vooral in de koude wintermaanden als de nood het hoogst was, veel demonstraties van werklozen die van de plaatselijke of landelijke overheid eisten dat er banen werden gecreëerd. In 1890 vond daarnaast op 1 mei ook de eerste actie voor de achturige werkdag plaats.

Sinds die actie is de eerste mei voor de gehele socialistische beweging een dag van actie en bezinning. Het volgende jaar was een verkiezingsjaar en ondanks de nog steeds voortdurende groei van de socialistische beweging, verloor Domela Nieuwenhuis zijn kamerzetel. Dit frustreerde de bond in hoge mate en leidde er, gevoegd bij het feit dat de kameractiviteiten van de grote leider niet veel voor de arbeidersbeweging hadden opgeleverd, toe dat veel socialisten zich sterker nog dan voorheen afkeerden van parlementaire activiteiten. Niet iedereen dacht daar echter zo over, zodat er steeds

duidelijker twee stromingen ontstonden: de parlementairen en de antiparlementairen. Beide waren het er in grote lijnen wel over eens dat de politieke beweging losser moest komen te staan van de economische. Vanuit de vakbeweging klonken deze stemmen ook. Veel mensen maakten namelijk de associatie vakbeweging-socialisme. Dit weerhield nogal wat arbeiders ervan om lid van een bond te worden of dreef ze in de handen van confessionele organisaties.

Alle spanningen balden samen in 1893. Weer begon het jaar met veel werklozenprotest. Alleen reageerden de machthebbers nu minder gelaten dan gedurende de afgelopen jaren het geval was geweest. Een eindeloze reeks veroordelingen was het resultaat. Vliegen, die al eerder is aangehaald, gaf in zijn De Dageraad der Volksbevrijding een opsomming van deze rechtszaken. Laten we er enkele uitlichten. Stienstra te Harlingen kreeg één jaar wegens opruiing. Een Amsterdamse werkloze die tijdens een meeting de mogelijkheid had geopperd om brood te nemen ook één jaar. J. Nijland te Harderwijk één maand wegens majesteitsschennis. Twee verspreiders van een strooibiljet tegen koningin Emma in Amsterdam werden veroordeeld tot negen maanden. Deze opsomming is bij lange na niet volledig, maar de zaken leidden tot zo veel maatschappelijke onrust dat niet alleen de socialisten ertegen in het geweer kwamen. Ook liberalen vonden dit te ver gaan en trachtten – uiteindelijk met succes – de overheid tot matiging te bewegen. De vele veroordelingen en het doodslaan van een Enschedese socialist op 20 mei 1893 versterkten onder de revolutionairen het idee dat voor socialisten in deze maatschappij niets te halen viel. Domela Nieuwenhuis bijvoorbeeld ontwikkelde zich in deze tijd steeds meer in de richting van het anarchisme en op het partijcongres van eind 1893 nam de meerderheid een motie aan tegen deelname aan verkiezingen. Deze motie kwam van de afdeling Hogezand-Sappemeer en luidde: ‘Het kongres besluit onder geen voorwaarde, ook niet als agitatiemiddel, mee te doen aan verkiezingen’. Veertien van de congresgangers onthielden zich van stemming, maar 47 stemden voor en 40 tegen. De uitslag van de stemming geeft duidelijk aan hoe verdeeld de SDB was en dat zou in de komende maanden nog eens versterkt blijken.

Later omschreef Vliegen de verdeeldheid op de volgende, vanzelfsprekend bevooroordeelde maar daarom niet minder juiste wijze:

Voor wie geloofde dat de door de wetgeving te verkrijgen hervormingen als werktijdverkorting, arbeidersverzekering en dergelijke, voor de arbeiders enorm gewichtige

zaken waren, was het niet om uit te houden, lijdelijk te moeten aanzien dat de direkte invloed der arbeidersklasse op de wetgevende macht voor jaren te grabbel werd gegooid. En het om de lui voor gek te verklaren als men las hoe daartegenover het breken van een paar glazen met behulp van een dynamietbom voor een wereldgebeurtenis werd uitgekreten.

De tegenstelling tussen beide stromingen in de bond werd uitgevochten op grond van verschillen van inzicht, maar ook nu weer uitgebreid omgeven met persoonlijke aantijgingen en laster. Zoveel was wel duidelijk dat deze groepen niet meer samen in één enkele organisatie thuis hoorden en de stap naar oprichting van een nieuwe socialistische beweging liet niet lang op zich wachten. In augustus 1894 was het zover en werd de SDAP opgericht, waarover in het volgende hoofdstuk meer.

Door niet meer mee te willen dingen naar een parlementaire afvaardiging plaatste de SDB zich buiten de politieke arena van Nederland zonder dat dit werd gecompenseerd met enorme ledentallen. In 1894 had de SDB bijna 3.700 leden, maar dat aantal daalde in de jaren die volgden in hoog tempo. Omdat in het ontwerp partijprogramma een zinsnede was opgenomen dat de socialisten ook onwettige middelen wilden gebruiken, werd de organisatie door de rechter ook nog eens tot verboden vereniging verklaard. Deze veroordeling leidde tot de opheffing van de SDB, of beter, tot de omzetting van de naam van de bond in de Socialistenbond (SB). In de SB waren nog wel leden actief die parlementaire actie wilden, maar dan als propagandamiddel en dus minder als poging om wetgeving in het voordeel van de arbeiders daadwerkelijk te veranderen. Zij voelden zich in hun opvatting gesteund door de verkiezingsresultaten van de SDAP in 1897 en het feit dat de Fries Geert van der Zwaag in de kamer kwam. Deze Van der Zwaag was lid van de SB en nam als onafhankelijke deel aan de verkiezingen in het district Schoterland.

De hoofdstroom in de SB wilde echter niets weten van parlementarisme en stelde zich op een revolutionair standpunt. Zij wilden de bestaande maatschappij niet verbeteren, veranderen of aanpassen, maar omverwerpen en vervangen door een nieuwe. Een van de gevolgen van deze zienswijze was verbreking van de organisatorische banden met de vakbeweging, want ook daar werd immers getracht om er voor de leden maar het beste van te maken. Bovendien was binnen de vakbeweging de invloed van mensen die op SDAP standpunt stonden groeiende.

De discussies over deelname aan het politieke leven bleven de SB beheersen en wie daar slecht mee uit de voeten kon, was de man die jarenlang leider van de organisatie was geweest, Domela Nieuwenhuis. In 1898 zegde hij zijn lidmaatschap op en begon met enkele gelijkgestemden het anarchistische weekblad Vrije Socialist. De strijd tussen SB en de nieuwe groep vertoonde ook nu weer trekken van persoonlijke strijd en laster. Voor de SB was dit alles de doodsteek. Was het ledental in de voorbije jaren jaarlijks gedaald, nu raakte het in een vrije val. De resterende leden sloten zich op 24 juni 1900 aan bij de SDAP.

Hoofdstuk 2. Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP, 1894-1940)

In de nadagen van de SDB streden globaal twee visies om voorrang. De parlementaire en de revolutionaire. De aanhangers van de revolutionaire visie wilden de bestaande maatschappij omverwerpen om op de puinhopen daarvan een nieuwe te bouwen. Deze revolutionairen ontwikkelden zich na verloop van tijd voor een groot deel in de richting van een personalistisch anarchisme, waarbij het idee van een collectieve politieke en economische strijd tegen het kapitalisme werd verlaten voor een meer ethische aanpak. Vandaar dat deze stroming zich altijd sterk heeft gemaakt voor acties als dienstweigeren. In de dienstweigeractie en het pacifisme in het algemeen komen het individuele en het ethische zeer treffend tot uitdrukking. De andere stroming binnen de SDB zag meer heil in een strijd met de middelen die de bestaande maatschappij ter beschikking had. Acties voor verbetering van de dagelijkse omstandigheden van de arbeiders via de vakbeweging en ijveren voor politieke invloed van de arbeidersklasse via de sociaal-democratische partij.

Het conflict tussen beide stromingen, die overigens allebei als uiteindelijk doel een socialistische samenleving hadden, is een tijd binnen de kring van de SDB gevoerd. De tegenstellingen bleken echter dusdanig groot dat na het besluit van het SDB-congres om niet meer aan verkiezingen deel te nemen, een groepje sociaaldemocraten besloot dat het geen zin had om samen met revolutionairen (om van anarchisten niet te spreken) in dezelfde

organisatie te blijven. In juli 1894 kwamen zij samen in Utrecht en al een maand later richtten zij een nieuwe sociaaldemocratische partij op, de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP).

De oprichters waren een twaalftal leden van de SDB, die zich niet meer konden en wilden vinden in een organisatie die weigerde aan parlementaire verkiezingen deel te nemen. De naamsverandering van de SDB in Socialisten Bond, waarbij het sociaaldemocratische uit de naam verdween, was voor hen de spreekwoordelijke druppel. In de strijd tussen SB en SDAP die eindigde met een fusie tussen beide, gingen de nodige verwijten over tafel. Een daarvan, die is blijven hangen in het grappige Studenten Dominees en Advocaten Partij, lijkt enigszins op het verwijt dat de vroege SDB maakte aan het adres van het ANWV waar het zelf uit voort kwam. In beide situaties verweten SDB-ers de andere groepering dat het 'heeren' waren, terwijl de SDB zelf in hun visie natuurlijk de echte arbeiders vertegenwoordigde.

Bij de behandeling van de meningsverschillen tussen ANWV en SDB heb ik er al op gewezen hoe vreemd dit verwijt klonk uit de mond van mensen die als leider een ex-dominee kozen. Ook in het geval van de strijd tussen SDB en SDAP is het heren-verwijt niet erg overtuigend. Nog steeds stond de ex-dominee Domela Nieuwenhuis aan het hoofd van de SDB (nu dus SB), maar van de twaalf oprichters van de SDAP was een groot deel arbeider of kind van een arbeider. Echte heren waren er slechts drie. Daar komt natuurlijk nog bij dat een van de redenen waarom de SDB uit de ANWV was getreden, het feit was dat zo ook niet-arbeiders aan de beweging konden nemen. Iets waar juist het behoudende Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond niet erg happig op was geweest. Dat wilde slechts arbeiders organiseren uit angst dat anders heren de dienst gingen uitmaken.

De strijd tussen de nieuwe stromingen in de socialistische beweging werd niet alleen scherp met de pen uitgevochten, zoals zeer duidelijk bleek toen de SDAP enkele maanden na de oprichting een openbare vergadering organiseerde. Op 1 oktober kwamen men bijeen in Constantia in Amsterdam om uitleg te geven over de ideeën. Het ging er heet aan toe en aan het eind van de avond moesten de SDAP-ers vluchten voor klappen uitgedeeld door woedende SB-ers. Deze klappen waren ook nog vooraf gegaan door het onder oorverdovend handgeklap aannemen van een motie, ingediend door de auteur Hermans. De motie luidde:

De vergadering enz., geen oordeel uitsprekend over 't verschil in taktiek tusschen de Sociaaldemokratische Arbeiderspartij en den Soc. Dem. Bond, spreekt haar innige verachting uit over de oprichters der Sociaaldemokratische Arbeiderspartij, die getracht hebben en nog steeds trachten de organisatie der arbeiders te verbreken en dus dienst te doen als verraders der arbeiders ten behoeve der bourgeoisie.

W.H. Vliegen, Die onze kracht ontwaken deed. Geschiedenis der Sociaaldemocratische Arbeiderspartij in Nederland gedurende de eerste 25 jaren van haar bestaan, Amsterdam, p. 47-8

Het zal duidelijk zijn dat in een dergelijke sfeer de relatie tussen beide clubs niet verder kon verslechteren, doch al op een absoluut dieptepunt was. Dat bleek ook nog eens overduidelijk in de Hogerhuis-zaak. Wat was het geval? Eind 1895 hadden drie mannen een overval gepleegd op boer Haitsma in het Friese Britsum. Omdat de boer ze betrapte, moesten de mannen de benen nemen. Al snel werden de drie socialistische broers Hogerhuis beschuldigd van de overval en veroordeeld tot gevangenisstraffen van twaalf, elf en zes jaar. Na het vonnis kwam in de omgeving een geruchtenmachine op gang, dat drie anderen (overigens eveneens socialisten) de overval hadden gepleegd. Ook werd gesproken over klassenjustitie omdat de broers Hogerhuis volgelingen waren van Domela Nieuwenhuis.

In 1897 trok deze zaak de aandacht van een van de twaalf oprichters van de SDAP, de jurist Troelstra. Hij deed zelf uitgebreid onderzoek en vond daardoor de namen van de drie mannen die de overval wel hadden gepleegd. In de Tweede Kamer, waar hij zojuist in was gekozen, kaartte hij de zaak ook aan om revisie van het vonnis voor elkaar te krijgen. Troelstra ging zelfs zo ver de minister te beledigen om daarmee een rechtszaak te forceren zodat hij enkele mensen kon oproepen die ten gunste van de Hogerhuizen zouden getuigen. Die belediging leverde hem een gevangenisstraf van één maand op. Intussen weigerden de drie broers onder invloed van Domela Nieuwenhuis, toen de zaak uiteindelijk in revisie kwam, om Troelstra als advocaat te nemen. Hij was immers een SDAP-er! De zaak hield heel Nederland in de ban en er waren diverse protestbijeenkomsten. Het mocht allemaal niet baten. De aanvraag tot revisie werd afgewezen en de broers hebben hun straffen grotendeels uitgezeten hoewel de regering deze door gratie wel terug heeft gebracht tot kortere tijd. Ook

binnen de regering was men blijkbaar tot de overtuiging gekomen dat de Hogerhuizen zeer waarschijnlijk onschuldig waren.

De broers waren slachtoffer van justitie, dat een voorbeeld wilde stellen tegen de vele overvallen die in die tijd plaats vonden op het Friese platteland. Deze werden door de socialistische bevolking vaak gerechtvaardigd vanuit het neem-en-eet recht: ze namen van de rijken terug wat van hen was geroofd. De strijd tussen parlementairen en revolutionairen werd over de hoofden van de Hogerhuizen ook uitgevochten en zij waren daar ook het slachtoffer van toen de SDAP-er Troelstra aan de kant werd gezet. Dit voorval is illustratief voor iets dat zich in de geschiedenis van het socialisme in Nederland herhaaldelijk heeft voorgedaan, het opofferen van de belangen van individuen aan partijbelangen.

De eerste jaren

In het vorige hoofdstuk hebben we reeds gezien hoe het de SB verging, hier zullen we onze aandacht vooral richten op de ontwikkelingen in de SDAP tot haar gedwongen opheffing in 1940. Een belangrijk onderdeel van de partijgeschiedenis gedurende de eerste jaren was alweer een tegenstelling tussen gematigden en revolutionairen. Allen binnen de partij waren van mening dat het doel moest zijn: de totstandkoming van een socialistische samenleving en dus de omverwerping van de bestaande kapitalistische maatschappij. Hoe dat allemaal moest gebeuren, daar waren de meningen tamelijk verdeeld over. De strijd die de SDAP tegen het anarchisme in de arbeidersbeweging had gevoerd, maakte dat van de weeromstuit het parlementaire werk voor een grote groep binnen de partij alleenzaligmakend werd. Ook nu weer kregen de onderlinge meningsverschillen een ‘heren contra arbeiders’ tintje in die zin dat de meeste arbeiders binnen de partij ervoor kozen om in het hier en nu te trachten verbeteringen voor hun klasse binnen te halen, terwijl intellectuelen zich veelal lieten verleiden tot marxistisch theoretische bespiegelingen. Los van de inhoud van de discussies is het zo dat de ‘heren’ binnen de partij nu wel een steeds groter overwicht kregen. Het boegbeeld van het socialisme in Nederland, de SDAP, bleek zich te ontwikkelen tot een vluchtplaats voor ontevreden mensen uit de burgerij. Historicus Bert Altena heeft daar een interessant onderzoek naar gedaan. Daaruit bleek bijvoorbeeld dat onder de sprekers tijdens SDAP-congressen tussen 1896 en 1914 het aantal arbeiders daalde van iets meer dan de helft tot slechts een op de tien. Ook financieel waren niet-arbeiders van groot belang, zoals blijkt uit een overzicht dat Altena geeft van de inkomsten van de partij. Het was zelfs zo dat de

SDAP zonder bijdragen van rijke mensen en steun van de Duitse zusterpartij bij lange na niet had kunnen doen wat ze heeft gedaan tot 1911. We moeten hierbij natuurlijk vooral denken aan de oprichting van Het Volk, de partijkrant, die voor het eerst op 2 april 1900 verscheen.

In de eerste jaren was het overwicht van burgers binnen de partij nog niet zo groot, maar er waren zoals gezegd wel verschillen van inzicht. Deze kwamen duidelijk tot uitdrukking bij een aantal problemen waar de SDAP zich voor gesteld zag. In 1897 was de nieuwe kieswet van kracht geworden. Deze leidde tot een aanzienlijke vergroting van het electoraat, maar niet tot algemeen stemrecht. De uitbreiding beperkte zich als gevolg van de eisen die aan kiezers worden gesteld tot werklieden, geschoolde arbeiders en landarbeiders. Deze groepen werden daarmee de voedingsbodem voor de SDAP. Het ongeschoolde proletariaat in de stedelijke centra, de havenarbeiders, de grondwerkers en de fabriekswerkers en niet te vergeten de aanzienlijke groep van mensen zonder werk, zoals de vele bejaarden, bleven in grote meerderheid verstoken van het kiesrecht.

De electorale kansen die er nu voor de partij lagen, leidden er haast vanzelf toe dat de theorie aan de omstandigheden werd aangepast. Bijvoorbeeld door aansluiting te zoeken bij het platteland omdat daar veel mensen wel stemrecht hadden in tegenstelling tot de steden. Een goede gelegenheid daartoe deed zich voor bij de agrarische kwestie. Troelstra toonde zich al vroeg een voorstander van het oprichten van boerenbonden tegen het grootkapitaal. In deze bonden zouden pachtboeren en landarbeiders gezamenlijk een vuist kunnen maken en zelfs zouden ze ervoor kunnen ijveren dat landarbeiders zelf boer werden. Kritiek van de marxisten in de partij op deze stellingname was gebaseerd op de overtuiging dat boer en landarbeider in eenzelfde verhouding tot elkaar stonden als kapitalist en arbeider en bovendien de boerenstand, die bestond uit kleine zelfstandigen, gedoemd was te verdwijnen door de concentratie van het kapitaal. Wat had het dan voor zin die pachtboeren te steunen of pachtgrond uit te geven aan landarbeiders?

Aanvankelijk won deze kritiek het van de voorstellen van Troelstra, maar op het partijcongres van 1897 kreeg de laatste toch zijn zin. Bij de Kamerverkiezingen van dat jaar behaalde hij zijn gelijk doordat de SDAP vooral goed voor de dag kwam op het platteland van de twee noordelijke provincies, Friesland en Groningen. Het gelijk van de partijleider leverde twee kamerzetels op. De kritiek op wat als de ‘agrarische paragraaf’ bekend stond, verstomde echter niet helemaal. Ook al niet omdat in het buitenland bij de zusterpartijen, waarmee de

gematigde socialistische stroming sinds 1889 in een Tweede Internationale was verbonden, een dergelijke discussie eveneens werd gevoerd.

In 1902 nam de meerderheid op het partijcongres een motie aan waarin aan het bijzonder ofwel kerkelijk onderwijs subsidie van overheidswege werd toegezegd. De tegenstanders van de motie zagen deze als 'opportunisme om kerkelijke arbeiders te vangen.' Ook hier klonken de pogingen door om op creatieve wijze om te gaan met de bestaande werkelijkheid. De dagelijkse praktijk van het partijwezen werd dus bepaald door de omstandigheden en niet door theoretische bespiegelingen over de 'juiste' lijn.

Langzaam vormde zich een georganiseerde marxistische oppositie die zich verzette tegen deze aanpassingen van principes aan de Nederlandse, kleinburgerlijke realiteit van een nog kleine arbeidersklasse. Juist binnen de arbeidersklasse zouden de socialisten op bijna natuurlijke wijze hun aanhang kunnen rekruteren. Het gaf volgens de marxisten geen pas om bij het vrijwel ontbreken van die klasse, dan maar binnen andere klassen aanhang te zoeken. De tegenstelling was er dus een tussen pragmatici, met de advocaat Troelstra aan het hoofd en principiëlen, waaronder de dichter Herman Gorter, de sterrenkundige Anton Pannekoek, de dichteres Henriëtte Roland Holst, en de letterkundige Van der Goes. Uit de voorgaande opsomming zal duidelijk zijn, dat hier geen strijd tussen heren en arbeiders werd uitgevochten, maar een tussen heren (en een dame) onderling. De arbeiders deden er grotendeels het zwijgen toe.

Die deden daarentegen des te opvallender van zich spreken tijdens de gebeurtenissen van 1903. In januari van dat jaar brak in Amsterdam een havenstaking uit om het verplichte lidmaatschap van de bond af te dwingen, een stokpaardje van de 'moderne' aan de SDAP verwante vakbeweging. De staking hiervoor leidde tot een spontane sympathiestaking van het spoorwegpersoneel. Dit was echter tegen de zin van de bestuurders van de spoorwegvakbond. Tevergeefs trachtten de bestuurders de strijd te beperken. De staking bleef zich echter toch uitbreiden en na enkele dagen behaalden de arbeiders de overwinning. In reactie op deze stakingsbeweging, die het hele land in rep en roer bracht, besloot de regering van de antirevolutionaire christen Abraham Kuyper een wetswijziging aan de Tweede Kamer voor te leggen waarin stakingen van overheids- en spoorwegpersoneel werden verboden. Als de 'worgwetten' van Kuyper ging deze wijziging van het Wetboek van Strafrecht de geschiedenis in.

De vakbeweging maakte na de januaristaking echter een stormachtige groei door en moest zich wel verzetten tegen de door de regering voorgestelde inperking van de stakingsvrijheid. Besloten werd de spoorwegarbeiders op te roepen tot een politieke staking op 5 april 1903. Ook andere bedrijfstakken zouden in de strijd betrokken moeten worden. De vakbondsbestuurders Polak en Oudegeest en SDAP-voorman Troelstra verzetten zich echter tegen de plannen voor een algemene staking. Zij achtten de arbeidersbeweging te zwak voor een dergelijke krachtmeting en zij kregen gelijk.

De staking werd een fiasco, het voorstel werd wet en vele duizenden arbeiders kregen ontslag. Voor de meeste vakbondsbestuurders en SDAP-ers was het mislukken van de tweede spoorwegstaking een grote teleurstelling, maar tevens een bevestiging van hun opvattingen.

De spoorwegstakingen van 1903 worden algemeen beschouwd als het definitieve breukpunt binnen de vakbeweging dat leidde tot de oprichting van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV, de voorloper van de FNV). Verwijten klonken over en weer. De radicalen beschuldigden de gematigden van verraad aan de zaak van de arbeiders, omdat zij vanaf het begin al niet hadden geloofd in de overwinning en uiteindelijk ook het hoofd in de schoot hadden gelegd. De gematigden van hun kant waren daarentegen van mening dat de radicalen op onverantwoorde wijze met de belangen van de arbeiders waren omgegaan door ze in een hachelijk avontuur te storten.

De spoorwegstakingen van 1903 versterkten binnen de SDAP de reeds bestaande tegenstellingen tussen marxisten en de pragmatici. Overigens is het zo, dat ook degenen die als marxist te boek stonden in de SDAP er vaak blijk van gaven niet heel erg op de hoogte te zijn van de marxistische theorie. De pragmatici waren meer dan de marxisten gericht op het binnenhalen van bereikbare zaken binnen het kapitalisme. Van een revolutionaire instelling die de samenleving omver wilde werpen, gingen zij over op een reformistische instelling. Zij voelden zich hierin ook gesteund door de ontwikkelingen in met name de Duitse socialistische partij. Daar woedden vergelijkbare discussies en wilden grote groepen het marxisme weliswaar niet helemaal verwerpen, maar wel herzien. Mensen die het marxisme wilden herzien, noemen we revisionisten: een term die in de latere geschiedenis van de socialistische beweging vooral als een scheldnaam is gebruikt.

Overigens verwierpen de gematigden het marxisme niet, maar noemden ze zich marxist en wilden ze een socialistische samenleving. Alleen waren ze ervan overtuigd dat het geen zin had te wachten op een gewelddadige revolutie, maar dat het mogelijk was om onder de heersende verhoudingen zaken te veranderen in het voordeel van de arbeidersklasse. Een terrein waarop dat zou kunnen was op het gebied van de arbeidswetgeving, de juridische bescherming van arbeiders in hun onevenwichtige machtsverhouding met kapitalisten. Een ander terrein was dat van de volkshuisvesting. De staat zou ook daar zeer wel kunnen ingrijpen en zaken ten goede kunnen veranderen. Voorwaarde hiervoor was natuurlijk wel een grote vertegenwoordiging in het parlement. Voor het hele land was dit, zolang er geen algemeen kiesrecht bestond, nog een ver van mijn bed show, maar op een lager niveau verwachtten diverse SDAP-ers wel al snel resultaat te kunnen boeken. Wibaut in Amsterdam en Spiekman in Rotterdam spanden zich via de gemeenteraad bijzonder in om binnen de mogelijkheden die de Gemeentewet daarvoor bood, met name op het gebied van de huisvesting verbeteringen tot stand te brengen.

Het socialisme hield zich namelijk niet alleen bezig met de strijd voor betere arbeidsvoorwaarden, maar moest het hele leven omvatten. Goede woningen, bijvoorbeeld, werden als heel belangrijk gezien voor een goed gezinsleven, wat op zijn beurt weer voorwaarde was voor de algehele culturele verheffing van de arbeidersklasse. Arbeiders moesten in deze opvatting immers deelnemen aan het culturele leven van de samenleving en dat was slechts mogelijk als de omstandigheden op het werk en in de woning zich daarvoor leenden.

Die culturele verheffing van de arbeiders werd bij de SDAP een heel belangrijk doel. Men wilde de arbeiders opheffen uit de lethargische staat van de negentiende eeuwse massa. Arbeiders, hun vrouwen en kinderen moesten worden ‘beschaafd’. Dat betekende op de eerste plaats lezen en rekenen, dus goed onderwijs. Maar ook genieten van cultuur in al zijn uitingen stond hoog op de agenda. Met deze doelstellingen sloot de sociaal-democratie uiteraard aan bij de doelstellingen die ook onder progressieve burgers heersten. De Delftse gistfabrikant Jacques van Marken schreef niet voor niets al in 1882 in zijn personeelsblad De Fabrieksbode: ‘wij wenschen in de fabriek mannen, die meer kunnen, meer weten en begrijpen, daardoor meer belangstelling, meer liefde en toewijding tot den arbeid hebben en daardoor het werk voordeeliger en beter doen dan thans het geval is’.

Het reformisme, dus de drang om hier en nu snel verbeteringen te bereiken, en het revisionisme, de overtuiging dat het marxisme aan herziening toe was, mengden zich in de SDAP met de gedachte dat arbeiders een verheffing nodig hadden. Die verheffing kon gezien de maatschappelijke verhoudingen niet anders zijn dan verheffing tot het niveau van een der hogerstaande klassen of anders gezegd: tot het niveau van de smaakmakende burgerlijke leden van de partij. De SDAP ging er dus mee akkoord dat de arbeiders moesten verburgerlijken.

Deze cocktail van overigens verwante opvattingen was vanzelfsprekend zeer levensvatbaar in een tijd dat de economie een grote groei te zien gaf, zoals tussen 1890 en 1913 het geval was. In een groeiende economie, die toen trouwens gedeeltelijk mogelijk was door de winsten die in de koloniën werden gemaakt, is altijd ruimte om de arbeiders al dan niet afgedwongen door stakingen wat extra's toe te stoppen. Dat was ook nu het geval, tussen 1890 en 1913 stegen de reële lonen met achttien procent. In tijden dat het kapitalisme expandeert bestaat ook altijd de neiging om kritische opvattingen over dat kapitalisme als achterhaald te beschouwen. Veel arbeiders maakten zich vanzelf 'burgerlijke' opvattingen eigen, al was het maar doordat steeds meer van hen uit de bedompte binnensteden wegtrokken waar een soort proletarische cultuur heerste. De SDAP groeide in deze omstandigheden als kool. In 1895 waren er nog 700 leden, in 1900 waren dit er 3.200 en vijf jaar later was dit aantal ruim verdubbeld. In 1913, het jaar voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, had de SDAP al bijna 26.000 leden (zie bijlage 1).

Weer een scheuring

Niet iedereen was echter zo tevreden over de ontwikkelingen in het gedachtegoed van de partij. We hebben al gezien dat er binnen de SDAP reeds vrij vroeg sprake was van een marxistische oppositie die vond dat de idealen werden verkwanseld. Deze tegenstellingen kwamen voor het eerst duidelijk naar buiten rond de agrarische kwestie, de schoolkwestie en de spoorwegstakingen van 1903. De verschillen van inzicht leidden ook tot persoonlijke aanvallen doordat de marxistische oppositie zijn pijlen, die vooral op mensen als Troelstra gericht waren frank en vrij kon afvuren in een partijorgaan, het sinds 1896 bestaande De Nieuwe Tijd. Troelstra en de zijnen beten echter geducht van zich af en op het congres van 1906 werd een motie van zijn hand aangenomen, waarin de Nieuwe Tijd-groep de schuld kreeg van de felle interne partijstrijd.

De marxisten werden ook door buitenlandse voorbeelden gesteund in hun overtuiging dat socialisten niet per sé alleen aan hervormingen van het kapitalisme hoeven te werken. Het meest aansprekende hiervan was de Russische revolutie van 1905. Op zondag 9 januari 1905 wilden vreedzame demonstranten een manifest aanbieden aan de tsaar. Als antwoord opende de politie het vuur. Vanaf dat moment namen de opstanden in omvang toe. Uiteindelijk werd de revolutie onderdrukt, maar beloofde de tsaar wel hervormingen. Deze gebeurtenissen en het feit dat er een soort arbeidersraden (sovjets) werden gevormd, zorgden ervoor dat veel socialisten in het westen weer heil zagen in een revolutie. Zoniet de gematigde SDAP-ers.

Ook op andere punten bleven er verschillen van opvatting bestaan. De marxistische oppositie vond bijvoorbeeld dat de SDAP haar principes eveneens verkwanselde toen de eis voor de achturendag om pragmatische redenen in de ijskast werd gezet. De eis dat arbeiders slechts acht uur per dag zouden mogen werken was in de arbeidersbeweging al heel vroeg gesteld en al tijden een steeds weer terugkerend thema geweest. In het hoofdstuk over de SDB hebben we kunnen lezen dat de traditionele viering van 1 mei als feest- en strijddag van de socialistische beweging zeer nauw verbonden is met die achturendag. Het mag dan ook geen verbazing wekken dat er heel wat wenkbrauwen werden gefronst toen de SDAP in 1906 besloot om op tactische gronden als tussenstap de tienurendag te aanvaarden.

Wat door de marxisten ook niet erg werd gewaardeerd, waren de opvattingen van SDAP-kamerlid Van Kol die bij herhaling te kennen gaf dat Nederland een ethische rol te vervullen had in Indië. De rol van ons land moest volgens hem eruit bestaan de koloniën te beschaven met als uiteindelijk doel onafhankelijkheid, of in de woorden van Van Kol zelf: ‘Onze voogdij moet gaandeweg verminderen, om eenmaal den Javaan vatbaar te maken voor de volledige vrijheid’. Deze bevoogdende houding, waarbij de koloniën zelfs wel eens met een ‘kind’ werden vergeleken, ontmoette felle tegenstand van de kant van een groep jonge oppositionelen onder leiding van met name David Wijnkoop en Willem van Ravesteijn. Evenals veel andere socialisten lieten zij zich inspireren door de revolutie die zich in 1905 in Rusland voordeed. Juist in een land waar dat volgens de gangbare marxistische opvatting wel het laatst zou mogen worden verwacht, kwamen de arbeiders massaal in opstand. De stakingen en oprichting van een sovjet, die als een soort alternatieve regering de macht van de arbeiders gestalte gaf, maakten zoals gezegd grote indruk in het westen. Zo ook onder de

groep rond Wijnkoop en Van Ravesteijn. Deze groep stond enigszins afzijdig van de 'oude' marxisten van De Nieuwe Tijd, maar voerde haar eigen strijd. In 1907 begonnen zij met een weekblad (De Tribune) en zo legden zij feitelijk de basis voor een scheuring.

De leiding van de SDAP was namelijk in het geheel niet blij met de oprichting van een blad binnen de partij, waarover ze niets te vertellen had. Op het Utrechtse congres van 1908 beloofde de redactie van De Tribune zich in het vervolg te onthouden van persoonlijke aanvallen, vooropgesteld dat ook zijzelf niet meer op persoonlijke wijze zouden worden bestreden. In de praktijk veranderde er echter niet veel en daarom schreef het partijbestuur een buitengewoon congres uit. Tijdens dit congres, dat in 1909 te Deventer plaats vond, werd met 209 tegen 88 stemmen een resolutie aangenomen met een oproep om De Tribune op te heffen. In ruil daarvoor zouden de Tribunisten een marxistisch bijblad van Het Volk mogen gaan maken.

De weigering van Jan Cornelis Ceton, Van Ravesteyn en Wijnkoop om dit te doen, leidde vervolgens automatisch hun royement uit de SDAP in. Ze werden gevolgd door een kleine groep geestverwanten, maar de meeste marxisten bleven de SDAP, ondanks alle kritiek die ze hadden, op dat moment trouw. Wel betekende het verdwijnen van een groep radicale jongeren, dat de partij nu in een versneld tempo en zonder veel tegenstand de reeds ingeslagen weg naar een ingroei in het kapitalisme verder voortzette. Jaren later, toen Troelstra zich beklaagde over die ingroei, kreeg hij met een verwijzing naar het royement van 1909, ten antwoord:

Gij hebt ze gehad, Mr. Troelstra, die jonge mannen en vrouwen, wier idealisme en heroïsme eenmaal de bloem van Holland's jeugd in uw rijen lokte! Gij hebt ze gehad, de jonge veulens, die uw partij beloofden te maken tot een der schitterendste stoeterijen van het moderne socialisme! Gij hebt haar gehad, die vurige phalanx van sprekers en schrijvers, die hun feu sacré (heilig vuur) stortten in de propaganda.

Een week na het royementsbesluit kwamen al een 250-tal Tribunisten in Amsterdam bijeen. Zij besloten tot oprichting van een nieuwe partij als het partijreferendum de congresbesluiten zou bevestigen, wat iedereen eigenlijk wel verwachtte. Omdat het referendum inderdaad het royement bekrachtigde, werd op 14 maart 1909 in zaal

Handwerkers Vriendenkring te Amsterdam de Sociaal-Democratische Partij (SDP) in Nederland opgericht. De verdere lotgevallen van de SDP bewaren we voor een ander hoofdstuk. Hier zullen we de geschiedenis van de SDAP vervolgen.

Strijd voor het algemeen stemrecht

Binnen de SDAP was de overgrote meerderheid ervan overtuigd dat veel, zo niet alles wat de arbeidersklasse wensen kon, bereikbaar was via de legale weg van het parlementarisme. Eventueel kon het parlementaire werk ondersteund worden door gebruik te maken van niet-parlementaire, maar wel legale middelen als demonstraties, petities en stakingen. Een zwakte in deze gedachtegang was het gegeven dat Nederland nog steeds geen algemeen kiesrecht kende. Zoals we al hebben gezien werden door het bestaande kiesstelsel de mannen op het platteland bevoordeeld ten opzichte van het stedelijke proletariaat en paste de SDAP haar eisenpakket aan om die plattelanders voor zich te winnen. Tegelijk bleef de eis voor algemeen kiesrecht overeind staan en in dat verband werden de beroemde 'Rode Dinsdagen' georganiseerd. Voor de eerste keer in 1911 kwamen op de derde dinsdag in september tienduizenden demonstranten in Den Haag bijeen om te betogen voor algemeen kiesrecht. In dat eerste jaar werden bovendien 317.000 handtekeningen aangeboden aan de minister van Binnenlandse Zaken. De minister liet de ontvangst van de talloze dozen overigens aan de portier over.

Een jaar later trokken weer enkele tienduizenden mensen door de straten van de Hofstad, maar nu niet als demonstratie. Die was door de burgemeester officieel verboden. Hoe het ook zij, de SDAP won met haar acties en optreden veel aan sympathie. Deze sympathie vertaalde zich bij de verkiezingen van 1913 in een forse groei van zeven naar achttien van de honderd kamerzetels. De tegenstanders konden de partij niet meer negeren en dat betekende zelfs dat de mogelijkheid open lag om tot de regering toe te treden. De liberaal Bos had namelijk de opdracht gekregen om een kabinet samen te stellen uit de niet-confessionele partijen, omdat de laatste hun parlementaire meerderheid kwijt waren geraakt. De SDAP besloot hieraan echter niet mee te doen. Op een buitengewoon congres van de partij wees een meerderheid van 375 tegen 320 afgevaardigden regeringsdeelname af.

De volgende kans om aan de regering deel te nemen, deed zich pas in 1939 voor, ruim een kwart eeuw later. Inmiddels was het wel zo dat leden van de SDAP op lokaal niveau bestuurstaken op zich namen. In diverse gemeentebesturen traden sociaaldemocratische wethouders aan, waarvan de houthandelaar Wibaut in 1914 te Amsterdam de eerste was. In hetzelfde jaar kreeg Nederland trouwens ook zijn eerste socialistische burgemeester, toen de oud-onderwijzer Klaas ter Laan die functie in Zaandam kreeg. Er was sprake van een voortdurend schipperen tussen revolutionaire sentimenten aan de ene en een praktische instelling aan de andere kant. De hoop en het verlangen naar een socialistische samenleving waren over het algemeen nog springlevend, maar de mogelijkheid om in het hier en nu alvast iets te bereiken was uiteraard ook erg aanlokkelijk. De consequentie daarvan was wel, dat bestuurders zich soms tegenover de gewone leden moesten opstellen.

Het jaar waarin Wibaut en Ter Laan aantraden, laat in nog een ander opzicht zien dat de socialisten van de SDAP 'salonfähig' waren geworden. In 1914 brak na een jarenlange periode van oplopende spanningen een oorlog uit die later bekend zou worden onder de naam Eerste Wereldoorlog. De Eerste Wereldoorlog is het hoogtepunt in de strijd om invloedssferen en grondgebied die sinds het eind van de negentiende eeuw aan de gang was. De belangrijkste Europese landen hadden grote delen van de wereld al onder elkaar verdeeld, maar Italië en Duitsland profiteerden slechts in beperkte mate van deze verdeling. Beide landen waren pas laat ontstaan en hadden daardoor een achterstand op Engeland, Frankrijk en Nederland met hun grote koloniale rijken. De strijd om koloniaal gebied maar ook territoriale conflicten tussen aan elkaar grenzende landen leidden uiteindelijk tot de vorming van twee machtsblokken. Via allerlei hier niet terzake doende mechanismen sleurde ieder land een ander mee tot uiteindelijk de hele wereld in een oorlog was betrokken. Een oorlog die aan miljoenen mensen het leven kostte en wonden sloeg, die nog tientallen jaren zichtbaar zouden blijven.

We kunnen hier niet verder ingaan op de ontstaansgeschiedenis van die oorlog en ik zal me daarom beperken tot de houding die de socialisten aannamen. Jaren hadden ze uiting gegeven aan hun weerzin tegen de oorlog en geroepen 'Broeders. Laat ons de kazernes slopen'. Het niet mee willen doen aan de regering in 1913 was bijvoorbeeld onder andere verdedigd met het argument dat een eventuele socialistische minister ook mee zou moeten werken aan de oorlogsbegroting. Jaar na jaar hadden de in de Tweede Internationale

samenwerkende partijen resoluties aangenomen tegen de oorlog en er waren zelfs plannen geopperd om in geval van oorlog een algemene werkstaking uit te roepen. Nu het dan zover was en de oorlog die velen al lang aan zagen komen, eindelijk uitbrak, wat kon men toen doen? Een van de grote decepties voor vele socialisten was het feit dat de Duitse zusterpartij van de SDAP voor de oorlogsbegroting stemde. Daarmee werden met één enkele pennenstreek alle illusies dat zij de oorlog tegen zouden kunnen houden bij socialisten over de hele wereld weggevaagd. De Sozialdemokratische Partei Deutschlands (SPD) heeft hiermee een enorme schuldenlast op haar schouders gelegd, die echter ook drukte op de schouders van socialisten in andere landen. Troelstra sprak zich in ons land fel uit tegen deze houding van de oosterburen. Toch ging de SDAP feitelijk mee in de internationale tendens om de eigen, nationale regering te steunen. In de woorden van dezelfde Troelstra, de socialistische voorman in de Tweede Kamer: 'Ik acht het ogenblik van kritiek niet gekomen omdat in deze ernstige omstandigheden de nationale gedachte de nationale geschillen overheerst.'

Nederland, dat als handelsnatie met alle landen goede betrekkingen wilde blijven onderhouden, mobiliseerde wel zijn leger maar bleef neutraal tijdens de oorlog. Deze neutraliteit had tot gevolg dat de eerste jaren van de oorlog voor ons land eigenlijk voorspoedig verliepen. Ondanks het feit dat ongeveer honderdduizend Belgische vluchtelingen moesten worden opgevangen, bleef de economie groeien. Zo was 1916 een topjaar en duurde het tot de oorlogsdeelname van de Verenigde Staten in april 1917 voordat Nederland ernstige gevolgen van de strijd ondervond. Door de deelname van de VS werd ons land afgesloten van de rest van de wereld. Dit is nu juist iets dat een handelsland zonder eigen grondstoffen niet kan hebben. In hoog tempo kelderde de economie en de armoede onder grote delen van de bevolking nam toe.

Aan het begin van de oorlog was door SDAP en NVV een rustperiode afgekondigd. Stakingen werden afgebroken en eerst moesten de nationale belangen worden gediend. De groeiende armoede leidde er echter toe dat in 1917 de stakingsactiviteit weer toenam. Ook kwam het in dat jaar in Amsterdam tot een kleine volksopstand. De mensen, en dan vooral de huisvrouwen, waren het zat uren in de rij te staan voor een half pond aardappelen om dan soms uiteindelijk zelfs niets te krijgen. Berichten dat er nog steeds volop aardappelen aan het oorlogvoerende Duitsland werden geleverd, maakten de stemming er niet beter op. Op 2 juli

plunderden ontevreden vrouwen enkele wagons aardappelen, het zogeheten 'aardappeloproer'. Het waren gewelddadige dagen en twee dagen later vond een gedeeltelijke algemene staking plaats. Tot de staking was opgeroepen door het Revolutionair Socialistisch Comité tegen de oorlog en zijn gevolgen (een samenwerkingsverband van allerlei groepen links van de SDAP) en er deden bouwvakkers, havenarbeiders, scheepsbouwers en arbeiders van het staatsmunitiebedrijf de Hembrug aan mee. In deze week vielen enkele doden en vele gewonden, maar de acties hadden in ieder geval in zoverre succes, dat de regering snel aardappelen aan liet voeren. Wat onder veel arbeiders kwaad bloed zette, was de oproep in de krant van de SDAP, Het Volk, om de stad niet ten prooi te geven aan chaos en hard op te treden tegen de opstandelingen.

De stakingsactiviteit was in het laatste oorlogsjaar 1918 weer op hetzelfde niveau als in 1913. Daarnaast kwam het in april van dat jaar op tal van plaatsen tot voedselrellen omdat de nood de mensen tot de lippen steeg. De toenemende opstandigheid in Nederland was niet uniek. In alle landen waar de arbeiders de gevolgen van de oorlog ondervonden, groeide het aantal stakingen. Op veel plaatsen kwam het tot rellen, oproer en revolutie. Deze jaren verliepen in Nederland met een zekere gezapigheid, als we ze vergelijken met Duitsland en Rusland. Toch schrok de burgerij. Zeker toen ook hier revolutie dreigde. De aanvoerder van de SDAP, Troelstra, sprak in november 1918 de befaamde woorden:

Zoo gezien, is in Nederland op dit oogenblik een revolutionaire toestand ingetreden. Hij plaatst de arbeidersklasse voor een geweldige taak. Verzuimt het oogenblik niet, grijpt de macht, die u in den schoot wordt geworpen, en doet, wat gij moet, en kunt doen.

Geheel in overeenstemming met de gedachtegang van de sociaal-democratie en de moderne vakbeweging wilde Troelstra overigens niet dat de straat zou regeren, maar wenste hij alles in ordelijke banen te leiden, via de organisaties van de arbeidersbeweging, SDAP en NVV. Aan het eind van zijn rede bezwoer hij de arbeiders dan ook zich niet te laten 'verleiden door droombeelden, door avonturiers en fantasten.'

Deze Nederlandse versie van het verschijnsel van opstand en revolutie, dat zich aan het eind van de 'grote wereldbrand' in verschillende landen voordeed, werd door de confessionelen met grote weerzin beschouwd. Zij schaarden zich als één man achter God en Oranje en hielpen mee om de reactie te organiseren. De economische tak van de sociaaldemocratie,

het NVV, liet zich evenmin meeslepen door Troelstra's sentimenten. Ze was vastbesloten vast te houden aan het bewandelen van legale wegen bij de pogingen het lot van de arbeiders te verbeteren. Ook in zijn eigen partij bleek de Friese advocaat trouwens vrijwel alleen te staan.

De revolutiedreiging verleidde de ondernemers en de regering echter wel tot het doen van concessies. Al maakte Nederland dan geen revolutie door, de leidende groepen waren flink geschrokken van de toegenomen opstandigheid van de bevolking. Tal van verbeteringen, die voorheen vaak op grote weerstand waren gestuit, werden nu in een hoog tempo doorgevoerd. Algemeen mannenkiesrecht in 1917, gevolgd door algemeen vrouwenkiesrecht twee jaar later, Arbeidswet en achturendag, uitvoering van de Invaliditeitswet en de Ouderdomswet vormden de meest in het oog lopende veranderingen.

In korte tijd werden veel van de verlangens van de sociaaldemocraten verwezenlijkt, hoewel bij de invoering van het algemeen kiesrecht ook een rol speelde dat de SDAP steun gaf aan de subsidiëring van het bijzonder ofwel christelijk onderwijs. Deze uitruil van sociaaldemocratische en christelijke verwachtingen staat bekend als de 'pacificatie'. We kunnen ook van een soort koehandeltje spreken.

De SDAP bleek een belangrijke speler in het politiek krachtenveld te zijn geworden en dat blijkt ook uit de groei van het ledental. Gedurende de oorlog was dat tamelijk stabiel gebleven, schommelend rond de 25.000, maar in 1920 waren er al bijna 48.000 mensen lid van de partij. De partij was trouwens niet alleen een politieke organisatie gericht op verkiezingen, maar er omheen bestond een heel scala aan clubs verbonden met de SDAP. Men sprak wel van de 'rode familie'.

De Rode familie

Al in een vroeg stadium richtten socialisten zangkoren (vaak Stem des Volks geheten) op, er kwam een jongerenorganisatie, vrouwenclubs, een sportbond en langzaam aan ontstond een situatie waarbij socialisten voor vrijwel niets gebruik hoefden te maken van de diensten van mensen met een andere overtuiging. Boodschappen doen kon bij de coöperatie, het afsluiten van een verzekering sinds 1904 bij de Centrale, men luisterde naar de eigen omroep (VARA), las de eigen krant (Het Volk) en er kwam zelfs eigen gezondheidszorg. Dit gehele complex van sociaaldemocratische instellingen stond bekend als de Rode Familie.

Typerend in dit verband is bijvoorbeeld dat het aantal partijleden en het aantal abonnees op de partijkrant elkaar niet veel ontliepen. Veelal wordt de Rode Familie als een van de zuilen in ons land gezien, zoals er ook een katholieke en protestantse zuil bestonden. Toch lijkt mij dit niet helemaal juist. De socialistische zuil stond immers principieel open voor mensen van andere gezindten. Sterker nog, het doel van de socialistische organisaties was juist om mensen van elders aan te trekken. Katholieken en protestanten daarentegen hadden zich er eigenlijk mee verzoend dat ze uitsluitend in eigen kring moesten werken, al hoopten ze natuurlijk wel op overlopers of bekeerlingen. De sociaaldemocraten accepteerden dit feit van 'soevereiniteit in eigen kring' pas na de tweede wereldoorlog.

Veel leden van de SDAP waren ook lid van de socialistische vakbeweging, het NVV. Voor de geschiedenis van dat NVV verwijs ik naar het boek Werknemers georganiseerd, maar op deze plaats wil ik nog wel enige woorden besteden aan de verhouding tussen beide organisaties. We kunnen de SDAP zien als de politieke tak en het NVV als de economische tak van de sociaaldemocratie. De verstandhouding tussen beide was echter niet altijd zonder problemen. In de tijd van het NAS was de SDAP als organisatie lid geweest van die vakorganisatie, maar zoals we hebben gezien werden de sociaaldemocraten geroyeerd omdat de vakbeweging los van de politiek wilde opereren. Deze opstelling is in de geschiedenis eigenlijk een constante gebleven. Wel is vaak intensief samengewerkt tussen SDAP en het NVV en waren er ook veel personele relaties, maar beide organisaties zijn altijd zelfstandig gebleven.

Op naar de volgende oorlog

Na de Eerste Wereldoorlog en de internationale opstanden en revoluties waren de arbeiders er behoorlijk op vooruit gegaan. We noemden reeds het algemeen stemrecht, de achturendag, arbeidswet en andere sociale regelingen. De machthebbers gaven toe uit angst voor nog grotere onrust, maar zo gauw de opstandige gezindheid afnam probeerden ze weer iets van de concessies af te knabbelen.

De euforie over het bereiken van de verworvenheden duurde daarom niet lang. Eerst kwam de regering in 1920 met een anti-revolutiewet. De bedoeling hiervan was om 'revolutionaire woelingen' in de toekomst beter het hoofd te kunnen bieden. SDAP en NVV waren beide tegen en voerden eendrachtig actie. Het NVV organiseerde een staking op 8 juni waaraan

door vooral Amsterdammers werd deelgenomen. Twintigduizend mensen legden het werk tevergeefs een dag lang neer, terwijl eenzelfde aantal in Den Haag demonstreerde. De acties leidden tot niets en het voorstel werd wet, zoals in 1903 het stakingsverbod voor spoorwegpersoneel en ambtenaren ook niet door acties was tegengehouden.

Met het omslaan van de economische conjunctuur in 1920 holden overheid en ondernemers de behaalde verbeteringen bovendien al weer uit. Dit tijdperk kan worden samengevat met de twee woorden die tijdens iedere economische crisis de agenda vormen: werkloosheid en loonsverlaging. Verlenging van de zojuist verkregen wettelijke arbeidsduur kwam daar nog bij.

De grootste staking uit het begin van de jaren twintig was een landelijke actie in de metaal. Deze richtte zich tegen een door de Metaalbond (de landelijke werkgeversorganisatie in de metaalnijverheid) aangekondigde loonsverlaging van 10% voor volwassenen en 15% voor minderjarigen. De gezamenlijke metaalvakbonden besloten de verlaging niet te aanvaarden en kondigden een staking aan. Deze begon op 31 oktober 1921, de dag dat de verlaging van kracht zou worden. Alle moed en vastberadenheid mochten niet baten. Uiteindelijk accepteerden de vakbonden op 5 januari 1922 de voorwaarden van de Metaalbond.

Na ruim twee maanden staken konden de patroons hun overwinning vieren. In 1923 was het raak in de textielindustrie. De Twentse textielbaronnen kondigden eerst een verlenging van de arbeidsduur aan en toen de arbeiders deze weigerden te accepteren, besloten ze tot een loonsverlaging van tien procent. Dit was al de tweede verlaging binnen een jaar en arbeiders en vakbonden wensten deze niet te aanvaarden. Op 29 oktober legden arbeiders het werk neer en daarop sloten de ondernemers meer dan 22.000 arbeiders uit. De strijd kwam in juni van het volgend jaar, dus na meer dan een half jaar, pas ten einde. De arbeiders verloren ook deze staking.

In dit klimaat van reactie en terugdraaien van bereikte verworvenheden was het voor de SDAP en de aan haar verwante moderne vakbeweging moeilijk om actie te voeren voor verbeteringen. Toch probeerde men dat wel. In het jaar dat in Twente de genoemde grote strijd werd gevoerd, kwamen SDAP en NVV gezamenlijk met voorstellen om de economie te democratiseren. In dat jaar verscheen het rapport Bedrijfsorganisatie en medezeggenschap waarin een regeling werd ontwikkeld om bedrijven geschikt te maken voor socialisatie.

Socialisatie hield in het brengen van bedrijven in handen der gemeenschap. Misschien blijkt de druk waaronder de SDAP had te leiden wel uit de inhoud van het rapport, want dat was een nogal zwakke afspiegeling van het Socialisatierapport uit 1920. Daarin werd rechtstreeks opgeroepen om de bedrijven te socialiseren. Toen het latere plan het daglicht zag was de socialistische partij (en de vakbeweging trouwens ook) heel wat leden kwijt, zoals we kunnen zien aan de cijfers in bijlage 1.

Op alle fronten waren de vooruitstrevende krachten in het defensief gedrongen. Een belangrijk aspect van de socialistische propaganda betrof altijd de strijd tegen de oorlog, zij het vooral in woorden zoals bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog was gebleken. Nu kwam de regering met de vlootwet, een poging om de vloot in vooral Nederlandsch-Indië te versterken. De SDAP had zich juist twee jaar daarvoor voor ontwapening uitgesproken en deed mee aan grote acties tegen de vlootwet. Tachtigduizend demonstranten en meer dan een miljoen handtekeningen hebben ongetwijfeld bijgedragen aan de verwerping in de Tweede Kamer van het wetsvoorstel.

De economie groeide na 1923 in een tempo dat zelfs in de jaren vijftig en zestig niet zou worden gehaald. Deze groei was voor een belangrijk deel een gevolg van mechanisatie en rationalisatie van de productie. De winsten bereikten eind jaren twintig recordhoogten. Deze economische hausse betekende niet automatisch dat iedereen ervan meeprofiteerde. Armoede bleef een bekend fenomeen; in de ene streek meer dan in de andere. Vooral mensen zonder werk merkten niet veel van de groei, want de voorzieningen voor deze groep waren feitelijk nog steeds gebaseerd op de wetgeving uit het midden van de negentiende eeuw. Er bleef dus voor socialisten voldoende werk aan de winkel. En al helemaal toen de groei omsloeg in een economische ramp.

In oktober 1929 stortten de beurskoersen van New York volledig in. Deze gebeurtenis staat in de geschiedschrijving bekend als het begin van de crisis van de jaren dertig. Door de crisis, die in 1932 zijn dieptepunt bereikte, kwamen honderdduizenden arbeiders op straat te staan. Ze werden werkloos en afhankelijk van een schamele uitkering. Om die uitkering te krijgen moesten zij zich soms de meest vernederende controles laten welgevallen. Twee keer per dag een stempel halen, zodat ze niet illegaal konden bijverdienen en controleurs die het huis bezochten, om na te gaan of er niet stiekem toch in weelde werd geleefd. Als weelde werd dan bij voorbeeld het bezit van een tweede paar schoenen of een radio aangemerkt.

Daarnaast was er de werkverschaffing: een poging van de overheid om werklozen, die een uitkering kregen, zich toch nuttig te laten maken. Werklozen werden opgeroepen voor de werkverschaffing en wanneer ze weigerden, kregen ze geen uitkering meer. Het werk dat werd verricht, bestond grotendeels uit zwaar grondwerk, waar eigenlijk geen geld voor was. De Leidse Hout is een voorbeeld van een werk dat door werkverschaffingarbeiders is uitgevoerd. Ook ontginningsprojecten op de Drentse heide zijn op die manier uitgevoerd. Daartoe werden grote groepen werkloze arbeiders naar Drenthe gestuurd. Het maakte daarbij niet uit wat voor werk iemand voorheen had gedaan.

De toename van de ellende die het gevolg van de crisis was, sterkte de socialisten in hun overtuiging dat de samenleving moest worden hervormd en geordend. De vrijheid van het kapitalisme werd meer nog dan voorheen beschouwd als een strijd van allen tegen allen, waar in ieder geval de zwaksten maar eigenlijk iedereen de dupe van werd. Dit inzicht drong trouwens in breder kring ook door. Vooral de econoom Keynes is bekend geworden als iemand die, hoewel geen socialist, het belang inzag van staatsingrijpen. Het werd een breed gedragen inzicht dat de overheid een grotere rol in het economisch leven moest spelen dan negentiende-eeuwse liberale economen hadden voorzien. In ons land is vooral de econoom Tinbergen een voorvechter geweest van planning en ordening. Hij is een van de auteurs van Het Plan van de Arbeid dat NVV en SDAP in 1935 publiceerden.

De tijd was in ons land echter nog niet rijp voor uitvoering van dit soort plannen. Terwijl in de Verenigde Staten grote infrastructurele werken werden gestart, bleef het hier bij tamelijk kleine werkverschaffingsprojecten. Ondanks hun ongetwijfeld oprechte compassie met de minder bedeelden bleven de confessionelen in grote lijnen de opvatting huldigen dat alle voorzieningen in eigen kring moesten worden geregeld. Hendrik Colijn, de opvolger van Abraham Kuyper als leider van de antirevolutionairen en in de jaren 1933-1939 regeringsleider, weigerde moderne inzichten te volgen. Hij was de sterke man die enthousiast had meegeholpen bij het bloedig onderdrukken van de Atjehers. Tijdens de crisis was zijn credo ‘aanpassing’ en dat hield vooral in: de tering naar de nering zetten.

Als sterke man paste Colijn ook goed in internationale ontwikkelingen waarbij in reactie op de revoluties van 1917 en later, een autoritaire politieke stroming opkwam. Het gaat uiteraard te ver om Colijn een fascist te noemen, maar enige overeenkomst tussen zijn autoritaire uitstraling en die van iemand als Mussolini is onloochenbaar. Een goed voorbeeld

van dat optreden vond plaats in 1933. Uit protest tegen alweer een verlaging van de soldij brak op 4 februari van dat jaar muiterij uit op het oorlogsschip De Zeven Provinciën dat bij Sumatra lag. Nadat het schip bijna een week onder commando van de muiters langs de kust had gevaren, trof een op bevel van de regering afgeworpen bom doel. Het resultaat was dat de muiters zich overgaven en 23 mensen de dood vonden. Hoewel de actie en het neerslaan ervan plaats vonden in een verre uithoek van het koninkrijk, beheersten deze de gesprekken van de dag in Nederland. Rechts wierp zich op als beschermer van het goddelijk gezag en links was verdeeld. De communisten en andere revolutionair-socialisten verklaarden volmondig dat ze de muiters steunden. De voorzitter van het NAS, Henk Sneevliet, werd tot vijf maanden cel veroordeeld, omdat zijn solidariteitsverklaring met de muiters als opruiing werd gezien. Vanuit SDAP en NVV klonken veel voorzichtiger stemmen. Aanvankelijk kwamen diverse steunbetuigingen uit sociaaldemocratische kring maar uiteindelijk kwam men tot de slotsom, zoals verwoord door ingenieur Albarda. Hij was sinds 1925 als opvolger van Troelstra de partijleider en zei: ‘de illegale handelingen, door schepelingen van de marine in Nederlandsch-Indië begaan, zijn af te keuren.’ Ondanks deze gematigde houding werd de muiterij toegeschreven aan de opvattingen van heel de socialistische beweging en daarom werd het aan militairen enige tijd verboden lid te zijn van de SDAP.

De jaren dertig zijn ook het decennium van het Jordaanoproer. In juli 1934 werden de toch al lage werkloosheidsuitkeringen met tien procent verlaagd. In de Amsterdamse Jordaan verzamelden zich groepjes werklozen met hun vrouwen en kinderen. Die begonnen straatstenen, dakpannen en bloempotten te gooien naar de politie. De politie schoot met scherp terug en het protest liep volledig uit de hand. Dagenlang werd er fel gevochten. In de Jordaan en later ook in andere buurten. Op zondag 8 juli was de orde hersteld. Er waren 5 doden en 56 zwaar gewonden gevallen. De politie had 107 mensen gearresteerd. Ook kwamen huurstakingen voor zoals in het Rotterdamse Crooswijk.

Bij deze vormen van verzet treffen we de SDAP als organisatie niet aan. Daar dacht men liever na over hoe de samenleving eruit moest komen te zien, zoals in het Plan van de Arbeid. Dat denken mocht worden ondersteund door manifestaties en acties, maar niet door fel verzet. Acties als het Jordaanoproer zouden de acceptatie van de partij door liberale en confessionele politici immers alleen maar tegenwerken. En dat was toch waar het de partij steeds meer om te doen was: acceptatie en de mogelijkheid om mee te regeren en zo de

arbeiders en hun gezinnen in de maatschappij een menswaardiger bestaan te geven. Binnen de sociaaldemocratie werd de machtsvraag steeds minder gesteld. Onder invloed van de veel gelezen ideeën van Hendrik de Man, een Belgisch socialist, verschoof de nadruk meer en meer naar een soort cultuursocialisme. Eigenlijk is dit een voortzetting van het beschavingsoffensief uit eind negentiende eeuw toen vooruitstrevende liberalen zich er sterk voor maakten dat arbeiders de burgerlijke cultuur zouden overnemen. Deze aanpak is door sociaaldemocraten al in een vroeg stadium overgenomen. Dit moge blijken uit het feit dat in 1905 de socialistische vereniging Kunst aan het Volk in Amsterdam een tentoonstelling organiseerde, waar architect Berlage aan het volk liet zien wat ze mooi dienden te vinden en wat lelijk. Klassenstrijd was in de ogen van dergelijke socialisten, van wie Koos Vorrink in ons land de bekendste is, geen strijd meer op leven en dood tussen arbeiders en kapitalisten. In Het Plan van de Arbeid dat aan de man werd gebracht onder de leus 'Het moet, het kan, op voor het plan' komt het woord socialisme in het geheel niet meer voor. Het waren ontwikkelingen in deze richting die ook nu weer verzet opriepen binnen de partij. Een groep oppositionelen begon met een intern oppositieblad (De Fakkel), maar dit blad trof hetzelfde lot als jaren eerder De Tribune: het werd verboden door de partijleiding. Het gevolg was een afsplitsing in 1932. Drieduizend leden verlieten de partij en richtten de Onafhankelijke Socialistische Partij (OSP, zie hoofdstuk 4) op.

De SDAP ging echter ondanks of eigenlijk juist dankzij deze aderlating op de ingeslagen weg voort. Twee jaar na het vertrek van de linkervleugel werd het standpunt verlaten dat Nederland moest ontwapenen en ook de republiek was niet langer een strijdpunt. De partij zette in haar beginselprogramma van 1937 een onomkeerbare stap weg van het socialisme, maar wel in de richting van een volkspartij die zich niet alleen op de arbeiders richtte. Het materialisme als filosofie werd verlaten om christenen te verleiden toe te treden en het socialisme werd toegeschreven aan ethische overwegingen in plaats van een maatschappelijke ontwikkeling. Door deze koerswijzigingen werd de SDAP voor de confessionele partijen acceptabeler, want deze zagen sinds de mislukte revolutiepoging van Troelstra niet veel heil in samenwerking. In 1939 kreeg de partij de tweede kans op een ministerzetel dankzij de val van het laatste kabinet Colijn. In 1913 had men deze kans laten lopen, maar nu nam men hem met beide handen aan. Twee SDAP-ers, Albarda en Van den Tempel, traden toe tot de regering. Lang heeft men hiervan in eigen land niet kunnen

genieten, want reeds enkele maanden later vielen de Nazi's het land binnen en vestigden hun eigen regering. De partij werd verboden.

Hoofdstuk 3. Van SDP naar communistische partij (SDP/CPH, 1909-1940)

In hoofdstuk twee hebben we kunnen zien hoe in 1909 uit een conflict tussen pragmatici en theoretici een afsplitsing van de SDAP tot stand kwam, de Sociaal-Democratische Partij (SDP). Internationaal gezien was deze gebeurtenis een opvallend verschijnsel. In alle landen bestonden tegenstellingen tussen aan de ene kant marxisten en daartegenover mensen die de theorie van Marx wilden herzien of de strijd voor veranderingen binnen het kapitalisme het belangrijkste vonden. Deze strijd leidde nergens tot een scheuring in de partij, behalve in ons land en enkele jaren eerder al in Rusland. Daar raakte de Russische Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (RSDAP) verdeeld over de vraag hoe the partij moest worden opgebouwd. De minderheid (Mensjewieken) stond een partij voor met een meer open karakter en was ook voor samenwerking met andere groepen in de samenleving. De meerderheid (Bolsjewieken) was voorstander van een revolutionaire omwenteling en dacht dat deze moest plaatsvinden onder leiding van een partij van beroepsrevolutionairen.

De Russische revolutionair Vladimir Iljitsj Oeljanow (beter bekend onder zijn schuilnaam Lenin) beschreef in een aantal brochures hoe de revolutionaire partij zou moeten zijn georganiseerd. Hij formuleerde als organisatieprincipe het democratisch-centralisme. Dit principe roept tegenwoordig vaak angstvisioenen van dictatoriale onderdrukking op, maar erg terecht is dat niet. Het principe houdt in, dat binnen een partij vrij mag worden gediscussieerd maar dat de leden zich na het nemen van een besluit ook loyaal aan dat besluit houden. Het heerste feitelijk ook binnen de sociaaldemocratie aan het begin van de twintigste eeuw en dat speelde een rol in het verdwijnen van de mensen van de SDP en later de OSP uit de SDAP. Ze hielden zich niet aan de partijlijn en konden daarom vertrekken.

De eerste vertrekkers stichtten zoals gezegd hun eigen partij, de SDP, en ze deden dat vierhonderd man/vrouw sterk. De nieuwe partij nam het beginselprogramma van de SDAP

overigens integraal mee, wat al aangeeft dat het verschil tussen beide organisaties vooral zat in de vraag hoe het gezamenlijke doel bereikt kon worden. Beide wilden de maatschappij de richting van een socialistische samenleving opsturen. In de literatuur over de SDP wordt de partij in deze beginperiode vaak vergeleken met een troep generaals zonder leger. Er was sprake van een overwicht aan intellectuelen en gedurende de eerste jaren nauwelijks aanwas van nieuwe leden en al helemaal geen arbeiders. De leiding bleef een tiental jaren in handen van een driemanschap, bestaande uit de verzekeringsagent Wijnkoop, de onderwijzer Ceton en de letterkundige Van Ravesteijn. Zij werden onder anderen bijgestaan door de dichter Herman Gorter en de sterrenkundige Anton Pannekoek.

De ledentallen voor 1909 en 1913 bedroegen respectievelijk 419 en 533. Deze aantallen lijken een goede indicatie voor het totale gebrek aan worteling binnen de Nederlandse arbeiders. Zeker als we ze vergelijken met de ledenaantallen van de SDAP: 9.504 in 1909 and 25.708 in 1913.

De worteling binnen de bevolking zou echter wel verbeteren. De Eerste Wereldoorlog dreef duizenden arbeiders ertoe om in verzet te komen. Ik heb daar al op gewezen in hoofdstuk 2. Na een aanvankelijke rust aan het arbeidsfront nam het aantal stakingen, relletjes en demonstraties vanaf het tweede oorlogsjaar met sprongen toe. De radicale delen van de arbeidersbeweging, het vakverbond NAS voorop, sponnen daar garen bij en ook de SDP groeide flink tot de partij in 1920 2.431 leden telde (ter vergelijking: de SDAP had er toen bijna 48.000).

De SDP was in deze periode trouwens bereid samen te werken met allerhande groepen niet-marxisten, zoals anarchisten en syndicalisten. Dat gebeurde bijvoorbeeld in het Landelijk Agitatiecomité tegen de Oorlog dat eind 1914 werd opgericht tegen een eventuele deelname van Nederland aan de oorlog. Binnen het comité bleven uiteraard wel tegenstellingen bestaan. De SDP was voor demobilisatie en de anarchisten waren voor ontwapening, wat misschien een subtiel verschil lijkt. Het heeft echter te maken met de opvatting van de marxisten dat wapens eventueel konden worden ingezet tegen de onderdrukkers maar het huidige leger werd opgevat als een onderdrukkingsapparaat. De anarchisten wilden in meerderheid als pacifisten helemaal niets met wapens van doen hebben.

Een andere plaats waar de SDP samen werkte met organisaties links van de SDAP was in het Revolutionair-Socialistisch Comité (RSC) dat in 1916 tot stand kwam. Een enorme verscheidenheid aan stromingen was op dat moment actief in de strijd tegen de gevolgen van de oorlog. Om een indruk te geven, geef ik hier de namen van een aantal van de andere deelnemende organisaties: Revolutionair-Socialistische Bond, Bond van Christen-Socialisten, Socialistisch-Anarchistische Actie, Algemene Nederlandse Federatie van Revolutionaire Socialisten, Internationale Antimilitaristische Vereniging en het Nationaal Arbeids Secretariaat (NAS). Daarnaast een aantal vakbonden en jeugdorganisaties, kortom een breed palet. Eind april 1916 organiseerde het RSC een demonstratief congres tegen de oorlog en de gevolgen daarvan. Verder vonden er diverse demonstraties plaats met in totaal tienduizenden deelnemers. Al deze acties vonden plaats naast de meetings en demonstraties van SDAP en NVV. Deze wilden namelijk niets te maken hebben met revolutionairen, omdat zij nog steeds alle heil verwachtten van legaal optreden, terwijl de SDP en haar bondgenoten in de traditie van de oude SDB een revolutie wilden. Die revolutie kwam er niet, ook niet als we de al gememoreerde poging van Troelstra mee tellen. Waar wel een revolutie uitbrak, was in Rusland en deze opstand riep ook hier veel enthousiasme op.

De Russische revolutie

Van groot belang voor de groei van de SDP is de sympathie geweest voor de gebeurtenissen in Rusland. We hebben al gewezen op de revolutie van 1905, maar deze bleek achteraf slechts een voorspel te zijn geweest voor een nog ingrijpender opstand in 1917. Eigenlijk valt de Russische revolutie buiten het bestek van dit boek, maar omdat de gevolgen ervan tot ver over de grenzen voelbaar waren en the revolutie ook in ons land groot enthousiasme en afkeer opriep, zal ik er enige regels aan wijden. Het Russische rijk stond in de oorlog aan de zijde van de Engelsen en Fransen, maar de oorlog verliep voor de Russen niet erg voorspoedig. Na enkele jaren oorlog voeren, waren de soldaten, voor het merendeel boerenjongens die weggerukt waren uit hun dorpsgemeenschappen, het zat en wilden velen van hen naar huis. In de steden van het Russische rijk ontstond tegelijkertijd voedselschaarste wat ook onrust tot gevolg had. De roep om aftreden van de tsaar nam toe en toen in januari 1917 voedselrellen uitbraken, ontwikkelden deze zich al snel tot politieke rellen. Als leuzen voerden de demonstranten mee ‘weg met de oorlog’ en ‘weg met de autocratie’ en in tegenstelling tot de gebeurtenissen in 1905 sloten de soldaten zich nu aan

bij de opstand. Nadat een algemene staking was uitgebroken in Petrograd, besloot de tsaar het parlement (‘doema’) te ontbinden. De Doema-leden legden dit besluit naast zich neer en vormden een Voorlopige Regering. De macht van de tsaar was hiermee gebroken (op 2 maart trad hij af) en overgegaan in handen van het burgerlijk verzet. De regering kwam in juli onder leiding van de mensjewiek Kerenski te staan, waarmee de gematigde sociaaldemocratie dus aan de macht kwam.

Ondertussen was er naast de staatsmacht een parallelle macht ontstaan door heroprichting van de organen die in 1905 ook al een rol hadden gespeeld in de revolutie: de sovjets. Deze sovjets, en met name die van Petrograd, stelden zich aan het hoofd van het leger. Rusland stond een roerige tijd te wachten. Een van de dingen die Kerenski namelijk niet deed, was Rusland uit de oorlog halen. Het gevolg hiervan was dat de onrust aanhield. In de fabrieken in en bij de steden organiseerden de arbeiders hun macht vaak in fabriekscomités (fabkom’s) die bijvoorbeeld eigenmachtig de achturige werkdag invoerden. Op het platteland ontstond een massale beweging onder de boeren. Zij onteigenden op grote schaal de grond van de landheren, wat vaak niet erg zachtzinnig gebeurde. De boerenbeweging vergrootte de onrust in het leger nog verder, want de boeren in uniform wilden graag meedelen in de landverdeling. Het aantal deserties nam hand over hand toe, helemaal toen de Voorlopige Regering op 16 juni een offensief tegen de Duitsers startte, dat jammerlijk mislukte. De populariteit van de Bolsjewieken en andere revolutionaire groepen zoals de Sociaal-Revolutionairen die vooral veel aanhang onder boeren hadden, nam onder deze omstandigheden met sprongen toe. In april was Lenin uit ballingschap teruggekeerd en hij nam direct de leiding over de bolsjewistische partij op zich. Eind april proclameerde de partij de leus ‘Alle macht aan de Sovjets’. Het zou te ver voeren om hier alle verwikkelingen in de maanden die kwamen uitgebreid te behandelen, zoals de mislukte opstand van begin juli, de eveneens mislukte contrarevolutie eind augustus, of de uitsluiting van meer dan honderdduizend arbeiders om de macht van de fabriekscomités te breken.

Belangrijker voor ons doel is te wijzen op de Oktoberrevolutie. Lenin en de zijnen stelden het handelen van de partij vrijwel gelijk aan het optreden van de arbeiders als klasse want voor hen was de partij de ‘bewuste voorhoede van het proletariaat’. De ‘leus alle macht aan de sovjets’ was dan ook niet meer dan een tactische zet, zoals wel blijkt uit een artikel van Lenin. Hierin stelde hij dat de sovjets ‘een stuk speelgoed zonder betekenis zijn, dat slechts

apathie, onverschilligheid en ontgoocheling onder de massa's teweeg kan brengen.'[4] Naar deze opvattingen werd tenslotte eind oktober gehandeld ed de Bolsjewieken namen de macht in de nacht van 24 op 25 oktober in Petrograd over, waarna de Voorlopige Regering het hazenpad koos.

Geestdrift

Alle groepen links van de SDAP en ook velen binnen de SDAP begroetten de Russische revolutie met geestdrift. Daar hadden in hun ogen voor het eerst sinds de gewelddadig neergeslagen Commune van Parijs de arbeiders de macht weer eens gegrepen. Het is moeilijk ons nu voor te stellen welk een enthousiasme deze gebeurtenissen in de rest van Europa dat zuchtte onder de gruwelijke ellende van de oorlog, teweeg bracht. Het was dus toch mogelijk om de oorlog te stoppen, want dat was een van de eerste acties van de revolutionaire regering.

De SDP stuurde een telegram naar Lenin waarin vreugde werd uitgesproken over de instelling van de dictatuur van het proletariaat. Ook zegde de partij toe de revolutie te steunen door het revolutioneren van de arbeiders in Nederland ter hand te nemen. Dat was namelijk al vanaf het eerste begin een uitgemaakte zaak. Wilde de Russische revolutie echt slagen, dan moesten de progressieve krachten in de rest van de wereld maar vooral in Europa, de Russen steunen door hun eigen revoluties te maken. Die steun werd des te meer nodig toen vanaf maart 1918 de revolutie gewapenderhand werd bestreden. Aanhangers van de tsaar vormden legers, die het opnamen tegen de Bolsjewieken. Deze 'witte' legers zoals ze werden genoemd kregen steun van een aantal landen die interventielegers naar Rusland stuurden. Deze landen waren Engeland, Frankrijk, Japan en de Verenigde Staten die zo uiting gaven aan hun onvrede over de revolutie en de wapenstilstand tussen Rusland en Duitsland. Burgeroorlog en interventie kostten miljoenen Russen het leven, wat de Russische angst voor het westen aanwakkerde en de buitenlandse politiek van Rusland in later jaren ten dele verklaart.

Niet alleen de SDP stood sympathiek tegenover de ontwikkelingen in Rusland, maar allerwegen in het intellectuele deel van het land was men overdonderd door wat daar

4 N. Lenin, Theses for a report at the October 8 conference of the RSDLP(b), in: V.I. Lenin, Collected Works 26, Moscow 1972, p. 143

allemaal gebeurde. De hele periode 1916-1921 was er een van revolutionaire veranderingen. Ook in de kunst, waar de abstracte stroming van zich deed horen of op het gebied van de relaties tussen mannen en vrouwen. Reeds in december 1917 werd, om maar een voorbeeld te noemen, een wet aangenomen waardoor mannen en vrouwen juridisch elkaars gelijken werden en ook het onderscheid tussen 'echte' en 'onechte' kinderen vervallen werd verklaard. In 1920 werd ook het recht op abortus in de wet opgenomen. Kortom, ook op niet-economische terreinen liet de Russische revolutie de wereld schudden, al was dit allemaal grotendeels voorbehouden aan de grote steden.

Ook anarchisten waren in meerderheid enthousiast over de revolutie, maar dat bekoelde al snel toen de eerste berichten binnendruppelden over het optreden van de Bolsjewieken tegenover de anarchistische geestverwanten. Oekraïnse boeren onder aanvoering van de anarchist Nestor Machno versloegen eind 1919 de witte legers, maar zij werden op hun beurt door de legers van Lenin and Trotski onder de voet gelopen. Het neerslaan van de commune van Kronstadt in 1921 tenslotte, maakte een definitief einde aan de sympathie in anarchistische en syndicalistische kringen voor het sovjetbewind. Niet alleen bij hen trouwens, ook diverse marxisten haakten hierdoor af. Zij zagen in het optreden van Bolsjewieken als Trotski, die aankondigde de soldaten en arbeiders van Kronstadt 'als patrijzen' af te zullen schieten and dat ook daadwerkelijk deed, geen socialisme maar in het gunstigste geval staatssocialisme. Onder de afhakers behoorden de Tribunisten van het eerste uur Anton Pannekoek and Herman Gorter, die hun vertrouwen in partijen als dragers van het socialisme verloren. Samen met groepen in diverse andere landen stelden zij hun hoop op de sovjets ofwel 'raden' als strijdorganen van de arbeiders (zie hoofdstuk 4).

Onderdeel van een internationale beweging

Er bestonden al in een vroeg stadium nauwe contacten tussen de Bolsjewieken in ballingschap and leden van de SDP. Er was namelijk iets dat hen bond. Zij waren de enige twee partijen die al vóór de Eerste Wereldoorlog waren afgesplitst van de sociaaldemocratische moederpartij, uit onvrede over het in die organisaties heersende reformisme. De afgescheidenen bleven in de oude traditie van de Eerste Internationale zich hard maken voor een gewelddadige omwenteling, de socialistische revolutie. De Tweede Internationale was door het feit dat vrijwel alle sociaal-democratische partijen bij het uitbreken van de oorlog hun nationale regeringen steunden, uit elkaar gevallen. Er werden

nog pogingen ondernomen om de boel te lijmen, maar eigenlijk lag het nu vast dat de sociaal-democratie zich definitief zou opsplitsen in een sociaal-democratisch deel en een revolutionaire stroming. De laatste kwam al in september 1915 bijeen tijdens een conferentie in het Zwitserse Zimmerwald.

Een deel van de Zimmerwalder beweging ontwikkelde zich in maart 1919 tot de Communistische of Derde Internationale, in de wandelgangen meestal Komintern genoemd. De weerzin tegen de sociaal-democraten, die de oorlog niet hadden tegengehouden en ook de Russische revolutie niet steunden, was inmiddels zo groot geworden, dat men zich massaal afwendde van de naam sociaal-democraat. Al in 1918 gingen de Bolsjewieken ertoe over hun partij communistisch te noemen en ook de omvorming van de SDP in Communistische Partij in Nederland (CPN) dateert uit dat jaar. De tegenstellingen werden in het volgende jaar alleen maar scherper door de revolutionaire bewegingen in Duitsland. Deze werden neergeslagen door een regering onder leiding van nota bene een sociaal-democraat, Friedrich Ebert. Ook in andere landen liep de revolutionaire na-oorlogse golf op haar eind en daarmee was ook de tweespalt binnen de zich op het marxisme beroepende delen van de arbeidersbeweging definitief.

De Komintern had als een van de belangrijkste doeleinden de verdediging van de Russische revolutie. Toen de macht van de Communistische Partij van de Sowjet-Unie (bolsjewiki) veilig gesteld leek, ging het om de verdediging van het ‘socialistische vaderland’. In tegenstelling tot haar voorgangers werd de Komintern als een internationale partij beschouwd met het hoofdkwartier in Rusland. Omdat de aangesloten partijen zich ook echt als afdelingen van die partij beschouwden, is het te begrijpen dat zij de centrale lijn uitvoerden. Niet meedoen, zou immers uitstoting betekenen. Om aan te geven dat men er echt bij hoorde, besloot de CPN om van naam te veranderen in Communistische Partij Holland (CPH) aangezien men binnen de Komintern de naam Nederland niet gebruikte, maar uitsluitend over Holland sprak. Het is van groot belang bij lezing van de geschiedenis van de CPH dat men zich realiseert dat bij politieke koerswisselingen altijd aanwijzingen uit Moskou een rol speelden. Bij de SDAP ging het in zulke gevallen om discussies die ook in zusterpartijen werden gevoerd, maar bij de CPH ging het meer om directieven. We zullen daar nog de nodige staaltjes van tegen komen.

Een eerste voorbeeld is de vraag met welke vakbonden moest worden samengewerkt. Met het NVV, veruit de grootste, of met het NAS, de meer revolutionair gezinde? Binnen the SDP,

toen die nog zijn eigen koers uitzette, was men in 1918 tot de slotsom gekomen dat het NVV als een rem op de klassenstrijd werkte. Toetreding tot het NAS, dat de revolutie trouw was gebleven, werd derhalve het devies voor de leden van de SDP. Dat ging allemaal redelijk goed tot in 1920 Lenin een boekje schreef over wat er allemaal fout was aan de linkse opvattingen binnen de internationale communistische beweging. Dit werk was met name ook gericht tot de Hollandse kameraden, die volgens de Russische leider leden aan een 'kinderziekte van het communisme'. Hij sprak zich er onder andere voor uit dat communisten in de 'reactionaire' vakbonden moesten gaan werken, omdat daar de grote massa's aanwezig waren. Dat laatste was in de Nederlandse verhoudingen zeker waar. Het NVV had 248.000 leden terwijl bij het NAS de teller op 52.000 stokte.

De NAS-leden binnen de CPH waren uiteraard niet erg enthousiast over de nieuw te volgen politiek. Zeker niet toen vanuit de Komintern ook nog de opdracht kwam om te streven naar toetreding van het NAS tot de nieuw opgerichte Rode Vakbonds Internationale (RVI of ook wel: Profintern). Wat te doen? Er werd op het partijcongres van 1921 een resolutie aangenomen waarin als opdracht werd gesteld om in beide vakcentrales te werken, te streven naar een fusie tussen beide en vervolgens naar aansluiting bij de RVI. In het NVV waar men toch al niet veel ophad met communisten, dat waren immers mensen die de SDAP de rug hadden toegekeerd, zag men ze al aankomen. Ook binnen het NAS was men op zijn zachtst gezegd niet erg enthousiast. In 1923 scheidden de echte syndicalisten zich dan ook af, want ook die hadden niet veel op met communisten. Daar kwam nog bij dat het voor de vakbeweging in zijn totaliteit een moeilijke tijd was. De naoorlogse economie was over haar hoogtepunt heen, ondernemers en overheid zetten aanvallen in om de verworvenheden van de opstandige periode rond het eind van de oorlog voor de arbeiders weer teniet te doen en de ledentallen daalden daardoor. Beide vakcentrales konden de aanwezigheid van leden die eigenlijk met een aparte agenda waren toegetreden er gewoon niet bij hebben. Het komt er in het kort op neer, dat het feit dat de CPH zich iets aantrok van de richtlijnen uit Moskou, voor iedereen nadelig uitpakte want de partij zelf raakte door deze kwestie ernstig verdeeld.

Naar de volgende scheuring en weer terug

De interne partijstrijd was een conflict met drie spelers, zoals A.A. de Jonge in zijn boek uit 1972 liet zien: de oude partijleiding Wijnkoop-Van Ravesteijn-Ceton, een oppositie bestaande uit NAS-gezinden samen met een aantal anderen en als derde partij de Komintern. De

mening van Moskou ging steeds zwaarder wegen en dat is iets dat de leden zich uiteraard zelf hebben aangedaan. Men wilde bij de internationale beweging blijven horen en accepteerde daarom in toenemende mate de uit het oosten komende directieven. Wel is het zo dat Moskou goed in de gaten hield wat er in de aangesloten afdelingen van de Komintern gebeurde en de partijen met aanzienlijke sommen geld steunde. Volgens Gerrit Voerman die hiernaar onderzoek heeft gedaan in Russische archieven was het bestaan van de partijkrant De Tribune niet mogelijk geweest zonder die roebels.

De directieven van de Komintern werden op hun beurt meer en meer bepaald door de belangen van de Sovjetstaat en zijn leider Stalin. Aanvankelijk viel dit nog te rechtvaardigen vanuit de gedachte dat de Russische revolutie verdedigd moest worden tegen Russische reactionairen en de interventielegers. Geleidelijk aan, na de consolidatie van de macht van de Russische communistische partij, toen de revolutie haar eigen kinderen aan het opeten was en steeds meer revolutionairen op de mestvaalt van de geschiedenis werden gedeponeerd, telde nog slechts het belang van de heersende partijkliek. Door rechtse tegenstanders van het bewind van Stalin wordt vaak gewezen op zijn typisch Russische nationalisme en machtswellust. Zo is hij wel de Rode Tsaar genoemd. Deze tegenstanders plengen dan echter voor een groot deel krokodillentranen, want toen de interventielegers de revolutie bestreden, riepen zij zelf een autoritair, nationalistisch bewind op. Maar goed dit boek gaat over de socialistische partijen in Nederland, dus keren we terug naar de CPH.

De oppositie die binnen de CPH ontstond keerde zich tegen het autoritaire optreden van het driemanschap dat al sinds 1909 leiding gaf aan de organisatie. De zo-even beschreven vakbondskwestie speelde een rol, maar wat misschien nog belangrijker was, is het feit dat de partij leden verloor. Een winnend team moet je niet wijzigen, maar verliezers doen de roep om wisselspelers altijd toenemen. Opvallend aan de interne partijstrijd is, dat beide stromingen hun gelijk in Moskou probeerden te halen. Typerend voor de latere geschiedenis van de CPH is het feit, dat met name de partijleiding gebruik maakte van laster. Achter hun rug werden oppositionelen uitgemaakt voor politiespion. Ook bij het vormen van een oordeel over deze onverkwikkelijke en paranoïde manier van omgaan met elkaar, dient men zich te realiseren dat politiespionnen echt bestonden en tot in de hoogste partijorganen hun werk verrichtten.

Begin 1923 royeerde de partijleiding een aantal leden van de oppositie omdat zij op eigen initiatief een circulaire aan de leden hadden opgesteld. Vanuit de Komintern, of eigenlijk het uitvoerend comité daarvan, het EKKI, kwam de aanbeveling om de geroyeerden weer toe te laten als zij het Comité voor de Derde Internationale dat zij inmiddels hadden opgericht zouden opheffen. De oppositie zou dan eenmaal per week in het partijblad *De Tribune* mogen schrijven. De landelijke leiding saboteerde de laatste afspraak en dat leidde vanzelfsprekend weer tot onvrede. Het ging zelfs zover dat enige honderden leden zich afsplitsten in de Bond van Kommunistische Strijd- en Propagandaclubs (BKSP).

Wederom werd Moskou om advies gevraagd en weer luidde dat hetzelfde. Inmiddels was in Rusland ook een strijd binnen de communistische partij ontbrand. De toekomstige winnaar daar, Stalin, had het liefste volgzame partijen in de rest van de wereld. Daarin was eigenlijk geen plaats voor de eigengereide oprichters van de SDP of mensen die binnen het door syndicalisme 'besmette' NAS opereerden. In 1925 stelde het EKKI als eis dat op de kandidatenlijst voor de kamerverkiezingen om en om een lid van de oppositie en een aanhanger van het driemanschap zou worden geplaatst. De partijleiding en dan vooral Van Ravesteyn weigerde dit en daarop trad het oude partijbestuur af. Er trad een nieuw bestuur aan onder leiding van de arbeider Louis de Visser, maar de strijd was nog niet gestreden. Vooral in de afdeling Rotterdam ging het hard tegen hard. De strijd leidde op het congres van 1926 tot het royement van Wijnkoop, Van Ravesteijn en een aantal anderen. Zij vormden vervolgens een nieuwe partij: de CPH-Centraal Comité, waarvan de naam moest aangeven dat zij de eigenlijke voortzetting van de oude CPH waren. In de wandelgang werd de andere partij wel de CPH-Amstel genoemd. De meeste leden van de BKSP (die in 1925 overigens onder de naam Revolutionair Arbeiders Comité aan de verkiezingen voor de Tweede Kamer hadden meegedaan en 0,4% van de stemmen haalden) keerden in de partij terug, omdat de oude leiding was afgeserveerd. Deze idylle duurde echter niet lang omdat Moskou aanstuurde op opheffing van het NAS. Ook de berichten over de behandeling die de gewezen revolutionaire leider Trotski in het vaderland van de arbeiders ten deel viel, leidden ertoe dat een hele groep CPH-leden, zoals Henk Sneevliet, de partij de rug toekeerde. Zij vertrokken veelal naar de Revolutionair Socialistische Partij (zie hoofdstuk 4). Ondertussen was Louis de Visser de onbetwiste leider van de CPH-Amstel en dat zou zo blijven tot 1940.

Ondertussen ging de strijd tussen de twee communistische partijen in alle felheid voort. Zeker toen beide organisaties meededen aan de kamerverkiezingen van 1929 kon de rest van het land heerlijk meegenieten. Beide lijsten behaalden trouwens een respectabel aantal stemmen. Amstel won met 37.622 tegen CC dat toch nog 29.860 stemmen in de wacht sleepte. Samen behaalden de communisten bijna twee procent van het totaal aantal stemmen en dat was goed voor een zetel voor ieder. Zowel De Visser (Amstel) als de oude Wijnkoop (CC) keerden in de kamer terug. Zoals christenen elkaar de tempel uit konden vechten over de vraag of de slang in het aards paradijs echt had gesproken of dat we die bijbelpassage slechts als een metafoor moeten zien, zo gingen de communisten ook met elkaar in de clinch. De gemiddelde arbeider zal het waarschijnlijk worst zijn geweest. Die had wel iets anders aan zijn of haar hoofd. Er moest brood op de plank komen en liefst met een leuk stukje beleg erop. Intellectuelen bekijken maatschappelijke ontwikkelingen daarentegen vaak wat abstracter omdat voor hen de strijd om het dagelijks bestaan eenvoudiger is dan voor de doorsnee arbeider.

Er kwamen alweer nieuwe veranderingen aan. De Komintern had de partijstrijd enigszins op haar beloop gelaten, omdat alle aandacht nodig was voor de interne strijd in de Sovjet-Unie zelf. Stalin en Trotski voerden een fel onderling gevecht, waarin de eerste de overwinning behaalde door een coalitie te sluiten met een tussengroep. Na zijn overwinning was er weer gelegenheid om aandacht te schenken aan de partijen in andere landen. Felle interne strijd tegen afwijkende opvattingen en versterking van de partijdiscipline onder de veelzeggende term Bolsjewisering werden het devies. Daar kwam bij dat de sociaal-democratie moest worden aangepakt omdat deze de arbeidersklasse zo zou hebben verraden, dat de leiders als wegbereiders van het fascisme ‘sociaal-fascisten’ mochten worden genoemd. Overigens moeten we eventuele verontwaardiging achteraf hierover ook relativeren, daar de echte verschrikkingen van het fascisme of beter Nazisme pas later aan de dag zouden komen. Toen waren het nog vooral het regime van Mussolini and de straatgevechten die als fascisme te boek stonden. Ook is het van belang om in de herinnering te roepen dat sociaal-democraten soms ook dusdanig handelden dat het niet vreemd was dat ze de schijn tegen hadden. Zo liet de sociaal-democratische burgemeester van Berlijn op 1 mei 1929 het vuur openen op een ongewapende arbeidersdemonstratie. Hierbij vielen 25 doden, wat de haat van communisten tegenover de sociaal-democratie internationaal aanwakkerde.

In deze periode werd pas echt duidelijk hoe de CPH schatplichtig aan de Komintern was geworden. Slechts een kleine groep ging tegen de directieven in, maar de meerderheid zag in dat verzet een aanval op de eerste socialistische staat. Tijdens het partijcongres van 1930 werd besloten dat de Komintern-lijn volledig zou worden gevolgd. Degenen die het daar aanvankelijk niet mee eens waren, moesten hun 'ernstige opportunistische fouten' toegeven. In juni van hetzelfde jaar hief de CPH-CC zichzelf op en schoorvoetend keerden de meeste leden terug in de moederpartij. Tot in lengte van dagen werd hen echter het verwijt van 'anti-leninistisch' gedrag in het gezicht geslingerd. De man die zeer bedreven bleek in het achtervolgen van mensen met hun jeugdzonden, was iemand die nu voor het eerst van zich deed spreken, Paul de Groot.

De jaren dertig.

Het decennium tussen 1930 en 1940 begon met een ongekend heftige economische crisis. In oktober 1929 stortten de beurskoersen van New York volledig in en deze gebeurtenis staat in de geschiedschrijving bekend als het begin van de crisis van de jaren dertig. Door deze crisis kwamen honderdduizenden arbeiders op straat te staan, zoals we in hoofdstuk 2 al hebben kunnen lezen. De economische achteruitgang leidde niet alleen tot een groei van het aantal werklozen. Voor de arbeiders die nog wel werk hadden, had de crisis tot gevolg dat de ondernemers voortdurend probeerden om de lonen te verlagen. Daarnaast werd de arbeid goedkoper gemaakt door het doen van diepte-investeringen, waardoor het productieproces verder werd gemechaniseerd en gerationaliseerd. Arbeiders hebben zich in een aantal massale en ongemeen felle stakingen verzet tegen de verslechteringen, maar grotendeels tevergeefs. De nederlagen die de werknemers in deze periode leden, werkten moedeloosheid in de hand en het verzet nam af. In de jaren dertig daalde de stakingsactiviteit tot het peil van even voor de eeuwwisseling. Textielarbeiders hebben zich a aantal malen massaal verzet tegen loonsverlagingen. In Twente was dat in 1931 het geval, in Tilburg in 1935. Het mocht echter niet baten: beide stakingen werden verloren.

De economische crisis versterkte de politieke ontwikkelingen die al in de jaren twintig waren ingezet: de roep om een sterke man die de vermeende maatschappelijke rust van vroeger weer terug zou brengen. De organisaties van sterke mannen kregen daarnaast steun van grote mannen uit het bedrijfsleven die de strijd tegen het communisme en vooral de Russische revolutie wilden voeren. De fascisten kwamen, nadat Mussolini hen in Italië al in

1922 was voor gegaan, in een aantal landen aan de macht. Een van de eerste dingen die zij daar regelden was het kortwieken van de zelfstandige arbeiders- en vakbeweging. In deze sfeer was het voor de communisten niet eenvoudig om een politieke lijn uit te stippelen. Temeer niet daar de belangen van de Sovjet-Unie een grote rol in de communistische politiek speelden. In kringen van sociaal-democraten ontstond het plan om de economie te ordenen, maar daarvan wilden de communisten niets weten. Sterker nog, ze geloofden er niet in dat deze kapitalistische ordening de arbeiders enig soelaas zou bieden en het socialisme bracht het in hun ogen al helemaal niet dichterbij. Strijd moest er worden gevoerd, strijd tegen de gevolgen van de crisis en strijd tegen het opkomende fascisme. Deze strijd diende vooral in de bestaande vakbeweging tot stand te worden gebracht, en dan vooral in het NVV nu van het NAS niet veel meer over was. Om de strijdwil in de grootste vakcentrale aan te wakkeren riepen de communisten vanaf 1930 the Rode Vakbewegings Oppositie (RVO) in het leven. De RVO speelde een grote rol in een flink aantal stakingen waaronder de boven genoemde, maar kreeg vooral tegenwerking van de NVV-leiding te verduren. Vanuit de CPH ontstonden ook de Werklozen Actie Comités (WAC)[5] die werden opgericht om steun te geven aan de actie voerende werklozen, die door de leidingen van de grote vakcentrales eveneens in de steek werden gelaten. Zelfs het NAS was geen voorstander van acties in de werkverschaffing. Zeker onder hen die hadden te lijden van de crisis vergrootte het optreden van RVO and WAC de opening naar een lidmaatschap van de CPH. In 1929 telde de partij 1.100 leden, maar vier jaar later was dat al gestegen tot meer dan 6.100. Nog altijd veel minder dan de SDAP die in het laatste jaar bijna 82.000 leden had, maar de groei was onmiskenbaar.

Ook maakte de CPH uitgebreid propaganda tegen de oorlog die werd verwacht. Op het Kominterncongres van 1928 was namelijk de verwachting uitgesproken dat de wereld weer aanstuurde op een grote oorlog waarbij alle behoudende krachten zich zouden bundelen tegen de Sovjet-Unie. In 1932 kwamen in Amsterdam drieduizend mensen uit de hele wereld op een anti-oorlogscongres bijeen om te protesteren tegen de verwachte aanval op Rusland. De angst hiervoor was aangewakkerd door de aanval van Japan op Mandsjoerije, waarop een aantal schrijvers het initiatief tot het congres nam: Henri Barbusse, Romain Rolland en

5 Soms noemden ze zich Werklozen Strijd Comité (WSC).

Maxim Gorki van wie de laatste overigens geen toestemming kreeg van de Nederlandse regering om op het congres te verschijnen. Hij kwam toen maar vermomd.

Dit gebeurde allemaal nog in de tijd dat de sociaal-democraten voor sociaal-fascistisch werd uitgemaakt, maar ook dat ging veranderen. Juist onder druk van de angst voor oorlog en de opmars van het fascisme verzette men in communistische kring de zinnen. Internationaal en vooral onder druk van de Sovjet-Unie, die bang was voor een aanval die uitsluitend van Duitse kant zou komen, koos men in 1935 voor de weg van samenwerking met de socialisten en andere progressieve krachten. De Volksfrontpolitiek was geboren. In sommige landen leidde dat tot daadwerkelijke samenwerking, maar in Nederland hielden de sociaal-democraten de boot af. Het verbod uit 1933 op lidmaatschap van CPH-ers in het NVV bleef gehandhaafd, hoewel het met het vorderen der jaren een dode letter werd. Dit laatste was vooral een resultaat van de opheffing van de RVO in 1935 en het loyaal deelnemen van CPH-leden aan de activiteiten van de diverse bonden.

Ook op andere fronten dwongen de strijd tegen het opkomend fascisme en de belangen van het ‘vaderland van alle arbeiders’ de CPH tot herziening van standpunten. Men kreeg meer oog voor Nederland als natie wat leidde tot een naamsverandering in Communistische Partij van Nederland (CPN) waar de CPH slechts stond voor een afdeling van de internationale beweging. De oude leus ‘Indonesië los van Holland – nu’ werd ingeruild voor strijd ten gunste van democratie in een met Nederland verbonden Indonesië. Dit om het Japanse fascisme niet in de kaart te spelen. Deze en andere ontwikkelingen geven aan dat de CPH-CPN zich matigde in haar standpunten om weer aansluiting te krijgen bij andere stromingen in het land. Daarbij ging het dus niet uitsluitend om de andere socialistische stromingen, maar om alle groepen die strijd tegen het fascisme wilden voeren. Dit lukte slechts ten dele, maar wel kwam weer een toeloop van nieuwe leden tot stand. In de drie jaar tussen 1936 en 1939 groeide de partij van 6.200 naar 10.600 leden and dat in een tijd dat the SDAP ongeveer eenzelfde aantal mensen kwijt raakte. In de literatuur wordt algemeen aangenomen dat de partij zich vooral versterkte met werklozen en ‘lompenproletariërs’ en minder met ‘gewone’ arbeiders. Daarmee bleef de CPN over het algemeen een vreemde eend in de bijt van de samenleving en dat kwam weer tot uiting in het gegeven dat de uitslagen van verkiezingen aan het eind van de jaren dertig nauwelijks groei te zien gaven.

Opvallend aan de partij is ook dat ze zich bijna ontwikkelde tot een vierde, hoe klein dan ook zuiltje in de Nederlandse samenleving. Uiteraard was daar de eigen krant, vanaf 1937 zeer typerend *Volksdagblad* geheten, die vlak voor de oorlog 25.000 abonnees had. Daarnaast bestonden er een eigen jeugdbeweging, eigen zangkoren en nog zo wat. De echt grote dingen zoals een eigen coöperatie of een verzekeringsmaatschappij waren voor dit mini-zuiltje natuurlijk niet mogelijk, maar daarvoor had men dan in ieder geval nog de aan de sociaal-democratie verbonden instellingen.

Op nationaal niveau matigde de CPN zoals gezegd haar standpunten, maar daarvan was in het geheel geen sprake ten aanzien van de zo bewonderde Stalin and de Sovjet-Unie. Berichten die de niet-sovjet wereld al jarenlang bereikten over terreur, hongersnood en het neerslaan van opstanden schreef men aanvankelijk uitsluitend toe aan propaganda van de tegenstanders van de arbeidersbeweging. Ook teleurgestelde communisten die oorspronkelijk vol enthousiasme naar Rusland waren vertrokken om het socialisme te helpen opbouwen, keerden echter terug met dergelijke verhalen. Zij werden eveneens niet geloofd of beschouwd als overlopers naar het kamp van de vijand. Deze spijtoptanten hadden nog geluk, want nadat Stalin zijn macht echt had gevestigd was het niet meer zo eenvoudig om terug te keren. Terwijl namelijk in de niet-Russische partijen de ramen enigszins open werden gezet om frisse lucht toe te laten, raakte de Russische partij juist verstrikt in de Grote Terreur. In de periode 1936-1938 werden de voormalige leiders van de oppositie tegen Stalin voor het gerecht gesleept. Voor de meesten betekende dat een wisse dood na het afleggen van gedwongen valse bekentenissen. Een van hen, Boecharin, liet Stalin weten dat hij begreep dat hij zijn leven moest laten voor een groot idee. Wat hem echter wel dwars zat was de gedachte dat Stalin werkelijk geloofde dat hij betrokken zou zijn geweest bij complotten tegen de Sovjet-Unie. Deze gebeurtenissen, inclusief het nekschot waardoor Boecharin aan zijn einde kwam, werden in de westerse partijen voor zoete koek geslikt. Sterker nog, ook hier werden tegenstanders binnen de eigen beweging op een dergelijke manier benaderd. Weliswaar was het niet mogelijk om de tegenstanders om te brengen, maar in woorden wist men ze wel te treffen. Sneevliet en de hele RSAP bijvoorbeeld werden in een toespraak van Paul de Groot, die inmiddels aardig was opgeklommen in de partijorganisatie, bestempeld tot ‘een beginselloze troep ondermijners, spionnen en handlangers van het fascisme’.

Voor de communisten ook in Nederland zouden ervaren hoe echte fascisten met hen om gingen, moesten ze eerst nog een keer in een zure appel bijten, die hen door Stalin was opgedrongen. Op 23 augustus 1939 kwam als donderslag bij heldere hemel de ondertekening in Moskou van een niet-aanvalsverdrag door de Sovjet-Unie en Duitsland. Dit verdrag gaf beide landen de tijd om zich voor te bereiden op de onvermijdelijk geachte oorlog. De andere landen toonden zich geschokt, maar vanuit de Sovjet-Unie bekeken was het Molotov-Ribbentrop-pact zoals het naar de ondertekenaars ook wel bekend staat, niet zo slecht bekeken. De westerse landen hadden zich namelijk in de voorgaande periode nogal coulant opgesteld toen Duitsland Oostenrijk en een deel van Tsjecho-Slowakije inlijfde. Ook de aanval van Italië op Ethiopië had slechts boze woorden, maar geen daden opgeleverd. De drie landen die Stalin vreesde, Duitsland, Japan en Italië, hadden zich bovendien verenigd in een Anti-Kominternpact. Tenslotte herinnerde men zich in de Sovjet-Unie maar al te goed de interventie van de jaren vlak na de revolutie, een kleine twintig jaar terug.

Het niet-aanvalsverdrag was in strategisch opzicht dus niet slecht bekeken. De communistische partijen buiten Rusland zaten echter met de gebakken peren. De consequentie van de nieuwe ontwikkeling was namelijk dat men Duitsland nu niet meer te hard mocht veroordelen. Na een aanvankelijke verwarring binnen de CPN, kwam steeds duidelijker als partijstandpunt naar voren dat men oorlog had te vrezen van de verschillende imperialistische krachten en dat Nederland moest proberen daarbuiten te blijven. Een terugkeer naar de neutraliteitspolitiek uit de Eerste Wereldoorlog stond voor de CPN op de rol, terwijl de SDAP pleitte voor een aansluiting zoeken bij Engeland en Frankrijk om een zo sterk mogelijk front te vormen tegen de agressie van Duitsland.

Toen de Sovjet-Unie als uitvloeisel van het pact in november 1939 Finland aanviel nadat het ook al een deel van Polen had bezet, begroette de CPN deze acties met enthousiasme. Het mag duidelijk zijn dat de goodwill die de partij de afgelopen paar jaar had opgebouwd weer smolt als sneeuw voor de zon. Op 10 mei 1940 was Nederland aan de beurt en trokken Duitse troepen de grens over.

Hoofdstuk 4. Revolutionair socialistische stromingen

Socialisten die het oneens waren met de ontwikkelingen binnen de sociaal-democratie zoals belichaamd in de SDAP vonden eerst hun weg naar de SDP. Kleine groepen redicale socialisten zagen niets in een scheuring en bleven daarom lid van de moederpartij, maar feitelijk was hun rol daar mee uitgespeeld. De SDP verenigde aanvankelijk alle niet-anarchistische socialisten links van de SDAP. De oriëntatie van de SDP op de Russische revolutie maar vooral op de Bolsjewistische partij die daar aan het bewind kwam, maakte dat niet iedereen links van de SDAP zich nog thuis voelde in de SDP, zeker niet nadat deze was omgedoopt in CPH.

Socialistische Partij (SP, 1918-1924)

Vanuit kringen van het linkse vakverbond NAS kwam het in 1918 tot oprichting van de Socialistische Partij (SP). Binnen het NAS bestond vanouds een sterke voorkeur voor het syndicalisme. Syndicalisten zijn van mening dat het socialisme door de in vakbonden strijdende arbeiders tot stand moet worden gebracht en zien geen heil in politieke actie. Een van de leiders van het NAS, Harm Kolthek, raakte er echter onderhand van overtuigd dat de politiek zo'n grote invloed op de samenleving had gekregen, dat ook mensen uit het NAS de politiek niet meer links konden laten liggen. Bovendien wilde hij voorkomen dat het NAS aan moest schurken tegen de CPH.

De SP hanteerde als programma zo ongeveer de standaard socialistische doelstellingen zoals afschaffing van het privaat bezit van de productiemiddelen en het koningshuis. Toen die partij in 1918 meedeed aan de verkiezingen voor de Tweede Kamer behaalde zij bijna negenduizend stemmen en dat leverde een kamerzetel op, die door Kolthek werd ingenomen. Kolthek gedroeg zich als een echte luis in de pels van het parlementaire stelsel door zich niet te houden aan de geheimhoudingsplicht van kamercommissies. In 1921 speelde in Nederland de kwestie van de dienstweigeraar Herman Groenendaal, die gevangenisstraf uit moest zitten vanwege zijn principiële opstelling. Toen de koningin op prinsjesdag van dat jaar de Ridderzaal in schreed, riep de vrouw van Kolthek de leus

‘Groenendaal moet vrij!’. Samen met vijf medestanders werd zij, niet de koningin maar Koltheks vrouw, uit de kamer verwijderd en opgesloten.

Het mocht allemaal niet baten, want de populariteit van Kolthek nam niet toe. Bij de verkiezingen van 1922 verdween de SP weer uit de kamer en twee jaar later viel het doek voor de partij.

Bond van Christen-Socialisten (BSC, 1907-1921)

In 1907 schreef de Schiedamse onderwijzeres Anke Tjaden-Van der Vlies (pseudoniem: Enka) de brochure Kan een rechtzinnig christen socialist zijn? en beantwoordde de in de titel gestelde vraag positief. Verscheidene orthodoxe protestanten gingen in op haar oproep om een propaganda- en studieclub voor het socialisme op te richten en stichtten op 13 juli 1907 de BSC. De bond trachtte in het begin van haar bestaan protestantse arbeiders over te halen tot het socialisme en stond een socialistische ordening van de economie voor. Veel leden trok de BSC vooralsnog niet hoewel het eigen blad (Voorwaarts) in 1910 al 1.200 abonnees had. De vraag of de bond aan de Tweede Kamerverkiezingen mee moest doen, werd aanvankelijk ontkennend beantwoord. Wel gaf de BSC een stemadvies ten gunste van de SDAP.

Een eventuele eigen deelname bleek een heet hangijzer binnen de organisatie en leidde in 1912 tot een scheuring. Veel van de leiders van het eerste uur, waaronder Enka zelf, stapten over naar de SDAP. De vrijzinnige theologen Bart de Ligt, A.R. de Jong en J.W. Kruyt namen het roer over en vanaf toen ontwikkelde de bond zich in een religieus-anarchistische richting. Na een korte terugval, leidde de nieuwe koers tot een zij het zeer beperkte ledengroei (in 1919 had de BSC 400 leden).

De maatschappelijke achtergrond van die leden was wel aanmerkelijk veranderd. De bond was een verzamelplaats geworden van ‘vrijzinnig-protestantse intellectuelen, theosofen, tolstojanen, christen-anarchisten en revolutionair-socialistische predikanten’. Hierdoor stelde de BSC zich tijdens en rond de Eerste Wereldoorlog actief op bij de anti-oorlogs en dienstweigeracties en verschoof de oriëntatie van de SDAP naar de SDP.

De BSC deed nu wel mee aan de kamerverkiezingen. In 1917 was dat nog zonder succes, maar een jaar later behaalde de bond 8.415 stemmen (in vooral Den Helder en Rotterdam)

en kreeg daarmee een kamerzetel. Deze werd ingenomen door lijstaanvoerder Kruyt. Kruyt sloot zich in de kamer aan bij de 'revolutionair-socialistische Kamerclub' waarin ook de SDP en de Socialistische Partij (SP) zitting hadden.

Deze samenwerking met communisten en revolutionair-socialisten beviel niet iedereen en er liepen weer leden weg (300 leden in 1920). Verschillende groepen splitsten zich af, zoals de door A.R. de Jong opgerichte Bond van Religieuze Anarcho-Communisten. Een andere groep die onder leiding van de in 1918 teruggekeerde Enka stond, stichtte in 1920 een nieuwe partij: de Christelijke Volkspartij (CVP). Ook Bart de Ligt was in 1919 vertrokken en daarmee verloor de BSC de gezichtsbepalende en meest samenbindende persoon. Op 2 april 1921 werd de partij opgeheven.

Anarchisme

In deze periode lag het hoogtepunt van de Nederlandse anarchistische beweging. Vooral in de noordelijke provincies beschouwden veel boerenarbeiders en veenwerkers zich als anarchist. Zij vormden Vrije Groepen die geen organisaties waren in de traditionele betekenis van het woord. Geen bestuur, geen contributie, geen kantoor, kortom inderdaad slechts groepen.

Het was Domela Nieuwenhuis, die toen hij in 1898 uit de SB stapte, begon met het blad De Vrije Socialist. Dit blad zou jarenlang het gezicht van het anarchisme in ons land bepalen, maar een echte organisatie eromheen werd niet gevormd. De afkeer van georganiseerd samenwerken, plaatste veel anarchisten feitelijk buiten de arbeidersbeweging, hoewel Domela zich sociaal anarchist noemde om aan te geven dat hij anarchisme niet als een puur individualistische opvatting beschouwde. In 1911 kwam de Federatie van Sociaal-Anarchisten tot stand. Ten tijde van de Russische revolutie schoof deze meer en meer op in de richting van de communistische partij. Een aantal kopstukken van de Unie sloten zich dan ook aan bij de CPH en in 1924 hield de Unie op te bestaan. Het anarchisme heeft op deze manier het communisme in Nederland voorzien van een aantal mensen (Jan Postma en Daan Goulooze) die later een grote rol in de partij zouden spelen.

Een belangrijk kernpunt van het anarchisme was het antimilitarisme dat werd uitgedragen door de Internationale Anti-Militaristische Vereniging (IAMV). Deze organisatie was in 1904

opgericht, maar kwam in een stroomversnelling door de Eerste Wereldoorlog. Men weigerde partij te kiezen in de oorlog en voerde propaganda tegen alle oorlogen. In 1915 stelde de IAMV een dienstweigermanifest op dat twee jaar later al door meer dan duizend mensen was ondertekend. In de jaren tussen 1915 en 1923 kregen 798 mannen een gevangenisstraf van tien maanden wegens dienstweigering.

De bekendste dienstweigeractie vond plaats in 1921 toen Herman Groenendaal weigerde in dienst te gaan. Hij werd gearresteerd en ging daarop in hongerstaking, wat een landelijke golf van solidariteitsacties tot gevolg had. Op het huis van een van de rechters werd zelfs een bomaanslag gepleegd, maar ondanks alle acties kreeg ook Groenendaal tien maanden gevangenis. In 1923 werd onder druk van de acties de wet wel zo veranderd dat principieel geweldlozen dienst konden weigeren.

Een deel van de anarchisten verbond zich met syndicalisten in het anarchosyndicalisme. Voor hen is de vakbeweging essentieel in de strijd tegen het kapitalisme en daarom opereerden zij in het in 1893 opgerichte Nationaal Arbeids Secretariaat (NAS). Toen het NAS na de Russische revolutie steeds meer in communistisch vaarwater kwam, vonden de anarchosyndicalisten vanaf 1923 onderdak in het Nederlandsch Syndicalistisch Vakverbond (NSV). Zij voerden hun strijd dus op het economische niveau, maar lieten de politiek terzijde. Het NSV had nooit meer dan een paar duizend leden en kwam bij het begin van de Duitse bezetting geruisloos vrijwel aan zijn eind. Na de oorlog keerde het wel terug, maar meer als een financieel fonds.

De jaren twintig en begin dertig waren een bloeitijd voor het anarchisme. De theorie werd verfrist door Anton Constandse in het blad Alarm, Herman Schuurman in De Moker en Arthur Lehning in Grondslagen. Aan het eind van de jaren dertig sloop twijfel echter de beweging binnen. Deze twijfel was het resultaat van de gebeurtenissen in Spanje. Syndicalisten namen daar deel aan de Republikeinse regering die oorlog moest voeren tegen de rechtse opstand onder leiding van Franco. Moesten anarchisten de gewapende strijd nu wel of niet steunen? Met deze vraag gingen de anarchisten de Tweede Wereldoorlog in.

Kommunistische Arbeiders Partij Nederland (KAPN, 1921-1932)[6]

Er was niet alleen weerstand tegen de ontwikkelingen binnen de CPH van buitenaf, maar ook binnen de eigen gelederen. De grote exponenten daarvan waren Herman Gorter en Anton Pannekoek. Zij stelden zich op het standpunt dat de ontwikkelingen in Rusland weinig te maken hadden met het socialisme zoals marxisten dat de afgelopen halve eeuw hadden verwacht. Rusland was een achterlijk land en het kapitalisme was daar nog zo slecht ontwikkeld dat socialisme, dat immers uit het kapitalisme werd geacht voort te komen, daar niet kon ontstaan. De ontwikkelingen naar een partijdictatuur, die zij in Rusland zagen, sterkten hen in hun overtuigingen.

Pannekoek en Gorter waren geen kleintjes in de internationale arbeidersbeweging. Zo was de eerste van 1906 tot 1914 scholingsleider geweest in Duitsland bij de SPD en de naam Gorter is nog steeds erg bekend als de dichter van De Mei. Samen met Rosa Luxemburg voerde hij in Duitsland oppositie tegen de revisionistische tendensen in de partij. Het gedachtegoed van Pannekoek en Gorter sloot goed aan bij dat van aanzienlijke groepen Duitse communisten, die zich afsplitsten van de communistische partij aldaar. Deze linkse stroming, door Lenin een kinderziekte van het communisme genoemd, zag meer heil in de radenbeweging. Raden waren organen van de revolutie, die onder de naam sovjets al in 1905 in nota bene Rusland ontstonden, maar ook in de Duitse revolutie een rol speelden. Niet de macht aan de partij als voorhoede van de arbeiders, maar de macht aan de raden was het devies van de afgescheiden communisten. Ook in Nederland kwam het in 1921 tot zo'n partij. Deze KAPN bleef tot het einde in 1932 een zeer kleine organisatie.

De onvrede over de ontwikkelingen in de Russische en de Duitse revolutie leidde bij een deel van de KAPN-aanhang tot het besef dat het in de strijd voor het socialisme werkelijk geen enkele zin had om een partij te hebben. Gewapend met dit inzicht scheidden enkele leden zich in 1926 af. Zij vormden de Groepen van Internationale Communisten (GIC), die zich vooral bezighielden met theoretische beschouwingen. Een groot deel van die beschouwingen werd anoniem geschreven door Anton Pannekoek, die na enkele jaren rust weer van zich deed spreken. Meer dan vijftig leden telden de GIC's niet, hoewel de invloed van hun

6 Philippe Bourinet, Holländischer Rätekommunismus. Von den 'Groepen van Internationale Communisten' zum 'Spartacusbond', in Archiv für die Geschichte des Widerstandes und der Arbeit 13, 1994

denkbeelden verder ging dan de eigen organisatie. Zo beïnvloedden zij de denkbeelden van Sneevliet over het karakter van de Sovjet-Unie.

Er waren trouwens nog andere radencommunistische groepen, waaronder de Linkse Arbeidersoppositie die het blad Spartakus uitgaf. Tot deze laatste groep behoorde Marinus van der Lubbe, de man die uit protest tegen het aan de macht komen van Hitler en om de arbeiders wakker te schudden in 1933 in Duitsland het gebouw van de Rijksdag in brand stak. Hij werd gearresteerd en uiteindelijk onthoofd. De officiële communisten maakten hem uit voor praalhans, zwakbegaafd en homoseksueel. Volgens hen had hij slechts geopereerd als willoos werktuig in de handen van de Nazi's die zo de communisten de schuld konden geven.

Revolutionair Socialistische Partij (RSP, 1929-1935)

De RSP vertegenwoordigde tussen 1929 en 1935 het niet-communistische revolutionair marxisme. Het ontstaan van de RSP was een gevolg van de veranderde betrekkingen tussen de CPH en het NAS. Deze waren al vanaf begin jaren twintig gespannen geweest, omdat het strak geleide communisme zich niet goed verhield met de wat vrijere aanpak binnen het NAS. Prominente NAS-leden in de CPH zoals Henk Sneevliet en Engelbert Bouwman eisten een groter aandeel in de CPH-machtsstructuur en kregen deze ook toen de oude leiding in 1925 terug trad. In ruil daarvoor sloot het NAS zich aan bij de communistische Rode Vakbondsinternationale (RVI).

De toenemende invloed van Moskou op RVI en CPH zorgde ervoor dat veel NAS-leden zich binnen beide organisaties niet erg op hun plaats vonden. De verbanning van Trotski uit de Sowjet-Unie viel ook niet in goede aarde. In mei 1927 verliet een groep rond Sneevliet de CPH en een maand later stapte het NAS uit de RVI. De Sneevliet-groep begon na een tijdje voor zichzelf en richtte op 2 februari 1929 de RSP op. Ook mensen uit andere groepen, zoals bijvoorbeeld de restanten van de SP, sloten zich aan. De RSP vond dat de lijn van Lenin en Trotski de juiste was en verzette zich tegen de ontwikkelingen in Rusland en de Derde Internationale sinds Stalin daar de leiding had overgenomen. Over de positie van de Sovjet-Unie binnen de arbeidersbeweging bestond fundamenteel verschil van inzicht. Trotski en de zijnen zagen in Rusland nog steeds een arbeidersstaat, maar Sneevliet dacht daar anders over en geloofde daarom ook niet dat de Comintern hervormd kon worden.

De RSP groeide slechts langzaam. Het aantal leden nam toe van 490 in 1931 naar rond de duizend vier jaar later. Sneevliet leidde zijn partij met strakke hand en liet de leden weinig ruimte voor discussie of afwijkende opvattingen. De contacten met het NAS bleven nauw en tijdens de Twentse textielstaking van 1932 werkten ze eendrachtig samen. Ook rond de muiterij op de Zeven Provinciën wist men elkaar te vinden. Vanwege zijn solidariteit met de muiters was Sneevliet tot vijf maanden veroordeeld en deze straf werd aangegrepen tijdens de kamerverkiezingen van 1933. Onder de leus 'Sneevliet, van de cel in de kamer' kwam hij inderdaad, met 48.381 stemmen, in de Tweede Kamer.

Samengewerkt werd niet alleen met het NAS, maar ook met de OSP. De aansluiting in 1934 van de RSP bij de door Trotski geleide Internationale Communistische Liga was voor de OSP reden om niet in te gaan op voorstellen tot fusie. Na een periode van bekoelde contacten, groeide men toch weer naar elkaar toe bij een campagne voor de vrijlating van de OSP-voorman Piet Schmidt. Deze was gearresteerd tijdens het Jordaanoproer. Uit de nieuwe samenwerking groeide overeenstemming over een samengaan. Op 2 en 3 maart 1935 werd in Rotterdam het fusiecongres gehouden. De naam van de nieuwe partij luidde Revolutionair Socialistische Arbeiderspartij (RSAP).

Onafhankelijke Socialistische Partij (OSP, 1932-1935)

De leidende stroming binnen de SDAP richtte zich meer en meer op een toekomstige deelname aan de regering en schoof daarom oude socialistische leerstukken als afschaffing van de monarchie of de revolutie op de achtergrond. Deze ontwikkeling wekte binnen de partij verzet en daarom gingen eind jaren twintig de oppositionelen over tot uitgave van een discussieorgaan, De Socialist. De partijtop was hier niet blij mee en trachtte het blad te neutraliseren. In een andere gedaante keerde het echter terug als De Fakkel. Een van de meest vooraanstaande leden van de oppositie was Franc van der Goes, een van de oprichters uit 1894. Een ander lid was Edo Fimmen, een kopstuk uit het NVV. De oppositie bestond dus, evenals de oppositie die in 1909 tot oprichting van de SDP leidde, niet uit onbekende namen, maar uit mensen die hun sporen in de sociaal-democratie hadden verdiend.

Op het paascongres, dat in 1932 te Haarlem plaatsvond, eiste het partijbestuur dat De Fakkel zou worden opgeheven. Zo niet, dan volgde royement. De leiding was namelijk helemaal niet

blij met het feit dat de linkse oppositie solidair was met de spontane staking van dat jaar in de Twentse textiel. De oppositie weigerde echter toe te geven, verliet de zaal, ging naar een andere zaal in de stad en richtte de OSP op. Weer werd een oppositiegroep de SDAP uitgejaagd, waardoor de partij makkelijker verder naar rechts kon opschuiven.

De OSP ondertussen kreeg versterking van een groep intellectuelen die enige tijd eerder uit de communistische partij was gestapt. Op zeker moment had de nieuwe partij 7.000 leden en leek een mooie toekomst tegemoet te gaan. Dat viel echter tegen. Ondanks de door de leden ontplooide koortsachtige activiteiten rond de muiterij op de Zeven Provinciën, stakingen, strijd tegen het opkomende fascisme en werklozenverzet leverde dat nauwelijks nieuwe leden op. Sterker nog, de NVV-bonden royeerden systematisch alle OSP-ers die actief waren. Deelname aan de verkiezingen leverde net geen zetel op en het harde optreden van de politie liet ook zijn sporen na. Gevangenisstraffen voor Schmidt en De Kadt, en de gewelddadige dood van Gerresen tijdens het Jordaanoproer veroorzaakten demoralisatie binnen de partij. De angst voor de toekomst werd ook aangewakkerd door de gebeurtenissen in Duitsland waar Hitler aan de macht kwam. Begin 1935 besloot men te fuseren met de RSP om zo de linkse krachten te bundelen.

Revolutionair Socialistische Arbeiders Partij (RSAP, 1935-1940)

De nieuwe partij kreeg als naam RSAP en telde 3.700 leden. Het was een nogal hybride organisatie met veel intellectuele leden uit de OSP die zich niet erg thuis voelden bij de RSP die overwegend uit arbeiders bestond. Vele jaren later, in 1982, schreef het toenmalige lid Stien de Ruyter-de Zeeuw daarover veelzeggend:

De RSAP was van meet af aan een mislukking. De RSP was niet veel meer dan een bijwagen van het NAS, een van oudsher typische syndicalistische organisatie, waar men zich bij voorkeur uitleefde in spontane, zeer incidentele acties en actietjes. Hoe sympathiek die NAS-jongens individueel ook waren (ik trad vaak als hun advocaat op als ze weer eens in conflict waren gekomen met onderkruipers, politie-agenten, werkbazen in de werkverschaffing e.d.),

mentaal klikte het niet. In het bijzonder niet met die OSP-ers, die de beginselen van de 'moderne bond' met de moedermelk hadden ingedronken.[7]

Toen de partij besloot om toe te treden tot de Internationale Communistische Liga van Trotski, waartoe de RSP eerder al behoorde, besloten 1.400 voormalige OSP-ers de RSAP weer te verlaten. Zij begonnen voor zichzelf in de Bond van Revolutionaire Socialisten (BRS) die onder leiding stond van Franc van der Goes. Dat was alweer dezelfde Van der Goes die vier decennia eerder een van de oprichters van de SDAP was geweest.

Grote man in de uitgedunde RSAP bleef Henk Sneevliet. Hij brak echter met Trotski, vooral in verband met meningsverschillen over het karakter van de Sovjet-Unie. Trotski zag daarin een arbeidersstaat, zij het een 'gedegenereerde', maar Sneevliet beschouwde het land als een staatskapitalistische samenleving. Na de breuk verlieten in 1937 de aanhangers van Trotski de partij. Dezen vormden de Groep van Bolsjewiki-Leninisten (GBL) die zich aansloot bij de Vierde Internationale. Deze was in 1938 opgericht als tegenhanger van de Derde Internationale, omdat men de hoop had opgegeven die te kunnen veranderen. De RSAP verloor niet alleen bij bosjes leden, maar ook de overige aanhang in het land slonk zienderogen. Bij de verkiezingen van 1937 raakte Sneevliet daardoor zijn kamerzetel kwijt. Slechts 32.846 mensen stemden op de RSAP. De organisatie bleef nog wel bestaan, maar dat had niet veel meer om het lijf, hoewel het electoraat weer iets groeide bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten van 1939.

Hoofdstuk 5 De oorlog

De Duitse inval kwam niet echt als een verrassing, hoewel velen nog hadden gehoopt op een herhaling van de neutraliteit waarmee Nederland door de Eerste Wereldoorlog was gekomen. De ideologisch geladen strijd van de Nazi's liet echter geen ruimte voor een dergelijke afzijdigheid. Binnen enkele dagen overliepen de oosterburen het Nederlandse

7 Stien de Ruyter-de Zeeuw, Vastberaden, diep overtuigd van ons gelijk. De Onafhankelijk Socialistische Partij 1932-1935, in: Schaper, de Jong (e.a.), Het verbleekte ideaal, p. 65

leger, ondanks het moedige verzet dat groepen soldaten her en der pleegden. De bezetters traden aanvankelijk tamelijk gematigd op in het land dat zij toch als een soort van Arische broedernatie zagen. Met linkse politiek hadden zij echter niet veel op. In hun eigen land hadden ze de socialisten en vooral communisten immers ook op straat moeten verslaan en velen zuchtten daar in concentratiekampen.

Links wist zich aanvankelijk niet goed een houding aan te meten, want ondanks alle verhalen over de verschrikkingen in Duitsland tartte wat hen te wachten stond vooralsnog elk voorstellingsvermogen. Natuurlijk hadden met name de communisten wel ervaring met geheimhouding, maar de vooroorlogse sancties gingen niet verder dan royement of ontslag. Gevolgen van een heel ander kaliber dan de Duitsers voor hen in petto hadden.

Op de dag van de inval publiceerde *Het Volk* een proclamatie van SDAP en NVV waarin werd opgeroepen om de apparaten van partij en vakcentrale zoveel mogelijk in stand te houden en waar nodig ter beschikking te stellen van de overheid. Men verwachtte eigenlijk dat de bezetter al snel tot een verbod zou overgaan, maar eigenlijk gebeurde dat niet. In juli werd H.J. Woudenberg, die voor de oorlog al zijn eigen kleine fascistische vakcentrale had geleid, aan het hoofd gesteld van het NVV. Zonder al te veel problemen lieten de NVV-ers dit gebeuren, want het belang van het voortbestaan van de organisatie werd zeer groot geacht.

Aan het eind van dezelfde maand juli 1940 onthief Rost van Tonningen, die door de Duitsers was benoemd tot Kommissar für den marxistische Parteien, de bestuurders van de SDAP van hun functie. Een van die bestuurders was trouwens Henk Woudenberg, een broer van de Nazi die nu aan het hoofd stond van het NVV. Het zal je broer maar wezen.

Binnen het SDAP-bestuur hield men de rug heel wat rechter dan binnen het NVV. Het nu illegale partijbestuur trok het land in om alle leden te adviseren de partij te verlaten. Dat lukt in grote mate, maar enkele van de nevenorganisaties van de socialistische partij, zoals de VARA zagen de dingen anders. Zouden de andere omroepen immers geen misbruik maken van opheffing van de Arbeidersomroep?

De SDAP ging niet georganiseerd over tot verzet, maar deelname aan verzet werd beschouwd als een individuele daad van de leden. Veel socialisten traden vervolgens toe tot de Nederlandsche Unie, die in de zomer van 1940 was opgericht om een dam op te werpen tegen de invloed van de NSB, de partij die openlijk heulde met de bezetter. In de Unie

kwamen de SDAP-ers meer dan voorheen het geval was geweest in contact met mensen van andere overtuiging. Mensen dus, waar men al voor de oorlog aansluiting mee had gezocht. Er ontstond al snel een levendige discussie over de vraag wat er na de oorlog moest gebeuren. Zou de SDAP terugkeren? Of was het beter om op te gaan in een brede volkspartij? De meningen waren verdeeld, maar zelfs diegenen die een terugkeer voorstonden wilden dit voor een deel slechts als een opmaat naar zo'n brede volkspartij. De aandacht zou meer nog dan voorheen moeten worden verlegd van een partij voor de arbeiders naar een partij voor het volk. Slechts een kleine groep was voorstander van voortzetting van een arbeiderspartij zonder meer.

In 1942 richtten de Duitsers in een kleinseminarie in Sint-Michielsgestel een gijzelaarskamp in waar 600 vooraanstaande mannen werden ondergebracht. Binnen dat kamp bestond een redelijk grote vrijheid voor de bewoners en dat leidde tot de mogelijkheid van levendige discussies over de naoorlogse toestand. Velen van de leidinggevenden en intellectuelen wilden breken met de als star ervaren vooroorlogse politieke en maatschappelijke verhoudingen. Er moest een doorbraak komen en de gedachte aan een volksbeweging won het ook in andere politieke stromingen.

Toen het zuiden van Nederland werd bevrijd richtten oud-SDAP-ers daar de Sociaal-Democratische Vereniging voor Bevrijd Gebied (SDV) op. De SDV nam het partijprogramma van 1937 over, maar maakte wel de kanttekening dat de behoefte aan een volkspartij inmiddels nog verder was gegroeid. Na de bevrijding van de rest van Nederland belegde het vooroorlogse partijbestuur al snel een vergadering. Daar verschenen drie leden niet omdat zij de oorlog niet hadden overleefd, maar voor het overige werd de partij weer opgericht. De gewone leden keken de kat echter uit de boom, wat blijkt uit het feit dat van de 80.000 leden die de SDAP voor de oorlog telde er zich aan het eind van het jaar nog slechts 43.000 hadden aangemeld.

Voor de CPN verliep de oorlog heel anders. Al op 15 mei 1940 besloot de partij over te schakelen naar een illegaal bestaan onder leiding van een driemanschap, bestaande uit Paul de Groot, Lou Jansen en Jan Dieters. Daarnaast trachtte men, waar mogelijk, openlijk te blijven opereren. Dat laatste gebeurde door het in juni laten verschijnen van nog een aflevering van het *Volksdagblad* en van het theoretisch orgaan *Politiek & Cultuur* (P&C). Daarna was dat afgelopen, want de bezetter verbood verdere verschijning. Hoe cynisch het

ook klinkt, dat laatste was voor de partij misschien maar beter ook. In het juninummer van P&C bleek hoe aarzelend de partijleiding was. Vooralsnog werd aangeraden een correcte houding jegens de bezetter aan te nemen. Een standpunt dat door veel gewone leden niet erg enthousiast werd onthaald.

Ondertussen hervatte de illegale CPN wel haar werk onder de arbeiders in de werkverschaffing, want daar was de situatie er voor de mensen niet beter op geworden. De eerste stakingen dateren uit de zomer van 1940, toen werkverschaffingarbeiders in Leeuwarden het werk neerlegden en ook Rotterdammers, die werkten aan het puin ruimen in de gebombardeerde binnenstad, kwamen in action. Voorlopig waren deze acties uitzonderingen en pas in oktober volgden er nieuwe. Toen was het de beurt aan Amsterdamse werkverschaffingarbeiders in Amersfoort en Baarn. Hun werktijd werd met drie kwartier verlengd, maar de 1.800 arbeiders gingen op de oude tijd naar huis. Op 1 november werden zij geschorst, maar toen zij op 11 november weer aan het werk mochten gingen de mensen wederom op de oude tijd naar huis. Deze beweging ging gepaard met relletjes in de hoofdstad en vechtpartijen in de werkverschaffing. Hoewel de Sicherheitspolizei met harde maatregelen dreigde, kwam het toch tot een schikking. Deze schikking gaf de arbeiders het gevoel een overwinning te hebben behaald. Dit versterkte hun gevoel dat er meer te bereiken was. Toen eind december vanwege de vorst de werkverschaffing werd stil gelegd en de arbeiders daardoor flink in inkomen achteruit gingen, leidde dat weer tot onrust. Toen waren het vooral massale demonstraties van duizenden werkverschaffingarbeiders voor hogere lonen, die door de hoofdstad trokken.

CPN-ers die inmiddels ook weer de beschikking hadden over een krant, de sinds november verschijnende illegale *Waarheid*, speelden een rol in het verzet in de werkverschaffing. Deze acties speelden uiteindelijk ook een grote rol in het uitbreken van de Februaristaking van 1941.

De Nazi's toonden namelijk steeds meer hun antisemitische aard. De vele duizenden Amsterdamse joden kregen te maken met pesterijen en mishandelingen. Toen een patrouille van de Duitsers zich toegang trachtte te verschaffen tot een joodse ijssalon, verdreef de eigenaar hen met ammoniak. De bezetter greep dit aan voorval aan als aanleiding voor een razzia op 22 en 23 februari, waarbij meer dan vierhonderd mannen werden weggevoerd.

Nadat leden van de illegale CPN de gemeentearbeiders hadden opgeroepen om uit protest het werk neer te leggen en dit ook – zij het aarzelend – gebeurde, verspreidde de staking zich als een olievlek over de rest van de stad. Ook de CPN was hier duidelijk niet op voorbereid. Na de eerste aanzet, die door CPN-ers was gegeven, onttrok de beweging zich aan iedere controle. In Amsterdam staakten een kleine 35.000 arbeiders. Het zwaartepunt lag in de metaalbedrijven en bij de gemeente.

De Duitsers waren aanvankelijk verrast door de massaliteit van de beweging, maar kwamen al snel bij hun positieven. Met grof geweld, waarbij negen doden vielen, werd de staking neergeslagen. Later werden nog eens 18 mensen geëxecuteerd. Het was de Nederlandse bevolking nu duidelijk dat met de bezetters niet viel te spotten en aan de reeks, vol vertrouwen gevoerde, acties kwam een einde.

Al die tijd deed de CPN mee aan acties zonder deze als zodanig tegen de Duitsers te richten. Eerder was het de gewone strijd voor het socialisme die altijd al was gevoerd. Want als de Duitsers zouden zijn verslagen, zouden volgens de communisten de Engelsen wel op de stoep staan om Nederland tot een soort kolonie te maken. Dit standpunt werd pas verlaten toen op 22 juni 1941 Hitler ook de Sovjet-Unie binnen viel. In de strijd die nu volgde, ter verdediging van het socialistische vaderland, waren de Engelsen op miraculeuze wijze getransformeerd in bondgenoten. Eindelijk konden de communisten deelnemen aan het nationale verzet dat her en der in het land was ontstaan. Dat deelnemen deden zij echter wel op hun eigen manier, zonder zich iets door anderen voor te laten schrijven.

De hoofdactiviteiten waren het voeren van propaganda door het schrijven, stencilen en verspreiden van *De Waarheid*. Daarnaast steunde men ondergedoken communisten financieel door het in het leven roepen van een speciaal fonds, het Solidariteits- of kortweg Solfonds. Een derde activiteit was het op beperkte schaal plegen van sabotage. Het zal duidelijk zijn dat deze mengeling van zeer geheime en halfopen activiteiten grote risico's met zich mee bracht. Temeer daar de Duitsers ook niet stil zaten. Zij zetten een netwerk op van zogeheten V-Männer (Vertrouwensmannen) die in de CPN infiltreerden en heel wat levens op hun geweten hebben. In 1942 hadden de Nazi's al ongeveer 1.500 communisten opgepakt en het net sloot zich rond de leiding. Paul de Groot wist uit handen van de bezetters te blijven, maar zijn twee medebestuurders werden gearresteerd. Zij werden nog in hetzelfde

jaar, evenals een aantal anderen, vermoord. De Groot was de dans ontsprongen, maar dook onder en speelde tot de bevrijding verder geen rol in de partij.

In 1943 besloot Moskou tot opheffing van de Komintern, om de samenwerking met de Engelsen en Amerikanen te vergemakkelijken. Het verdwijnen van een centraal bestuur, waar al die tijd radiocontact mee was onderhouden, maakte het voor de nationale communistische partijen eenvoudiger om hun eigen politiek uit te stippelen. De nieuwe leiding, met Jan Postma aan het hoofd, zocht verdere aansluiting bij de rest van het verzet in Nederland en maakte zo de CPN onderdeel van het nationale verzet.

Ook Postma werd gearresteerd, maar opvolger Brandenburg zette zijn lijn voort. In 1944 raakte Nederland, zoals we al hebben gezien, verdeeld in een bevrijd en een bezet deel. De partij raakte daardoor ook gesplitst, hoewel de politieke lijn aanvankelijk hetzelfde bleef: samenwerking met anderen in een soort volksbeweging. In het bevrijde zuiden kwamen de communisten er echter achter dat die anderen daar niet echt op zaten te wachten. Daarom verliet men daar de gedachte aan nauwe samenwerking al snel. De Groot, die was ondergedoken in oost Nederland, trok weer een andere conclusie. Hij wilde de partij helemaal opheffen en laten opgaan in een brede volkspartij. Toen het hele land de bevrijding vierde, bleken de communisten gedecimeerd en verdeeld. Hun moedige optreden tegen de bezetters had de populariteit van de CPN echter wel zeer vergroot. Dat blijkt duidelijk uit het ledental. Dat bedroeg in 1946 niet voor niets 50.000, vijf keer zo veel als in het vooroorlogse topjaar 1938.

Hoe verging het de andere linkse groeperingen in de oorlogsjaren? De enige serieuze organisatie die ter linkerzijde naast SDAP en CPN bestond, was de RSAP. Deze hief zichzelf op 14 mei direct op. Zoals al in 1938 in het geheim was besloten voor het geval Nederland zou worden bezet, reorganiseerden zo'n vijfhonderd RSAP-leden zich als een organisatie onder de naam front (MLL). Hierin gingen ook kleine clubs op. Dat waren de Bond van Revolutionaire Socialisten en de Trotskistische Groep van Bolsjewiki-Leninisten.

Leiders van het MLL-front waren Henk Sneevliet, Willem Dolleman en Abraham Menist. Binnen het front bleef politieke strijd gevoerd worden, vooral over het al dan niet steunen van de Sovjet-Unie, waartoe Trotski had opgeroepen. Sneevliet was hier tegen, en zag de oorlog tussen USSR en Duitsland als een tussen twee imperialistische mogendheden.

Vanwege deze opvatting voerde het MLL-front propaganda voor het Derde Front, ofwel de strijd van de arbeidersklasse tegen alle imperialistische landen. Opmerkelijk aan het Front was dat het ook in contact probeerde te komen met Duitse soldaten die tegen de oorlog waren; voor andere verzetsbewegingen was dergelijk contact uit den boze, hoewel ook CPN-ers dit nog wel een tijd hebben geprobeerd. Sneevliet en andere kopstukken werden in 1942 door de Nazi's opgepakt en vermoord.

Na deze tegenslag viel het MLL-front uit elkaar. In de zomer van 1942 vormde een groep van vijftig mensen eerst de Communistenbond Spartacus. Spartacus bouwde voort op de ideeën van degenen die de oorlog als een imperialistisch conflict zagen. Zij wilden geen steun verlenen aan de Sovjet-Unie en beschouwden ook het werk in de vakbeweging als een achterhaald standpunt. De tientallen leden gingen steeds meer de kant van het radencommunisme op en in 1944 sloot de GIC zich dan ook aan. De tweede groep die valt te beschouwen als een voortzetting van het front is het Comité van Revolutionaire Marxisten (CRM). Zij beschouwden in navolging van Trotski de Sovjet-Unie als een gedegenereerde arbeidersstaat en vonden het de taak van socialisten om de SU te steunen. Ook zagen zij het werken in bestaande massaorganisaties als een goede tactiek om contact met de arbeiders te krijgen. Dat contact was voor hen, evenals trouwens voor Spartacus, een groot probleem, want meer dan enkele tientallen leden telden beide organisaties niet. Wim Bot, die de geschiedenis van het CRM heeft geschreven, [8] is van mening dat voor deze organisatie een schatting van 75 leden aan de hoge kant is.

De bekendste andere links-socialistische organisatie was een club die *De Vonk. Orgaan van de werkers van Nederland* vanaf januari 1941 uitgaf. Deze organisatie bouwde voort op het vooroorlogse pacifistische gedachtegoed, maar had ook nauwe banden met het MLL-front. Anarchisten hebben geen georganiseerd verzet gepleegd, hoewel verscheidenen van hen wel op individuele basis deelnamen aan de strijd tegen de Nazi's.

8 *Wim Bot, Generaals zonder troepen. Het Comité van Revolutionaire Marxisten zomer 1942-mei 1945, Amsterdam 1986*

Hoofdstuk 6. De Partij van de Arbeid (PvdA, 1946-heden)

De ervaringen tijdens de oorlog, maar natuurlijk ook de ontwikkelingen van voor de oorlog wezen alle in de richting van een ander soort partij. Het socialisme zoals de voorgangers uit de vorige eeuw dat voor zich hadden gezien, was weliswaar niet bereikt maar de omstandigheden waaronder de arbeiders in Nederland leefden waren ontegenzeggelijk verbeterd. Sterker nog, er werd ook naar ze geluisterd; ze hadden stemrecht gekregen. Hun partij, de SDAP, was zelfs al twee keer gevraagd om ministers te leveren en had daar in 1939 ook in toegestemd. Nu was het moment daar om als partij niet alleen meer de arbeiders te willen vertegenwoordigen maar door te stoten naar een brede volkspartij. Dan zouden misschien eindelijk ook christelijke arbeiders zich kunnen vinden in de partij, die voor de oorlog toch vooral als een bastion van onkerkelijkheid werd gezien.

De mannen uit Sint Michielsgestel en aanverwanten waren ervan overtuigd dat er een nieuwe partij moest komen. Een doorbraakpartij, die brak met de vooroorlogse scheidslijnen die dwars door het volk liepen en van Nederland een verzuilde samenleving hadden gemaakt. In mei 1945, direct na de bevrijding, richtten aanhangers van die nieuwe gedachte de Nederlandse Volksbeweging (NVB) op. Nadrukkelijk geen partij, maar een beweging die de doorbraak wilde verwezenlijken. Inmiddels was de SDAP heropgericht, maar ook binnen die partij was veel animo voor de ideeën van de NVB. Men wilde allemaal een soort socialisme, maar dan een zonder klassenstrijd. Men noemde het personalistisch socialisme, waaronder werd verstaan dat men ethische waarden aanhing als gemeenschapszin, gerechtigheid en verantwoordelijkheidsbesef. Hierin konden zich ook diverse leden van de vooroorlogse liberalen en christen-democraten vinden.

Op 9 februari 1946 was het dan zover. De Partij van de Arbeid (PvdA) werd opgericht door de voorstanders van vernieuwing. Een van de aanwezigen op het oprichtingscongres was W.H. Vliegen, dezelfde die in 1894 een van de twaalf apostelen was geweest. Nu was hij aanwezig bij de opheffing van de SDAP. Er was een groep leden die het niet met de opheffing van de SDAP eens was en dezen besloten tot oprichting van de Oude SDAP (OSDAP). De OSDAP deed mee aan de verkiezingen van 1948, haalde ruim 15.000 stemmen maar dat was niet genoeg voor een zetel. Teleurgesteld verdween ze uit beeld.

Binnen de nieuwe partij, de PvdA, was men ervan overtuigd dat het belangrijk was om niet te veel te herinneren aan de vooroorlogse SDAP. Rode vlaggen en het zingen van de Internationale werden daarom officieel in de ban gedaan. Ook samenwerking met het vakverbond NVV lag nu gevoelig. Veel gewone leden die toch niet goed uit de voeten konden met het abstracte personalisme konden hier echter maar moeilijk mee leven en bleven zich opstellen als vooroorlogse sociaal-democraten. Dit feit was voor de liberale leden een afknapper. In 1948 traden zij uit de partij en stichtten de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD). Dit roept onwillekeurig de vraag op of de tegenwoordige leden van de VVD zich wel eens realiseren dat hun partij uit de PvdA is voortgekomen.

Om de doorbraak een succes te laten worden, stichtte men binnen de partij Werkgemeenschappen voor katholieken, protestanten en humanisten waar dezen hun overtuiging binnen de PvdA konden uitwerken. Feitelijk had dit echter niet veel om het lijf, omdat de grote massa van gelovigen zich meer thuis bleef voelen binnen het eigen katholieke of protestantse nest. Zeker vanuit de RK geestelijkheid werd daar ook stevig op aangedrongen, want het klonk natuurlijk allemaal wel mooi, maar PvdA-ers bleven toch gewoon socialisten. Dat de doorbraak slechts in woord een feit was, blijkt ook als we naar de verkiezingen van 1946 kijken. De partij behaalde zes zetels meer dan de SDAP in 1937 (van 23 naar 29) had gedaan, maar de katholieke partij bleef toch de grootste. De sociaal-democraten werden in grote lijnen op zichzelf teruggeworpen en de Rode Familie met NVV, PvdA, VARA en Het Vrije Volk bestond al snel weer.

Regeringsmacht, vuile handen en sociale opbouw

Vlak voor het uitbreken van de oorlog waren, zoals we al hebben gezien, twee SDAP-ers tot de regering toegetreden. Ook in de regeringen in ballingschap in Londen, de kabinetten Gerbrandy I en II, zaten leden van de SDAP. In februari 1945 verdwenen zij echter uit de regering na een radiotoespraak van SDAP-minister Burger die waarschuwde voor een bijltjesdag na de oorlog. Na de bevrijding is er een noodkabinet aangetreden dat orde op zaken moest stellen. Er was natuurlijk nogal wat te regelen. Vele tienduizenden kwamen terug uit gevangenschap, het economisch leven was ontregeld en collaborateurs moesten worden bestraft. Ook moest de buitenparlementaire regering kamerverkiezingen voorbereiden. In deze regering zaten weer socialisten en na de voor de PvdA nogal teleurstellende verkiezingen van 1946 mocht de partij verder meeregeren. Dat heeft geduurd

tot 1958. Al die jaren vormde de PvdA samen met de Katholieke Volks Partij (KVP) regeringen, reden waarom die periode ook wel de tijd van de Rooms-Rode coalities wordt genoemd.

Premier in die jaren was de sociaal-democraat Willem Drees. Zijn naam is bijna onsterfelijk geworden in ons land, doordat onder zijn bewind de noodwet Ouderdomsvoorziening tot stand kwam. Door deze wet, die beter bekend is als de noodwet Drees, kregen voor het eerst alle Nederlanders vanaf hun vijfenzestigste een soort staatspensioen. Tien jaar later werd de noodwet vervangen door de AOW. Het krijgen van deze uitkering en later de AOW is door veel mensen gezien als 'trekken van Drees'. Tijdens de kabinetten Drees is verder gewerkt aan de totstandkoming van meerdere sociale regelingen, waardoor deze periode aan de basis heeft gestaan van de welvaartsstaat. Overigens is het zo, dat zeer veel sociale wetten, zoals de Algemene Bijstandswet (1963) juist kracht van wet kregen in het tijdperk dat de socialisten niet meer in de regering zaten.

De sociaal-democraten, doorgebroken of niet, haalden op deze manier heel wat eisen en verlangens binnen die al ver voor de oorlog hadden bestaan. Het was een tijd van schouders eronder om het land weer op te bouwen en hoewel zeker in de eerste jaren ook wel verzet tegen de regeringspolitiek naar buiten kwam, steunden steeds meer mensen de PvdA. Kijken we naar de uitslagen van de verkiezingen, dan blijkt dat heel duidelijk. Na een lichte terugval in 1948 naar 27 zetels, groeide de partij met iedere verkiezing, tot in 1956 een hoogtepunt werd behaald met 34 socialistische kamerleden. Overigens werd deze winst wel behaald ten koste van de communisten, zodat er van een groei van het socialistische volksdeel eigenlijk geen sprake was. Het totaal van beide partijen daalde in genoemde periode zelfs met één zetel. De echte doorbraak naar andere groepen was volledig mislukt.

Waar de PvdA en Drees niet populair mee werden was het optreden tegen de Indonesische republiek. Voor de oorlog waren de socialisten al geen groot voorstanders meer van een onafhankelijk Indonesië. Nu ging men echter nog een stapje verder. Vrij snel na de bevrijding van Nederland was duidelijk geworden dat de overgrote meerderheid van de bevolking van Oost-Indië los van Nederland wilde. Op 17 augustus 1945 werd de Republik Indonesia uitgeroepen. De economische belangen van Nederland maakten de Nederlandse regering echter huiverig voor deze afscheiding en een troepenmacht vertrok na mislukte onderhandelingen naar Indonesië om de republiek te bestrijden. Op 20 juli 1947 begonnen

de vijandelijkheden. De Nederlandse socialisten begaven zich samen met hun coalitiepartners in een koloniale oorlog. De versluierende term die officieel aan dit optreden is gegeven, politionele actie, maakt het daadwerkelijke optreden er niet minder gewelddadig door.

Het uit bijna niet meer 'Ons Indië' afkomstige kamerlid Nico Palar accepteerde het door de partij aanvaarden van militair optreden niet en stapte uit de Tweede Kamer en het Partijbestuur. Overigens bestond er ook onder de rest van de bevolking wel weerzin tegen die oorlog. Nederland was zelf immers zojuist uit een oorlog gekomen en waarom zouden we dan nu weer oorlog gaan voeren. Al in 1946 werd in Amsterdam gedemonstreerd tegen het Nederlandse beleid. Daar viel een dode bij toen de politie met scherp schoot. Enkele dagen daarna staakten bijna twaalfduizend mensen tegen het vertrek van het eerste schip met militairen. Tien procent van die soldaten kwam overigens niet opdagen, omdat de meesten niet wensten te strijden voor onduidelijke belangen in een vreemd, ver land.

In 1947 vond nog een grote solidariteitsstaking plaats. Op 23 juli legden ongeveer drieduizend arbeiders, vooral Amsterdammers, het werk een uur neer uit protest tegen de politionele acties. De tweede militaire actie tegen de republiek vond in december 1948 plaats, maar toen had dat veel minder onrust tot gevolg. De Koude Oorlog woedde toen namelijk in alle hevigheid en men had wel wat anders aan zijn hoofd. Uiteindelijk werd Indonesië in 1949 toch onafhankelijk, na een oorlog vol wreedheden, waarbij aan beide kanten vele duizenden doden vielen. Dat alles was dus voor niets geweest en dat konden ook NVV en PvdA zich aantrekken. Een deel van de Nederlandse bezittingen in Azië bleef nog onder het bestuur van het koninkrijk en het duurde tot 1962 voor we als land ook Nieuw-Guinea kwijt raakten. De PvdA liep ook in deze kwestie niet voorop.

De Koude Oorlog

Er was in de jaren vijftig sprake van een nadrukkelijk antilinks sentiment in de samenleving. Dat had te maken met de koude oorlog die was ontstaan. Nadat de westerse mogendheden met aan het hoofd de Verenigde Staten in samenwerking met de Sovjet-Unie de oorlog hadden gewonnen en Duitsland en Japan op de knieën dwongen, verdween de eenheid als sneeuw voor de zon. De westerse staten waren nog steeds bang dat Rusland zou proberen

zijn revolutie te exporteren, terwijl in de Sovjet-Unie het vooroorlogse wantrouwen ook niet bepaald was verdwenen.

De Russen vormden vrijwel direct na de oorlog bufferstaten in de gebieden die waren veroverd op de Duitsers. In bijvoorbeeld Tsjecho-Slowakije kwam een linkse regering tot stand met communisten en socialisten. Toen deze regering echter niet helemaal deed wat Moskou wilde, zetten de sovjetlegers haar af. Dit leidde tot zeer veel tumult, ook in ons land. Het verloop van de strijd tussen Oost en West is van groot belang geweest voor veel interne gebeurtenissen in de landen aan beide zijden van het IJzeren Gordijn, zoals de scheidingslijn tussen beide blokken werd genoemd. Als we ons beperken tot de situatie in Nederland dan kunnen we vast stellen dat er een sfeer ontstond waarin iedereen die, op welke wijze en met welk doel dan ook in verzet kwam, werd gerekend tot het sovjet kamp te behoren. PvdA en NVV, die zich voor de oorlog al sterk hadden uitgesproken tegen alles wat met de communistische partij te maken had, zetten deze lijn voort. Ze weigerden samen te werken met communisten of met mensen die ervan werden verdacht eventueel misschien wel eens communistische sympathieën te hebben gehad.

Ook in de internationale politiek stelde de partij zich op een uitsluitend westers standpunt: deelname aan de NAVO, voor atoombewapening, voor deelname aan de oorlog in Korea. Op alle fronten liepen de socialisten aan de leiband van de Verenigde Staten, die namelijk gezien werden als de enige kracht die ons kon beschermen tegen de Russen. Voor sommigen was de PvdA desondanks toch nog te links en een gevaar voor de geestelijke volksgezondheid. Dat was helemaal het geval toen voor het eerst in de geschiedenis de socialisten bij de kamerverkiezingen evenveel zetels haalden als de KVP. Dat gebeurde in 1952 en twee jaar later kwamen de Nederlandse bisschoppen met een mandement, een herderlijk schrijven ofwel een brief aan alle katholieken. Hierin werd hen te verstaan gegeven dat ze niet naar de VARA mochten luisteren, regelmatig socialistische vergaderingen bijwonen of socialistische pers lezen en ook geen lid van de socialistische vakcentrale NVV mochten zijn. Deden ze dit toch dan dreigde onthouding van de sacramenten en dat kan in de geloofsbeleving van katholieken betekenen dat ze eeuwig in het hellevuur zullen branden. Voorwaar geen geringe sanctie. Ook ontrieden de bisschoppen om lid van de PvdA te worden, maar de uiteindelijke beslissing daarover was een zaak van het eigen geweten. Daarbij diende men zich wel te

realiseren dat een doorbraak van katholieken naar de PvdA de afbraak van de eigen KVP inhield en dat wilde een katholiek toch niet op zijn of haar geweten hebben.

De PvdA ging succesvol in de tegenaanval door de propaganda en ledenwerfacties op te voeren. Bij de verkiezingen van 1956 bleek de aanval afgeslagen, want de partij werd nu zelfs één zetel groter dan de KVP.

Sociaal-economisch beleid tijdens de wederopbouw

Een nog groter probleem vormden de economische ontwikkelingen. Toen het land uit de oorlog kwam, lag de in Londen voorbereide blauwdruk klaar voor de nieuwe economische ordening. In het Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen (BBA) stond hoe het overleg tussen ondernemers, vakbonden en staat eruit moest komen te zien. Later deelde men de economie ook nog in bedrijfsorganisaties in, wat, een beetje kort door de bocht gezegd, inhield dat de samenleving op een corporatistische manier gestructureerd werd. Voor de oorlog een stokpaardje van katholieken en fascisten, maar ook wel van de socialisten met hun Plan van de Arbeid.

Alle verlangens van de mensen die vijf jaar hadden geleden onder de bezetting moesten voorlopig even wijken, ‘wederopbouw’ stond namelijk boven aan de agenda. Daar kwam nog iets bij. De leidende politici en ondernemers wilden koste wat ’t kost voorkomen dat het tot een herhaling kwam van de revolutionaire situatie, zoals die vlak na de Eerste Wereldoorlog had bestaan. In alle westerse landen werden consumptiegoederen gerantsoeneerd en de loon- en prijsontwikkeling aan banden gelegd om te voorkomen dat grote inflatie weer een kans kreeg. Ook in ons land werden een loon- en een prijsstop afgekondigd, maar veel arbeiders hadden weinig begrip voor deze maatregelen. Er werd immers op grote schaal gebrek geleden. Massale diefstal en spontane uitbarstingen van verzet bleven dan ook niet uit. Tegen de acties die in de eerste jaren na de oorlog werden gevoerd trad het NVV consequent op. Ook de PvdA bewindslieden lieten zich natuurlijk niet onbetuigd. Toen in de zomer van 1950 havenarbeiders in Rotterdam staakten, hield minister Drees een toespraak voor de radio om ze weer aan het werk te praten.

Stakende arbeiders, maar ook mensen die huizen kraakten, vonden alle machthebbers tegenover zich, inclusief de socialistische. De Koude Oorlog maakte dit alleen maar erger, want daardoor werd iedere staker als een handlanger van Moskou en de communisten

gezien. De economische groei en de economische steun die West-Europa in het kader van de Marshallhulp van Amerika ontving, namen het verzet verder de wind uit de zeilen. In 1950 was de wederopbouw voltooid en gedurende de eerste jaren van het nieuwe decennium was sprake van een ongekend grote arbeidsrust. In 1952 was het aantal stakingen voor het eerst sinds 1898 minder dan honderd. Dit, terwijl er voor de arbeiders of, zoals men ze steeds vaker ging noemen, werknemers, toch nog genoeg zaken om verbetering vroegen. Weliswaar was de economie weer terug op het peil van voor de oorlog, maar het loonpeil bleef erg laag. Daarnaast was er nog steeds grote woningnood, die zich uitte in het feit dat veel jonggetrouwden op een zolderkamertje moesten inwonen.

De regering, inclusief de PvdA bewindslieden, had echter vooral oog voor de macro economische ontwikkeling. Zolang het daar goed mee ging, waren zij tevreden. In 1957 en 1958 kwam de regering met een bestedingsbeperking die voor de arbeiders een toename van de werkloosheid betekende en voor velen ook een achteruitgang van het reële loon. Deze achteruitgang werd in de hoofden van de werknemers blijkbaar niet gecompenseerd door de uitbouw van de sociale verzekeringswetten, want er kwam een loonbeweging tot stand. De stakingsactiviteit nam weer toe. Dat zette de leiding van het NVV onder druk om er iets aan te doen en dus in te gaan tegen de partijlijn.

Onrust in de partij

Ook de partij zelf kwam onder druk te staan, want leden en stemmers liepen massaal weg. Van 1956 op 1958 verloor de PvdA bijna vijfduizend leden. Er ontstond een gevoel dat het tij moest worden gekeerd. In 1958 trad de partij uit de regering, wat vooral opluchting met zich mee bracht. Toch raakte ze bij de daaropvolgende verkiezingen van 1959 twee kamerzetels kwijt. Er was wel beweging, maar de leiding begreep nog niet helemaal dat ze niet op de oude voet verder kon gaan. In weerwil van het feit dat er onrust in de samenleving ontstond over de atoombewapening en de angst voor een volgende wereldoorlog, accepteerde de PvdA in 1960 de kernwapens en de NAVO. Kritische leden die zich hadden verenigd in een Sociaal-Democratisch Centrum (SDC) werden in hetzelfde jaar 1960 geroyeerd. In de kwestie Nieuw-Guinea, de laatste Nederlandse kolonie in Azië, was het beleid van de partij zwalkend.

Het tij viel echter niet te keren. In wederom het jaar 1960 was al een begin van meer openheid naar de CPN ontstaan. Niet van harte natuurlijk, maar het gaf wel aan dat er

beweging in het interne partijleven was ontstaan. Dat partijleven was chaotischer aan het worden doordat de leden niet meer zonder meer het centrale beleid volgden en uitdroegen. Er waren conflicten over leden die op eigen houtje standpunten naar voren brachten, die niet noodzakelijkerwijs die van de partij waren. De vanouds bestaande Rode Familie begon ook een beetje uit elkaar te vallen. Een goede indicatie daarvan is de teruglopende belangstelling voor de viering van 1 Mei. Namen aan de jaarlijkse optochten, zoals die werden georganiseerd door SDAP en NVV, voor de oorlog nog vele duizenden mensen deel, na de oorlog en zeker in de loop van de jaren vijftig namen deze aantallen drastisch af. De opkomst van de televisie heeft aan deze en andere ontzuilings ontwikkelingen ongetwijfeld een steentje bijgedragen. Trouwens dat was natuurlijk voor de oorlog al begonnen met de radio. Radio en televisie maken het zeer eenvoudig om ook naar de uitzendingen van anderen te luisteren of kijken, iets wat bij de geschreven media veel moeilijker, want kostbaarder is.

In 1963 verloor de PvdA nog eens vijf zetels in de kamer. De schade bleef echter beperkt doordat de partij toch weer aan de regering deel mocht nemen. De nieuwe regering van KVP, ARP en PvdA was geen lang leven beschoren. Na ruim een jaar werd ze in de kamer door een van de andere regeringspartijen in de Nacht van Schmelzer, weer naar huis gestuurd. In hetzelfde jaar, op 22 september, verscheen 10 over rood, een boekje van een groep veelal jonge leden die zich Nieuw Links noemde. Zij kwamen al een tijdje bij elkaar om te discussiëren over maatschappelijke ontwikkelingen en de partij.

Om hen heen leek de wereld in brand te staan. Met name de oorlog in Vietnam begon steeds meer mensen dwars te zitten. De Verenigde Staten, die zich in de Koude Oorlog als een groot strijder voor vrijheid en democratie voorstelden, hielden in Vietnam verkiezingen juist tegen, uit angst voor een overwinning door de communisten. Al snel raakten de VS steeds dieper in een oorlog verwikkeld die uiteindelijk aan meer dan 58.000 Amerikanen en 2,5 miljoen Vietnamezen het leven kostte. De televisie die ik zo-even heb opgevoerd als medeplichtige aan de ontzuiling, speelde in de Vietnamoorlog een heel andere rol. Doordat de beelden van de oorlog vrijwel rechtstreeks de huiskamers binnen kwamen, groeide de weerzin ertegen in hoog tempo. De in het Westen zo bewierookte president Kennedy en zijn opvolger Johnson waren verantwoordelijk voor de enorme toename van de Amerikaanse troepenmacht in Zuidoost Azië en vooral de laatste kreeg binnenlandse tegenstand over zich heen. In ons land steunden de meeste politieke partijen, inclusief de PvdA, het optreden van de grote broer.

De jongeren van Nieuw Links keerden zich hier echter juist tegen. Ook waren ze voor erkenning van de DDR, voor verbreking van de banden met de fascistische regimes in Spanje en Portugal, voor de republiek en voor verkleining van de inkomensverschillen. Echte maatschappij analyse lag nauwelijks ten grondslag aan het optreden van de groep, maar meer een soort algehele onvrede. Een duidelijk programma voor de toekomst ontwikkelden ze niet, maar wel een pakket van wensen. De heersende partijelite was in het geheel niet blij met het clubje, maar NL had het tij mee. Overal om hen heen stonden mensen en vooral jonge mensen op uit onvrede over de maatschappij.

De wederopbouw was gelukt. Weliswaar bestond er nog woningnood, maar de materiële vooruitgang voor de meesten was onmiskenbaar. Veel jongeren die tijdens de wederopbouw waren opgegroeid en de ellende van crisis en oorlog niet hadden meegemaakt, vroegen zich af of dit het nu was. Een televisie, een douche, een auto en de eerste vakantiegangers naar de Costa's in Spanje terwijl aan de andere kant van de wereld mensen van de honger omkwamen of leden onder oorlogsgeweld. Hier was wel vrede, maar niet in Vietnam, niet in Biafra, niet in de Portugese koloniën. In Amerika bestond rassensegregatie en in Zuid-Afrika Apartheid, dat waren dus twee bevriende landen waar racistische wetgeving bestond die ook door de meeste kerken in Nederland werd afgewezen. Op allerlei fronten bestond en ontstond onvrede die tot uiting kwam in een algehele protestcultuur waarvan Nieuw Links een klein onderdeeltje uitmaakte. Ook in andere politieke stromingen roerden zich mensen die dingen anders wilden. Bijvoorbeeld in de Katholieke Volks Partij (KVP) en de protestantse Anti-Revolutionaire Partij (ARP), waar het zelfs tot een scheuring kwam en in 1968 de Politieke Partij Radikalen (PPR) ontstond. Twee jaar daarvoor hadden mensen, die ontevreden waren met de Nederlandse politiek in het algemeen, een eigen partij opgericht, Democraten'66 (D'66, tegenwoordig: D66).

Degenen die op dat moment de macht in handen hadden, wisten niet zo goed hoe ze hier mee om moesten gaan. De partijleiding van de grootste socialistische politieke organisatie in ons land ook niet. Die was gewend dat het beleid aan de top werd uitgedacht en vervolgens via de lijnen naar beneden door de partijhiërarchie bij de gewone leden terecht kwam en daar werd uitgevoerd en verdedigd. De leden van NL vonden dat dit heel anders moest; ze betichtten de leiders van hun partij van een 'regentenmentaliteit'. Hierbij verwezen ze naar een tijd in de vaderlandse geschiedenis dat de leidende kringen binnen de toenmalige

republiek een besloten kring vormden die onderling de dienst uitmaakten zonder naar de gewone man of vrouw te hoeven luisteren.

Bij de verkiezingen van 1967 verloor de partij weer, nu zes zetels. Hiermee belandde de doorbraakpartij ongeveer op het niveau van de vooroorlogse SDAP. Het leek beter om de interne onrust maar te bezweren door mensen van NL, die door leeftijd en opvattingen meer voeling leken te hebben met wat er in de samenleving speelde, in het partijbestuur op te nemen. Een van hen, André van der Louw, werd gekozen tot vice-voorzitter en ook anderen stegen in de partijhiërarchie. Niet iedereen was hier blij mee. Zeker niet toen ook tot samenwerking werd besloten met D'66 en PPR. De leden die hierover ontevreden waren, splitsten zich af en vormden een nieuwe politieke partij: Democratisch Socialisten '70 (DS'70). De leider van de nieuwe partij was Willem Drees jr, een zoon van de oude PvdA voorman. Bij de verkiezingen van 1971 behaalden zij in een keer acht zetels. Deze acht gingen dit keer echter niet ten koste van de moederpartij, want die behaalde nu eindelijk weer eens een verkiezingswinst. De partij van Drees jr. kwam ook direct in de nieuwe regering, maar al na een jaar viel dit kabinet Biesheuvel door onenigheid tussen de DS'70 ministers en de anderen over het sociaal-economisch beleid.

Inmiddels was er nog steeds sprake van veel maatschappelijke onrust. Grote stakingen vonden plaats in 1970 en 1972 waaraan uiteindelijk door honderdduizenden arbeiders werd deelgenomen. Studenten aan sociale academies en universiteiten voerden aan de lopende band actie voor meer democratie en tegen de verhoging van de collegegelden. Er waren acties tegen de huurliberalisatie en de nog steeds bestaande woningnood. Velen waren geschokt door de plannen om de laatste drie oorlogsmisdadigers die nog in een Nederlandse gevangenis zaten amnestie te verlenen en ook het bezoek van de Japanse keizer Hirohito viel bij velen niet in goede aarde. De oorlog bleek minder lang geleden dan het leek.

De regering Den Uyl

In deze fase van algehele onrust waarin velen hoop kregen dat een andere wereld mogelijk was, behaalden de linkse partijen in 1972 een historische overwinning. Doordat PvdA, PPR en D'66 al een tijdje overlegden over samenwerking en eventueel een fusie in een Progressieve Volkspartij, waren ze ook in staat om een gezamenlijk verkiezingsprogramma te schrijven: Keerpunt 72. Met medewerking van twee confessionele partijen vormden de

progressieve drie, zoals ze inmiddels werden genoemd, na lange en moeizame onderhandelingen een regering, met aan het hoofd de partijleider van de PvdA: Joop den Uyl.

De regering Den Uyl was voor mensen die wilden dat de maatschappij zou veranderen de belichaming van hun hoop. De reformistische traditie van de PvdA stond er natuurlijk wel borg voor dat de veranderingen zouden plaats vinden binnen de grenzen van de kapitalistische economie. Joop den Uyl liet daar tenminste geen enkel misverstand over bestaan. Bijvoorbeeld in 1970, toen hij stakende havenarbeiders die een enorme loonsverhoging eisten, toebeet dat ze niet zo gek moesten doen. Partijgenoot Thomassen, toen burgemeester van Rotterdam, verweet de stakers zelfs dat ze zich op sleeptouw lieten nemen door in Albanië opgeleide Peking-communisten.

Toch is het ontegenzeggelijk waar dat de maatschappelijke onrust van de jaren zestig en het optreden van Nieuw Links binnen de partij ertoe hebben geleid dat de PvdA weer wat terug boog naar de oude sociaal-democratische doeleinden. De gezapige jaren veertig en vijftig waren definitief voorbij. Een aardig voorbeeld hiervan is een publicatie van het wetenschappelijk bureau van de PvdA, die in 1974 verscheen. De titel luidde Op weg naar arbeiderszelfbestuur en dat leek wel enigszins een terugkeer naar het Socialisatierapport van 1920.

Maar goed, zover was het nog niet. De coalitie wilde streven naar een herverdeling van kennis, inkomen en macht en dat was binnen de Nederlandse verhoudingen al revolutionair genoeg. Om deze kerndoelen te realiseren kwam de regering met een groot aantal voorstellen. Een wijziging van het onderwijssysteem was er een van. Een andere de Vermogensaanwasdeling (VAD). Volgens de VAD zouden de overwinsten die bedrijven maken, dus de winsten nadat arbeid en kapitaal een redelijke vergoeding hadden ontvangen, op een eerlijker manier moeten worden verdeeld. Kwamen ze tot nu altijd toe aan de ondernemers of hun aandeelhouders, door de nieuwe wet zouden ook de werknemers een deel krijgen. Het zal niet verbazen dat heel ondernemend Nederland op zijn achterste benen stond, evenals trouwens een groot deel van de politiek, inclusief enkele leden van het kabinet. In 1976 schreven negen ‘captains of industry’ een brief aan de regering, waarin ze de kabinetsplannen hevig bekritiseerden. Het verhaal dat de concerns vervolgens besloten om een aantal mensen de politiek in te sturen werd later uit de mond van een van hen

opgetekend. AKZO lanceerde volgens dit verhaal Hans van den Broek (KVP) die later minister van buitenlandse zaken werd, Unilever kwam op de proppen met De Korte (VVD) en Shell bracht Bolkestein (VVD) naar voren. De laatste zou jarenlang het geweten van rechts Nederland zijn en hij stond rond de eeuwwisseling in heel Europa symbool voor het toen heersende marktfundamentalisme.

Dat deze ondernemers zo naar buiten kwamen, toont de angst voor het experiment van Den Uyl en tevens dat deze regering echt iets teweeg bracht in Nederland. Een vergelijking dringt zich op met de regering van de socialist Allende in Chili, die in 1970 aan de macht kwam en in 1973 op gewelddadige wijze door militairen werd afgezet. Allende ging in een aantal opzichten verder dan geestverwant Den Uyl, zijn tegenstanders deden dat ook. Nadat hij was vermoord zuchtte het land jarenlang onder de militaire dictatuur van generaal Pinochet, die zich ontwikkelde tot een ideologische steunpilaar van hen die een internationale terugkeer wensten naar de absolute macht van het kapitaal.

Zover ging het in ons land niet. Wel ontmoette het kabinet heel wat beren op zijn weg. Deze waren voor een deel het gevolg van het feit dat een aantal ministers van confessionele huize eigenlijk niet blij waren met een progressief kabinet. Dries van Agt (KVP), de vice-premier en minister van justitie, had behoorlijke moeite met een aantal progressieve speerpunten. De jaren zestig en zeventig zijn ook het tijdperk geweest dat veel vrouwen meer rechten opeisten, waaronder het recht om zelf te beslissen of ze bij een ongewenste zwangerschap abortus wilden laten plegen. In Heemstede was een kliniek geopend waar abortussen werden uitgevoerd. Aangezien abortus nog steeds in het Wetboek van Strafrecht stond, wilde Van Agt een einde maken aan de praktijken van Bloemenhove, zoals de kliniek heette. Dit leverde heel veel maatschappelijke onrust op en Van Agt haalde bakzeil. Niet alleen de katholiek Van Agt zorgde echter voor onrust. Ook sociaal-democraat Vredeling, de minister van defensie, ging niet mee in alle wensen van het radicale deel van de bevolking en zijn eigen partij. Toen het PvdA-congres zich uitsprak tegen de aanschaf van nieuwe straaljagers, de F-16, negeerde hij dat met de opmerking dat congressen geen straaljagers kopen. Een lange lijst van kleine en grote conflicten en affaires begeleidde de regering Den Uyl, maar het belangrijkste struikelblok voor de uitvoering van alle plannen was de economische crisis.

In het jaar dat Den Uyl aantrad als premier geraakte de wereldeconomie voor het eerste sinds 1929 in een langdurige en diepgaande crisis. Hoewel de daling van de economische

lange golf toen al was begonnen, wordt de oliecrisis van 1973, die overal leidde tot forse prijsstijgingen, algemeen gezien als het begin van de neergang. Het wegtrekken van de industrie uit Nederland en andere westerse landen naar zogenaamde lagelonenlanden raakte in een stroomversnelling. Daarmee nam de werkloosheid weer vooroorlogse proporties aan. In 1970 telde Nederland 44.000 werklozen. Dit aantal steeg met sprongen tot ruim 200.000 in 1976 en meer dan een half miljoen mensen zeven jaar later. Ouderen die de crisis van de jaren dertig nog bewust hadden meegemaakt waren nu vijftig jaar en ouder. Velen van hen vreesden voor een herhaling van de toenmalige ellende. Ook jongeren, die om zich heen de werkloosheid zagen toenemen, maakten zich echter zorgen. Illustratief daarvoor zijn bijvoorbeeld de teksten van de popgroep Bots, die in die jaren zeer populair was onder progressieve jongeren. Al in 1975 schreven zij liedjes waarin deze angst tot uitdrukking kwam.

De vakbeweging zette haar beleid van loonmatiging voort. Niet zoals direct na de oorlog, door zich afzijdig te houden bij stakingen en andere arbeidersacties, maar door voor deze acties juist vaak het initiatief te nemen en zo radicale krachten de wind uit de zeilen te nemen. Daardoor daalde het percentage spontane stakingen tot een zeer laag niveau. Alleen zo konden de bonden hun greep op de leden behouden. Steevast werden de arbeiders door hun bonden echter afgehouden van het stellen van te hoge looneisen, want dat werd ook in die kringen gezien als funest voor de ontwikkeling van de economie. Een belangrijk deel van de eisen in deze crisisjaren betrof juist het behoud van de werkgelegenheid. Om dat te bereiken werden vooral in het midden van de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig tientallen bedrijven door de arbeiders bezet.

Politici, inclusief die van de PvdA, reageerden heel anders op de crisis. Zij moesten op de tent passen en, zoals Colijn voor de oorlog onder de noemer ‘aanpassing’ de bakens verzette, zo kwam nu de sociaal-democratische minister Duisenberg met de eenprocentsoperatie. Dat hield feitelijk niet veel meer in dan een bezuiniging op de overheidsuitgaven, iets wat te verwachten valt van iemand die daarvoor bij het IMF heeft gewerkt. Ook was Duisenberg met de KVP-minister Ruud Lubbers een groot voorstander van subsidiëring van het bedrijfsleven. Samen kregen zij de Wet Investerings Rekening (WIR) erdoor, waarmee ondernemers op bepaalde investeringen een subsidie kregen. Toen de vakbeweging echter in 1976 volledige prijscompensatie eiste, dreigde het kabinet met een loonmaatregel

waartegen de vakbeweging te hoop liep met een reeks acties. Met steun van de meerderheid van de PvdA-kamerleden kwam die maatregel er toch. De lonen werden met behulp van de socialisten dus bevroren.

Deze en een aantal andere maatregelen van de PvdA zouden toch voor rechts genoeg grond moeten zijn, zou men denken, om niet te vrezen dat revolutionaire marxisten de macht in handen hadden genomen. Het tegendeel is echter waar. Tot op de dag van vandaag wordt het kabinet Den Uyl door ondernemers en rechtse politici gezien als een fase in Nederland waarin ons land bijna de vernieling in is geholpen.

Dit terwijl juist Den Uyl tijdens zijn regering het koningshuis heeft gered. Wat was namelijk het geval? De echtgenoot van koningin Juliana, prins Bernhard, had steekpenningen aangenomen van het Amerikaanse bedrijf Lockheed. Lockheed hoopte via de prins meer vliegtuigen aan Nederland te verkopen en schoof hem daarom 1,1 miljoen gulden toe. Het hele land was in rep en roer. Bernhard had de schijn behoorlijk tegen en een strafrechtelijke vervolging leek onafwendbaar, wat voor Juliana reden was om te dreigen met aftreden als het echt tot vervolging zou komen. Den Uyl wist de koningin te overreden om aan te blijven, dan zou haar man niet worden vervolgd, maar hij moest dan wel zijn functie als inspecteur-generaal van de krijgsmacht neerleggen en niet meer in uniform in het openbaar verschijnen. Een mooi staaltje staatsmanschap van Den Uyl, zou je zeggen. Rechts vond het echter een schande dat onze prins niet meer in uniform mocht lopen en veel mensen aan de linkerzijde vonden dat hij gewoon voor de rechter had moeten verschijnen, zoals voor ieder ander had gegolden.

Al met al ontstond er in de loop van de tijd een sfeer in het kabinet waardoor het steeds moeilijker werd om de programmapunten van de PvdA binnen te halen. Uiteindelijk zou de regering vallen op een van die punten: de grondpolitiek. Op de achtergrond speelde bij de plannen van de sociaal-democraten het idee een rol dat de grond in gemeenschapshanden behoort te zijn en er zeker geen speculatieve winsten behoren te worden gemaakt door grond en bijvoorbeeld oude woningen met enorme winst en zonder ervoor te hoeven werken te verkopen. Zo wilde men het in ieder geval onmogelijk maken dat winsten op de verkoop van grond konden worden gemaakt indien de grond in waarde was gestegen als gevolg van overheidsactiviteiten. Dergelijke winst zou aan de gemeenschap toe moeten vallen. Binnen de regering bestonden echter verschillen van mening over de vraag tegen

welke waarde een vergoeding moest worden bepaald in geval van onteigening. Uiteindelijk kon men het niet eens worden en viel de regering in maart 1977. Het experiment met het meest linkse kabinet uit de geschiedenis had de termijn van vier jaar niet eens vol gemaakt.

Verloren verkiezingswinst

In mei waren er weer verkiezingen voor de Tweede Kamer en de PvdA ging die in met de leus 'Kies de minister-president'. Het resultaat was buiten alle verwachting: tien zetels winst. De PvdA was met 53 zetels veruit de grootste partij geworden. Overigens moet de groei van de PvdA niet worden toegeschreven aan de groei van het linkse gedachtegoed binnen de bevolking. De winst van Den Uyl ging namelijk in zijn geheel ten koste van de andere partijen met een socialistische uitstraling en dan reken ik DS'70 daar onder. De vier partijen die afstammen van de negentiende-eeuwse SDB (PvdA, CPN, PSP en DS'70) verloren tezamen zelfs één zetel. Het lijkt er dus meer op dat door mensen met een socialistische voorkeur in 1977 gekozen werd voor de macht, voor de grootste die al een paar jaar aan het bewind was geweest. De christen-democraten hadden hun buik vol van het regeren met de PvdA en kozen nu liever voor een samengaan met de VVD. Er is wel lang onderhandeld met de grote winnaar van de verkiezingen, maar tenslotte trad in december (dus zeven maanden na de verkiezingen) de regering Van Agt/Wiegel aan. Ook deze regering had het economisch tij tegen en sloeg aan het bezuinigen. Daar kwam nog bij dat met name de katholieke premier zich sterk maakte voor een ethisch reveil. Hij wilde een herstel van wat hij als traditionele waarden zag en de strijd om abortus waar hij al in verwikkeld was geweest, is hier zeker mede debet aan geweest.

Voor de PvdA, maar zeker ook voor de radicalere stromingen in de samenleving brak een tijdperk aan van verdediging van hetgeen de afgelopen jaren was bereikt. De jaren zestig en zeventig waren een tijd van hoop, maar de volgende periode was er een van verharding en verdediging. Angst voor kernenergie en angst voor een kernoorlog zijn twee elementen die een grote rol hebben gespeeld. Binnen de partij waren de erfgenamen van de radicalisering nog wel in het offensief, zoals blijkt uit het voorzitterschap vanaf 1979 van Max van den Berg. Van den Berg zette hoog in op het punt van de kruisraketten en kreeg Den Uyl zo ver dat een principieel nee tegen plaatsing van die wapens werd ingenomen. De behoudende krachten in de partij waren hier niet blij mee.

De PvdA had het in deze jaren over het algemeen moeilijk met allerlei maatschappelijk protest, waar de partij grotendeels buiten stond. In 1979 onderschreef de kamerfractie van de partij de noodzaak tot loonmatiging, iets waar Van den Berg het niet mee eens was. Wie het daar al helemaal niet mee eens waren, was een groep arbeiders. In datzelfde jaar vond vanwege de onvrede met het jarenlang matigen van de lonen dan ook bijvoorbeeld een havenstaking plaats in Rotterdam. Voor linkse PvdA-ers zal het zuur zijn geweest om op een spandoek van de stakers te moeten lezen: Van der Louw we lusten je rauw. Het zal je nog bezuren de ME op ons af te sturen. Dit naar aanleiding van een vechtpartij tussen stakers en de politie. Wie was namelijk hoofd van de Rotterdamse politie? André van der Louw, het Nieuw Links kopstuk uit de jaren zestig die inmiddels burgemeester van de Maasstad was geworden. De kraakbeweging vierde hoogtij en toen dat in 1980 en 1981 tot grote rellen leidde in Amsterdam en Nijmegen keerden ook de krakers zich tegen bestuurders van sociaal-democratische huize zoals de Amsterdamse burgemeester Polak. Ook de anti-kernenergiebeweging opereerde vrijwel volledig onafhankelijk van de PvdA, hoewel heel wat leden daarin actief waren. De meeste actievoerders voelden meer affiniteit met een partij als de PSP (zie hoofdstuk 8), hoewel grote groepen zelfs in het geheel geen vertrouwen meer hadden in de gevestigde politiek.

Ondertussen vonden er weer eens verkiezingen plaats voor de Tweede Kamer en die leidden deze keer tot een debacle. Negen zetels verlies. Een verlies dat nauwelijks werd gecompenseerd door winst voor de andere socialistische partijen, zodat deze tezamen van 57 zetels terug gingen naar 50. Links was duidelijk in de verdediging gedrongen. De PvdA probeerde er toch nog zoveel mogelijk uit te slepen en niet de fout van 1977 te herhalen. Regeren wilde men, dan maar met minder zetels. En desnoods tegen een groot deel van de ideeën van veel leden in. Ook Van den Berg ontpopte zich in deze omstandigheden als een type ‘regent’, zoals toen hij de kritische Werkgroep Socialistische Politiek vakkundig onschadelijk maakte. Het vrijwel unanieme advies van het partijbestuur om geen zitting te nemen in een nieuwe regering met Dries van Agt was aan dovemansoren gericht. Zo kwam dan het tweede kabinet Van Agt tot stand, waarin het CDA samenging met D’66 en de PvdA. De idylle duurde echter niet lang. Al binnen twee maanden viel de regering bijna over bezuinigingsvoorstellen. Deze breuk werd nog gelijmd, maar in mei 1982 stapte de PvdA op. De partij van Joop den Uyl had zich al snel na het aantreden van de regering trouwens de

woede van heel werkend Nederland op de hals gehaald door een voorstel te lanceren dat de ziektewet zou verslechteren. Er zouden vijf wachtdagen komen voordat het ziekengeld uitgekeerd werd en de netto uitkering moest dalen tot 85 procent. Onder leiding van FNV en CNV voerden zo'n honderdduizend werknemers ruim een maand actie, maar tevergeefs. De regering en dus ook de PvdA-voorman hield voet bij stuk. De vakbeweging zag later wel kans om deze maatregel in de diverse collectieve arbeidsovereenkomsten door de ondernemers te laten repareren. Deze zaak, maar ook de moeizame houding van de PvdA ten opzichte van andere buitenparlementaire acties maken het begrijpelijk dat er een eind aan deze regering kwam. De partij was sinds 1978 namelijk ook ongeveer twaalfduizend leden kwijt geraakt.

Weer in de oppositie

In de periode 1982 tot 1989 opereerde de PvdA nog slechts in de oppositie. In november 1982 trad het eerste kabinet Lubbers aan. Zijn samenwerking met de VVD duurde zeven jaar. Het waren jaren waarin rechts nog sterker dan onder Van Agt de touwtjes in handen had en een crisisbeleid voerde. In deze periode omarmde ook de PvdA, zij het schoorvoetend, de gedachte dat de markt zijn werk moest kunnen doen en dat het dan ook economisch en dus met de werkgelegenheid beter zou gaan. De werkloosheid was immers nog steeds schrikbarend hoog.

Er werden door de PvdA plannen gepresenteerd hoe de werkloosheid kon worden bestreden door arbeidstijdverkorting tot een vijfurige werkdag aan toe. Deze plannen, die ook een bijdrage zouden kunnen leveren aan een gelijkere verdeling van het huishoudelijk werk, werden echter niet voor vol aangezien en verdwenen tamelijk geruisloos weer in de la. De partij pareerde daarnaast de rechtse aanvallen over het zogenaamde potverteren tijdens het kabinet Den Uyl nauwelijks, maar accepteerde een deel van de kritiek juist. Het nieuwe motto werd zo langzamerhand: 'eigen verantwoordelijkheid'.

De FNV, de grootste vakcentrale van het land, die in de tussentijd was ontstaan door een samengaan van de vroegere katholieke en sociaal-democratische vakorganisaties, ging ook mee in het aanvaarden van de macht van de markt. In 1982 sloten de bonden met de werkgeversorganisatie het akkoord van Wassenaar. Volgens deze afspraak zouden de bonden geen hoge looneisen meer stellen en beloofden de werkgevers om in ruil daarvoor pogingen te ondernemen om banen te scheppen.

Alle ontwikkelingen tezamen leidden tot een hoop maatschappelijke onrust. De reële lonen daalden in de jaren 1979-1985 voortdurend terwijl de werkloosheid niet noemenswaard afnam. De harde bezuinigingen van de regering werden ook al niet enthousiast onthaald. De pogingen tot plaatsing van kruisraketten op Nederlands grondgebied veroorzaakten ware volksoplopen tegen dergelijke plannen. Zo demonstreerden in 1981 en 1983 honderdduizenden mensen in Amsterdam en Den Haag, maar het mocht allemaal niet baten. De regering weigerde te buigen. De maatschappelijke onvrede en de bijbehorende protesten betekenden echter niet dat de socialistische partijen groeiden. Bij de verkiezingen van 1986 won de PvdA de zetels die in de afgelopen verkiezingen waren verloren vrijwel allemaal terug, maar dat ging ten koste van PSP en CPN. De pacifistisch-socialisten behielden nog slechts één zetel, terwijl de communisten voor het eerst sinds 1918 uit de kamer verdwenen. De winst van de sociaal-democraten was dus slechts marginaal en bovendien bleef de kamerfractie kleiner dan ze in 1977 was geweest.

De partijkaders begrepen dat er meer aan de hand was. De winst voor de PvdA was grotendeels het resultaat van toegenomen aanhang in het zuiden van het land. Een naijleffect van de ontkerkelijking. In het westen verloor de partij echter een aanzienlijk deel van de aanhang en al helemaal onder de wat als 'klassieke arbeidersklasse' werd ervaren. Nu moet men zich realiseren dat die zogenaamde klassieke arbeidersklasse iets heel anders is dan wat we kunnen beschouwen als de arbeidersklasse in sociaal-economische zin. Overdreven gezegd wordt de arbeidersklasse, of zo men wil het proletariaat, beschouwd als de groep mensen die met hun handen werken en in oude volksbuurten wonen. De mensen die op een kantoor werken en in een rijtjeshuis in bijvoorbeeld Zoetermeer wonen, worden in deze opvatting beschouwd als behorend tot de middenklasse. Economisch gezien zijn het echter natuurlijk gewoon arbeiders of werknemers. Als men deze mensen, een zeer groot deel van de bevolking, tot de middenklasse wil rekenen dan moeten er wel wat kunstgrepen worden uitgehaald. Ze werken voor loon (salaris) en hebben nauwelijks of geen macht over het productieproces. Ze voldoen dus aan alle economische klassieke definities van de arbeidersklasse. Die arbeidersklasse is nooit de eenheidscategorie geweest waarvoor ze in sommige discussies wel eens wordt aangezien. De mannen die eind negentiende eeuw aan de wieg hebben gestaan van de moderne arbeidersbeweging, de diamantbewerkers, waren voor een groot deel hooggeschoolde, goedbetaalde mensen die in dat opzicht niet waren te

vergelijken met laaggeschoolde, in plaggenhutten levende grondwerkers. Beide groepen werden toen echter wel beschouwd als te behoren tot een en dezelfde arbeidersklasse. Ook al keken de diamantbewerkers, typografen en andere geschoolden meestal neer op hun mindere broeders en zusters. Waarom die groepen tegenwoordig dan ineens tot twee verschillende klassen zouden behoren ontgaat mij en lijkt meer een politiek doel te dienen dan het resultaat te zijn van een weloverwogen analyse.

Binnen de PvdA was de teleurstellende verkiezingsuitslag van 1986 in elk geval voldoende reden om de bakens te verzetten. De radicale Max van den Berg werd als partijvoorzitter vervangen door Marjanne Sint, meer een managerstype. Joop den Uyl gaf het stokje als fractievoorzitter door aan Wim Kok, een man uit de vakbeweging, die er borg voor zou moeten staan dat de partij niet alle banden met werknemers zou verliezen. Behalve deze personele veranderingen trad ook een periode in van herbezinning op de politieke doelen van de sociaal-democratie in Nederland. Ook de organisatorische structuur was volgens sommigen wel aan herziening toe. Een stortvloed van rapporten verscheen gedurende de komende jaren. Het bekendste rapport is vermoedelijk Schuivende Panelen dat in 1987 al verscheen. De gevolgen van alle rapporten en discussies waren velerlei. De partij zou meer nadruk gaan leggen op ecologisch gezien duurzame ontwikkeling, de oriëntatie op de nieuwe sociale bewegingen (vrouwenbeweging, kraakbeweging, vredesbeweging en milieubeweging) moest verminderen, de interne structuur diende te veranderen en men sprak zich uit voor Europese eenwording.

Gewonnen verkiezingsnederlaag

Voorlopig leidden alle discussies nog niet tot een vergroting van de aanhang. Het aantal leden dat midden jaren tachtig even was gestegen, hervatte de in 1978 al ingezette dalende lijn. Bij de verkiezingen van 1989 daalde het aantal kamerleden ook verder, terwijl de radicalere partij Groen Links de scherven van PSP en CPN lijmde en zes zetels behaalde.

Ondanks het verlies van de PvdA nam ze toch deel aan de nieuwe regering, het kabinet Lubbers III. De vorige coalitiepartner van het CDA, de VVD, had van de kiezers namelijk ook een pak slaag gekregen en daarom was een nieuwe CDA-VVD regering onwerkbaar geworden, want ze zou een te kleine kamermeerderheid hebben. De regering straalde een

bepaald optimisme uit omdat de economie aantrok en de verwachting was dat na het herstelbeleid van de vorige regering nu de vruchten konden worden geplukt.

De kiezers lieten al direct zien er weinig vertrouwen in te hebben. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1990 kreeg de PvdA weer een flinke nederlaag te verduren. De lokale partijbestuurders waren in de ogen van veel mensen verworden tot een soort bestuurlijke kaste, die als managers op tamelijk technocratische wijze het stadsbestuur op zich namen. De journalist Gerard van Westerloo beschreef deze situatie in Vrij Nederland van 16 juni 1990 als volgt:

op actieve politieke deelname heeft een klein – sociaal, economisch en beroepsmatig homogeen – segment uit de samenleving zich het vrijwel exclusieve alleenvertoningsrecht verworven. Beroepslui, overdag vergaderaar, 's avonds niet minder. Ze lezen de nota's als gold het novellen, een langslepend ordedebat beluisteren ze als betrof het een meeslepend hoorspel. Wellicht mogen wij, burgers, dankbaar zijn dat zij, vertegenwoordigers, de last van het stadsbestuur van onze schouders hebben afgenomen. Maar ze hebben hem, ondertussen, zo zwaar gemaakt dat alleen zij zelf hem nog dragen kunnen.

Aannemende dat deze beschrijving de werkelijkheid dekt, dan mogen we toch aannemen dat de socialisten, die in de negentiende eeuw de beweging in gang zetten, zich iets anders hebben voorgesteld van socialistische bestuurders. Hetzelfde geldt dan waarschijnlijk voor hun veronderstelde visie op de kersverse minister van financiën, Wim Kok. Deze ex-vakbondsbestuurder die in 1982 de acties leidde tegen de door zijn partijgenoot voorgestelde verlaging van het ziekengeld was nu verantwoordelijk voor de aangekondigde ingrepen in de WAO waartegen de vakbeweging massaal te hoop liep. In zijn eigen partij stelde de sociaal-democraat Kok over deze kwestie de machtsvraag. Als hij zijn zin niet kreeg, dan zou hij opstappen. Dat was nou typisch een van die machtsspelletjes waarover onvrede binnen en buiten de partij bestond. Dankzij het optreden van Kok zag het kabinet wel kans de rit uit te zitten. Voor de PvdA werden tijdens deze regering ook een aantal zaken binnen gehaald, die goed pasten in de socialistische politiek. Er kwam een verhoging van de brandstofaccijns die diende om het begrotingstekort te verminderen maar ook om het autogebruik terug te dringen. Deze verhoging is sindsdien bekend als het 'kwartje van Kok', een toeslag die tot op de dag van vandaag rechts Nederland in de gordijnen krijgt. Andere zaken waren de gelijkstelling van het samenlevingscontract met het huwelijk waardoor ook

homoseksuelen en lesbiennes een soort huwelijk aan konden gaan. Tenslotte kwam er ook nog een wettelijke regeling van de euthanasiepraktijk.

Paars en de Derde Weg

Veel mensen vonden de laatst genoemde regelingen wel best, met uitzondering van het kwartje van Kok dat in werkelijkheid trouwens slechts 18,3 cent bedroeg. Het totale beleid van de regering kon echter niet op veel enthousiasme rekenen van kiezers die de socialisten een warm hart toedroegen. Bij de verkiezingen werd dit duidelijk. De PvdA werd genadeloos afgestraft en zakte in zetelaantal terug naar het peil van voor 1971. Alternatief links, GroenLinks en de nieuwkomer SP, zagen slechts kans om één verloren zetel voor links te behouden. Het waren, los van het gevoerde beleid, moeilijke tijden voor alles wat zich socialist noemde. De Berlijnse muur was omvergehaald, de Sovjet-Unie desintegreerde en rechts schalde wederom de loftrompet. Iedereen dweepte met het boek van de Amerikaan Fukuyama die beweerde dat de geschiedenis ten einde was gekomen, dat wil zeggen de geschiedenis van ideologieën. Het ging er nu nog slechts om de zaak te managen en dat kon het beste op de westerse manier met een parlementaire democratie en een markteconomie. Die hadden tenslotte gewonnen. Fukuyama en vooral zijn aanhangers maakten natuurlijk een gigantische denkfout. Alsof de winnaars op een bepaald moment in de geschiedenis altijd het gelijk aan hun kant hebben gehad. Eerlijk duurt het langst en dat zal mogelijk ook gelden voor een eerlijke verdeling van de rijkdommen van een samenleving, iets waar het kapitalisme op wereldschaal nog geen oplossing voor heeft.

Voor dit soort bespiegelingen was nu echter geen plaats. Vrijwel iedereen liet zich meeslepen door de rechtse euforie. Ook de PvdA. Dat maakte de weg vrij voor een regeringsperiode van acht jaar waarin werd samengewerkt met de vanouds liberale tegenstander, de VVD. Ook de sociaal-liberalen van D’66 mochten aanschuiven en zo ontstond een coalitie die in de kamer kon rekenen op 92 van de 150 zetels. Een riante positie en dat zonder confessionelen. Die confessionelen hadden deze ontwikkeling trouwens wel aan zichzelf te danken, want de PvdA had net zo lief met het CDA een regering gevormd. Nu het echter zo liep gaf men hoog op over de nieuwe coalitie die, naar de menging van de twee kleuren blauw en rood, de benaming paars kreeg. Paars was een uiting van de internationale Derde Weg, die ook in Engeland onder Tony Blair en zelfs in het Amerika van Clinton navolging vond. De Derde Weg was een soort vernieuwing van de sociaal-democratie waarbij de rol van de markt een

duidelijke plaats kreeg binnen het socialistische gedachtegoed. Van de oude stokpaardjes van links wilde men niet veel meer weten. Wim Kok deed hierover in 1995 zelfs de uitspraak dat de PvdA moest staan voor een 'definitief afscheid van de socialistische ideologie'. Hij wilde 'een definitieve verbreking van de ideologische banden met andere nazaten van de traditionele socialistische beweging.' Zo schudde hij zijn ideologische veren af.

Doordat de economie in de jaren van de twee kabinetten Kok lange tijd goed bleef draaien, ontmoetten de plannen van paars relatief weinig weerstand. Toen het kabinet Kok in 1994 aantrad, was een van de eerste maatregelen de afschaffing van de verplichting om advies aan de SER te vragen. Zo wilde paars de 'stroperigheid' van het overlegmodel in ons land bestrijden. De politiek moest het primaat krijgen en niet altijd aan de maatschappelijke organisaties hoeven te vragen wat ze van de plannen vonden. De D'66 minister van landbouw drukte de weerzin van paars tegen de oude aanpak kernachtig uit in de zin: 'je vraagt de kalkoen toch ook niet of hij met kerstmis geslacht wil worden?' Waarschijnlijk onbedoeld gaf hij hiermee aan wat de plannen van het kabinet waren ten aanzien van de welvaartsstaat.

Het leek met dit soort plannen alsof Kok, de oud vakbondsman, zijn minachting toonde voor de beweging die hem, de sociaal bewogen Nyenrode-student, groot had gemaakt. Weldra brak binnen het kabinet echter het inzicht door dat het niet wijs was om de vakbeweging monddood te maken, zoals in Engeland en de Verenigde Staten was gebeurd. Samenwerking leek beter te passen in de Nederlandse verhoudingen. Overigens gingen de kabinetten Kok I en II wel door met de ontmanteling van de publieke sector. Marktwerking bleef het devies evenals loonmatiging en flexibilisering van de arbeidsverhoudingen. Werknemers werd massaal aangepraat dat het afgelopen moest zijn met banen voor het leven. De vakcentrales gingen erg ver mee in deze nieuwe hype. Zeker toen er in de discussie sprake was van een door internet gedragen 'nieuwe economie'. Door deze ontwikkeling zou de groei vrijwel onbeperkt doorgaan en crisissen zouden tot het verleden behoren. De globalisering zorgde er daarnaast voor dat de wereld een global village werd, kortom de bomen groeiden tot in de hemel en vrijwel iedereen geloofde dat.

Vreemd was natuurlijk wel, dat tegelijkertijd de sociale zekerheid onder grote druk kwam te staan. Het wekte dan ook geen verbazing, dat terwijl de top van de vakbeweging mee ging in de nieuwe ideologie, aan de basis nogal gemord werd. Dit verklaart ook waarom 1995,

midden in de euforie, een jaar was met heel veel stakingsactiviteit. Buschauffeurs, politieagenten maar vooral bouwvakkers legden massaal het werk neer. Ook de aanhang van de PvdA bleek tenslotte niet zo blij met alle ontwikkelingen. Het ledental bleef teruglopen tot in 2001 nog maar de helft over was van het aantal mensen dat in 1978 lid van de partij was.

De parlementaire aanhang van de socialistische partijen groeide wel fors bij de verkiezingen van 1998. De PvdA won acht zetels en kwam daardoor weer bijna in de buurt van het aantal in 1982. Oppositie tegen paars werd echter beter beloond, want Groen Links en de SP verdubbelden hun aanhang beide ruim van in totaal zeven tot zestien zetels.

De sleet kwam weldra in paars ondanks enkele liberale wapenfeiten, zoals de invoering van het homohuwelijk. De economische groei was namelijk over zijn hoogtepunt heen en de al langer bestaande onvrede over het groeiende aandeel in de bevolking van niet-Europeanen nam daarentegen juist toe. Toen op 11 september 2001 een radicaal islamitische terreurgroep diverse aanvallen uitvoerde op doelen in de Verenigde Staten waarbij duizenden slachtoffers vielen, knakte er iets in de bevolking. Veel onderhuidse onvrede kwam naar boven door het optreden van oud PvdA-lid Pim Fortuyn, die al jaren tekeer ging tegen paars. Op een of andere manier vertegenwoordigde deze goedgebekte, arrogante, flamboyante en openlijk darkrooms bezoekende Rotterdammer toch de gevoelens van een aanzienlijk deel van de bevolking. Toen hij ook nog financiële steun ontving van een aantal vastgoedmagnaten leek zijn kostje gekocht. Het feit dat een deel van de socialistische woordvoerders hem weg zette als racist, vergrootte zijn populariteit alleen nog maar verder. Niet omdat hij een echte racist zou zijn, maar omdat hij zich keerde tegen het cultuurrelativisme dat een tijdlang de politiek had beheerst. Hij stelde onomwonden dat de westerse cultuur superieur is aan wat met name de islam te bieden heeft. Ook liet hij niet na te fulmineren tegen de bestuurscultuur van de PvdA in bijna identieke bewoordingen als hierboven staan geciteerd van Van Westerloo. Hij maakte met deze kritiek overigens een punt, want toen paars in 1994 begon met regeren was een van de beloftes die het deed, dat er een eind zou worden gemaakt aan die afstand tussen bestuurders en bevolking. Daar was niet veel van terecht gekomen.

Een terugval naar 1917 en herstel

Enkele dagen voor de landelijke verkiezingen van 2002 werd Fortuyn vermoord om zijn opvattingen. Het hele land was in rep en roer, want zoiets was eigenlijk nooit gebeurd in de moderne tijd. Commentatoren grepen terug op de moord op de gebroeders De Witt in 1672 als laatste voorbeeld van een politieke moord in ons land. Ze vergaten daarbij voor het gemak dat tijdens de Duitse bezetting ook een flink aantal politieke moorden had plaats gevonden, terwijl ook de dood van een aantal actievoerders, stakers en demonstranten als politieke moorden kunnen worden gezien. Maar goed, een bijzondere gebeurtenis was de dood van Fortuyn natuurlijk wel. De aanhangers van de beoogde premier wezen links aan als schuldig aan de moord onder het veelgehoorde motto 'de kogel kwam van links'.

De verkiezingen bezorgden de Lijst Pim Fortuyn 26 zetels, terwijl de PvdA bijna gehalveerd werd tot 23, een percentage kamerzetels dat vrijwel gelijk is aan het percentage dat de SDAP in 1917 behaalde. De kiezers lieten Groen Links nagenoeg ongemoeid en de SP groeide door naar zegen zetels. Links in zijn totaliteit verloor echter alle glans.

De partij was volledig in verwarring na deze afstraffing. Ad Melkert die aangewezen was als opvolger van Wim Kok trad terug en een half jaar later kozen de leden van de partij de voormalige Shell-manager Wouter Bos tot nieuwe lijsttrekker en partijleider. Ondertussen was een regering tot stand gekomen van CDA, VVD en LPF. De nieuwkomers in de politiek maakten er echter in alle opzichten een zootje van en voor er een jaar was verstreken rolde iedereen vechtend over straat. Er moesten daarom nieuwe verkiezingen komen. Onder Bos, die door velen als een fris en niet besmet gezicht werd gezien, werd op 22 januari 2003 bijna het gehele geleden verlies van mei 2002 weer goedgemaakt.

Na de verkiezingen werden onderhandelingen gevoerd tussen PvdA en CDA, maar die ketsten af, waarna een regering werd gevormd van CDA, VVD en D66. De PvdA belandde wederom in de oppositie. Dat leek de partij eigenlijk geen windeieren te leggen, want het beleid dat de regering voerde was er een van bezuinigen en verder gaan met aanpassen aan de tucht van de markt en de concurrentie. Bij peilingen kwam de PvdA al snel op bijna 60 zetels terwijl het CDA ver wegzakte. In 2004 kwam de regering met een plan om de bestaande regeling omtrent het prepensioen af te schaffen. Dit leidde tot een golf van protest. Stakingen en grote demonstraties, waaronder een op 2 oktober met 300.000 deelnemers, dwongen de regering de plannen aan te passen. Ook was een groot deel van de bevolking niet te spreken over de steun die Balkenende gaf aan de Amerikaanse inval in Irak.

De drie socialistische partijen deden het zo goed in de peilingen dat her en der zelfs werd gemompeld over een eventueel links kabinet van PvdA, GL en SP. Met name Wouter Bos hield dit idee echter op afstand. Hij wilde alle opties openlaten en niet meteen de deur naar een PvdA-CDA regering dichtslaan. Toen Wouter Bos plannen ontvouwde om de wettelijke regeling rond de WAO te veranderen kostte hem dat zeer veel sympathie. Ineens leek iedereen uitgekeken op zijn eeuwige glimlach en voorzichtige standpunten. Bij de verkiezingen van 2006 behaalde de PvdA uiteindelijk slechts 33 van de 60 zetels die een half jaar eerder nog werden verwacht. Daarmee zakte de partij weer fors terug tot het niveau van de jaren dertig. Blijkbaar ziet de PvdA nog steeds geen kans om een vaste groep mensen bij de partij te betrekken. Het verwerpen van het socialistische gedachtegoed zou hier wel eens debet aan kunnen zijn.

Hoofdstuk 7. De CPN na de oorlog (1945-1991)

Van de vooroorlogse CPN was na de bevrijding nog slechts de helft van het kader over. Ook het Partijbestuur was vrijwel letterlijk uitgeroeid. Slechts Paul de Groot, die in Zwolle was ondergedoken, en Jaap Brandenburg, die in de partijleiding actief was, waren nog in leven. De communisten stonden voor een moeilijke opgave. De Komintern was in 1943 opgeheven waardoor de partij feitelijk op zichzelf was terug geworpen. Aan de andere kant hadden de communisten door hun optreden in het verzet tegen de Duitse bezetter veel sympathie verworven. Een weelde waarvan de vooroorlogse communisten slechts konden dromen. De vraag trad daarom vrijwel direct op de voorgrond hoe men om diende te gaan met de nieuwe situatie.

Het zuiden van Nederland was al bevrijd toen de bevolking van boven de grote rivieren nog een paar zware maanden te wachten stond. De reactie van de Duitsers op een massale door de regering in Londen in gang gezette staking bij de spoorwegen, leidde ertoe dat in de grote steden van het westen des lands een hongersnood uitbrak. Mensen stierven langs de kant van de weg, trokken lopend naar het platteland om aan voedsel te komen en de laatste

restjes menselijke waardigheid verdwenen als sneeuw voor de zon. In het zuiden was de situatie heel anders. Op 7 oktober 1944 drukte men daar de eerste legale Waarheid en twee maanden later werd de Communistische Partij van Bevrijd Nederland (CPBN) opgericht. Voorzitter van deze partij was Wim van Exter.

Toen ook het noorden was bevrijd waren de twee nog levende leden van het vooroorlogse partijbestuur, Brandenburg en De Groot, het er al snel over eens dat de CPN diende op te gaan in een nieuwe socialistische partij of liever nog: een brede volkspartij. Om te benadrukken dat de oude partij niet zou terugkeren, richtten zij een week na de Duitse capitulatie de Vrienden van de Waarheid op. De zaken liepen echter anders dan ze hadden gehoopt. Voor communisten was in de nieuwe regering die in juni aantrad, geen plaats ingeruimd. Ook niet voor vrienden van de Waarheid. Van een doorbraak van communisten naar sociaaldemocraten en andere vooruitstrevende krachten bleek in het geheel geen sprake. Toen in juli een conferentie plaatsvond, besloten de aanwezigen de CPN weer op te richten onder de naam CPN (Waarheid) maar werd tevens een strijd om de macht uitgevochten tussen vooral De Groot en Van Exter. De Groot kreeg verwijten naar zijn hoofd geslingerd over zijn verwarrende artikel in Politiek & Cultuur uit juli 1940, waarin hij pleitte voor een correcte houding ten opzichte van de Duitsers. Van Exter en de zijnen werden ook hard aangepakt met de typering dat ze ‘sectarisch-radicalistische en beginselloze leden’ zouden zijn. De uiteindelijke overwinning van De Groot leidde er toe dat Van Exter in 1949 zelfs werd geroyeerd.

Deze strijd ging, op een manier die al ver voor de oorlog kenmerkend was geworden voor interne partijstrijd bij de communisten, gepaard met schimpscheuten en verdachtmakingen die leidden tot een volledig uitsluiten van de tegenstander. Tegenstanders werden op straat niet meer gegroet en zelfs vriendschap met een bekende van de tegenstander werd beschouwd als een vijandelijke daad. Deze oude manier van uitvechten van meningsverschillen leidde tot teleurstelling bij heel wat nieuwe leden, die door en na de oorlog hun weg naar het communisme vonden. Ook typerend was het feit dat het nieuwe partijbestuur vrijwel geheel bestond uit leden die tot het toch danig uitgedunde vooroorlogse partijkader hadden behoord. Van vernieuwing naar buiten toe was dus weinig sprake, naar binnen toe was dat zeker ook niet het geval.

Toch bleef de CPN in de eerste periode na de oorlog ongekend populair. Belangrijk daarvoor was de sympathie die velen voelden voor het Russische volk dat zo zwaar geleden had onder de oorlog, maar ook een onvoorstelbaar groot aandeel had gehad in de overwinning op de Duitsers. Waardering voor het Russische optreden en dat van de Nederlandse communisten bezorgden de CPN een overwinning bij de kamerverkiezingen van 1946. Tien communisten namen na de verkiezingen zitting in de kamer die toen nog uit honderd leden bestond. Het ledenaantal maakte ook een enorme sprong voorwaarts naar 50.000, een vijfvoud van het vooroorlogse maximum. Overigens wordt dit aantal betwist en zou uit interne stukken blijken dat het aantal leden de dertigduizend niet te boven ging. Dan nog betekent het echter een fikse groei.

De vakbewegingskwestie

Voor communisten is de vakbeweging altijd een belangrijke plaats geweest om leden te rekruteren. In de woorden van Lenin was het de plek waar arbeiders tot een vakbondsbewustzijn konden komen, maar een echt klassenbewustzijn zouden ze uitsluitend in de partij kunnen verwerven. Het is daarom voor communisten altijd zaak geweest om in de vakbonden te werken. In de jaren voor de oorlog waren dat vooral het NAS en NVV, maar zoals we hebben gezien was de CPH erop uit om te komen tot één grote organisatie.

In het bevrijde zuiden van het land ondernamen diverse groepen pogingen om te komen tot een eenheidsvakbeweging. Reeds in januari 1945 sloten communisten van boven de grote rivieren zich bij dit streven aan. Ook groepen niet-communistische arbeiders zagen hier wel wat in. Velen waren namelijk niet bepaald enthousiast over het vooruitzicht dat het NVV en de confessionele vakcentrales zouden terugkeren. Aan die verdeeldheid moest nu maar eens een eind komen. Bovendien had vooral het NVV zich in de ogen van velen gecompromitteerd tijdens de oorlog. Na de bevrijding van het gehele land maakte de Eenheids Vak Centrale (EVC) een stormachtige groei door en was enige tijd de grootste vakcentrale.

Het partijbestuur van de CPN hoopte op dat moment nog een grote rol te kunnen spelen in de Nederlandse politiek. Om zijn goede wil te tonen zag Paul de Groot af van het stakingswapen met woorden die rechtstreeks afkomstig leken uit de pauselijke encycliek Rerum Novarum uit 1891: ‘Wanneer de staking het laatste middel is, moeten wij er achter staan, doch wij moeten de arbeiders ervan overtuigen dat er nog andere middelen zijn, en

dat zij overal bondgenoten kunnen vinden om hun eisen te ondersteunen, zonder dat tot staken wordt overgegaan.' De partij zou volgens de leiding naar honderdduizend leden kunnen doorgroeien en ook werd de verwachting uitgesproken dat regeringsdeelname in het verschiet lag. Een verdeelde vakbeweging paste niet erg in dat beeld. Vandaar dat de CPN zich uitsprak voor een fusie van de EVC met het heropgerichte NVV. Binnen de EVC leidde dit streven tot veel weerstand van mensen die voor de oorlog de teloorgang van het NAS onder communistische invloed hadden zien plaats vinden. Alle registers werden door de leiding echter open getrokken om ook nu weer de dissidenten de mond te snoeren, vooral ook omdat het NVV aangaf wel mee te willen gaan in een fusie, waarbij de EVC dan overigens de organisatie moest zijn die zich aansloot bij de inmiddels al weer grotere fusiepartner. De greep van de CPN op de EVC was intussen ook groter geworden. Dat kwam treffend tot uitdrukking in het feit dat EVC-voorzitter Berend Blokzijl stiekem partijlid werd. Deze en andere gebeurtenissen waaruit het overwicht van de CPN binnen de EVC bleek, waren uiteindelijk voor het NVV reden genoeg om de hele fusie af te blazen. Een van de voormannen van de sociaal-democratische vakcentrale moet toen hebben verzucht: 'Laat de EVC voortbestaan. Zo houden we de communisten in quarantaine.'

De EVC bleef inderdaad bestaan maar een jaar later, in 1948, splitsten de linkse arbeiders in vooral Rotterdam en omgeving, die niet tot de CPN behoorden, zich af. Zij vormden het Onafhankelijk Verbond van Bedrijfsorganisaties (OVB) dat met recht als de voortzetting van het vooroorlogs NAS kan worden beschouwd. De EVC was nu geheel in handen van de CPN en daarmee onderhevig aan de politieke koers die door de partij werd uitgestippeld, maar ook aan de onderlinge twisten van de communisten.

In quarantaine

Binnen enkele jaren na de bevrijding verdampte de aanvankelijke grote sympathie die de partij onder de bevolking had. De partij geraakte echt in een isolement, ook binnen links, en het zou tot de jaren zeventig duren voor ze daar weer uit raakte.

De CPN werd door vrijwel iedereen vereenzelvigd met het beleid dat de Sovjet-Unie voerde en wilde dat zelf ook. Had de SU immers niet het meest geleden onder de oorlog en waren het geen Russische soldaten geweest die hun vlag op de Rijksdag in Berlijn plantten? De waardering voor de Russische oorlogvoering werd door de CPN maar wat graag te gelde

gemaakt. Er bestond aanvankelijk wel enige onduidelijkheid over de verhouding met de andere communistische partijen, want de Komintern bestond niet meer. Die was in 1943 stilzwijgend ten grave gedragen om bij de geallieerde bondgenoten van de Sovjet-Unie angstgevoelens voor een aanstaande revolutie weg te nemen. Toen in 1947 een wat vrijblijvender organisatie, het Communistisch Informatie Bureau (Cominform), het levenslicht zag, nam de CPN een afwachtende houding aan. Een jaar later was Paul de Groot echter al weer de mening toegedaan dat er een eind moest komen aan 'de wanordelijke toestand dat iedere communistische partij op eigen houtje opereert.' De banden moesten met andere woorden weer aangehaald worden.

Deze relatie kon zich natuurlijk tegen de CPN keren en dat gebeurde ook toen in 1948 communisten in Tsjecho-Slowakije een staatsgreep pleegden en het land definitief in het sovjetkamp trokken. De verontwaardiging hierover was groot, de krant verloor abonnees en bij de Tweede Kamerverkiezingen raakte de partij bijna een derde van de aanhang uit 1946 kwijt. De reactie van de partijleiding was er een van terugtrekking op het eigen bastion en een verdere oriëntering op het socialistische vaderland. In 1949 werd zelfs in bedekte termen aangegeven dat de communisten bij een gewapend conflict de zijde van de Sovjet-Unie zouden kiezen. In ditzelfde jaar vierde ook kameraad Stalin zijn zeventigste verjaardag en hoewel de partij verklaarde niet aan kleinburgerlijke persoonsverheerlijking te doen, plaatste de Waarheid ongeveer vijfduizend felicitaties voor de grote leider en werd hem ook een cadeau namens het Nederlandse volk aangeboden. Deze loyaliteit werd vanuit Moskou beloond met geldelijke steun en toen de CPN een jaar later bijna failliet was, plunderde men gewoon de nog wel goedgevulde kas van de EVC.

Intern leidde het groeiende isolement tot spanningen die op hun beurt werden verlicht door steeds meer de nadruk te leggen op de heroïsche rol van de partij in het verzet. Terwijl de rest van het land, waaronder natuurlijk ook de meeste arbeiders, vooruit wilde, greep de CPN terug op het verleden. Meningsverschillen werden nogal eens beslecht door de betrouwbaarheid van de tegenstander gedurende de bezetting in twijfel te trekken. Tot in lengte van jaren zou de houding tijdens de oorlog voor oudere leden de lakmoesproef blijven. De rol van de partij tijdens de februaristaking van 1941 werd ook ten volle uitgebuit en dat niet alleen. Die rol werd volgens de partij met het verstrijken der jaren steeds groter en de rol daarbinnen van Paul de Groot nam bijna exponentieel toe.

Terwijl de communisten de positie van de good guy voor zichzelf opeisten, gingen ze er meer en meer toe over om de rol van anderen in een kwaad daglicht te stellen. Vooral de sociaaldemocraten moesten het hierbij ontgelden, waarbij het soms leek of oude tijden herleefden: de tijden van de theorie van het sociaal-fascisme. Zover kwam het nog net niet, maar wel werd een relatie gelegd tussen rechtse sociaal-democraten en het 'herlevend fascisme' dat als motto gold voor de kamerverkiezingen van 1952. Van een herlevend fascisme was uiteraard in werkelijkheid geen sprake, de heersende machten die in de jaren twintig en dertig voor een deel het opkomend fascisme hadden gesteund, hadden wat dat betreft hun lesje wel geleerd. Wat overigens niet weg neemt dat de angst bij de communisten voor het fascisme niet geheel onlogisch was gezien het in hun functie herstellen van zeer veel Duitsers (legerleiders, rechters) die in '39-'45 niet zo'n frisse rol hadden gespeeld.

Het in zich zelf gekeerd zijn van de communisten en het gehamer op zaken die de meeste mensen niet erg boeiden hadden weer een verkiezingsnederlaag tot gevolg. Daarbij moeten we overigens niet uit het oog verliezen dat alle behoudende krachten bij voortduring doorgingen met het uiten van waarschuwingen tegen het 'communistische gevaar'. Deze hetze droeg uiteraard ook bij aan de afkalving van sympathie die bestond voor de Communistische Partij van Nederland, zoals de partij sinds 1950 heette, dus zonder de toevoeging (Waarheid).

De kwestie Stalin

Door de overwinning op Duitsland was Stalin over vrijwel de gehele wereld erg populair. Voor communisten ging dat nog een stap verder en was hij een soort cultfiguur geworden. Kritiek op het optreden van Stalin werd afgedaan als heulen met de vijand en om die reden betichtten communisten hun toch bijna geestverwanten, de aanhangers van Trotski, van samenwerking met het fascisme. In deze tijd lagen vermoedelijk bij vrijwel iedere communist de volgende boeken op het nachtkastje: De Geschiedenis van de Communistische Partij van de Sowjet-Unie (Bolsjewiki) en De Grote samenzwering. In deze boeken werd afwisselend de loftrompet over de sovjetleider gestoken en gewezen op het vermeende fascistische karakter van Trotski. Hiermee werd de sfeer binnen de socialistische groeperingen links van de sociaaldemocratie zwaar vergiftigd. Onderlinge strijd leek wel belangrijker dan strijd tegen

het kapitalisme. Dat hebben we in deze geschiedenis van het socialisme in Nederland al eerder als verschijnsel gezien.

Stalin was ondanks alle verering natuurlijk even sterfelijk als gewone mensen. In 1953 kwam een einde aan het leven van deze voormalig priesterstudent en dat dompelde de hele communistische wereldbeweging in rouw. Zijn dood had echter grote gevolgen voor diezelfde beweging, want het cement was tussen de stenen uit waardoor het bouwwerk van het internationale communisme behoorlijk verzwakte. Drie jaar na zijn verscheiden vond in Rusland het twintigste congres van de CPSU plaats. Chroetsjov, de nieuwe leider van de partij, hield daar een geheime rede waarin hij wees op de grote fouten en misdaden die Stalin had begaan. Deze rede, waarvan de niet-Russische communisten de inhoud in hun eigen burgerlijke pers moesten vernemen omdat zij niet waren toegelaten tot de zaal waar kameraad Chroetsjov sprak, veroorzaakte een ongekende schok. Veel communisten wisten zich geen houding te geven. Waren zij dan al die tijd voorgelogen of was de nieuwe leider een onbetrouwbare overloper?

Er vonden levendige discussies plaats, waarbij de grote Nederlandse leider Paul de Groot de mening was toegedaan dat Stalin weliswaar fouten had gemaakt, maar dat het toch allemaal niet zo erg kon zijn als nu het geval leek. Hoe het ook zij, de onthullingen van het twintigste congres zetten een proces in gang waarbij de CPN langzaam afstand nam van de Russen. Dit proces werd versneld door de inval op 4 november 1956 van de Russische legers in Hongarije. Ook in dat land, dat tot de Russische invloedsfeer behoorde, had het twintigste congres geleid tot een poging los te komen van de overheersing van het Kremlin. Een studentenopstand uit solidariteit met stakende arbeiders in Polen leidde tot steeds grotere onlusten waarbij door tienduizenden demonstranten werd opgeroepen tot terugtrekking van de Russische troepen uit hun land. Het tegendeel geschiedde echter.

Deze gebeurtenissen hadden grote gevolgen voor de CPN omdat het laatste restje sympathie bij de meerderheid van de bevolking nu verdampte. Jaren later vertelden communisten nog vol trots hoe ze in Amsterdam het partijgebouw Felix Meritis drie dagen lang verdedigden tegen een opgezweepte menigte, die wilde voorkomen dat de Waarheid zou verschijnen. De krant verscheen wel, maar de oplage zakte nog verder terug. Trouwens de verkiezingen van 1956 waren al uitgelopen op een ramp voor de partij, die nog slechts 4,8 % van de stemmen haalde.

Ook de desintegratie van de internationale communistische beweging kreeg een stevige stimulans van de inval in Hongarije. Daar kon de lancering van de Spoetnik in 1957 weinig aan veranderen. Wel juichte men alom dit staaltje technisch vernuft toe, omdat het de superioriteit van het communisme zou aantonen, maar het tij was niet te keren. Omdat de Sovjet-Unie onder Chroetsjov voorzichtig toenadering tot het westen zocht, keerden de Chinese communisten, die sinds een tiental jaren hun land regeerden, zich tegen de Russen. De beweging viel daarmee feitelijk uit elkaar.

De CPN onder leiding van De Groot probeerde tussen de partijen door te laveren. Er was een tijdje veel aandacht voor de Chinese kameraden, die van kritiek op Stalin trouwens niets wilden weten. Ook zij vonden dat Stalin ongetwijfeld fouten had gemaakt, maar van misdaden was in hun ogen in het geheel geen sprake. De Groot, die dit ook vond, betitelde de Russische leider tot 'Knoeichef'. Het leek maar het beste om zich zo weinig mogelijk te bemoeien met de 'meningsverschillen' zoals de strijd tussen Rusland en China eufemistisch werd genoemd. Vanaf 1963 stelde de CPN zich officieel autonoom op, wat binnen de partij natuurlijk tot onvrede leidde onder de Rusland-getrouwen. Een van hen, Friedl Baruch, werd uit het partijbestuur gezet en begon voor zichzelf met het blad Communistische Notities. Dit was overigens niet de eerste scheuring in de naoorlogse CPN. Enige jaren eerder hadden enkele honderden leden de partij ook al de rug toegekeerd.

Weer de vakbondskwestie

De vakbewegingskwestie speelde aan het eind van de jaren vijftig nog altijd een belangrijke rol in de CPN. Het partijbestuur voelde er in toenemende mate voor om de kaarten op het NVV te zetten, omdat de EVC steeds meer leden verloor. Binnen het NVV was men daar niet echt blij mee. De bondsleiding zag liever dat de, in hun ogen onbetrouwbare communisten, in quarantaine bleven. Als CPN-ers zich aanmeldden probeerde het NVV ze, geholpen door de Binnenlandse Veiligheids Dienst (BVD), buiten de deur te houden. Dat lukte soms wel, soms niet. De communisten die wel lid werden ontpopten zich als hardwerkende en loyale leden, wat ertoe leidde dat tien jaar later de bonden hun communistenverboden de een na de ander lieten vallen. Zover was het echter nog niet, want eerst moest binnen de partij de strijd om de EVC worden uitgevochten.

De oppositie tegen opheffing van de EVC was niet omvangrijk, maar er waren wel kopstukken bij, zoals Bertus Brandsen, die zich sterk maakten voor de eigen vakcentrale. Brandsen met zijn grote staat van dienst opende frontaal de aanval op Paul de Groot. Later zei hij daarover:

Het was misschien niet de goede manier waarop ik het deed. De Groot zat met een paar man van het Dagelijks Bestuur achter de tafel, aan de uiterste hoek. Pal naast het katheder waar ik stond… Ik hoorde hem ademen. Ik zag hem wit worden en rood en blauw… Merkte hij ook eens wat het was behandeld te worden zoals hij anderen altijd aanpakte. En voor me, in de zaal… Iedereen zat erbij alsof ze allen met hun vingers in het stopcontact zaten.

De strijd was begonnen en zou in de slechtste tradities van de partij worden gevoerd. Tegenstanders van De Groot haalden zijn vermeende misstappen uit de oorlog van stal en verweten hem aan te leunen tegen persoonsverheerlijking. De Groot en zijn kompanen tapten vol overtuiging uit hetzelfde vaatje en toen Het Vrije Volk, de krant van de sociaal-democratie, van de BVD inlichtingen over de partijstrijd ontving en deze met graagte publiceerde was de beer echt los. In het voorjaar van 1958 royeerde de CPN een aantal vooraanstaande leden van de oppositie, waaronder de leden van de Tweede Kamer Wagenaar, Gortzak en Lips-Odinot. Aan het eind van dat jaar publiceerde de partij een document genaamd De CPN in de oorlog, waaruit zonneklaar moest blijken dat de oppositie bestond uit types die in de oorlog allemaal erg fout waren geweest. De oppositie stond bekend als de Brug-groep omdat zij een blad uitgaf dat De Brug heette. In 1959 richtte men zelfs een nieuwe partij op: de Socialistische Werkers Partij (SWP), maar meer dan een paar honderd leden wist men niet aan deze partij te binden. Parallel aan de splitsing in de partij scheurde ook de EVC, wat er uiteindelijk toe leidde dat beide EVC's van het toneel verdwenen. In 1965 hief ook de SWP zichzelf op, waarna de meeste leden hun weg naar de Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP) vonden.

De CPN kwam, alle onrust in aanmerking genomen, eigenlijk verrassend sterk uit de perikelen naar voren. Weliswaar halveerde het electoraat in 1959, maar de daling van het ledental kwam vrijwel tot stilstand. Alle weerstand en intern verzet zorgden er dus voor dat de overblijvers sterker dan voorheen de warmte van het eigen nest opzochten en verdedigden. Dit mogen we namelijk niet vergeten: de partij was voor de leden een veilige haven. Als je eruit stapte dan raakte je in een persoonlijk isolement, maar zolang je binnen de eigen gelederen bleef opereren dan wist je je omgeven door een bijna sektarische groep

gelijkgestemden. Deze groep werd in veel gevallen bij elkaar gehouden door familiebanden en in ieder geval door het gevoel door de boze buitenwereld niet te worden begrepen.

Van arbeidersstrijd naar intellectuelenverzet

De partij liquideerde de eigen vakcentrale in feite, wat het voor de arbeidersleden noodzakelijk maakte om tot het NVV toe te treden. Aanvankelijk gold daar nog een communistenverbod, maar de enkelingen die dit wisten te omzeilen toonden zich zulke actieve leden dat het verbod een dode letter werd. In de jaren zestig, en daar heb ik in het hoofdstuk over de PvdA al op gewezen, vond na de relatieve rust van het decennium daarvoor een toename van de arbeidersstrijd plaats. Communisten roerden zich daarin duchtig en een van hen, Fre Meis, kwam op de golven van die strijd naar boven drijven.

In Groningen kwam het eind jaren zestig tot een aanhoudende reeks stakingen in de strokarton. Het NVV wilde niets met de stakingen te maken hebben en een bestuurder verlaagde zich zelfs tot de volgende uitspraak: ‘Men is in Oude Pekela vrij links georiënteerd en richt zich tegen het industriekapitaal. Het ontwikkelingspeil schijnt daar vrij laag te zijn en het aantal BLO kinderen vrij hoog.’ Het NVV kon vervolgens niet anders dan de meneer die deze uitspraak deed, overplaatsen. Meis ontpopte zich tijdens de stakingen als een goedgebekte stakingsleider van eigen bodem. Hij won het vertrouwen van veel mensen in de regio door zijn felle strijd voor het belang van het gebied, waarbij hij zich ook niet te goed achtte om in de beste tradities van de partij wekelijks een spreekuur te houden. Omdat Groningen binnen Nederland een achtergesteld gebied was, organiseerden Meis en de zijnen een aantal volkscongressen waar velen op af kwamen en waar oproepen aan de regering in Den Haag werden gedaan om de regio te steunen. Uiteindelijk leidde dat tot verplaatsing van een aantal rijksdiensten naar de provincie.

In de jaren zestig en zeventig vond echter niet alleen een opleving van de arbeidersstrijd plaats, maar kwamen ook andere groepen in beweging. Een groeiende groep kinderen van arbeiders en kleine middenstanders vond zijn weg naar de universiteiten en hogescholen, wat nieuwe problemen met zich meebracht. Veel studenten en scholieren kwam in actie tegen zaken die deze kinderen van na de oorlog bezig hielden. De oorlog in Vietnam en de armoede in de Derde Wereld was voor velen van hen reden om zich in te willen zetten voor een betere wereld. Comités die zich bezig hielden met solidariteit met derde wereldlanden

schoten als paddestoelen uit de grond. Om de wereld ook hier te veranderen streden studenten voor meer democratie aan de universiteiten. Jonge mensen weigerden daarnaast op principiële grond hun militaire dienstplicht te vervullen. Vrouwen streden voor gelijke kansen en voor het recht om een ongewenste zwangerschap af te laten breken. Kortom, er vond een heel scala aan acties plaats. De gestaalde kaders van de CPN wisten aanvankelijk niet goed hoe ze hier mee om moesten gaan. Er was nogal wat wantrouwen tegen deze vorm van opstandigheid, ook omdat een deel van de jeugd koketteerde met het anarchisme. De meest spraakmakende bewegingen van eind jaren zestig, Provo en Kabouter voelden niets voor het partijwezen met zijn in hun ogen kadaverdiscipline. Er waren desondanks ook veel jongeren die vol eerbied opkeken tegen de CPN-ers met hun verzetsverleden. De partij maakte trouwens ruim gebruik van deze emotie door daar in publicaties sterk de nadruk op te leggen. Langzaam druppelden jongeren de partij binnen en het waren vooral de nieuwe leden die in de studentenbeweging de aandacht wisten te verleggen naar acties voor het eigen belang. Er kwam een tweedeling tot stand waarbij de radicalere studenten zich vooral bezig hielden met de inhoud van de studie om te bekijken hoe deze ‘in dienst van het volk’ kon worden gesteld. De activisten die richting CPN gingen, wilden de strijd op een vakbondsmanier voeren. Dus strijd tegen verhoging van het collegegeld of voor lagere maaltijdprijzen in de mensa. Op de oude leninistische manier zouden studenten zo worden geworven voor de partij.

Deze aanpak bleek succesvol, want het ledental van de CPN groeide in de jaren zeventig voor het eerst sinds tijden weer. De sociale samenstelling van de partij veranderde natuurlijk wel aanzienlijk. Het scholingsniveau nam toe en een steeds groter deel van de leden bestond uit vormingswerkers en leraren. De havenarbeiders en metaalarbeiders verloren hun plaats in de CPN, zoals ze die trouwens in de hele maatschappij kwijt raakten. In reactie op de grote loonstijging als gevolg van stakingen en vakbondsactie in de jaren zestig probeerde het kapitaal op grote schaal de arbeid uit de bedrijven te weren. Hele bedrijfstakken, waaronder de scheepsbouw, verdwenen uit de westerse wereld en met hen de handarbeiders die deze bedrijvigheid groot hadden gemaakt.

Teloorgang

Op de golven van het verzet in de jaren zestig en zeventig groeide de aanhang van de partij weer. Tussen 1959 en 1972 won de CPN er bij iedere verkiezing een zetel bij, zodat het aantal

kamerleden in het laatste jaar weer zeven bedroeg. De man die in die jaren het onbetwiste gezicht van de partij vormde, was Marcus Bakker. Hij is een goed voorbeeld van een beroepspoliticus; zijn hele leven werkte Bakker voor de partij. Vriend en vijand waardeerden hem om zijn optreden in de kamer, een eer die niet veel communisten te beurt is gevallen. Ook op andere fronten kroop de CPN uit haar schulp, wat ertoe leidde dat op lokaal niveau de communisten weer wethouders leverden.

Deze ontwikkelingen waren Paul de Groot een doorn in het oog. Hij kon ze echter niet tegenhouden, hoewel hij nog zeer invloedrijk was. De Groot haalde van de weeromstuit de contacten met Moskou weer aan, als reactie op de discussies die links en rechts werden gevoerd over de Russische dissidenten zoals Solzjenitsin en Sacharov. Het vaderland was in gevaar en de rijen dienden gesloten te worden. In 1977 overspeelde De Groot zijn hand echter toen hij de verkiezingsnederlaag van dat jaar, de CPN ging terug van zeven naar twee zetels terwijl de PvdA er tien won, weet aan een treinkaping door Molukkers die vlak voor de verkiezingen plaats vond. De Molukse jongeren voerden hun actie uit om aandacht te vragen voor het feit dat Nederland zich nooit had ingezet voor een onafhankelijke Molukse staat, hoewel dat wel was beloofd. De Groot maakte van deze actie echter een samenzwering tegen de CPN. Deze gedachte was de meeste partijbestuurders te gortig en de oude man, De Groot was op dat moment 77 jaar, werd op een zijspoor gezet.

Dat De Groot was uitgerangeerd, wilde nog niet zeggen dat de hernieuwde oriëntatie op de Sovjet-Unie ook tot een eind kwam. Integendeel, toen de CPN het initiatief nam tot een actie tegen de ontwikkeling door het Amerikaanse leger van een neutronenwapen, bleek de partij als vrijwel de enige communistische partij in West-Europa sterke banden met Rusland te onderhouden. De neutronenbom zou een wapen zijn dat bij gebruik alleen mensen doodde, maar alle dode materialen in stand hield. De massaal gevoerde actie daartegen was voor een deel gefinancierd door Oost-Duitsland en op een manifestatie in maart 1978 kwam een Russische spreker opdraven. In het Dagelijks Bestuur van de CPN sprak men als volgt over deze acties, waar ruim een miljoen mensen, al was het maar door het zetten van een handtekening, aan mee deden: ‘Het is een ontzaglijke overwinning voor onze partij geworden. Je kunt dat moeilijk overdrijven. Ons optreden is van nog niet te overziene invloed op de nationale politiek, de Amerikaanse politiek en op de internationale communistische beweging.’

De neutronenbom kwam er niet, maar na deze actie was de rol van de CPN in de vredesbeweging, die in de jaren die kwamen nog honderdduizenden mensen op de been zou brengen, grotendeels uitgespeeld. Niet alleen in de vredesbeweging trouwens. Weliswaar had de partij in 1978 aangekondigd een nieuwe koers te zullen varen, maar het was al te laat. In een tijdsbestek van tien jaar ging de CPN ten onder. De gebeurtenissen in Polen waar in 1980 massale stakingen tegen het communistische bewind uitbraken deden aan de zaak van het communisme geen goed, zoals ook de Russische invasie in Afghanistan een jaar eerder niet op veel sympathie kon rekenen. De communisten hadden hiertegen geen verweer terwijl aan de andere kant de neoliberalen wind die door de westerse wereld woei ook niet kon worden gestopt door de linkse krachten in de samenleving.

Wat de CPN ook deed, het mocht allemaal niet baten. Een fris nieuw gezicht in de kamer, het intrekken van het rapport De CPN in de oorlog uit 1958, het vaarwel zeggen van het marxisme-leninisme in 1984 en het veranderen van de partijstructuur; niets hielp. Sterker nog, volgens de gestaalde kaders was juist dat frisse nieuwe gezicht van Ina Brouwer, samen met de aandacht voor het feminisme, de oorzaak van de ondergang van de CPN. De partij liep werkelijk leeg. Waren er in 1980 nog ruim vijftienduizend leden, in 1989 was dit aantal geslonken tot 5.700. Ook de electorale aanhang liep weg, wat ertoe leidde dat vanaf 1986 voor het eerst sinds tientallen jaren geen communist meer in de Tweede Kamer zat. Eigenlijk hield de krant het nog het langste uit, maar ook daar was de ondergang niet te stoppen. Op 28 april 1990 verscheen de Waarheid voor de laatste keer.

Opheffing en doorstartje

Op 15 juni 1991 deed de laatste het licht uit en fuseerden de restanten van de CPN met de PSP en de Evangelische Volks Partij (EVP) tot Groen Links. Niet iedereen deed hier echter aan mee. Al in 1983 vormden degenen die van alle vernieuwingen niets wilden weten een groep binnen de CPN, het Horizontaal Overleg van Communisten (HOC). Deze horizontalen verzetten zich fel tegen het vaarwel zeggen van het marxisme-leninisme, sterker nog: zij beschouwen de CPN vanaf die dag in 1984 als opgeheven. Het HOC begon met de uitgave van een blad, Manifest, en ging in 1985 over in het Verbond van Communisten in Nederland (VCN). De VCN deed twee keer mee aan kamerverkiezingen, maar haalde op zijn hoogst 7.380 stemmen.

In 1992 stichtte de VCN, samen met enkele andere groepen CPN-getrouwen, de Nieuwe Communistische Partij van Nederland (NCPN), die de uitgave van Manifest als tweewekelijks blad voortzette en in 2003 naar eigen zeggen ongeveer duizend leden zou hebben. Deelname aan de kamerverkiezingen van 2003 leverde een kleine vijfduizend stemmen op. De NCPN opereert in alle opzichten als een marxistisch-leninistische voorhoedepartij, maar dan wel een heel kleine.

Hoofdstuk 8. Pacifistisch Socialistische Partij (PSP, 1957-1991)

Naast de twee grote stromingen sociaal-democratie en communisme bestonden er zowel voor als na de oorlog nog diverse andere opvattingen over hoe de mensheid kon komen tot een socialistische maatschappij. Wat betreft de periode voor 1940 is in het voorgaande gewezen op anarchisten, christensocialisten, radencommunisten, revolutionairsocialisten en Trotskisten. Ook tijdens en na de oorlog bliezen deze organisaties hun deuntje mee. Aan het eind van de jaren vijftig voegde zich echter een nieuwe loot aan de stam van het Nederlandse socialisme: het pacifistisch socialisme.

Zoals we hebben gezien ontstond al vrij snel na afloop van de Tweede Wereldoorlog de Koude Oorlog. In deze situatie stonden twee machtsblokken tegenover elkaar, dat van het westers kapitalisme en dat van het sovjetsysteem. Velen vreesden voor een Derde Wereldoorlog en de gevolgen daarvan zouden, zo meenden men, ontzettend veel desastreuzer zijn dan de toch ook niet geringe verschrikkingen van de beide voorgaande oorlogen. Deze reële angst was het gevolg van het feit dat beide kampen de beschikking hadden over kernwapens. De vernietigende kracht van dergelijke wapens was aan het licht gekomen bij de bommen op de steden Hirosjima en Nagasaki, die een eind maakten aan de Japanse deelname aan WOII. Velen waren bang, dat een oorlog die met dergelijke wapens zou worden uitgevochten, de hele wereld ten gronde kon richten.

Uit onvrede over de tweedeling in de wereld ontstond begin jaren vijftig een beweging die zich tooide met de naam De Derde Weg. Aanhangers daarvan spraken zich uit tegen de

Koude Oorlog en de oorlogsvoorbereiding. Leden van de PvdA die zich erbij aansloten kregen vanuit de partij kritiek, want de Derde Weg zou alleen maar leiden tot versterking van het communisme. Hoe men in kringen van de CPN over Derde Weg-ers dacht moge duidelijk zijn. De stroming kende slechts een kleine aanhang, maar ging moedig door tot 1965.

Al waren dan niet veel mensen betrokken bij de Derde Weg, vanuit haar midden kwam een groep voort die voor ons onderwerp van groot belang is geweest. Ook in kringen van linkssocialisten bestond grote afkeer van aansluiting bij de PvdA of de CPN, als vertegenwoordigers van respectievelijk de kant van de Noord Atlantische Verdrags Organisatie (NAVO) of Moskou. Sommige van deze socialisten sloten zich aan bij de Derde Weg, maar gingen weldra hun eigen weg. In 1955 vormden zij het Daklozenberaad waarvan de naam redelijk voor zich spreekt. Zij trachtten tot aansluiting te komen met eerst de Socialistische Unie en later de PvdA, maar dat leidde tot niets. Daarom vormden zij een jaar later de Actiegroep tot vorming van een Partij op Anti-militaristische en Socialistische Grondslag op. De grondslagen van de groep berustten op drie peilers: humanisme, socialisme en pacifisme. Sneller dan verwacht spraken flink veel mensen zich uit voor een dergelijke partij en eind januari 1957 vond het oprichtingscongres plaats.

De oprichting

Op het congres dat in Amsterdam plaats vond, waren ongeveer 125 voorstanders van de nieuwe partij binnen gelopen. Uit vele voorstellen voor een naam koos men uiteindelijk met een kleine meerderheid voor PSP, maar het had weinig gescheeld of de nieuwe partij had Radicaal Socialistische Vredes Partij geheten. De partij sprak zich niet uit voor enige vorm van Marxisme of anarchisme, maar zou misschien het best als een utopisch socialistische beweging kunnen worden gekarakteriseerd. Het belangrijkste basisprincipe was de principiële geweldloosheid waarmee men de bestaande maatschappij te lijf wilde gaan. Daarin onderscheidde de PSP zich duidelijk van de vooroorlogse antimilitaristische beweging, die immers tegen het leger was als onderdrukkend apparaat, maar een gewelddadige revolutie niet uitsloot.

Verder was de PSP voor opzegging van het Nederlandse lidmaatschap van de NAVO en voor een federatieve wereldregering. Een van de oprichters, Van Steenis, gaf aan waar het economisch heen moest met de samenleving, door het door hem opgerichte coöperatieve

ingenieursbureau als voorbeeld te stellen. Een andere oprichter, de eveneens ingenieur Piet Schut, bepleitte een 'noodzakelijke verandering in de doelstellingen van het socialisme, o.a. dat het zich aan moet passen aan de omstandigheden van deze tijd. Dus geen klassenstrijd en niet meer de idee, dat het doel verwezenlijkt kan worden uitsluitend door het proletariaat.' Niet iedereen was het met deze woorden eens, maar het typeert de PSP wel dat een dergelijke discussie in deze links-socialistische organisatie gevoerd kon worden. In de CPN was dit vrijwel zeker op royement uitgelopen. Typerend voor de nieuwe organisatie was ook de sociale of zo men wil klassensamenstelling. De sociaal wetenschapper Lucas van der Land deed vrij snel na de oprichting een onderzoek naar de eerste honderd leden van de PSP en concludeerde dat slechts tien procent van hen arbeider in de traditionele betekenis van het woord was. Nog eens een kwart van de eerste honderd leden hadden een kantoorbaan of waren verpleegster; de overige 65 procent trof Van der Land aan in de beroepen met een hogere scholing. Misschien nog duidelijker geeft de vraag naar de andere organisaties waar men lid van was, aan dat de nieuwe partij bestond uit een heel divers gezelschap. Genoemd werden onder andere: Kerk en Vrede, Nederlandse Vegetariërsbond, Doopsgezinde Vredesgroep, Quakers, Theosofische Vereniging, Bijbelsociëteit Tenach en Evangelie en de Gemengde Vrijmetselarij. De helft van de eerste honderd leden kwam voort uit de PvdA en de Socialistische Unie.

Deze diverse verzameling verontrusten besloot deel te nemen aan de verkiezingen voor de Tweede Kamer in 1959 en deed dat onder de leus 'Socialisme zonder Atoombom'. Waren de andere partijen aanvankelijk nog welwillend opgetreden tegenover de PSP, nu veranderde dat. De PvdA voerde vanuit haar aanhankelijkheid aan het westen en de NAVO een felle tegencampagne en de CPN deed dat niet minder. Volgens De Groot en de zijnen moest het westen eenzijdig ontwapenen omdat de bewapening van Moskou uitsluitend defensief zou zijn. De CPN haalde ook in dit geval het vaste middel van beschuldigingen over het oorlogsverleden van de politieke tegenstander uit de kast. Hoe PvdA en CPN zich ook inzetten; wat de PSP in stilte hoopte en de beide andere partijen vreesden, gebeurde. De PSP kwam in een klap met twee zetels in de kamer terwijl PvdA en CPN zetels verloren.

Geweldloos of socialistisch

De PSP had haar plaats binnen het politieke bestel, maar het was nu des te meer zaak om over een aantal zaken duidelijkheid te verkrijgen. Het belangrijkste discussiepunt zou de

komende jaren de vraag zijn hoever de geweldloosheid van de partij ging. Deze discussie werd in gang gezet door een aantal gebeurtenissen op het wereldtoneel.

In de Franse kolonie Algerije woedde al sinds 1954 een bevrijdingsoorlog die uiteindelijk vele honderdduizenden mensen het leven kostte. De gewelddadige strijd tegen de koloniale overheerser kon op veel sympathie rekenen, maar wat moesten de pacifisten hier nu mee aan? Hetzelfde gold voor de Cubaanse revolutie van 1959, het Zuid-Afrikaanse bloedbad in Sharpeville en de antikoloniale strijd die in 1961 in Angola een aanvang nam. Twee jaar felle discussie in de PSP over de vraag of er onderscheid mag worden gemaakt tussen onderdrukkend en bevrijdend geweld leidde eigenlijk niet tot de vorming van een duidelijk partijstandpunt. Zelfs de laatste koloniale oorlog van de eigen regering in de kwestie Nieuw-Guinea bracht geen duidelijkheid. Natuurlijk sprak de kamerfractie zich uit tegen de zending van troepen, maar bij de vraag hoe actie moest worden gevoerd, legde de partij de nadruk op het feit dat daarbij ‘geen luidruchtige optocht’, geen ‘geschreeuw, geen stenen, geen geklodder op muren’ pasten.

Inzake de strijd tegen de kernbewapening lagen de zaken aanvankelijk veel simpeler. In navolging van de Engelse Paasmarsen demonstreerden hier met Pasen 1961 twee-en-een-half duizend mensen tegen kernwapens en kernproeven. Deze demonstratie was georganiseerd door het Comité 1961 voor de Vrede dat op 1 januari van dat jaar ook al een demonstratie voor hetzelfde doel had weten tot stand te brengen. Vanaf dat jaar werden de paasmarsen ook in ons land een traditie. Tot 1968 toen de laatste plaats vond. Inmiddels waren binnen de anti-kernwapenbeweging ook stemmen te horen dat die marsen wel leuk waren, maar toch eigenlijk tot niets leidden. Daarom wilde men ook andere wapens in de strijd gooien zoals het verstoren van militaire taptoes, iets wat eigenlijk niet goed paste bij de geweldloze strijd. Voor een enkeling was dit reden om de PSP vaarwel te zeggen, maar meer mensen stroomden nog toe als lid.

Het ledenbestand groeide aanzienlijk tot de partij in 1967 bijna vijfduizend leden telde. De groei kwam voor een deel voort uit de toestroom van ontevreden PvdA-ers, Trotskisten en vijftien mensen die bij de van de CPN afgescheiden SWP de stekker uit het stopcontact trokken. Wat deze socialisten aantrekkelijk vonden in de PSP was vooral het ondogmatische karakter van de nieuwe partij, zo heel anders dan ze gewend waren. De partij groeide niet alleen, maar ook veranderde de sociale samenstelling. In 1963 bestond ongeveer een kwart

uit handarbeiders tegenover tien procent in 1957. Deze verandering en de maatschappelijke ontwikkelingen van dat moment zorgden ervoor dat de PSP meer oog kreeg voor sociaal-economische problemen. Vanaf eind jaren vijftig was de stakingsactiviteit in Nederland weer flink gegroeid en het idee dat klassenstrijd er niet meer toedeed verloor onder de pacifistisch socialisten aanhang. Duidelijk werd dit vooral tijdens de visserijstaking die in 1964 uitbrak. Daarin speelde de PSP een kleine rol door voor het eerst in haar bestaan de rol van solidariteit, die socialisten in het verleden zo vaak hadden gespeeld, op zich te nemen.

In het midden van de jaren zestig speelden echter nog meer zaken een grote rol. De Amerikaanse rol bij oorlog in Vietnam riep veel weerstand op, ook al bleef een groot deel van de bevolking de Amerikanen als de bevrijders van 1945 zien. De massale bombardementen op Noord-Vietnam leidden er echter toch toe dat veel Nederlanders Amerika op dit punt de rug toekeerden. Vooral jongeren liepen voorop in de acties, die uiteindelijk culmineerden in massale demonstraties op plaatselijk niveau. Op 6 januari 1973 liepen honderdduizend mensen door de straten van Utrecht. Dat de beweging zo breed werd gedragen was zeker ook een verdienste van PSP'er Piet Nak, een oud-CPN-lid en erkend held uit de Februaristaking van 1941. Hij was voor een zo breed mogelijk gedragen verzet. Een ander lid van de PSP, de quaker Onno Boetes, stond wat onconventionelere actiemiddelen voor.

Een andere grote maatschappelijke kwestie was midden jaren zestig de monarchie. Kroonprinses Beatrix wilde trouwen met een Duitser, Claus von Amsberg, wat zo vlak na de oorlog op nogal wat weerstand stuitte. Het huwelijk was aangekondigd voor 10 maart 1966 en de enige partij die weigerde in de kamer steun te verlenen aan de wet ter goedkeuring van het huwelijk, was de PSP (de CPN'ers waren bij de stemming gewoon niet aanwezig). Rond het huwelijk vonden wat demonstraties plaats en er werd zelfs een rookbom naar de koets met het prinselijk paar geworpen, maar verder bleef het tamelijk rustig.

In acties voor een beter milieu profileerde de PSP zich ook meer dan PvdA en CPN. Toen in 1965 voor Mobil Oil een nieuwe vestiging in Amsterdam op de agenda stond, verklaarde de PSP zich hier tegen. De bedreiging van de leefomgeving werd belangrijker gevonden dan de groei van de werkgelegenheid waar PvdA en CPN verlekkerd op wezen. Ook bij acties van studenten, feministen en huurweigeraars speelde de PSP een stimulerende en ondersteunende rol. Omdat de pacifisten niet de pretentie hadden een voorhoedepartij te

zijn, zoals de communisten, was het voor hen ook minder problematisch om zelfstandig gevoerde acties niet bij voorbaat af te wijzen.

Interne partijstrijd

In 1967 vonden verkiezingen plaats voor provinciale staten en gemeenteraden waarbij de PSP zeer goed scoorde. De verwachtingen voor de Kamerverkiezingen van 1967 waren daarom hoog gespannen. De resultaten vielen echter vies tegen. In plaats van een verdere groei was sprake van stagnatie, die voor een deel te wijten was aan de opkomst van een nieuwe partij: Democraten'66 (D'66), die meteen zeven zetels behaalde. Voor de PSP was dit een signaal dat er meer met andere partijen moest worden samengewerkt. De vraag was natuurlijk met welke partijen en daarover ging de discussie op het congres van 1968. Voor samenwerking met uitsluitend andere socialistische partijen of met alle progressieve partijen, waar bijvoorbeeld ook D'66 toe gerekend werd. Velen binnen de PSP stelden in het kader van mogelijke samenwerking met de PvdA hun hoop op de opkomst van Nieuw Links.

De discussies over samenwerking met anderen sleepten zich voort, waarbij ook de aloude vraag over de verhouding tussen pacifisme en socialisme weer opdook. Moest de partij principieel zijn of ook de strijd voor belangenbehartiging van de gewone man aangaan? Een pacifist, de Rotterdammer Schöll, schreef over belangenbehartiging: 'Het opkomen voor de kleine belangen van de 'werkende' bevolking is derhalve niet een oppositie tegen het systeem, maar een oppositie binnen het systeem.' Met deze opvattingen, die ook door een aantal kopstukken in de partij, zoals Kamerlid Bram van der Lek, werden gedeeld, sloten de pacifisten aan bij ideeën zoals die ook in Provo leefden. Trouwens, in feite herhaalde zich hier een discussie die ook in de vroege arbeidersbeweging al gevoerd was tussen revolutionairen en reformisten.

Ook in de discussie over de prioriteitenstelling kwam de PSP niet tot een besluit. Wel bestond weerzin tegen de waargenomen ontwikkeling in Marxistische richting. Dat bleek op een samen met de Socialistische Jeugd en leden van de 4e Internationale georganiseerd congres in april 1969. Op diverse fronten was de partij van de pacifistisch-socialisten in beroering en in oktober 1969 dreigde zelfs een scheuring. Sinds het begin van dat jaar werd samengewerkt met de PvdA en de Politieke Partij Radicalen (PPR), een progressieve afsplitsing van de confessionele partijen en dan met name van de KVP, in een Progressief

Akkoord (PAK). Er waren echter nogal wat leden die vreesden voor verlies van de eigen identiteit. Een jaar later zegde de partij de samenwerking dan ook weer op.

De rust keerde echter niet terug, want de interne strijd leidde tot een lichte daling van het ledental. Erger was echter het verlies van twee zetels bij de kamerverkiezingen van 1971. In dezelfde maand ontstond een oppositiegroep binnen de partij: Proletaries Links. Deze groep wilde van de PSP een voorhoedepartij maken en dat idee werd gevoed door de aanwezigheid van een handvol Trotskisten die sinds de opheffing van de SWP onderdak in de pacifistische partij hadden gezocht en gevonden. Het optreden van PL leidde tot felle reacties door het partijbestuur, dat het door de Trotskisten opgeëiste tendensrecht als een bedreiging voor de partij zag. In januari 1972 royeerde de partij PL en verloor daardoor ongeveer honderd leden. Een hoop rust leek daarmee gewonnen. Maar niet voor lang, want nu laaide de strijd over linkse samenwerking weer op. Een jaar eerder had men wel een beleidsplan aanvaard waarin stond dat de partij zich moest gaan oriënteren op zowel de vakbeweging als de nieuwe bewegingen, maar daarnaast ook diende te zoeken naar nieuwe vormen van samenwerking met het oog op een linkse regering. De PSP wilde het gezamenlijk verkiezingsprogramma Keerpunt ’72 van PvdA, PPR en D’66 wel steunen ondanks alle bedenkingen die er tegen bestonden. Het probleem werd echter opgelost door de sociaal-liberalen van D'66. Zij wilden de pacifistisch-socialisten er gewoon niet bij hebben. Einde oefening! Het verkiezingsresultaat in 1972 was ook niet echt om over naar huis te schrijven. Terwijl PvdA en CPN zetels wonnen, bleef de PSP gelijk.

In 1974 deed weer een groepering binnen de organisatie van zich spreken. Deze groep werd naar het vormingscentrum waar zij samen kwamen de ‘Oosterhesselengroep’ genoemd. Zij waren ernstig van mening dat slechts samenwerking de partij nog kon redden en dan vooral samenwerking met de vakbeweging en de andere linkse partijen. Op lokaal niveau gebeurde dat wel, maar zoals we hebben gezien, landelijk lukte dat niet erg. Ook al niet omdat inmiddels een regering met Joop den Uyl van de PvdA aan het hoofd het land bestuurde. Dit kabinet Den Uyl maakte het voor radicaalsocialisten niet altijd even makkelijk om het beleid te steunen. Bijvoorbeeld toen in 1973 in verband met de economische toestand volgens Den Uyl de lonen moesten worden bevroren.

De aarzelingen bij het partijbestuur over het geven van steun aan Den Uyl en zijn regeringsploeg veroorzaakten dat de Oosterhesselengroep eind 1974 uit de partij stapte.

Voor het merendeel sloten deze leden zich bij de sociaal-democraten aan. Het ging daarbij weliswaar niet om veel mensen, maar het waren wel bijna allemaal kaderleden, dus het was zeker een aderlating. Aan het eind van zijn regeerperiode ging de PvdA in 1977 de verkiezingen in met de leus ‘Kies de minister president’. Vrijwel iedereen wiens hart links zat, deed dat ook: CPN en PSP werden vrijwel weggevaagd, terwijl de PvdA een monsterzege behaalde.

Een traag einde

De partij was er electoraal slechter aan toe dan ooit eerder. Nog slechts één Kamerlid vertegenwoordigde de idealen van de PSP en het ledental stagneerde. Toch was er nog een ongekende groeiperiode in aantocht. In zes jaar zou het aantal leden meer dan verdubbelen en ook behaalde de partij bij de verkiezingen van 1981 en 1982 drie Kamerzetels.

Deze vooruitgang was het gevolg van de sympathie die de pacifisten verwierven onder feministen en krakers, maar vooral onder mensen die zich inzetten voor een leefwaardiger milieu en tegen kernwapens en kernenergie. Massale demonstraties tegen de bouw of uitbreiding van kerncentrales in Kalkar, Almelo, Dodewaard en Doel. Nog massalere demonstraties tegen de plaatsing van kernwapens. Ook vonden grote kraakacties plaats. Nederland was in beroering en de partijen die daar het meest van profiteerden waren CPN en PSP. De PvdA liet het afweten door zich te distantiëren van de leus ‘Kernwapens de wereld uit, om te beginnen uit Nederland.’ De PSP trok vooral jonge mensen aan, de helft van de leden in 1981 was scholier of student.

Er was echter een gure wind op komst. Rechts hergroepeerde zich en de jaren tachtig zouden vooral worden gekenmerkt door de opkomst van het neoliberalisme. Het marxisme kwam weer in de hoek waar de klappen vallen. In dit tijdsgewricht verbonden zich op bijna wonderbaarlijke wijze trouwens twee ontwikkelingen. Het rechtse individualisme sloot binnen links aan op de door het feminisme aangewakkerde afkeer van denken in structuren en klassenanalyse. Het persoonlijke was immers politiek en als je maar boos genoeg was, dan deed een gedegen onderzoek er niet meer zo toe. Deze tendens was bijvoorbeeld ook in de kraakbeweging zeer manifest.

Organisaties als de PSP, maar hetzelfde geldt voor de CPN, hingen hun ideologie aan de wilgen en zochten elkaar op om wat beschutting te krijgen tegen de gure rechtse wind. In

1984 zette de daling van het ledental in en bij de verkiezingen van 1986 hielden CPN en PSP van de zes kamerzetels die zij samen hadden er nog slechts één over. Deze werd bezet door Andrée van Es, die inzag dat moest worden samengewerkt om te redden wat er nog te redden viel. Niet iedereen was het hiermee eens. Met name Fred van der Spek, de man die al jaren voor de PSP in de kamer zat, wilde een autonome partij houden. Toen zijn partij toch verregaande samenwerking opzocht, vertrokken Van der Spek en een aantal medestanders en begonnen voor zichzelf in de Partij voor Socialisme en Ontwapening (PSO). Binnen het jaar hield de PSO echter op te bestaan.

De PSP ging ondertussen verder op de ingeslagen weg. In 1989 namen PSP, CPN en PPR aan de verkiezingen deel met een gezamenlijke lijst die de naam GroenLinks droeg. Het zetelaantal dat de partijen in 1986 hadden behaald (CPN-0, PSP-1 en PPR-2) verdubbelde tot zes, een ongekend succes. Men besloot dan ook de eigen partijen op te heffen. Op 1 juli 1991 hield de PSP op te bestaan. Een jaar daarna kwam nog wel onder leiding van Fred van der Spek een splinterpartij tot stand onder de naam PSP'92. Deze club bestaat nog steeds als tijdschrift en website.

Hoofdstuk 9. Links-socialisme na 1945

Na de oorlog ging de strijd tussen sociaal-democratie en communisme, die ook de vooroorlogse periode had overheerst, in feite gewoon verder. Links van beide stromingen bleef ruimte voor radicalere stemmen, maar met uitzondering van enkele korte periodes bleven ze slechts in de marge klinken. PSP en SP zijn op die regel uiteraard een uitzondering geweest, maar die worden daarom ook in aparte hoofdstukken behandeld. In dit hoofdstuk is plaats ingeruimd voor opvattingen die voor de oorlog ook al op bescheiden schaal van zich deden spreken.

Trotskisme

Na het door de Nazi-terreur uit elkaar vallen van het Marx-Lenin-Luxemburg Front (MLL-front) in 1942, hergroepeerden de overgebleven Trotskisten zich op 22 augustus van

hetzelfde jaar in het Comité van Revolutionaire Marxisten (CRM) in de steden Den Haag, Delft en Rotterdam. Zij gaven gedurende de laatste jaren van de oorlog het blad De Rode October uit en speelden een kleine maar opvallende rol in het verzet. Wat hen onderscheidde van de rest van dat verzet, inclusief de CPN, was dat zij geen heil zagen in een verbond met de geallieerden. Binnen het CRM zag men onder het motto 'noch Roosevelt, noch Churchill, noch Stalin' de oorlog namelijk uitsluitend als een conflict tussen imperialistische mogendheden.

Toen de oorlog was afgelopen telde het CRM minder dan 75 leden, maar toch gingen de leden ertoe over om vlak voor de kerst van 1945 de groep om te zetten in een partij: de Revolutionaire-Communistische Partij (RCP). De RCP sloot zich aan bij de Vierde Internationale en begon in februari 1946 met de uitgave van een gedrukt weekblad als opvolger van De Rode October. Hoofdredacteur Sal Santen, de schoonzoon van Sneevliet, schreef jaren later in een autobiografisch geschrift, Adios Compañeros!, dat dit nieuwe blad (De Tribune) slechts kon bestaan bij de gratie van financiële steun, gegeven door het kantoor van de Internationale in Parijs. In 1946 was het aantal leden gegroeid tot 150, maar dat bleek onvoldoende om het blad zelfstandig in stand te houden. Toen de Parijse steun wegviel, was het dan ook gauw gedaan met De Tribune. Eerst verscheen het als veertiendaags blad, vervolgens werd het om en om gedrukt en gestencild en tenslotte gaf de RCP er helemaal de brui aan. Een belangrijke rol in dit besluit speelde het feit dat de naoorlogse verwachting van een revolutionaire opleving niet was uitgekomen. In 1952 besloten de honderd resterende leden tot formele opheffing en gingen zij over tot wat zij noemden: de intredepolitiek. Ze werden lid van de PvdA, om daar te trachten als groep radicaal socialistische leden los te weken met het oog op de toekomstige oprichting van een revolutionaire partij. Feitelijk bleven ze dus als groep bestaan, maar niet in de vorm van een partijorganisatie.

Binnen de socialistische partij vormden de Trotskisten een eigen groep, het Sociaal-Democratisch Centrum (SDC), maar al na enkele jaren werden zij door het partijbestuur voor de keus gesteld. Of uit de PvdA òf het SDC opgeven. De meesten besloten tot het laatste, maar ze bleven wel een eigen blad uitgeven: Socialistisch Perspectief. Een van de ingetredenen, Herman Drenth, schopte het in 1970 zelfs tot Kamerlid voor de PvdA. Anderen sloten zich aan bij de Socialistische Werkers Partij (SWP), die uit de CPN was voortgekomen en kwamen uiteindelijk in de PSP terecht.

De Trotskisten die hun eigen organisatie niet wensten op te geven, begonnen in 1957 met de uitgave van het theoretische blad ‘De Internationale’ en bleven contact onderhouden met de Vierde Internationale. Die internationale leed in die jaren nogal onder onderlinge tegenstellingen en dat leidde tot een scheuring. In 1965 scheidde de meerderheid in de kleine Nederlandse sectie zich af en sloot zich aan bij de stroming rond Michel Pablo, die uit de Vierde Internationale was getreden. Deze groep ging verder onder de naam Internationale Revolutionaire Marxistische Tendens. Van de ongeveer vijftien Trotskisten in Nederland begon een deel met het Comité van Revolutionair Marxisten (CRM) en sloot zich aan bij Pablo en de zijnen. Na vier jaar gaf deze groep echter al de pijp aan maarten.

Door het studentenverzet van die jaren ontstond er naast de grote, al beschreven, toestroom naar CPN en PSP ook belangstelling voor de ideeën van Trotski. De meerderheid van de Internationale-groep besloot daarop om de Revolutionair Communistische Bond (RCB) te vormen. Deze RCB vond vervolgens aansluiting bij de groep Proletaries Links (PL) in de PSP, waar andere Trotskisten ook onderdak hadden gevonden en na het royement van PL besloten beide groepen tot een fusie. In december 1974 formeerden zij de Internationale Kommunisten Bond (IKB), een groep die een mooi blad uitgaf en flink aan de weg timmerde. Om aan te geven dat de IKB zich meer op de arbeiders wilde gaan richten, veranderde men in 1978 van naam in Socialistiese Arbeiders Partij (SAP). Toen de SAP in 1981 besloot mee te doen aan de verkiezingen leverde dat echter niet veel op, slechts 1.900 mensen gaven hun stem aan de partij. Na nog enkele pogingen om electorale een goed resultaat te bereiken, gaf de SAP het op. In 1994 besloot men van naam te veranderen in Socialistische Alternatieve Politiek. De bedoeling is niet meer om een partij te vormen, maar de SAP staat voor een democratische, socialistische, groene en feministische wereld, zonder racisme. De SAP is geen partij in de traditionele betekenis van het woord, het is meer een beweging van actieve socialisten. Leden van SAP zijn actief in de SP en geven de bladen Grenzeloos en de Internationale uit. De groep is nog steeds aangesloten bij de Vierde Internationale.

Inmiddels bestaan er diverse Trotskistische groeperingen. Zo een ontstond in 1976 onder de naam Committee for a Workers International en een groep leden van de PvdA sloot zich daar bij aan. Zij vormden de groep Offensief, die heel lang vooral actief bleef binnen de PvdA. De groep bestaat nog steeds zij het buiten de PvdA, maar veel meer dan een blad en een website is het niet.

Heel anders is het gesteld met de Internationale Socialisten. In 1984 meldde zich een groepje Nederlanders bij de Internationale Socialistische Tendens (IST) in Engeland. Deze IST was begin jaren vijftig ontstaan toen een groep rond Tony Cliff uit de Vierde Internationale was geroyeerd. Het belangrijkste verschil met de moederorganisatie was het inzicht van Cliff en de zijnen dat de Sovjet-Unie geen gedegenereerde arbeidersstaat is, maar een staatskapitalistische samenleving. De Nederlanders vormden later de Groep Internationale Socialisten en gaven het blad Internationaal Socialisme uit. Inmiddels zijn zowel de naam van de groep als die van het blad gewijzigd. De Internationale Socialisten (IS) publiceren nu De Socialist en hebben een goed vormgegeven website.

De enkele honderden veelal jonge leden zijn zeer actief op het gebied van racisme, seksisme, oorlog en homofobie. Bij de demonstraties tegen de Nederlandse steun aan de oorlog tegen Irak liepen leden van de IS bijvoorbeeld voorop, evenals bij de acties tegen de plannen van de opeenvolgende kabinetten Balkenende. In de traditie van de Trotskistische intredepolitiek wilden de IS in 2005 een tendens vormen binnen de SP. De SP was daar echter niet blij mee en verbood dubbellidmaatschappen. Sinds de teloorgang van de IKB-SAP zijn de IS veruit de meest zichtbare Trotskistische groepering in Nederland.

Radencommunisme

Na het uiteenvallen van het MLL-front gingen ook de radencommunisten weer hun eigen weg. Al in de zomer van 1942 vormden zij de Comunistenbond Spartacus die het blad Spartacus uitgaf. Twee jaar later sloten de leden van de GIC zich bij Spartacus aan, waardoor alle radencommunisten in een enkele organisatie waren verenigd. De leden van Spartacus onderscheidden zich van de Trotskisten door hun opvatting dat de Sovjet-Unie niets met een arbeidersstaat te maken had, maar meer nog door hun idee dat werken in de vakbeweging geen enkele zin meer had in de huidige fase van het kapitalisme. Alle kaarten werden ingezet op de spontane strijd van de arbeiders. Vakbonden waren volgens hen voor die strijd alleen maar een belemmering.

Spartacus verscheen na de oorlog een tijdlang als weekblad, maar de scheuringsbacil deed zijn werk ook hier. In 1948 verliet een Groep van Radencommunisten Nederland de organisatie, maar deze was geen lang leven beschoren. Spartacus, dat zich ging tooien met

de ondertitel ‘orgaan ter bevordering van de zelfstandige arbeidersstrijd’, kreeg begin jaren zestig wederom te maken met een scheuring. Toen splitste zich de groep Daad en Gedachte (D&G) af, die als ondertitel van het blad voerde ‘Orgaan gewijd aan de problemen van de zelfstandige arbeidersstrijd’. Deze groep rondom Cajo Brendel gaf daarmee aan nog slechts heil te zien in studie, maar niet te geloven in de bevordering van de strijd. Eigenlijk een beetje zoals de GIC’s voor de oorlog dachten. Wat deze groep daarmee nog onderscheidde van willekeurig welke verzamelaar van postzegels was voor de meeste andere socialisten uiteraard volslagen onduidelijk. In 1999 hield het groepje oude mannen ermee op.

Spartacus was ondertussen al lang verdwenen, hoewel het blad nog een klein beetje had geprofiteerd van de opstandigheid van de jaren zestig. Enkele jongere leden versterkten toen de gelederen, maar het aanhaken bij de kraakbeweging zette niet echt zoden aan de dijk. In 1979 verscheen de laatste Spartacus.

In 1975 tenslotte is de Internationale Kommunistische Stroming (IKS) opgericht welke zich beroept op de Hollandse en Duitse linkse stroming van vlak na de Eerste Wereldoorlog, maar meer nog op de Italiaanse linkerzijde uit die tijd. De IKS heeft zich vanaf het begin verzet tegen de lethargische houding van Spartacus, maar vooral van D&G. Binnen de IKS is men ervan overtuigd dat het kapitalisme sinds 1914 een systeem in verval is en dat de bestaande partijen en vakbonden, ook de linkse, slechts dienen om de arbeidersstrijd te belemmeren. De IKS heeft afdelingen in tientallen landen; de Nederlandse geeft drie keer per jaar het blad Wereldrevolutie uit. Qua omvang stelt het allemaal niet veel voor.

Anarchisme

Was tijdens de oorlog al niet veel te merken van het anarchisme, na de oorlog was dat nog minder het geval. De syndicalisten vonden hun weg naar het Onafhankelijk Verbond van Bedrijfsorganisaties (OVB) dat in 1948 van de inmiddels door de CPN overheerste EVC afsplitste, maar anarchisten vonden elkaar nog slechts tijdens de jaarlijkse pinksterbijeenkomsten in Appelscha. Wel werden nog enkele anarchistische bladen gepubliceerd, zoals De Vrije Socialist en Socialisme van Onderop, maar de hele beweging was noodgedwongen erg in zichzelf gekeerd. Deze restanten van het eens bloeiende anarchisme in Nederland werden vooral gedragen door de oudere generatie.

De Ban-de-Bom beweging die eind jaren vijftig bloeide, zorgde voor hernieuwde belangstelling voor het anarchisme. De latere Provo- en Kabouterbeweging beriepen zich zeer nadrukkelijk op anarchistische voorgangers zoals Kropotkin. Wel waren beide bewegingen, waarin de anarchist Roel van Duyn een vooraanstaande rol als theoreticus speelde, ook aangeraakt door ideeën van mensen als Herbert Marcuse. De arbeidersklasse was in die opvatting verburgerlijkt en verandering van de maatschappij kon slechts komen van randgroepen. Piet Kooijman, die al voor de oorlog actief was volgens het neem-en-eet recht, omschreef deze randgroepen als volgt: 'beatniks, kunstenaars, studenten'. Kabouter, maar vooral Provo trokken duizenden jongeren het actiewezen in. Niet geheel volgens de oude anarchistische principes, maar in ieder geval helemaal niet volgens de principes van de socialistische en communistische partijopvattingen. In ieder geval ging van de nieuwe bewegingen een inspirerende invloed uit op het bestaande anarchisme. De Vrije Socialist werd weer nieuw leven ingeblazen en vanaf 1972 verscheen De As, een meer theoretisch tijdschrift. Inmiddels is er sprake van meerdere anarchistische groeperingen, zoals de van het OVB afgesplitste Vrije Bond en de lokale groep Eurodusnie in Leiden. Appelscha is nog steeds de plaats waar anarchisten elkaar jaarlijks ontmoeten.

Hoofdstuk 10. De Socialistische Partij (SP, 1971-heden)

In een eerder hoofdstuk hebben we kunnen zien hoe er binnen de CPN voortdurend onrust was. Deze onrust was het gevolg van een aantal factoren, zoals de enorme geslotenheid van de partij onder leiding van Paul de Groot. Deze geslotenheid werd echter nog eens versterkt door de koude oorlog, welke ertoe leidde dat de hele socialistische beweging links van de sociaaldemocratie voortdurend onderhevig was aan aanvallen van rechts. Rond 1960 kwam in de internationale communistische beweging een al langer sluimerend conflict tussen de Sovjet Unie aan de ene en de Volksrepubliek China aan de andere kant tot volle wasdom. Dit boek is niet de plaats om de verschillen tussen beide landen te behandelen, maar het conflict leidde ook binnen de CPN tot gerommel. Een groep verweet de partijleiding te veel naar

China te luisteren en een andere groep uitte juist het verwijt dat De Groot c.s. de Chinezen lieten vallen. Deze laatste groep en zijn opvolgers zijn het onderwerp van dit hoofdstuk.

Nadat Paul de Groot in 1963 had laten weten geen partij te willen kiezen in het conflict Rusland-China staken enkele pro-chinese communisten de koppen bij elkaar. In Rotterdam waren dat een paar leden van afdeling 33 in Blijdorp (niet de diergaarde, maar de woonwijk) en zij vormden het Marxistisch-Leninistisch Centrum (MLC). Gangmakers waren Nico Schrevel (geb. 1934) en Daan Monjé (geb. 1925), die in een brochure en een eigen blad hun standpunten naar voren brachten. Ook in Amsterdam ontstonden dergelijke groepen, De Kameradengroep en de Rode Vlag groep, waarvan de laatste onder leiding stond van Chris Bisschot (geb. 1927). In het blad de Rode Vlag, dat de laatste groep uitgaf, werd de strijd van de Chinese communisten verheerlijkt als een voortzetting van de revolutionaire lijn van de communistische wereldbeweging tegenover het revisionisme van de leiding van de CPN en de Russische communistische partij. Eigenlijk wilden de maoïsten, zoals we ze verder zullen noemen, niet uit de CPN treden, maar dat probleem werd eind 1964 voor hen opgelost. Ze werden namelijk geroyeerd. Daar stonden ze dan. Een handvol (het MLC had bijvoorbeeld aanvankelijk niet meer dan vier leden) partijloze communisten, die het ook onderling niet eens waren.

De Amsterdammers wilden nog steeds proberen terug te keren in de CPN, maar de Rotterdamse groep zag daar niet veel heil in. De laatste groep die inmiddels wel was uitgebreid met anderen, besloot na een jaar om zich op het hele land te richten. De naam veranderde in Marxistisch Leninistisch Centrum Nederland (MLCN) en het blad kreeg ook een nieuwe naam. Tot dan was het verschenen onder de naam Spartacus, maar toen de maoïsten hoorden dat onder diezelfde naam al enkele tientallen jaren een radencommunistisch blad werd gepubliceerd, veranderden zij de naam in Rode Tribune.

Ondertussen kregen het MLCN en de Rode Vlag groep gezelschap van nog een derde maoïstische zusterorganisatie. Deze Marxistisch-Leninistische Partij Nederland (MLPN) kwam voort uit de Kameradengroep, maar bleek later een geheel en al door de Binnenlandse Veiligheids Dienst opgezette en geleide club te zijn.

De KEN(ml)

De CPN was een partij op haar retour en voor de drie maoïstische kleine zusjes zag het er in deze jaren niet veel beter uit. Enkele tientallen leden en dat was het. Het waren echter ook de jaren van de al diverse malen gememoreerde opkomende jeugdbeweging, de strijd tegen de oorlog in Vietnam en de algehele roep om maatschappelijke veranderingen. De wederopbouw was achter de rug en de bevolking wilde nu ook meeprofiteren van de groeiende economie. Arbeiders staakten om hoger loon en brachten het naoorlogse systeem van geleide loonpolitiek aan het wankelen. In diverse plaatsen voerden mensen acties tegen de nog immer bestaande woningnood en actiegroepen die zich solidair verklaarden met de tientallen bestaande verzetsbewegingen in derde wereld landen schoten als paddestoelen uit de grond. Dit klimaat bood de maoïsten de mogelijkheid om groter te groeien. De Rode Tribune zoals die eind jaren zestig verscheen toont duidelijk dat de oud-CPN-ers de tijdgeest goed aanvoelden. Van rigide marxistisch-leninistisch gedram is nauwelijks sprake; het blad lijkt met open vizier naar de wereld om hem heen te kijken. Deze aanpak had succes en een groeiend aantal studenten en andere jongeren trad toe tot het MLCN, dat nu ook vaste grond onder de voeten kreeg in de hoofdstad. Het was dus weer tijd voor een naamsverandering en in januari 1970 veranderde het MLCN van naam in Kommunistiese Eenheidsbeweging Nederland (marxisties-leninisties), hier verder gewoon KEN te noemen.

In hetzelfde jaar brak in Rotterdam een van de grootste stakingen van de geschiedenis uit op de scheepswerven en in de haven. Doordat de KEN een aantal contacten in de haven had en een aantal leden in de haven werkte, zag men kans om hier actief op te treden. De erkende vakbonden weigerden de stakers te steunen en toen de KEN met een comité Arbeidersmacht op de proppen kwam, bleek het mogelijk om enige tijd de leiding van de strijd in handen te krijgen. De goedgebekte Wouter ter Braak trad op als woordvoerder van het stakingscomité en massale demonstraties door de stad joegen heel rechts Nederland schrik aan. Geruchten deden de ronde over mogelijk legeringrijpen en de burgemeester verklaarde op de televisie dat het hier ging om in Albanië getrainde beroepsagitatoren.

Na een week namen andere groepen de stakingsleiding over en was de rol van de KEN uitgespeeld, maar was ze wel in één klap landelijk bekend geworden. De studenten en scholieren (waaronder schrijver dezes die in die tijd nog op de HBS zat) stroomden toe want de organisatie had bewezen contact te hebben met echte arbeiders, het volk. Ook de

Chinese kameraden dachten daar blijkbaar zo over, want de KEN ontving van hen enkele tienduizenden dollars.

Om het contact met de arbeiders te versterken en hun vertrouwen te winnen, moesten de leden keihard werken, want de KEN had in de traditie van de communistische beweging diverse massaorganisaties opgericht. Met deze organisaties hoopte men op verscheidene terreinen mensen voor te bereiden op het lidmaatschap van de partij. Op doordeweekse dagen betekende dat in de buurten colporteren met de krant van de Bond voor Huurders en Woningzoekenden (BHW), op zaterdag met de Rode Tribune en als dat zo uitkwam 's ochtends de krant van Arbeidersmacht aan bedrijfspoorten proberen te slijten. Voor jongeren was er dan ook nog de Jonge Tribune van de Marxisties-Leninistiese Jeugd (MLJ) en studenten hadden Dien het Volk van de Marxistiese-Leninistiese Studentenbond (MLS). Kortom de week kon aardig worden gevuld met werken aan de revolutie en naast al het colporteren waren er nog de nodige vergaderingen.

De nieuwe aanwas kreeg ook het consigne dat ze zich moesten scholen en van die taak kweet Nico Schrevel zich. Hij reisde het hele land af en gaf her en der scholingen in het marxisme. Daan Monjé deed op andere wijze van zich spreken. Hij was als pijpfitter het toonbeeld van de echte proletariër, al deed zijn mao-jasje daar natuurlijk wel een beetje afbreuk aan. Een van zijn mooie verhalen wil ik de lezer niet onthouden. Daan verhaalde graag hoe hij in China tot lid van de Rode Garde was benoemd.

Het verschil tussen de leiders van de KEN kwam ook treffend tot uitdrukking in een verschil van inzicht over de juiste aanpak van de opbouw van de organisatie. Schrevel hing de visie aan dat communistische politiek gebaseerd diende te zijn op gedegen marxistische studie van het kapitalisme. Monjé daarentegen vond dat die politiek zijn basis moest vinden in wat de arbeiders de partij vertelden. Goed beschouwd was hij in die zin een betere maoïst dan Schrevel. De 'massalijn' en 'Dien het volk' waren zijn geloofsartikelen die hij mee had genomen uit China waar hij in 1967 op bezoek was geweest en tot lid van de Rode Garde was benoemd. Zoals zo vaak ging ook de strijd tussen Nico en Daan vergezeld van heftige persoonlijke ruzies en aantijgingen. Zo voltrok zich binnen een jaar na oprichting van de KEN al een schisma in het clubje van enkele honderden leden. Studentensteden als Nijmegen en Leiden kozen voor de lijn van Monjé. Tilburg en Rotterdam (de enige afdeling met een relatief groot aantal arbeidersleden) zagen niet veel heil in het arbeiderisme van Daan dat ook wel

erg ver ging. Mannelijke studentleden moesten hun lange haar af laten knippen om de afstand tot de gewone arbeiders te verkleinen. Toen schrijver dezes zich samen met een vriend, Ronald van Vlaardingen, aanmeldde, hoefden wij dat niet. Was ook een beetje moeilijk vol te houden aangezien Ronald op de Havenvakschool zat… Over het algemeen was die arbeideristische aandrang in Rotterdam toch kleiner, maar in sommige andere steden gingen mensen zo ver om al hun 'burgerlijke' boeken en muziek de deur uit te doen en zelfs van naam te veranderen, zoals ene Pierre die ineens Piet heette. Het ultieme bewijs van ware partijliefde was echter toegeven aan het motto 'de fabriek in'. Niet om pamfletten uit te delen, maar om er te gaan werken en zo onder de arbeiders te verkeren.

Na enkele halfslachtige pogingen om de breuk te dichten, gingen beide stromingen hun eigen weg. Er werden nog wel wat afspraken gemaakt. De stroming Schrevel behield de naam KEN en de stroming Monjé ging verder onder de naam Kommunistiese Partij van Nederland (marxisties-leninisties) (KPN-ml). De KPN veranderde in 1972 van naam in Socialistiese Partij (SP), waarvan we de geschiedenis verderop in dit hoofdstuk weer zullen oppakken. Eerst besteed ik nog wat aandacht aan de golf van maoïstische clubjes die in de jaren zeventig over het land spoelde. Alle tooiden ze zich met de kwalificatie 'marxistisch-leninistisch', maar evengoed waren ze het heftig met elkaar oneens hoe hier precies vorm aan diende te worden gegeven. De strijd werd ook weer met felle aantijgingen en beschuldigingen gevoerd; in deze zin waren de maoïsten goede opvolgers van de CPN.

Totale versnippering

De stamboom van het maoïsme in Nederland vertakte zich na de scheuring tussen KEN en KPN in rap tempo tot een onontwarbare kluwen van vooral lokale organisaties. Deze telden soms niet meer dan enkele leden, maar waren er wel alle van overtuigd dat zij de juiste lijn bewandelden in de opbouw van een nieuwe communistische partij ter vervanging van de CPN. Daarbij hadden ze het dubbel moeilijk omdat de discussies niet alleen werden gevoerd met citaten uit de boeken van de klassieken Marx-Engels-Lenin-Stalin-Mao, maar ook nog omzichtig moest worden gekeken naar de ontwikkelingen in China. Zoals de CPN in de jaren '20-'60 haar politiek vaak liet bepalen door de koerswijzigingen in de Sovjet-Unie, zo deden de maoïsten dat met het land van Mao. Dat gaf ook nu weer aanleiding tot soms zeer pijnlijke standpunten. Bijvoorbeeld toen de KEN zich, in navolging van de toenadering tussen China en de Verenigde Staten, uitsprak voor de NAVO om zo de strijd tegen het 'sowjet

imperialisme' te steunen. Ook het misdadige regime in Cambodja (korte tijd Kampuchea geheten) kon rekenen op de onversneden sympathie van de KEN-ners. In links Nederland leidde dit tot een volslagen isolement van het maoïsme en de KEN in het bijzonder, waarna nog slechts terug trekken op het eigen bastion overbleef. De club haakte in die ontwikkeling aan bij de feministische leus 'het persoonlijke is politiek' en veranderde in een soort commune, die uiteindelijk door de politie werd opgerold wegens vermeend kindermisbruik. In 1985 viel het doek.

De diverse afsplitsingen van de KEN bestaan inmiddels ook niet meer, hoewel twee heel kleine groepjes nog van zich doen spreken door uitgave van resp. een maandblad (Rode Morgen) en een internetmagazine (Rode Tribune). Twee opvallende ontwikkelingen zou ik nog willen memoreren alvorens terug te keren naar de geschiedenis van het hoofdonderwerp van dit hoofdstuk: de SP. Dat is ten eerste het feit dat de Amsterdamse maoïstische afsplitsing van de CPN, de Rode Vlag groep, in 1978 tenslotte toch nog aansluiting kreeg bij de toenmalige Rotterdamse groep toen beide fuseerden tot de Kommunistische Arbeiders Organisatie (ml). Een veel interessantere ontwikkeling is het feit dat uit die Amsterdamse groep in 1966 de Rode Jeugd (RJ) was voortgekomen. De RJ was in de acht jaar van haar bestaan meer nog dan alle andere groepen de schrik van behoudend Nederland. Deze arbeidersjongeren, die later ook aanhang verwierven in plaatsen als Eindhoven, IJmuiden en Kampen moesten niet veel hebben van het getheoretiseer van de maoïstische broeders in de andere clubs. Zij voerden liever actie en deden dat met de vuist en een enkel bommetje. Een deel van de RJ zag uiteindelijk niet veel heil in terroristische acties en keerde in 1972 weer terug bij de Rode Vlag groep, die inmiddels Bond van Nederlandse Marxisten-Leninisten (BNML) was gaan heten. De andere leden van de RJ bleven nog enige tijd geloven in de mogelijkheid de samenleving te kunnen veranderen door gewelddadig optreden, maar de contra terreur van politie en BVD was toch te sterk. In 1974 hief de RJ zichzelf op.

Het begin van de SP

Ondertussen sloeg de KPN-SP een andere weg in dan de maoïstische broeders en zusters. De gedachte leefde daar voort van dienstbaarheid aan het volk en de gedwongen proletarisering van student-leden. De massaorganisaties BHW en Arbeidersmacht, dat inmiddels werd beschouwd als een alternatieve vakbond, bleven een belangrijk rekruteringsmiddel voor

nieuwe leden, terwijl de massalijn de toon zette voor een deel van het politieke programma. Bij de massalijn wordt volgens het maoïstische recept gehandeld: 'Ga naar de massa, neem haar ideeën, denk er over na, zet ze om in actie zodat die ideeën aan de praktijk getoetst worden, de juiste opvattingen bevestigd worden en de foute gecorrigeerd.' Door deze aanpak toe te passen liep de SP al in de jaren zeventig voorop in een debat dat tot dan uitsluitend in extreemrechtse kringen werd gevoerd, dat over de groeiende aanwezigheid van buitenlanders. In de brochure Gastarbeid en kapitaal werd gesteld dat buitenlanders het loonpeil drukten en dat ze moesten integreren of remigreren. Een standpunt dat de SP de hoon van de rest van links Nederland opleverde, hoewel het inmiddels de gangbare visie in brede kringen van het politieke spectrum is geworden.

Binnen korte tijd zag de SP kans om flink te groeien, tot ongeveer 750 leden. Deze groei vond vooral plaats in het oosten en zuiden van het land, waarbij de kracht van de partij in Oss legendarisch is geworden. De maoïstische principes bleven in die jaren nog zeer belangrijk voor het handelen van de SP, wat goed tot uiting kwam bij het eerste grote succes van de SP in Oss: de staking bij Bergoss. SP-leden waren daar volgens de partijdirectie gaan werken om onder de arbeiders te zijn en inventariseerden de problemen in de fabriek. Wat in hun voordeel werkte, was dat alle leden van de afdeling Oss ook zelf uit Oss kwamen waardoor ze makkelijker het vertrouwen van mensen konden winnen. Een voordeel dat een Brabantse student in de Rotterdamse haven natuurlijk niet had. Toen op een gegeven ogenblik bleek dat de jaarlijkse loonsverhoging voor de arbeiders van Bergoss lager uitviel dan bij een naburige fabriek, gaf Arbeidersmacht een pamflet uit met als eis vijftien gulden schoon per week loonsverhoging. Zoniet, dan zou de fabriek op 18 mei 1973 platgaan. Het was heel spannend voor de kersverse arbeiders, maar hun collega's legden inderdaad het werk neer. Tien dagen later gingen de 450 stakers van Bergoss weer aan het werk, na enkele kleine toezeggingen van de directie. Inmiddels had de SP door collectes in het hele land genoeg geld verzameld om de stakers een uitkering van 250 gulden te kunnen geven, wat in Oss zeker bijdroeg aan de toegenomen sympathie voor de jonge organisatie.

Ondanks het behaalde succes besloot de partijleiding in dezelfde maand tot een koerswijziging ten aanzien van de leus 'allemaal de fabriek in'. Omdat de resultaten hiervan over het algemeen gering waren en men tot het inzicht kwam dat veel van de studenten niet op hun plaats waren in een fabriek, werd het niet langer verplicht gesteld. Sommigen deden

het nog wel, anderen niet meer. De groei van de partij maakte het sowieso steeds moeilijker om van iedereen een dergelijke ingrijpende stap te vragen. Het gevoel tot een uitverkoren sekte te behoren, iets wat veel maoïsten in het verleden nogal parten had gespeeld en in verwante organisaties nog steeds gold, verdween geleidelijk uit de partij. De leiding gaf zich echter niet zonder slag of stoot gewonnen en besloot naar goed communistisch gebruik tot een partijzuivering. Zoals men het in 1975 zelf onder woorden bracht en na te lezen is op pagina 173 van het boek dat Kees Slager schreef over de geschiedenis van de afdeling Oss:

Het liberalisme is de partij binnengeslopen. Liberalisme wil zeggen dat je niet 100% partijlid bent. Een jaar of vier geleden waren we 100% partijlid. Als de partij zei: 'allemaal de fabriek in', dan gingen we allemaal de fabriek in. Als je moest verhuizen om ergens een nieuwe afdeling op te zetten dan deed je dat. Als je 's nachts uit bed werd gehaald voor partijwerk dan kwam je eruit. En als dat opstaan te lang duurde, kreeg je de eerstvolgende vergadering van de hele afdeling kritiek. Toen waren we hemelbestormers. We hadden de filosofie wel niet onder de knie, maar onze instelling was goed. De revolutionaire schwung was aanwezig.

Het stuk vervolgt met de constatering dat er nu leden zijn die slechts 60% partijlid zijn en er zelfs afdelingen zijn waar de leden een vrije avond hebben.

Met dat soort scheve verhoudingen moeten we radicaal breken. Alle afdelingen moeten orde op zaken stellen. Wij zijn geen club goedwillende mensen die hopen dat het socialisme komt. Wij zijn de georganiseerde voorhoede van de arbeidersklasse en wij willen zo snel mogelijk met alle ons ten dienste staande middelen het socialisme bereiken.

Dat was duidelijke taal. De erop volgende royementen dunden de partij gevaarlijk uit. Tijd dus voor weer een koerswijziging. In 1976 besloot de SP tot het bestaan van twee soorten leden: de kaderleden die op de oude voet verder gingen en massaleden van wie weinig werd geëist. Deze wijziging zette de deur open voor een grote toestroom van leden. Veel mensen voelden namelijk wel sympathie, maar waren niet van plan om hun hele leven in dienst van de partij te stellen, iets wat tot dan van de leden wel gevraagd werd. De genoemde sympathie was zeker ook gevoed door de praktische aanpak van problemen. In de oude traditie van socialistisch Nederland zette de SP juridische spreekuren op voor mensen die problemen hadden met baas, huisbaas of belastingdienst. Op een aantal plaatsen kwam het zelfs tot de oprichting van medische centra, naar het idee van de blote voeten dokters in

China en het voorbeeld van Alle Macht aan de Arbeiders (AMADA) in België. Daarnaast bleef de partij vooraan staan bij buitenparlementaire acties, maar veelal op een ander niveau dan de acties die werden gevoerd door de brede voorhoede van nieuwe sociale bewegingen. De SP hield zich meer bezig met lokale acties en bouwde zo een aanzienlijk netwerk van sympathisanten op. Daarnaast zette de partij de oriëntering op China bij het grof vuil, waaraan de vriendschapsbetrekkingen tussen China en Amerika debet waren. Die vonden nota bene midden in de Vietnam oorlog plaats. Waar andere maoïstische clubs deze betrekkingen toejuichten, wees de SP ze af. Zeker de oproep van Peking om de NAVO te steunen viel niet in goede aarde. Overigens wil dat niet zeggen dat de socialisten zich nu uitsluitend nationaal oriënteerden zoals wel beweerd wordt. De actie Van Mens tot Mens, waarbij briefkaarten aan willekeurige Amerikanen werden gestuurd om te wijzen op de verschrikkingen van de oorlog in Zuid-Oost Azië, bewijst het tegendeel. De nieuwe aanpak leidde tot herstel van het ledental, dat in 1979 wederom 750 bedroeg.

Ook parlementair actief

Al in een tamelijk vroeg stadium besloot de SP aan verkiezingen deel te nemen. De partij deed namelijk mee aan de gemeenteraadsverkiezingen die op 29 mei 1974 plaats vonden. Een enkele afdeling sputterde wel tegen uit angst dat de partij zijn principes zou laten verwateren door toetreding tot organen van de burgerlijke democratie, maar uiteindelijk ging iedereen om. Een van die afdelingen waar de leden aanvankelijk hun twijfel uitten was Oss, maar juist daar behaalde de SP een prachtig resultaat: drie zetels. De enige andere gemeente waar in dat jaar SP-ers in de raad kwamen, was Nijmegen.

Tegen alle verwachtingen in deden de socialistische gemeenteraadsleden het ook nog eens goed. Ze stelden veel zaken aan de kaak in deze door regenten bestuurde gemeente. Het voortdurende gehamer in de raad op dingen die niet goed gingen, gecombineerd met het daarbij betrekken van grote delen van de bevolking en het voortgaan met dienstverlening in het medisch centrum en een spreekuur, zorgden voor vergroting van de aanhang bij iedere volgende verkiezing. Op deze plaats zal ik niet verder op de geschiedenis van de Osse variant van Dien het Volk en de Massalijn ingaan. Dat verhaal is door Kees Slager in zijn boek Het geheim van Oss uitgebreid beschreven.

Een enkel voorbeeld kan dienen om de aanpak van oer-Ossenaar Jan Marijnissen en de zijnen te illustreren. In 1978 ontplofte in Spanje een tankwagen met LPG waardoor honderdzestig mensen de dood vonden. De SP startte direct een onderzoek in Oss hoe het was gesteld met de pompstations in de stad die LPG verkochten. Bij een Shell-station bleek net een nieuwe tank te zijn geïnstalleerd op 75 meter afstand van een bejaardenflat. Ook bleek dat de Inspectie voor de Volksgezondheid in beroep was gegaan tegen de hinderwetvergunning die de gemeente voor die tank had afgegeven. Voorlichting aan de bewoners van de flat en een handtekeningenactie leidden niet tot verwijdering van de tank. Ook de bezetting van de hall van het stadhuis door tachtig bejaarden kon de raad niet vermurwen om de hinderwetvergunning in te trekken. De enige partij die voor een SP-motie stemde waarin daartoe werd opgeroepen, was de SP zelf. Dit soort acties is voor veel mensen, inclusief leden van andere linkse partijen, vaak reden geweest om de SP te beschuldigen van demagogisch optreden. Over het algemeen hadden de SP-ers hun huiswerk echter goed gedaan. Zo ook in dit geval, want een jaar later oordeelde de Raad van State dat de vergunning onterecht was afgegeven.

De SP voerde in deze jaren veel acties op het gebied van milieu en volksgezondheid. Vandaar dat men het had aangedurfd om in 1977 zelfs mee te doen aan de Kamerverkiezingen. Met het verkiezingsmotto ‘gezond en milieubewust’ haalde de partij echter niet genoeg stemmen om een kamerzetel te bemachtigen. Slechts 24.000 mensen brachten hun stem op de partij uit in het jaar dat de PvdA vrijwel alle stemmen bij de andere linkse partijen wegzoog met zijn campagne ‘Kies de minister-president’. Toch ging de partij op de ingeslagen weg voort. Aan alle latere verkiezingen werd meegedaan en iedere keer groeide het aantal kiezers. De enige uitzondering op deze groei was in 1986. Het was het jaar waarin de radicale partijen vrijwel werden weggevaagd; de PSP kreeg nog slechts één zetel en de CPN verdween uit de kamer. Onder leiding van de nieuwe lijsttrekker, Jan Marijnissen, pikte de SP de opgaande lijn weer op. Dat had te maken met de nieuwe wind die na de dood van Daan Monjé door de partij ging waaien. Praktische politiek won het nu ook landelijk van ideologische scherpslijperij. Het direct aanpakken van problemen waar mensen tegenaan liepen leidde tot groeiende sympathie onder de bevolking voor de ‘Rode Jehova’s’, zoals ze enigszins minachtend in de media ook wel werden genoemd. Op lokaal niveau behaalde de partij kleine successen, ze stonden altijd klaar voor wensen van de mensen en leden in

vertegenwoordigende organen droegen hun vergoeding af aan de partij. In 1991 werd het marxisme-leninisme overboord gezet, iets wat voor veel sympathisanten de laatste drempel om zich aan te sluiten wegnam.

In 1994 ging de SP (inmiddels geschreven volgens de officiële spelling en dus niet meer als Socialistiese Partij) de verkiezingen in met als leus: 'Stem tegen. Stem SP' en als logo een rode tomaat. Het resultaat was overweldigend: twee kamerzetels. En dat in een jaar dat de PvdA twaalf zetels verloor en ook Groen Links zijn glans kwijt leek te zijn. De SP was nog de enige partij die het oude socialistische gedachtegoed uit durfde dragen. Immers, de PvdA had zijn ideologische veren afgeschud en GL profileerde zich vooral als een milieupartij voor intellectuelen. De groei ging daarna vrijwel voortdurend door en nadat het motto in 2003 veranderde in 'Stem vóór, Stem SP' werd de SP de vierde partij van het land. Drie jaar later bleek de partij in de kamer zelfs de derde partij te zijn en bereikte het ledental de vijftigduizend. Slechts twaalfduizend kleiner dan de PvdA en twee keer zo groot als GL.

Salonfähig maar socialistisch?

Door de groeiende aanhang van de SP schaamden ook steeds minder mensen, die oorspronkelijk tot traditioneel links behoorden, zich om openlijk de partij te steunen. Daarnaast staan bekende Nederlanders als Adam Curry en Giel Beelen te boek als SP-lid. Op lokaal niveau neemt de partij inmiddels in tientallen gemeenten deel aan het gemeentebestuur en toont zich daar over het algemeen loyaal aan het college. In de ontwikkeling van de SP lijkt zich de geschiedenis van de SDAP te herhalen. Vanuit een activistische achtergrond is steun van een deel van de bevolking verworven en langzaam maar zeker schuift de partij op naar het centrum van de macht.

Vanwege het opkomen voor de verdediging van verworven rechten, verwijten anderen de SP wel ouderwetsheid. Dat beeld van een behoudende partij strookt overigens niet met het feit dat de partij zeer creatief om gaat met propaganda en zelfs een designprijs voor de huisstijl heeft gewonnen. Ook het feit dat jongeren zeer ruim de gelegenheid krijgen om naar voren te treden als gezicht van de partij maakt het verwijt van ouderwetsheid niet erg geloofwaardig. De strakke leiding die Marijnissen aan de SP geeft wordt van buitenaf regelmatig bekritiseerd, maar van binnen de partij is maar weinig kritiek hierop hoorbaar. Hoe zich dat ontwikkelt als de groeicurve wordt onderbroken is natuurlijk wel de vraag. Alle

moderne en electorale ontwikkelingen ten spijt, blijft de SP zich openlijk socialistisch noemen. In de statuten staat bijvoorbeeld te lezen:

1. De vereniging stelt zich ten doel het verwezenlijken van een socialistische maatschappij in Nederland, een maatschappij waarin de menselijke waardigheid, de gelijkwaardigheid van mensen en de solidariteit tussen mensen daadwerkelijk gestalte krijgen.

2. De vereniging tracht het doel te bereiken door:

– het organiseren van activiteiten onder primair de bevolking van Nederland, en secundair de bevolking van andere landen;

– het deelnemen aan verkiezingen

– door alle andere wettige middelen die aan het doel van de vereniging bevorderlijk kunnen zijn, een en ander in de ruimste zin van het woord.

Hoofdstuk 11. Groen Links (GL, 1990-heden)

Wat inmiddels als klein links bekend stond, leek de strijd met de grote broer PvdA niet te kunnen bolwerken. Zoals we al hebben gezien verloren CPN en PSP een aanzienlijk deel van hun aanhang in de jaren tachtig. Tussen 1980 en 1988 halveerde het totaal aantal leden van beide partijen en het aantal kamerzetels was van zes tot één gedaald. In beide partijen nam men onder invloed van de nieuwe sociale bewegingen meer en meer afscheid van het marxisme en werd gezocht naar nieuwe wegen. Deze werden onder andere gevonden in het feminisme en aandacht voor het natuurlijk leefmilieu. Beide waren ieder op hun eigen wijze door traditioneel socialistische partijen veronachtzaamd. De oplossing voor beide problemen zou in de oude opvattingen immers vanzelf komen als de arbeiders, of beter nog als de eigen partij de macht zou hebben overgenomen. Vrijwel niemand leek daar nog in te geloven en zelfs als men dat wel geloofde, dan leek het toch raadzaam om te bekijken wat kon worden bereikt vóór het socialisme zou zijn verwezenlijkt. Een beetje vergelijkbaar dus met de discussies rond 1900 over het reformisme. Liever nu een goed huis en meer loon, dan

wachten tot de revolutie. Om te redden wat er te redden viel, zochten de partijen daarom ook naar verregaande vormen van samenwerking.

In beide partijen was niet iedereen ervan overtuigd dat samengaan vooruitgang betekende. De twijfelaars waren bang voor het verlies van de eigen identiteit en zoals we al hebben gezien vormden deze groepen uiteindelijk de NCPN en PSP'92. Ook in de andere partijen die in het samenwerkingsverband waren betrokken, die PPR en de Evangelische Volks Partij (EVP), waren twijfelaars, maar tenslotte vonden de hoofdstromingen in de vier partijen elkaar in 1989 met een gezamenlijk programma en een gezamenlijke kandidatenlijst voor de verkiezingen. Men ging die verkiezingen in onder de naam Groen Links, maar de hooggespannen verwachtingen werden niet helemaal ingelost. Hoewel de partij op meer hoopte, behaalde de lijst slechts zes zetels. Een jaar later werd de nieuwe partij daadwerkelijk opgericht en in 1991 hieven de deelnemende partijen zichzelf op. Vanzelfsprekend ging het echte fusieproces niet zo gladjes als hier in een paar zinnen is samengevat, maar de verwikkelingen rond de fusie zal ik hier verder laten voor wat ze zijn. Interessant te vermelden is nog wel dat formeel aan de fusie ook onafhankelijke, dus niet partijgebonden individuen konden deelnemen. Heel wat socialisten die zich voorheen niet thuis voelden in een van de bestaande partijen grepen de hen geboden kans aan en namen deel aan GL. De bekendste figuur die als onafhankelijke voor het voetlicht trad, was de vroegere maoïst Paul Rosenmöller. Deze was inmiddels van zijn maoïstische geloof afgevallen en vakbondsbestuurder in de Rotterdamse haven geworden. De oprichters van Groen Links besloten hem te vragen of hij als vierde op de verkiezingslijst wilde. De drie eerste plaatsen waren gereserveerd voor de drie bloedgroepen. Ria Beckers, Andrée van Es en Ina Brouwer stonden op de plaatsen een, twee en drie als vertegenwoordigsters van respectievelijk PPR, PSP en CPN.

Al vrij snel na het betreden van de kamer als nieuwe partij zagen de GL-ers zich voor een duivels dilemma gesteld. De Iraakse dictator Saddam Hoessein viel Koeweit binnen en de westerse landen bezonnen zich op tegenmaatregelen. Met mandaat van de Verenigde Naties viel begin 1991 een grote legermacht het Iraakse leger aan en verjoeg de troepen van Saddam. Ook Nederland steunde deze interventie, maar zonder steun van de Groen Links fractie. Deze opstelling veroorzaakte een discussie in de partij met als uitkomst dat GL in het vervolg missies zou steunen die de vrede zouden bevorderen. Hiervoor zou zelfs een

beroepsleger tot stand moeten komen. Deze opstelling betekende het definitieve einde van het vroegere PSP-pacifisme. Niet alleen het pacifisme stond echter onder druk.

Afscheid van het socialisme

Het waren moeilijke tijden voor links. De Berlijnse muur was gevallen, de Sovjet-Unie viel uit elkaar en de economie begon aan een ongekende groeispurt. Zowel ideologisch als economisch zaten socialisten in de verdrukking. De val van de Sovjet-Unie werd tegen links gebruikt om er nog eens flink in te wrijven dat het westerse kapitalisme toch echt had bewezen het best denkbare systeem te zijn. Ook werden oud-communisten opgeroepen en uitgedaagd om schuld te bekennen. Schuld aan de misdaden die het regime in Rusland had begaan. Frits Bolkestein van de VVD heeft zich onsterfelijk gemaakt met zijn oproepen om zelfkritiek te leveren. Dat terwijl tegelijkertijd niemand Bolkestein uitdaagde om schuld te bekennen voor de onfrisse praktijken van zijn vroegere broodheer Shell. Diverse mensen die voorheen hoge posities in de CPN hadden bekleed, trapten in deze val van rechts en trokken het boetekleed aan.

In deze sfeer was het voor de nieuwe partij niet eenvoudig om te kiezen voor een socialistisch programma. Ook de aanwezigheid van vooral ex-PPR-leden was uiteraard niet bevorderlijk voor het aanhaken bij de socialistische traditie. De drang om te vernieuwen was echter het grootste struikelblok op de weg naar een nieuwe socialistische politiek. Alles moest immers anders. Een struikelblok op de vernieuwingsweg was ongetwijfeld de prominente aanwezigheid van kopstukken uit de oude bloedgroepen. Dat bleek wel bij de verkiezingsstrijd van 1994. De partij had er – zeer vernieuwend – voor gekozen met een duo-lijsttrekker voor de dag te komen. Binnen GL vond eerst een strijd plaats tussen twee duo's: Ina Brouwer en Mohammed Rabbae streden om de hoogste eer tegen Paul Rosenmöller en Leoni Sipkes. De eerste combinatie won, maar bereikte een tegenvallend resultaat bij de kamerverkiezingen, de partij verloor een zetel. Brouwer hield daarop de eer aan zichzelf en trad af, waarop Rosenmöller fractievoorzitter werd.

In de kamer en daarbuiten ontpopte hij zich al snel als een lieveling van de media. Mooie man, goed debater en beste politicus van het jaar waren enkele van de complimenten die men hem toewierp. Doordat zijn fractie zich ook meer en meer constructief opstelde door het leveren van alternatieven in plaats van uitsluitend kritiek te leveren, groeide onder

collega-politici de sympathie voor GL. De kerndoelen van de partij waren en zijn goed samen te vatten met de termen Groen en Sociaal. Het woord socialisme kwam echter niet voor in het Beginselprogramma uit 1992. Ook het streven naar onteigening van kapitalisten ofwel de machtsstrijd in de economie, zaken die meer dan een eeuw het socialistische ideaal hadden beheerst, werden niet genoemd. Deze ontwikkeling weg van het socialisme was echter nog maar pas begonnen.

Toen in 1998 weer verkiezingen plaats vonden verdubbelde GL zijn zetelaantal in de Tweede Kamer ruim van vijf naar elf. Regeringsdeelname werd daarna steeds vaker besproken als een serieuze optie. Al binnen het jaar ontstond er binnen de partij echter onenigheid. De oude pacifistische bloedgroep roerde zich toen de Kamerfractie de NAVO-interventie in voormalig Joegoslavië steunde, maar al snel vond men elkaar in een compromis. GL zou zich verzetten als de bombardementen ook op niet-militaire doelen zouden plaats vinden. In 2001 kwam de oude tegenstelling echter weer boven drijven toen na een terroristische aanval op 11 september op de Verenigde Staten een inval plaats vond in het land waar de terroristen vermoedelijk schuil hielden. Deze inval in Afghanistan kreeg steun van de Kamerfractie van GL, maar na intern verzet werd deze steun opgeschort.

Een links-liberale partij

Nog geen jaar na de partijstrubbelingen over de inval in Afghanistan zouden in ons land Kamerverkiezingen plaats vinden. In hoofdstuk 6 hebben we al kunnen lezen hoe in de aanloop naar die verkiezingen Pim Fortuyn boven kwam drijven. Hij vertolkte onlustgevoelens over de grote toename van migranten en het feit dat politici niet luisterden naar mensen met deze gevoelens. De angst voor de islam werd ook flink aangewakkerd door de aanslagen van 11 september. Toen Fortuyn vlak voor de verkiezingen werd vermoord, werden vooral de linkse partijen daarop aangekeken. Het ging zelfs zover dat Rosenmöller en zijn gezin dusdanig werden bedreigd dat ze nog slechts onder politiebegeleiding over straat konden. Hij verliet daarop in 2003 de politiek.

Zijn opvolgster, Femke Halsema, zette de ontwikkeling naar een niet-socialistische partij voort. Zelf afkomstig uit de PvdA, was ze inmiddels helemaal opgenomen in de wereld van GL. De oorlog van vooral de VS tegen Irak, waaraan Nederland steun verleende, liet voor het eerst een eensgezinde Kamerfractie zien. Men was tegen de steun en deed zelfs mee aan een

grote demonstratie op 15 februari in Amsterdam. Tachtigduizend mensen lieten daar op luidruchtige wijze zien het niet eens te zijn met de inval, terwijl op dezelfde dag miljoenen mensen op andere plaatsen over de hele wereld uiting gaven aan dezelfde opvatting.

Ook bij de massale demonstratie tegen de pensioenplannen van de regering in 2004 was Halsema van de partij en stond ze op het podium. De aanwezigheid van de partij bij acties is echter uitzonderlijk. In tegenstelling tot de oude CPN en PSP staat GL niet bekend als een actiepartij, maar meer als een parlementaire en bestuurdersorganisatie. Het is dan ook niet vreemd dat Rosenmöller het in zijn boek Een mooie hondenbaan vooral heeft over de uitstekende contacten die hij met collega-politici heeft aangeknoopt in zijn parlementaire jaren. Contact met de basis in bijvoorbeeld de vakbeweging heeft niet de hoogste prioriteit en al helemaal niet sinds de verzorgingsstaat onder druk is komen te staan, ook binnen GL. Binnen de partij heeft wel oppositie bestaan tegen de nieuwe koers, maar deze oppositie bleek niet krachtig genoeg en dielf het onderspit.

Oude socialisten waren al lang geleden van mening dat persoonlijke vrijheid een groot goed is, maar ze wisten ook dat die vrijheid in toom dient te worden gehouden, omdat anders de grootste schreeuwers er met de winst vandoor gaan. Liberalen denken daar anders over en het geeft te denken dat Halsema haar partij omschreef als ‘de laatste links-liberale partij van Nederland’. Kenmerken van zo’n partij zijn dan vrijheid, tolerantie, zelfontplooiing en emancipatie en om dat allemaal te bereiken is een groene en sociale politiek in een kosmopolitische omgeving van het grootste belang. Mooie idealen, maar met socialisme heeft dat allemaal weinig van doen. Dat wil namelijk meer.

12. Nawoord

We zijn aan het eind gekomen van deze beknopte overzichtsgeschiedenis van het socialisme in Nederland. Een centraal punt dat door die hele geschiedenis een grote rol is blijven spelen, is de tegenstelling tussen autoritair socialisme en een vrijheidslievende variant. De sociaaldemocratie en het communisme in al zijn varianten behoren duidelijk tot de eerste hoofdstroming. Omdat zij de verovering van de staatsmacht centraal stelden en daar veel van

hun activiteiten op richtten, hebben zij veel kunnen bereiken voor de arbeiders maar de uiteindelijke doelstelling is vrijwel niet dichterbij gekomen, want het kapitalisme is sterker dan ooit. De tweede hoofdstroming, het anarchisme in al zijn diversiteit is niet meer dan een randverschijnsel geweest, met uitzondering van korte perioden zoals het vooroorlogse antimilitarisme en de tijd van Provo.

Veel onderwerpen zijn helaas niet behandeld. De ruimte ontbrak om uitgebreider aandacht te besteden aan regionale zaken zoals de ontwikkeling van het wethouderssocialisme tussen de twee wereldoorlogen. Het ging daarbij om het spanningsveld waarin SDAP-wethouders zoals Wibaut in Amsterdam moesten opereren. Aan de ene kant verantwoordelijk voor de opbouw van een betere volkshuisvesting maar aan de andere kant ook verantwoordelijk voor politieoptreden tegen stakers en demonstranten. Bij het laatste werd in de radicaal linkse pers gesproken over de 'kozakken van Wibaut', maar daar tegenover staat de bijna verering onder de leus 'Wie bouwt? Wibaut!' die hem ten deel viel vanwege zijn inzet voor de woningbouw. Aan de specifieke rol van vrouwen binnen de socialistische beweging heb ik ook geen aandacht kunnen besteden, hoewel diverse vrouwen wel de revue zijn gepasseerd. De plaats van de jeugd is ook zo'n thema dat belangrijk genoeg is om meer aandacht aan te besteden. Bekijk de levenslopen van veel socialisten en het is opvallend op hoe jonge leeftijd velen zich al met hart en ziel inzetten voor hun ideaal. Helaas ontbrak ook de ruimte om hier dieper op in te gaan. De rol van buitenlanders? Nog zo'n onderwerp waarover veel te vertellen valt, denk alleen al aan mensen uit Suriname, de Antillen of Oost-Indië die hier actief waren. Ook echter de houding van socialistische partijen tegenover migranten en buitenlanders is aandacht waard, want daarover zijn niet alleen positieve zaken te melden. Tenslotte, om nog een laatste punt te noemen dat in dit boek stiefmoederlijk bedeeld is, treft de lezer ook niet veel aan over de internationale organisaties waar socialistische partijen en bewegingen lid van zijn geweest.

Kortom, dit boek is niet meer dan een eerste aanzet voor wie meer wil weten over de geschiedenis van 125 jaar socialisme in ons land. De literatuurlijst bevat voor de lezer genoeg materiaal om zich verder in die geschiedenis te verdiepen. Wat in dit boek ook niet goed uit de verf is gekomen is een analyse van de geschiedenis van het socialisme in relatie tot de algemene ontwikkeling van het kapitalisme. Het lijkt niet overdreven om te veronderstellen dat die ontwikkelingen met elkaar in verband staan in die zin dat bij een opgang van de

economische golf het socialisme eveneens aan kracht wint. Dan is het immers reëel om overwinningen te verwachten en te behalen.

Grafiek 1 laat de aanhang van het socialisme zien, uitgedrukt als het percentage Kamerleden dat in een socialistische fractie zat. Als we die grafiek bekijken dan komt daar een hoopvolle ontwikkeling uit naar voren voor het socialisme in Nederland. Uiteraard zijn de gegevens in grafiek 1 bedrieglijk in die zin, dat ook partijen als DS'70 en GroenLinks er in zijn opgenomen, partijen waarvan we in de voorgaande hoofdstukken hebben gezien dat ze nauwelijks socialistisch te noemen zijn. Toch denk ik dat we de grafiek en dan met name de trendlijn zo mogen lezen dat een steeds groter deel van de bevolking zich heeft afgekeerd van de traditioneel behoudende partijen. De 25 zetels uit 2006 voor de SP, die het socialisme nog vol trots in zijn naam draagt, zeggen wat dat betreft genoeg.

Een van de aspecten van de geschiedenis van het socialisme die mij erg heeft getroffen, is de in zekere zin totalitaire kijk op de wereld van veel socialisten en hun organisaties. Het ging niet alleen meer om de machtsvraag in de samenleving, maar ook om heel andere zaken. Hoe mensen volgens de partij moesten leven. Was het bijvoorbeeld toegestaan om te drinken? Wat dacht men over hogere machten? Welke muziek was verantwoord? Op alle terreinen van het leven formuleerde de partij wel een voorkeur. Daarbij maakt het niet veel uit of we kijken naar de sociaaldemocratische stroming of de communistische. Socialisten formuleerden op alle levensterreinen een standaardopvatting in plaats van zich te beperken tot de zaak waar het in eerste instantie om ging, de machtsontwikkeling in de verhouding tussen arbeid en kapitaal. Zou iemand die graag een borrel lustte en louche volkskroegen bezocht echt geen goed strijder tegen het kapitaal kunnen zijn zoals Domela Nieuwenhuis beweerde? Of iemand die er heilig van overtuigd is dat er een god bestaat? Maar ook die hebben het lange tijd zeer moeilijk gehad in de socialistische beweging en zijn daarom op kleine schaal maar voor zichzelf begonnen. De meeste gelovige arbeiders voelden zich in het geheel niet thuis bij het socialisme.

Er is een, weliswaar wisselend, aantal standpunten geweest dat niets met de strijd tussen de klassen te maken had, maar waaraan men zich eigenlijk wel diende te conformeren als men als socialist serieus genomen wenste te worden. Tot op de dag van vandaag gaat dat door, want als progressief, links iemand moet je bijvoorbeeld wel voor de vrijheid op euthanasie zijn, anders ben je in de ogen van velen die politiek gezien links staan een reactionair. De SP

vormt hierop overigens een uitzondering, maar die wordt door diezelfde linksen dan ook niet voor niets vaak voor populistisch en conservatief versleten. Met socialisme, opgevat als een beweging die strijd levert voor de bevrijding van een klassenmaatschappij, heeft dat standpunt over euthanasie echter weinig te maken, eerder met liberalisme.

Nu is dat misschien niet zo heel vreemd, want als politieke stromingen zijn liberalisme en socialisme in die volgorde voortgekomen uit de achttiende-eeuwse verlichting en het daarbij horende rationalisme. De verschillen zitten vooral in de visie die men heeft op de rol van de staat in de samenleving. In de praktijk hebben zowel liberalisme als socialisme in de voorbije eeuw hun steentje bijgedragen aan een staatsmacht die ongekend groot is geworden. Met in het achterhoofd lofwaardige strevingen, als betere huisvesting, menswaardiger arbeidsomstandigheden, maar evengoed bestrijding van terrorisme, hebben politici er zorg voor gedragen dat de tegenwoordige staat zich bemoeit met zaken tot ver achter de voordeur en zelfs in de hersenpan van haar onderdanen. De al eerder aangehaalde Piet Honig schreef daarover bij zijn afscheid van de sociaaldemocratie het volgende: hoe meer ik nu onze leerstellingen met kritischen geest begon te onderzoeken, te wikken en te wegen, hoe vaster rees bij mij de overtuiging dat in geval de sociaal demokratie ooit als zegevierend ideaal uit den strijd zou komen, haar beginselen en theorieën, slechts zouden kunnen tot stand komen door dwang, door onderwerping aan een ijzeren tucht, van hen, die het al dan niet eens waren… Ik zag hoe het staatsgezag almachtig werd, hoe de staat op het leven van den mensch zou beslag leggen, als het ware van de wieg tot het graf.

Deze staatsalmacht is typerend voor alle regimes in de twintigste eeuw. De fixatie van socialisten op de staat, als beschermer van de arbeidersklasse tegen de willekeur van de kapitalisten, is er schuldig aan geweest dat ook zij de staat zo machtig hebben gemaakt.

Laat ons echter terug keren naar de socialistische organisaties in Nederland. Er is in de afgelopen eeuw veel veranderd, maar er zijn ook dingen hetzelfde gebleven. Tegenwoordig bestaan er bijvoorbeeld nog steeds diverse splintergroeperingen die de waarheid in pacht menen te hebben. Een voorbeeld daarvan is de Groep Marxisten-Leninisten, de club waar de latere fractievoorzitter in de Tweede Kamer van Groen Links, Paul Rosenmöller, ooit toe behoorde. In het maandelijks verschijnende blad Rode Morgen staat nog iedere keer het volgende proza:

We staan aan de vooravond van een nieuwe stormloop op het imperialistische wereldsysteem. Om de toekomst te bevechten zal de arbeidersklasse zich zèlf met de politiek moeten gaan bemoeien. Alleen het echte socialisme biedt perspectief. Zonder een marxistisch-leninistische massapartij zal de arbeidersklasse in Nederland zich niet succesvol bij deze internationale revolutionaire strijd kunnen aansluiten.

De GML/Rode Morgen stelt zich tot taak in Nederland de partij van de arbeidersklasse van de grond af opnieuw op te bouwen, in de beste traditie van de revolutionaire Nederlandse communisten. Deze 'vijf man en een paardenkop' spreiden enorme ambities en pretenties ten toon en beroepen zich nog steeds op het marxisme-leninisme. De aanhangers van organisaties waar de GML niets mee te maken wil hebben, zoals de NCPN en de Internationale Socialisten, doen dit trouwens ook en meestal in vrijwel dezelfde woorden.

Het leninisme, dat zoals Anton Pannekoek al lang geleden zo prachtig analyseerde thuis hoort op de Russische steppen van 1900, gaat vooral over de organisatieprincipes van deze splintergroeperingen. Het marxisme heeft een heel andere betekenis. Kenmerkend voor het marxisme is, wat men er inhoudelijk ook van mag denken, dat het de bestaande, kapitalistische samenleving analyseert. Een analyse van de machtsverhoudingen, van de verhouding tussen kapitaal en arbeid. Over de ontwikkeling van deze verhouding is in reactie op de globalisering de laatste jaren heel wat geschreven. Enkele punten uit die analyses zijn dat de macht van grote internationale bedrijven enorm is toegenomen, dat internationaal gezien de arbeiders sinds de jaren zeventig aan macht hebben ingeboet, dat de inkomensverschillen weer zijn toegenomen, en dat de macht van vakbonden en het stakingsrecht behoorlijk zijn ingeperkt. Wie denkt dat dit voor ons land allemaal niet van toepassing is, zou ik slechts willen wijzen op het feit dat in 2002 een onderzoekscommissie van de Raad van Europa concludeerde dat in Nederland het stakingsrecht door de rechters dusdanig aan banden is gelegd dat dit recht, zoals het geformuleerd staat in het Europees Sociaal Handvest, wordt bedreigd.

In de in de inleiding genoemde boeken van Wouter Bos en Femke Halsema hierover geen woord. Beiden spreiden wel allerlei lovenswaardige plannen ten toon om de wereld en ons land in het bijzonder een prettiger plaats te maken om te leven, maar aan een analyse ontbreekt het ten enen male. De boeken hadden evengoed door de eerste de beste goedwillende liberaal geschreven kunnen zijn, iets wat zeker mevrouw Halsema zal beamen.

Door het denken in termen van macht op te geven, geven beide partijleiders in feite de strijd tegen de macht van het kapitaal op. Het zijn sympathieke mensen die het beste voorhebben met de wereld, maar socialisten kun je ze eigenlijk niet noemen. Bij de PvdA is dat natuurlijk niet zo vreemd sinds Wim Kok de 'ideologische veren' van de sociaaldemocratie had afgeschud, bij Groen Links is het een recentere ontwikkeling. Beide ontwikkelingen zijn echter duidelijk ingegeven door de rechtse euforie na de val van de muur. Dat de maatschappij achter het ijzeren gordijn niets met echte democratie te maken had, wil echter nog niet zeggen dat de andere samenleving zo veel beter is. Sterker misschien, maar beter? De val van de muur zou voor links eigenlijk juist nieuwe kansen hebben moeten betekenen. Verlost van de ballast van onderontwikkelde landen die onder het banier van het marxisme met vaak grof geweld een staatskapitalistische ontwikkeling aan de bevolking hebben opgelegd. Het westen met zijn geschiedenis van slavernij, kinderarbeid, imperialisme en zo zouden we nog wel een tijdje door kunnen gaan, heeft overigens niet het recht om hoog van de toren te blazen in deze discussie. Beide vormen van kapitalistische ontwikkeling, het liberale en het sovjetcommunistische, zijn ontstaan in golven bloed en aanhangers van beide maatschappijvormen past slechts bescheiden stilte als het om ethiek gaat.

De ethiek van Bos en Halsema, maar ook Marijnissen past in dit rijtje goed thuis, levert denkbeelden op waar de samenleving heel veel beter van kan worden. Zoals ik al heb betoogd levert uitsluitend een ethische benadering echter geen inzicht in de samenleving op. Nou kan men zich afvragen wat er mis is met hoogstaande ethische motieven. Niets natuurlijk. Het vervelende is echter dat ethiek er in een wereld die wordt overheerst door marktdenken uiteindelijk niet veel toe doet. Als vrijwel iedereen ethisch denkt en handelt, dan zullen de paar slechteriken in een vrije markt uiteindelijk toch bovendrijven. Zij bepalen dan de agenda, want de markt staat hun slechtheid immers toe. Op een aantal terreinen ziet iedereen dit ook wel in en zelfs de meest rabiate marktfundamentalist is van mening dat er wetten moeten zijn die het verbieden om kernwapens te maken en die zomaar aan de hoogste bieder te verkopen. In de ogen van diezelfde mensen is het echter wel verantwoord om zaken als openbaar vervoer, onderwijs en gezondheidszorg aan de markt over te laten. Sommigen gaan nog verder en willen ook onderdelen van de interne en externe nationale veiligheid uitbesteden aan marktpartijen. Ethiek helpt in een dergelijke wereld niet veel, want er hoeft maar één onethische partij op te staan en deze zou in korte tijd in staat zijn om

de markt te beheersen. Het is in dit verband ook een opvallende zaak dat er nogal wat ondernemers zijn, die zich, zo gauw ze niet meer als kapitalist opereren en de schaapjes zogezegd op het droge hebben, op goede doelen storten. Beetje laat, zou ik zo zeggen. Ethiek speelt in de wereld van alledag en zeker in de politieke en economische wereld nauwelijks een rol. Hoe hard de beleidsbepalers in die werelden ook roepen dat dit wel het geval is.

Als het erom gaat de wereld te maken tot een betere plaats om te leven, dan moeten ook de maatschappelijke structuren veranderen. Van oudsher hebben socialisten daarnaar gestreefd. Het lijkt mij geen goede zaak, als men tenminste die betere wereld wil, dat niet meer wordt gedacht in termen van het veranderen van de machtsverhoudingen. De optie om Gods water over Gods akker te laten lopen en maar te zien wat ervan komt, leidt al helemaal to een zielloze samenleving, hoewel sommige liberalen ons anders willen doen geloven. Het is een van de aspecten die de mens van het dier onderscheidt, dat wij onze omgeving niet klakkeloos als gegeven accepteren maar juist trachten om vorm te geven aan die omgeving. Liberalen zijn het hier nog wel mee eens als het gaat over de materiële omgeving, maar zo gauw de maatschappelijke omgeving in beeld komt haken zij af. Juist daarin onderscheiden liberalen en socialisten zich. Socialisten streven een samenleving na waarin de macht van de rijken, de alfa mannetjes en vrouwtjes uit het dierenrijk, aan banden wordt gelegd. Dat gaat niet vanzelf, daarvoor moet worden nagedacht over de ontwikkeling van de maatschappij. Dat denken heeft echter een analyse kader nodig, want zonder zo'n kader is denken al gauw krachteloos. Socialisten van allerlei pluimage (sociaal-democraten, anarchisten, communisten, radencommunisten, christen-socialisten enz.) zijn degenen geweest die al meer dan anderhalve eeuw over de ontwikkeling en de toekomst nadenken. Dat denken lijkt inmiddels grotendeels verstomd of in ieder geval beperkt tot gedachtevorming over de tactieken van de eigen partij tot de volgende verkiezingen. Dat soort denken is wel erg beperkt en geeft de eigen leden en anderen nauwelijks of geen visie op en hoop over de toekomst. Het toekomstbeeld van socialisten zou verder moeten gaan dan de hoogte van de sociale uitkeringen bij een gegeven percentage economische groei. Hoe belangrijk dat voor de betrokkenen ook is, in maatschappelijk opzicht is het een beperkte visie. Hiermee wil ik uiteraard geen pleidooi geven voor een terugkeer naar de periode toen directieven uit Moskou klakkeloos werden uitgevoerd. Ook de tijd toen mensen met elkaar discussieerden

om te bewijzen wie het beste op de hoogte was van de bedoelingen van Marx of Bakoenin ligt achter ons en dat moesten we maar zo houden.

Er is echter een mooi Nederlands gezegde over kind en badwater dat we ons ter harte moeten nemen. Het badwater is in dit verband de bijna religieus aandoende hang naar vaste zekerheden die deze of gene heilige schrift mensen biedt. Het kind dat helaas ook overboord is gezet, betreft in deze metafoor de theorie van maatschappijanalyse en maatschappijverandering. Of die na te streven verandering in de vorm van een gewelddadige revolutie zal plaats vinden zoals sommigen denken, valt nog te bezien. Dat strijdende socialisten van allerlei pluimage ook de hedendaagse samenleving een duwtje, hoe klein ook, in de goede richting kunnen geven, is door de geschiedenis van 125 jaar socialisme in Nederland echter ruimschoots aangetoond.

Toegevoegde kaderteksten

Marxisme

Over de inhoud en de geschiedenis van het marxisme zijn vele tienduizenden boeken geschreven en het is daarom een hachelijke onderneming om in enkele woorden deze opvatting over de filosofie, politiek, economie en maatschappelijke ontwikkeling samen te vatten. Het niet doen is in een boek over de geschiedenis van het socialisme echter nog hachelijker. Vandaar dat ik me er toch aan waag om in zeer kort bestek de essentie van het marxisme als maatschappijkritiek weer te geven.

De grondlegger en naamgever van het marxisme is Karl Marx, een Duitse filosoof die leefde van 1818 tot 1883. Gedurende de loop van zijn leven schreef hij vele boeken en tijdschriftartikelen, maar al zijn gedachten komen het treffendst tot uitdrukking in zijn hoofdwerk: Het kapitaal. Kritiek van de politieke economie. In deze studie, waarvan Marx zelf slechts de publicatie van deel één heeft meegemaakt – de vervolgdelen zijn geredigeerd en

uitgegeven door zijn strijdmakker Friedrich Engels (1820-1895) analyseert hij de bestaande kapitalistische maatschappij. Kenmerkend voor zijn onderzoeksmethode is dat hij begint met een analyse van de kleinste eenheid van de maatschappij: de waar. Een waar (ieder goed dat op de markt verhandeld wordt) heeft twee aspecten. Ze heeft een zeker nut voor de gebruiker, de gebruikswaarde, en ze heeft een aspect waardoor ze verhandeld kan worden, de ruilwaarde. Deze ruilwaarde staat feitelijk los van de gebruikswaarde. Niet alles met gebruikswaarde wordt verhandeld (bijvoorbeeld de lucht die we inademen of de regen die op het veld valt), maar alles wat wordt verhandeld moet wel een zekere gebruikswaarde hebben, anders zou niemand het kopen.

Na eliminatie van allerlei andere mogelijkheden, concludeert hij dat de ruilwaarde wordt bepaald door het feit dat er arbeid is verricht om de betreffende waar tot stand te brengen. De hoeveelheid van die arbeid is maatgevend voor de marktwaarde van iedere waar.

Tijdens het kapitalisme leveren arbeiders het merendeel van de arbeid in de samenleving en nu komt het: hun vermogen om te werken wordt behandeld als een waar als andere waren. Ze is te koop op de arbeidsmarkt en tegen een prijs die wordt bepaald door de hoeveelheid arbeid die nodig is om de waar arbeidskracht in stand te houden. Arbeiders bezitten meestal niet meer dan hun waar arbeidskracht, vandaar de naam proletariër die afkomstig is van het Latijnse woord proles dat nakomelingschap betekent, met andere woorden arbeiders hebben niets meer dan hun kinderen en het vermogen om te werken. Op de arbeidsmarkt ontmoeten ze de kapitalisten die hun arbeidskracht maar wat graag willen kopen. Dat doen ze met het kapitaal dat zij bezitten en zo komt door de samenwerking tussen arbeid en kapitaal de productie tot stand. Kapitaal is echter zelf niet productief, want het is in feite dode arbeid. Het is ontstaan door de vroegere roof van arbeidsproducten zoals bij de plundering van de koloniën en de uitbuiting van de landloze pachtboeren.

Het blijkt dat de winst die bedrijven maken het resultaat is van een verschil tussen de verkoopwaarde van de producten en de kosten van kapitaal en arbeid. Aangezien het kapitaal geen waarde schept maar slechts zijn eigen waarde overdraagt op het nieuwe product (afschrijvingen) en de arbeid slechts de waarde van zijn arbeidskracht vergoed krijgt, is de winst die de kapitalist maakt eigenlijk door de arbeider geproduceerd. Deze ongelijkheid tussen arbeider en kapitalist in de samenleving, deze uitbuitingsverhouding leidt ertoe dat de arbeiders dit op den duur niet zullen accepteren. Zoals de kapitalisten in de tijd

van de Franse revolutie de adel haar macht hebben ontnomen, zo zullen de arbeiders op den duur de kapitalisten onteigenen om een rechtvaardige samenleving tot stand te brengen waarin niet meer een kleine groep kapitalisten een zeer rijk bestaan heeft dankzij de gratis arbeid van de grote meerderheid van de bevolking.

Deze maatschappijverandering zal niet automatisch tot stand komen, maar er moet strijd voor worden gevoerd. Strijd waarbij geweld niet zal worden geschuwd, want de heersers zullen hun macht niet vrijwillig uit handen geven. De geschiedenis liet volgens Marx zien, dat dit in het verleden ook altijd zo was geweest. Geweld beschouwde hij als de 'vroedvrouw' van iedere nieuwe maatschappij. Dat geweld dient dan uiteraard wel te passen in de maatschappelijke basis die aanleiding geeft tot een verandering. Filosofisch gezien moet een maatschappelijke verandering immers mogelijk zijn voor ze werkelijkheid kan worden. Anders gezegd: de economische omstandigheden (het niveau van de ontwikkeling van de productiekrachten) moeten zover ontwikkeld zijn dat de bestaande economische verhoudingen (de productieverhoudingen) en de politieke structuur een rem op een verdere ontwikkeling van de productiekrachten zijn. Op dat moment kan strijd een nieuwe, socialistische maatschappij scheppen.

De toon was duidelijk gezet. De heersers moesten uitkijken, want de machtelozen en rechtelozen, zij die niets te verliezen hadden, rammelden aan de poorten van de macht en eisten hun recht op. Het communistisch manifest heette voluit Manifest der kommunistischen Partei en was dus eigenlijk een partijprogramma. Vandaar dat er zeer praktische punten in staan, zoals de oproep tot het invoeren van sterk progressieve belastingen. De schrijvers waren Karl Marx (1818-1883) en Friedrich Engels (1820-1895), twee theoretici die ook deelnamen aan de politieke bewegingen van hun tijd. Samen kwamen zij tot het inzicht dat de arbeiders over het algemeen in verschrikkelijke armoede leefden, maar dat die arbeiders als de natuurlijke tegenstanders van de heersende machten ook de potentie hadden om de samenleving omver te werpen en te veranderen. Dit boek is niet de plaats om uitgebreid de opvattingen van Marx en Engels weer te geven, maar de politieke kern daarvan is dat in het kapitalisme de arbeiders (het proletariaat) de revolutionaire klasse vormen. Die gedachte heeft aan de basis gestaan van de gehele socialistische beweging.

PROGRAM VAN DEN SOCIAAL-DEMOKRATISCHEN BOND, aangenomen tijdens het eerste congres op 12 februari 1882.

Overwegende:

I. De arbeid is de bron van allen rijkdom en beschaving. Daar arbeid ten algemeenen nutte alleen mogelijk is door de maatschappij, zoo behoort aan de maatschappij, d.i. aan al hare leden, het gezamenlijk arbeidsprodukt, bij algemeenen arbeidsplicht, volgens gelijk recht, voor ieder naar zijne redelijkerwijze gevoelde behoeften.

In de tegenwoordige maatschappij zijn de arbeidsmiddelen monopolie van de klasse der kapitalisten; de daardoor ontstane afhankelijkheid der arbeidende klasse is de oorzaak der ellende en de knechtschap in alle vormen. De bevrijding van den arbeid vereischt, dat de arbeidsmiddelen gemeenschappelijk goed der maatschappij worden en dat de genootschappelijke regeling van den gemeenschappelijken arbeid met algemeen nuttige aanwending en rechtvaardige verdeeling van de arbeidsopbrengst plaats heeft. De bevrijding van den arbeid moet het werk der arbeidende klasse zijn, tegenover welke alle andere klassen slechts ééne reactionnaire massa vormen.

II. Van deze grondstellingen uitgaande, streeft de Sociaal-demokratische partij met alle haar ten dienste staande middelen naar den vrijen staat der socialistische maatschappij, naar opheffing der ijzeren loonwet door afschaffing van het stelsel van loonarbeid, naar opheffing van alle uitzuiging, in welken vorm ook, en terzijdestelling van alle sociale en politieke ongelijkheid.

III. De sociaaldemokratische partij, van meening dat personen van beiderlei geslacht gelijke rechten en gelijke plichten moeten hebben, is besloten alle haar ten dienste staande middelen aan te wenden tot algeheele opheffing der vrouw uit den staat van slavernij, waarin zij nu verkeert.

IV. De partij, ofschoon allereerst werkende binnen de perken der nationaliteit, is zich het internationaal karakter van den arbeidersstrijd bewust en besloten alle plichten, die daardoor den arbeider worden opgelegd, te vervullen, en de verbroedering van alle menschen tot waarheid te maken.

1 mei – Dag van de Arbeid

Sinds jaar en dag wordt binnen de socialistische beweging de eerste mei beschouwd als een strijd- en feestdag. In ons land beperkt deze viering zich tegenwoordig tot enkele lokale bijeenkomsten en kleine demonstraties. Dat is wel eens anders geweest en soms gaan er stemmen op om deze oude traditie weer nieuw leven in te blazen.

1 Mei is al eeuwenlang een bijzondere dag en dat heeft vermoedelijk met de lente te maken. Op 1 mei 1886 demonstreerden in de Verenigde Staten een half miljoen mensen voor invoering van de achturige werkdag. In Chicago waren zestigduizend demonstranten. Diverse ondernemers ontsloegen actievoerders en tegen deze ontslagen vond op 3 mei wederom een demonstratie plaats. Deze werd met grof geweld uiteengeslagen met enkele doden als gevolg. Anarchisten riepen vervolgens op om de volgende dag te demonstreren tegen het politieoptreden. Een dag later kwamen de demonstranten tamelijk rustig bijeen op Haymarket Square. Toen de politie begon ze uiteen te drijven, wierp iemand een bom naar de dienders waardoor uiteindelijk acht van hen de dood vonden. Na dit incident schoten de agenten tientallen demonstranten neer, van wie velen zich niet in de ziekenhuizen durfden melden uit angst te worden opgepakt.

Acht activisten werden opgepakt op verdenking van het gooien van de bom en zeven van hen veroordeeld tot de strop. De achtste kreeg vijftien jaar. Uiteindelijk werden er vier daadwerkelijk opgehangen en pleegde een vijfde zelfmoord in zijn cel. In 1893 werden allen gerehabiliteerd, maar voor de vijf onschuldige doden was dit tamelijk nietszeggend.

Inmiddels had de socialistische internationale besloten op 1 mei 1890 overal actie te voeren voor de achturendag, maar die dag ook als een feest te beschouwen. In Nederland werd de actie door duizenden gevierd en in Friesland kwam het zelfs tot stakingen. Vanaf dat jaar is 1 mei altijd gevierd, maar niet in een onverdeeld genoegen. Na de afscheiding van de SDAP uit de SDB bestonden er twee vieringen. Ook latere scheuringen en afsplitsingen hebben steevast geleid tot meerdere 1 mei bijeenkomsten. Deze werden vaak massaal bezocht en de optochten met muziek, vaandels, tulpen en vrolijke lichtjes maakten grote indruk.

Een smet op de 1 mei als feestdag van het socialisme is dat Hitler er in Duitsland een nationale feestdag van maakte en in ons land de NSB zijn eigen vieringen organiseerde. Na

de oorlog was 1 mei echter weer van de socialisten en communisten. PvdA en de vakcentrale NVV vierden tot 1964 samen hun dag, die nu echter nog uitsluitend werd gezien als een feestdag. Het strijdaspect was bij de sociaal-democraten uit beeld verdwenen. Ook de grote militaire parades die in Moskou en Peking op 1 mei plaats vonden ter ere van het daar heersende zogenaamde 'reëel bestaande socialisme' deed de geestdrift voor deelname aan 1 mei bijeenkomsten geen goed en tegenwoordig is het vooral een aangelegenheid voor oude socialisten en enkele splintergroeperingen.

Anarchisme in Nederland

Het anarchisme als stroming binnen het socialisme heeft in ons land een tijdlang een behoorlijke aanhang en invloed gehad. Vooral in de noordelijke provincies werden veel boerenarbeiders aanhanger van het anarchistische gedachtegoed. Volgens dit idee kan de mens pas echt vrij zijn als hij 'zonder heerser' (uit het Grieks an archos) leeft. Anarchisten baseren zich op ideeën zoals die in de negentiende eeuw zijn ontwikkeld door mensen als Proudhon, Bakoenin en Kropotkin. Anarchisten staan in grote meerderheid een niet-autoritair socialisme voor en willen zich niet onderwerpen aan de discipline die bij een partij hoort. Dat is dan ook de reden dat zij na korte tijd de gevestigde socialistische partijen verlieten. Het idee dat die partijen, zoals in Nederland de SDAP, ooit de macht zouden krijgen, vervulde hen met evenveel weerzin als zij koesterden voor de bestaande samenleving. De Rotterdamse anarchist Piet Honig die eind negentiende eeuw eerst nog lid was van de SDB verwoordde dit in zijn enkele jaren geleden herontdekte autobiografie als volgt:

"hoe meer ik nu onze leerstellingen met kritischen geest begon te onderzoeken, te wikken en te wegen, hoe vaster rees bij mij de overtuiging dat in geval de sociaal demokratie ooit als zegevierend ideaal uit den strijd zou komen, haar beginselen en theorieën, slechts zouden kunnen tot stand komen door dwang, door onderwerping aan een ijzeren tucht, van hen, die het al dan niet eens waren… Ik zag hoe het staatsgezag almachtig werd, hoe de staat op het leven van den mensch zou beslag leggen, als het ware van de wieg tot het graf." Deze

weerzin tegen het georganiseerde socialisme leidde ertoe dat het anarchisme vooral een morele en individualistische stroming werd.

Theoretisch zou men kunnen stellen dat de strijd tegen het kapitalisme op een aantal niveaus kan worden gevoerd: politiek, economisch en individueel. Terwijl politieke partijen en de vakbeweging de eerste twee niveaus vooral voor hun rekening namen, komen we anarchisten bij voorkeur op het derde niveau tegen. Deze individueel-anarchisten hielden zich bezig met vegetarisme en drankbestrijding maar zijn vooral bekend geworden als antimilitaristische dienstweigeraars. De bekendste dienstweigeractie vond plaats in 1921 toen Herman Groenendaal weigerde in dienst te gaan. Hij werd gearresteerd en ging daarop in hongerstaking wat een landelijke golf van solidariteitsacties tot gevolg had. Op het huis van een van de rechters werd zelfs een bomaanslag gepleegd, maar ondanks alle acties kreeg Groenendaal tien maanden gevangenis. In 1923 werd onder druk van de acties de wet toch zo veranderd dat geweldlozen dienst konden weigeren.

Het was Domela Nieuwenhuis die toen hij in 1898 uit de SB stapte, begon met het blad *De Vrije Socialist*. Dit blad zou jarenlang het gezicht van het anarchisme in ons land bepalen, maar een echte organisatie eromheen werd niet gevormd. De afkeer van georganiseerd samenwerken, plaatste veel anarchisten feitelijk buiten de arbeidersbeweging hoewel Domela zich sociaal-anarchist noemde om aan te geven dat hij anarchisme niet als een puur individualistische opvatting beschouwde. In 1911 kwam de Unie van Sociaal-anarchisten tot stand die ten tijde van de Russische revolutie meer en meer opschoof in de richting van de communistische partij. Een aantal kopstukken van de Unie sloten zich dan ook aan bij de CPH en in 1924 hield de Unie op te bestaan.

Een deel van de anarchisten verbond zich met syndicalisten in het anarcho-syndicalisme. Voor hen is de vakbeweging essentieel in de strijd tegen het kapitalisme en daarom opereerden zij in het in 1893 opgerichte Nationaal Arbeids Secretariaat (NAS). Toen het NAS na de Russische revolutie steeds meer in communistisch vaarwater raakte, vonden de anarcho-syndicalisten vanaf 1923 onderdak in het Nederlandsch Syndicalistisch Vakverbond (NSV). Zij voerden hun strijd dus op het economische niveau, maar lieten de politiek terzijde. Het NSV had nooit meer dan een paar duizend leden en kwam bij het begin van de Duitse bezetting geruisloos aan zijn eind. Na de oorlog stonden syndicalisten mede aan de basis van het Onafhankelijk Verbond van Bedrijfsorganisaties (OVB), dat ook al weer tegen de

communistische stroom op moest roeien. De oprichters traden in 1948 uit de Eenheids Vakcentrale (EVC) en de organisatie die zij begonnen, bestaat nog steeds maar leidt een tamelijk kwijnend bestaan.

Het anarchisme kreeg in ons land weer een impuls tijdens de jaren zestig. Veel provo's noemden zich anarchist, hoewel slechts een enkeling zich in de meer theoretische aspecten van het anarchisme verdiepte. Er verscheen echter ook weer een keur aan anarchistische bladen zoals De As, De Vrije en Recht voor Allen. Bij veel activisten kon het anarchisme wel bogen op een flinke dosis sympathie, behalve natuurlijk bij de meest rabiate communisten, trotskisten en maoïsten. Ook tegenwoordig bestaan er nog groepen anarchisten die in de beste tradities van het Nederlands anarchisme verspreid en zonder vaste structuren hun gedachtegoed naar voren brengen.

Zie: http://www.anarchisme.nl

Boudwijn Chorus, de verloedering van het georganiseerde anarchisme in Nederland, in: Dielo Trouda, Organisatories platform van de revolutionaire anarchisten, Groningen 1976 (oorspr. Parijs 1926)

Piet Honig, Herinneringen van een Rotterdams revolutionair, Bezorgd door Bert Altena Utrecht: Kelderuitgeverij, 2005

Hans Ramaer, De piramide der tirannie. Anarchisten in Nederland, Amsterdam 1977

Pieter Jelles Troelstra (Leeuwarden 20-4-1860, Den Haag 12-5-1930)

Een van de populairste mannen uit de geschiedenis van de Nederlandse sociaal-democratie, betrokken bij de oprichting van de SDAP en gedurende drie decennia een van haar onbetwiste leiders.

Tijdens zijn rechtenstudie in Groningen kwam Troelstra in contact met de vroege socialistische, maar vooral ook met de democratische beweging die zich richtte op uitbreiding van het kiesrecht. Toen hij eenmaal advocaat was, ging Pieter Jelles die overigens

ook op niet onverdienstelijke wijze gedichten in het Fries schreef, naar het westen van het land. In de socialistische beweging ontpopte hij zich als een voorstander van de parlementaire weg en werd hij een tegenstander van de revolutionaire weg die Domela Nieuwenhuis propageerde. Hij was een van de voormannen van de Tweede Internationale waarin de hoofdgedachte was dat het socialisme op legale wijze diende te worden bereikt. Toch bleek Troelstra een paar keer duidelijk aan de revolutionaire gedachte niet helemaal te zijn ontgroeid. Dit was het geval bij de spoorwegstaking van 1903 waarin hij zich aanvankelijk liet meeslepen, maar kwam vooral tot uiting tijdens de zogenaamde 'vergissing van Troelstra'. Deze deed zich voor in november 1918 toen hij, aangemoedigd door de revoluties in Rusland en vooral Duitsland, meende dat het moment eindelijk daar was. Hij riep op tot revolutie, maar deze werd een fiasco.

Toch bleef ondanks het soms wat tweeslachtige optreden van Troelstra, die parlementair dacht maar soms revolutionair voelde, zijn populariteit buiten gevaar. In 1894 was hij een van de oprichters van de SDAP geweest en reeds drie jaar later kwam hij namens die partij in de Tweede kamer. Daar zou Troelstra tot 1925 op zijn manier de belangen blijven verdedigen van de arbeiders op de manier die hij als de juiste zag.

Na zijn terugtreden uit de actieve politiek schreef hij zijn Gedenkschriften in vier delen, maar het was hem niet vergund het laatste deel nog zelf uit te geven. Dat moest hij aan een ander overlaten. De Gedenkschriften zijn in een zo hoge oplage verspreid dat ze nog steeds in vrijwel iedere tweedehands boekhandel in minstens een editie te koop zijn.

In 1930 overleed Troelstra wat duizenden mensen de gelegenheid gaf om hun aanhankelijkheid aan de sociaal-democratische leider te tonen.

Willem Drees (Amsterdam 1886-Den Haag 1988)

Na het overlijden van Wims vader zorgde een oom ervoor dat Drees naar de HBS kon. Daar werd de kiem gelegd voor zijn politieke interesse. Na een lezing van Troelstra was hij voorgoed gewonnen voor socialistische opvattingen. Op zijn achttiende werd hij lid van de SDAP. Na een korte loopbaan bij een bank, ging Drees aan de slag als stenograaf. Dit werk

versterkte zijn vermogen om zaken tot de kern te herleiden, iets wat hem later als bestuurder goed van pas kwam. In 1907 kreeg hij een aanstelling bij de Tweede Kamer als stenograaf. Vanaf die tijd werd hij pas echt actief in de politiek. En dat ging snel: 1910 afdelingsbestuurder in Den Haag, 1911 afdelingsvoorzitter, 1913 gemeenteraadslid en in 1919 lid van Provinciale Staten en wethouder. Dat laatste bleef hij tot 1933. Toen trad hij toe tot de Tweede Kamer, nadat hij in 1927 al tot het landelijke partijbestuur was toegetreden. Als bestuurder van de Hofstad verwierf Drees veel sympathie. In de kamer sprak hij zich bij voortduring uit voor een actieve overheid. Hij noemde zichzelf trots een reformist.

Tijdens de bezetting ontwikkelde hij zich tot een van de drijvende krachten achter de doorbraakplannen, hoewel hij geen direct voorstander was van opheffing van de SDAP. Na de oprichting van de PvdA was hij van degenen die de rode vlag en het zingen van de Internationale in ere hielden. In 1943 was Drees partijvoorzitter geworden en kreeg hij een rol in de advisering van de regering in ballingschap. Hij sprak zich uit voor een centraal geleide economie als middel om bestaanszekerheid en werkgelegenheid voor allen te bereiken.

Vanwege zijn rol tijdens de oorlog kreeg hij direct na de bevrijding de opdracht om een regering te formeren. Zo werd hij vice-premier en minister van Sociale Zaken, wat hij tot 1948 zou blijven. Daarna was hij nog tien jaar premier van een viertal kabinetten. De door hem ingevoerde noodvoorziening Ouden van Dagen zorgde ervoor dat de naam Drees onlosmakelijk verbonden is aan de zorg voor bejaarden. In algemenere zin is de politicus Drees van groot belang geweest voor de wederopbouw en het tot stand komen van de verzorgingsstaat. In brede kring noemde men hem om die reden ‘vadertje Drees’. De koloniale oorlogen die onder zijn regering werden uitgevochten zijn een grote smet op zijn blazoen. Ook al was hijzelf niet enthousiast over dat ingrijpen.

Vanaf 1958 trad Drees terug uit de dagelijkse politiek. Wel bleef hij tot 1966 de vergaderingen van het partijbestuur bezoeken, maar de rol van Nieuw Links en het optreden van Den Uyl leidden tot een groeiende verwijdering tussen Drees en de partij. Zijn zoon Willem jr. begon voor zichzelf en in 1971 zegde de oude Drees zijn lidmaatschap van de PvdA op.

Joop den Uyl (Hilversum 1919-Amsterdam 1987)

Afkomstig uit een middenstandsmilieu ontwikkelde Joop den Uyl (let op de aangepaste schrijfwijze van zijn naam) zich in de jaren zeventig tot de schrik van rechts Nederland. Den Uyl was gereformeerd opgevoed en tot in zijn studententijd aan de Universiteit van Amsterdam bleef hij deze beginselen trouw. In 1940 zegde hij het geloof echter vaarwel en vanaf die tijd noemde hij zichzelf agnosticus.

In 1942 studeerde hij af als econoom en twee jaar later trouwde hij met Liesbeth van Vessem. Zijn belangstelling voor het socialisme bracht hem ertoe zich reeds in 1946 aan te sluiten bij de PvdA, waar hij snel carrière maakte. In 1949 werd hij directeur van het wetenschappelijk bureau van de PvdA, de Wiardi Beckmanstichting. Deze functie vervulde hij tot 1962, maar in de tussentijd werd hij ook gemeenteraadslid in Amsterdam en lid van de Tweede Kamer.

In 1962 trad Den Uyl toe tot het Amsterdamse college van Burgemeester en Wethouders en kreeg hij de portefeuille economische zaken. Hij maakte zich sterk voor versnelde economische groei van de stad, wat hem niet door iedereen in dank werd afgenomen. Reeds na enkele jaren kreeg hij de kans om zijn economische kennis voor het hele land aan te wenden en werd hij minister van Economische Zaken. Het kabinet Cals waar Den Uyl deel van uitmaakte was geen lang leven beschoren, maar zijn populariteit was inmiddels zo gegroeid dat hij de partijleiding over kon nemen.

Den Uyl had niet veel op met de maatschappelijke onrust van de jaren zestig en ook de Nieuw Linksers in zijn eigen partij stuitten bij hem op bezwaren. Vooral het standpunt van veel aanhangers van NL dat met de confessionele partijen niet mocht worden samengewerkt, was hem een doorn in het oog. Toch leerde Den Uyl met ze te leven en in 1972 werd hij het boegbeeld van het progressiefste kabinet uit de Nederlandse geschiedenis. Het motto van de regering Den Uyl was ‘spreiding van inkomen, kennis en macht’, maar de doestellingen werden zwaar gefrustreerd door de economische crisis en het tegenspartelen van een aantal confessionele ministers. Toch waardeerde een groot deel van de bevolking het kabinet Den Uyl, want de verkiezingen van 1977 bleken voor de PvdA een groot succes. Verzet van de confessionelen beletten echter de terugkeer van Den Uyl als minister-president.

Den Uyl was een tegenstander van de acties begin jaren tachtig tegen de kernwapens en dat bezorgde hem in sommige kringen de bijnaam ‘Joop Atoom’. In 1981 keerde hij nog eenmaal terug in de regering, nu als minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Dat hij toen voorstelde om de regeling van de Ziektewet uit te kleden, zorgde ervoor dat Joop den Uyl ook bij de vakbeweging uit de gratie raakte. Eigenlijk was de rol van Den Uyl hierna uitgespeeld hoewel hij tot het einde kamerlid bleef. In 1987 overleed hij aan de gevolgen van een hersentumor.

Beginselmanifest Partij van de Arbeid

De tekst van het beginselmanifest is door het congres vastgesteld op 29 januari 2005 conform art. 16 lid 2, sub a, van de Statuten van de PvdA.

Idealen

1.1 Vrijheid, democratie, rechtvaardigheid, duurzaamheid en solidariteit. Dat zijn de idealen van de sociaal-democratie. In de confrontatie van deze idealen met de werkelijkheid van alle dag geven beginselen richting. Voor de Partij van de Arbeid staat daarbij het recht op een fatsoenlijk bestaan centraal. Een bestaan dat een volwaardige participatie in de maatschappij mogelijk maakt, met ruimte voor wie wil en waardigheid voor wie niet kan. Een fatsoenlijke samenleving ontstaat waar vrijheid, solidariteit en verantwoordelijkheid elkaar de hand reiken.

1.2 De sociaal-democratie is een Europese én internationale beweging die vecht voor deze idealen. De Partij van de Arbeid is de Nederlandse vertegenwoordiger hiervan. Het is een beweging die zich verzet tegen schending van mensenrechten, tegen onredelijke ongelijkheid van inkomen en macht, tegen armoede, tegen discriminatie en tegen de uitputting en vervuiling van natuur en milieu. ‘De sociaal-democratische methode’ kan niet zonder een sterke economie en een vitale markt maar begrenst deze door kaders die niet vanzelfsprekend door die markt geleverd worden: sociale rechtvaardigheid, democratische verantwoording, publiek belang, culturele ontwikkeling en ecologische duurzaamheid.

1.3 De manier waarop de beweging in de loop van de 20e eeuw haar bakens heeft verzet getuigt van verantwoordelijkheidsbesef en realisme. De sociaal-democratie vervulde een

leidende rol bij het negentiende-eeuwse verzet tegen het ongeremde kapitalisme dat de levensomstandigheden van grote groepen van de bevolking aantastte, bij de emancipatie van de arbeider en andere achtergestelde groepen, en bij de wederopbouw van een door twee wereldoorlogen geteisterd Europa. De sociaal-democratie voelt zich historisch verbonden met de opbouw van de parlementaire democratie, de verzorgingsstaat en de sociale overlegeconomie en wil daarom een bijdrage blijven leveren aan het moderniseren van deze pijlers onder de fatsoenlijke samenleving. Voor de sociaal-democratie stond en staat de overtuiging centraal dat dit niet is te verwezenlijken zonder een sterke en democratische overheid.

1.4 Sociaal-democratische idealen binden en inspireren mensen met de meest uiteenlopende achtergronden en levensovertuigingen al meer dan een eeuw. De Partij van de Arbeid wil al deze mensen mobiliseren en een plek bieden van waaruit zij zich voor hun idealen in kunnen zetten, binnen en buiten de politiek maar altijd langs democratische weg. Voorop staat de overtuiging dat politiek het verschil kan maken tussen een marginaal en een fatsoenlijk bestaan, tussen vernedering en emancipatie, tussen rivaliteit van natiestaten en internationale samenwerking, tussen apartheid en vrijheid: politiek doet er toe.

Wouter Bos / Ruud Koole (voorzitters), Mark Bovens, René Cuperus, Guusje ter Horst, Bertus Mulder, Monika Sie Dhian Ho, en Coen Teulings

Paul de Groot (Amsterdam 1899-Bussum 1986)

Vrij snel na zijn geboorte vertrok het ouderlijk gezin naar Antwerpen omdat daar voor pa De Groot nog werk als diamantbewerker te vinden was. Paul, die eigenlijk Saul heette, verbleef vrijwel zijn hele jeugd in de Scheldestad. Daar maakte hij ook kennis met de arbeidersbeweging en maakte hij een ontwikkeling tot communist door. In 1923 werd hij als ongewenst vreemdeling uitgewezen en na omzwervingen in Duitsland en Frankrijk, keerde hij twee jaar later terug in zijn geboortestad.

De Groot werd actief in de diamantbewerkersbond en de CPN. Op een gegeven moment trad hij uit de communistische partij vanwege meningsverschillen over de vakbewegingspolitiek van de partij. Toen hij enige tijd later terugkeerde sprak hij een uitgebreid ‘mea culpa’ uit, waarna hij weer in de gelederen werd opgenomen.

De Groot was een begenadigd schrijver, een autodidact en de man met de meeste internationale ervaring. Deze factoren zorgden ervoor dat zijn ster snel kon rijzen. Hij nam de leiding van de RVO op zich en verzamelde een ploegje getrouwen om zich heen. Dezen versterkten de rol van De Groot in het partijbestuur, zodat hij uiteindelijk in 1938 politiek secretaris kon worden. Zijn politieke tegenstanders werden op een zijspoor gerangeerd.

Inzake de Tweede Wereldoorlog stelde De Groot zich op het standpunt dat het vooral een conflict betrof tussen imperialistische mogendheden met Engeland aan de ene en Duitsland aan de andere kant. Nadat Duitsland de Sovjet-Unie was binnen gevallen, veranderde hij echter van mening. Alle krachten dienden te worden gewijd aan het smeden van een eenheidsfront tegen Duitsland, ter bescherming van de Russische revolutie.

De Groot ontsnapte op zeker moment ternauwernood aan de dood toen de bezetters hem in 1942 vanwege zijn joodse achtergrond trachtten op te pakken. Hij ontsnapte, maar zijn vrouw en dochter eindigden in de gaskamer. Een gebeurtenis die hem zeer aangreep. De Groot dook onder en speelde gedurende de rest van de oorlog geen rol meer in de partij.

Na de bevrijding keerde hij echter terug. Hij werd weer politiek secretaris en rekende af met politieke tegenstanders. Niet onbegrijpelijk was dat hij alle tegenstanders tot het eind van zijn carrière met wantrouwen bekeek. Zijn onderduikperiode had hem gesterkt in de overtuiging dat de wereld was vergeven van de vijandelijke agenten en provocateurs. In 1951 hertrouwde hij met de vrouw waar hij de laatste oorlogsjaren ondergedoken was geweest.

Tientallen jaren bleef hij de sterke man in een krimpende partij. Alle tegenstand wist hij te overwinnen. Toen hij in 1977 de zoveelste verkiezingsnederlaag verklaarde uit een samenzwering, werd het de partij echter te gortig. Het partijbestuur, waarvan hij sinds 1967 nog slechts erelid was, nam hem deze laatste functie af.

Na dit debacle leidden De Groot en zijn vrouw een teruggetrokken leven. Vlak na elkaar overleden zij.

Literatuur

Werknemers in Actie.

Bij Voorwoord

Ger Harmsen & Bob Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid. Beknopte geschiedenis van de Nederlandse vakbeweging*, Nijmegen 1975

A.M. Ross & P.T. Hartman, *Changing patterns of industrial conflict*, New York 1960

Sjaak van der Velden, *Stakingen in Nederland. Arbeidersstrijd 1830-1995*, Amsterdam 2000

bij hoofdstuk 1

Eduard Bernstein, *De werkstaking. Haar wezen en resultaten*. Vertaald en aangevuld door W.H. Vliegen, Amsterdam zj. (oorspr. 1906)

Rudolf Dekker, Arbeidsconflicten in de Leidse textielindustrie, In: *Hollandse Studiën*, 1985,17

K.G.J.C. Knowles, *Strikes-a study in industrial conflict. With special reference to British experience between 1911 and 1947*, Oxford 1954

Loek Kreukels, *Mijnarbeid: volgzaamheid en strijdbaarheid. Geschiedenis van de arbeidsverhoudingen in de Nederlandse steenkolenmijnen*, 1900-1940, Assen/Maastricht 1986

NIPG, *Ziekte en ongevallenverzuim in de periode 1947-1961*, Leiden 1962

M.G. Rood, *Staken in Nederland*, Schoonhoven 1991

F.J.H.M. van der Ven, *Het arbeidsconflict*, Utrecht 1960

J.C. Visser, *Bedrijfsbezetting. Het verleden van een nieuw aktiemiddel*, Amsterdam 1986

Literatuur bij hoofdstuk 2

Gerda van Asselt, De arbeidsonlusten van 1840 in de veenkolonie Dedemsvaart, In: *Mededelingenblad, orgaan van de Nederlandse Vereniging voor Sociale Geschiedenis* 1970

Het Burgerlijk Wetboek uitgave Mr. A. Oudeman, 's-Gravenhage 1898

A.van Emmenes, *Het leven der polderjongens*, zp, zj

Fr. de Jong Edz., *Om de plaats van de arbeid. Een geschiedkundig overzicht van ontstaan en ontwikkeling van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen*, Amsterdam 1956,

J. Mac Lean, Arbeidsconflicten in de periode 1813-1872. Gegevens uit het kabinet des Konings, In: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, jrg. 5, no. 4, 1979, 292-312

Henriëtte Roland Holst Van der Schalk, *Kapitaal en arbeid in Nederland*, Rotterdam 1902

J.C. Vleggeert, De eerste georganiseerde werkstaking, In: *Spiegel Historiael* jrg. 3, no. 4, 1968

Vincent Vrooland & Jeroen Sprenger, *'Dit zijn mijn beren'. Een studie over de arbeidsverhoudingen tijdens de aanleg van het Noord-Hollands Kanaal*, Amsterdam 1976

F. van der Wal, *De oudste vakbond van ons land. Ontstaan en vijftigjarige werkzaamheid van den Algemeenen Nederlandschen Typografenbond*, Nijmegen 1915

Sidney en Beatric Webb, *Geschiedenis van het Britsche vakvereenigingswezen*, Amsterdam 1899 (oorspr. 1894)

Wetboek van het strafrecht. Officieele uitgave. Amsterdam 1811. Deze tweetalig uitgegeven wet was gebaseerd op de Franse Code Pénal.

Jan Luiten van Zanden & Arthur van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling*, Balans 2000

Literatuur bij hoofdstuk 3

H. Amelink, *Onder eigen banier*, Utrecht 1950

H. Amelink, *Met ontplooide banieren*, Utrecht 1950

Arno Bornebroek, *De strijd voor harmonie. De geschiedenis van de Industrie- en Voedingsbond CNV 1896-1996*, Amsterdam 1996

P. A. Diepenhorst, *Dr. A. Kuyper*, Haarlem 1931

Karst Dijkstra, *Beweging in beweging, Het CNV na 1945*, Utrecht 1979

A. van Emmenes, *Onafhankelijke en 'moderne' vakorganisatie*, Amsterdam 1905

R. Hagoort, *Patrimonium (vaderlijk erfdeel)*, zp, 1927

W. van der Hoeven, *De Nederlandsche Sigarenmakers en Tabakbewerkersbond opgericht op 26 december 1887. Zijn geschiedenis, werken en streven*, Amsterdam 1937

C. van Koetsveld C.Ez, *Eene werkstaking. Schets uit het volksleven*. Middelburg 1900

C.J. Kuiper, *Uit het rijk van den arbeid, ontstaan, groei en werk van de Rooms-Katholieke vakbeweging in Nederland*, 2 dln, verzameld door , Delft zj

J. Oudegeest, *De geschiedenis der zelfstandige vakbeweging in Nederland*, deel 1, Amsterdam 1926

Henri Polak, *De vakvereeniging. Een beknopte beschouwing van haar wezen en geschiedenis*, Amsterdam 1922

M. Ruppert, *De Nederlandse vakbeweging*, 2 dln, Haarlem 1953

J.R. Slotemaker de Bruïne, *Vakbeweging in Nederland en Nederlandsch-Indië*, Zutphen 1931

C.A. van der Velde, *De ANDB, een overzicht van zijn ontstaan, ontwikkeling en beteekenis*, Amsterdam 1925

Literatuur bij hoofdstuk 4

Ger Harmsen en Bob Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid. Beknopte geschiedenis van de Nederlandse vakbeweging*, Nijmegen 1975

Ph. J. Hoedemaker, *De duistere achtergrond der dingen. Leerrede over Eph. 6:12, gehouden zondagvoormiddag den 1sten Februari l.l. in de Westerkerk*, Amsterdam 1903

H. van Hulst, A. Pleysier, A. Scheffer, *Het roode vaandel volgen wij. Geschiedenis van de S.D.A.P. van 1880-1940*, 's-Gravenhage 1969

Albert de Jong, *De spoorwegstaking van 1903*, Heemstede 1953 (herdruk: Amsterdam zj)

Hein Mol, *Memoires van een havenarbeider*, Nijmegen 1980 (oorspr.1932)

Henri Polak, *De vakvereeniging. Een beknopte beschouwing van haar wezen en geschiedenis*, Amsterdam 1922

Henriëtte Roland Holst-Van der Schalk, *Kapitaal en arbeid in Nederland*, deel 2, Rotterdam 1932

A.J.C. Rüter, *De spoorwegstakingen van 1903. Een spiegel der arbeidersbeweging in Nederland,* Leiden 1935 (herdruk: Nijmegen 1978)

Th. van Tijn, De Algemeene Nederlandsche Diamantbewerkersbond (ANDB): een succes en zijn verklaring, In: *Bijdragen en Mededelingen voor de Geschiedenis der Nederlanden* jrg. 88, 1973, 403-418

J.J. Woltjer, *Recent verleden. De geschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw*, Amsterdam 1992

Literatuur bij hoofdstuk 5

W.H.M.F. Alberts e.a., *Marges van de vakbeweging. Een analyse aan de hand van de Twentse Katoenstakingen in 1923-1924 en 1931-1932*, Den Haag 1982

G. Hesselink, *Gerhard Jannink & Zonen te Enschede. 1853-1938 Jaren van rationalisatie en verzet*, Hengelo 1983

G. v.d. Houven, *Een halve eeuw. Gedenkboek van de Algemene Nederlandse Metaalbewerkersbond 1886-1936*, Amsterdam 1936

J. Kleijntjens & H.F.M. Huijbers, *Beknopt leerboek der Nederlandse geschiedenis*, Leiden ca. 1920

Loek Kreukels, *Mijnarbeid: volgzaamheid en strijdbaarheid. Geschiedenis van de arbeidsverhoudingen in de Nederlandse steenkolenmijnen 1900-1940*, Assen/Maastricht 1986

W. Rappange, *Gedenkboek 1909-1949: 40 jaren Algemene Nederlandse Mijnwerkersbond*, Heerlen ca. 1950

J.R. Slotemaker de Bruïne, *Vakbeweging in Nederland en Nederlandsch-Indië*, Zutphen 1931

Jan Wacht, *Heet voor de vuren. Een halve eeuw ontvoogdingsstrijd der Rotterdamse metaalbewerkers*, Rotterdam 1954

Literatuur bij hoofdstuk 6

K.W.L. Bezemer, *Geschiedenis van de Nederlandse koopvaardij in de Tweede Wereldoorlog*, 2 dln., Amsterdam/Brussel 1987

P.J. Bouman, *De april-mei-stakingen van 1943*, Den Haag 1950

L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel 4 tweede helft*, 's-Gravenhage 1972

A.J.C. Rüter, *Rijden en staken. De Nederlandse spoorwegen in oorlogstijd*, Den Haag 1960

B.A. Sijes, *De Februaristaking 25-26 februari 1941*, Amsterdam 1954

Karel Volder, *Van Riga tot Rheinfelden. Over leven en werken, over terugkeren of sterven, van een half miljoen Nederlandse arbeiders in het Duitsland van 1940-1945*, Amsterdam 1996

Literatuur bij hoofdstuk 7

Paul Coomans e.a., *De Eenheidsvakcentrale (EVC) 1943-1948*, Groningen 1976

Karst Dijkstra, *Beweging in beweging. Het CNV na 1945*, Utrecht 1979

Roel van Duyn, *Het witte gevaar. Een vademekum voor provoos*, Amsterdam 1967

Fr. de Jong Edz., *Om de plaats van de arbeid. Een geschiedkundig overzicht van ontstaan en ontwikkeling van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen*, Amsterdam 1956

Frans Leynse & Ad Teulings, *fl. 75 ja, fl. 25 nee. De grote werf- en havenstaking van 1970*, Rotterdam 1970

Frans Messing, *De Nederlandse economie 1945-1980. Herstel Groei Stagnatie*, Haarlem 1981

Jan Luiten van Zanden, *Een klein land in de 20e eeuw. Economische geschiedenis van Nederland 1914-1995*, Utrecht 1997 138

Literatuur bij hoofdstuk 8

Peter van der Aa, *Hakken in het zand. De staking van bouwvakkers en stukadoors in het voorjaar van 1995*, Woerden 1996

Agnes Akerman, *Verdeelde vakbeweging en stakingen: concurrentie om leden*, Groningen 2000

Nico Beemsterboer, *Staken is geen werk. Relaas van een arbeidsconflict, de stakingen van begin 1977 en wat eraan vooraf ging*, Rotterdam 1977

Bert Breij, *Een kwestie van principe, getuigschrift voor stakers. De fascinerende strijd van de industriebonden in 1973*, Baarn 1973

Corrie van Eijl, *Maandag tolereren we niets meer. Vrouwen, arbeid en vakbeweging 1945-1990*, Amsterdam 1997

FNV, *De FNV gaat niet opzij. Hoe de vakbeweging de grote staking van '77 won*, zp 1977

Harry Homma & Bram Hoeksema, *Doorbraak aan de Maas. De havenstaking 1979*, Amsterdam 1979

OVB, *35 jaar OVB, 1948-1983*, Rotterdam 1983

Literatuur bij hoofdstuk 9

Kees Wessels, *Verkeerd spoor. De crisis bij de NS*, Amsterdam 2003

Werknemers georganiseerd

Bij hoofdstuk 1

Wetboek van het strafrecht. Officieele uitgave, Amsterdam 1811

Arno Bornebroek, *De strijd voor harmonie. De geschiedenis van de Industrie- en Voedingsbond CNV 1896-1996*, IISG, Amsterdam 1996

A.J.M. Brouwer Acher, *De gilden,*,'s Gravenhage 1895

B. Bymholt, *Geschiedenis der arbeidersbeweging in Nederland,* Amsterdam 1894 (herdruk 1975, Van Gennep Amsterdam)

Ger Harmsen & Bob Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid. Beknopte geschiedenis van de Nederlandse vakbeweging*, SUN, Nijmegen 1975

J. Oudegeest, *De geschiedenis der zelfstandige Vakbeweging in Nederland,* deel 1, Amsterdam 1926

Harry Peer, *Kunstbroeders of meubelslaven. Uit de geschiedenis van de vakbeweging in de meubel- en houtsector,* Amsterdam 2002

Sjaak van der Velden, *Stakingen in Nederland. Arbeidersstrijd 1830-1995*, Amsterdam 2000

F. van der Wal, *De oudste vakbond van ons land 1866-1916. Ontstaan en vijftigjarige werkzaamheid van den Algemeenen Nederl. Typografenbond,* Nijmegen 1916

Bij hoofdstuk 2

Marten Buschman, *Tussen revolutie en modernisme. Geschiedenis van het Nationaal Arbeids-Secretariaat in Nederland 1893-1907*, Den Haag 1993

Jacques J. Giele, *De eerste internationale in Nederland een onderzoek naar het ontstaan van de nederlandse arbeidersbeweging van 1868 tot 1876*, SUN, Nijmegen 1973

B.H. Heldt, *Algemeen Nederlansch Werklieden-Verbond 1871-1896*, Leeuwarden 1896

Ruben Post, *Voor stoffelijke welvaart en zedelijke waarde. Het Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond 1871-1885*, Groningen 2000

W.G. Versluis, *Beknopte geschiedenis van de katholieke arbeidersbeweging in Nederland,* Utrecht 1949

Bij hoofdstuk 3

Jan Bruggeman en Aart Camijn, *Ondernemers verbonden. 100 jaar centrale ondernemersorganisaties in Nederland*, Immerc, Wormer 1999

Henri Polak, *De vakvereeniging. Een beknopte beschouwing van haar wezen en geschiedenis,* Amsterdam 1922

Henriëtte Roland Holst- Van der Schalk, *Kapitaal en arbeid in Nederland,* Rotterdam 1901

A.J.C. Rüter, *De spoorwegstakingen van 1903. Een spiegel der arbeidersbeweging in Nederland,* Leiden 1935

C.A. van der Velde, *De ANDB. Een overzicht van zijn ontstaan, ontwikkeling en beteekenis,* Amsterdam 1925

Bij hoofdstuk 4

Peter-Paul de Baar, *Alida de Jong 1885-1943. Een vakbondsvrouw van voor de oorlog,* Amsterdam 1985

Ger Harmsen & Jos Perry & Floor van Gelder, *Mensenwerk. Industriële vakbonden op weg naar eenheid,* Ambo, Baarn 1980

Dik Nas, *Het Twentse model. Honderdvijfentwintig jaar vakbeweging in Enschede,* Amsterdam 1998

Henk Wals, *Makers en Stakers. Amsterdamse bouwvakarbeiders en hun bestaansstrategieën in het eerste kwart van de twintigste eeuw,* Amsterdam 2001

Bij hoofdstuk 5

G.G. van As , *November-alarm. De revolutie-bedreiging in Nederland November 1918,* J.H. Kok, Kampen 1919

Volkert Bultsma & Evert van der Tuin, *Het Nederlandsch Syndicalistisch Vakverbond 1923-1940,* Anarchistische Uitgaven, Amsterdam 1980

H. van Hulst, A. Pleysier, A. Scheffer, *Het roode vaandel volgen wij. Geschiedenis van de S.D.A.P. van 1880-1940,* Kruseman, 's-Gravenhage 1969

Bob Reinalda, *Bedienden georganiseerd. Ontstaan en ontwikkeling van de vakbeweging van handels- en kantoorbedienden in Nederland van het eerste begin tot de Tweede Wereldoorlog,* Socialistiese Uitgeverij Nijmegen, Nijmegen 1981

H.J. Scheffer, *November 1918, journaal van een revolutie die niet doorging,* Arbeiderspers, Amsterdam 1971

J.J. Woltjer, *Recent verleden. De geschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw,* Balans, Amsterdam 1992

Bij hoofdstuk 6

J.C.H. Blom, *De muiterij op de Zeven Provinciën,* Unieboek, Bussum 1975

G. v.d. Houven, *Een halve eeuw. Gedenkboek van de Algemene Nederlandse Metaalbewerkersbond 1886-1936*, Amsterdam 1936

J.R. Slotemaker de Bruïne , *Vakbeweging in Nederland en Nederlandsch Indië*, Christelijk Sociale Studiën IV, Zutphen 1931

Jan Luiten van Zanden, *Een klein land in de 20^{e} eeuw. Economische geschiedenis van Nederland 1914-1995,* Het Spectrum, Utrecht 1997

Bij hoofdstuk 7

Coomans, Paul, Truike de Jonge, Erik Nijhof,,*De Eenheidsvakcentrale (EVC) 1943-1948,* Tjeenk Willink, Groningen 1976

John Kenneth Galbraith, *Wereldeconomie in deze eeuw. Verslag van een ooggetuige,* Sesam, Baarn 1995 (oorspr. 1994)

P.J.A. ter Hoeven, *Havenarbeiders van Amsterdam en Rotterdam. Sociologische analyse van een arbeidsmarkt,* Stenfert Kroese, Leiden 1963

Hugo Klooster , Jeroen Sprenger, Vincent Vrooland, *Het blauwzwarte boekje. Van beroepsorganisatie naar bedrijfsorganisatie,* Vakbondshistorische Vereniging, Barendrecht 1986

OVB, *30 jaar, 1948-1979,* Rotterdam 1983

Ad Teulings en Frans Leijnse, *Nieuwe vormen van industriële aktie. Arbeidersstrijd en vakbeweging in Nederland en Engeland,* SUN, Nijmegen 1974

Sjaak van der Velden (red.), *Kranen over de wal. De grote Rotterdamse metaal- en havenstaking van 1970*, Vakbondshistorische Vereniging/Aksant, Amsterdam 2005

Sjaak van der Velden, Geheim agent verdedigt arbeidersbelangen. De bouwstaking van 1951, in: *Onvoltooid Verleden. Kwartaalblad voor de geschiedenis van sociale bewegingen*, nr. 20, december 2004, p. 11-18

Bij hoofdstuk 8

Agnes Akkerman, *Verdeelde vakbeweging en stakingen: concurrentie om leden*, Groningen 2000

Hans Boot (red), *Laten we de vakbeweging uitdrijven?*, Solidariteit, Amsterdam 1989

Hans Boot (red), *Om de vereniging van de arbeid. Globalisering en vakbeweging*, Solidariteit, Amsterdam 2005

Jan Bruggeman & Paula van der Houwen, *Voorbij Wassenaar. De Stichting van de Arbeid 1982-2005*, Den Haag 2005

Noreena Hertz, *De stille overname. De globalisering en het einde van de democratie*, Pandora, 2003

Th.A.J.M. Jonkergouw, *Vakbondsleiders in Nederland van vijand en indringer tot bondgenoot en steunpilaar*, Hilversum 1982

Robert Kurz, *Bij het scheiden van de markt. Over de ineenstorting van democratie en markteconomie*, Ravijn, Amsterdam 1996

Harry Peer, *Historisch mozaiek van de FNV*, Woodbrokers, Bentveld 1986

Herman Verbeek, *Cees Schelling van de Voedingsbond*, Xeno Groningen, 1984

Bij hoofdstuk 9

Bert Breij, *Twee miljoen leden. Over het verleden, de toekomst en het heden van de Nederlandse vakbeweging. In gesprek met 25 vakbondsvoorzitters*, Vakbondshistorische Vereniging: Amsterdam 2008

Diederik Olders en Sjaak van der Velden, *Respect! De staking van de schoonmakers in 2010*, Wetenschappelijk Bureau van de SP: 2010

Pien Heuts, *Tegenmacht*, Stichting FNV Pers 2011

Maina van der Zwan, *Van onderop & samen sterk. Argumenten voor een democratische en strijdbare vakbeweging*, LeesLinks: 2012

Literatuur bij hoofdstuk 10

Tinie Akkermans, Redelijk bewogen. *De koers van de FNV 1976-1999; Van maatschappijkritiek naar zaakwaarneming*, Amsterdam: FNV 1999

Annette van den Berg, *Trade union growth and decline in the Netherlands*, Amsterdam: Thesis Publishers 1995

FNV, *Wat hebben we samen gedaan? Verslag FNV 2001-2005*, Amsterdam: Stichting FNV Pers 2005

FNV Bondgenoten, *Proud to be a docker. De geslaagde strijd tegen de liberalisering van Europese havendiensten in 2003*, Amsterdam: Stichting FNV Pers 2004

Keimpe Schilstra & Evert Smit, *Voeten op de vloer. Strategische keuzes in de belangenbehartiging van werknemers*, Amsterdam: Aksant 2005

Jelle Visser (red.), *De vakbeweging op de eeuwgrens. Vijf sociologische studies over de*

vakbeweging, Amsterdam 1997

Bij het nawoord

Tinie Akkermans, Redelijk bewogen. *De koers van de FNV 1976-1999; Van maatschappijkritiek naar zaakwaarneming*, FNV, Amsterdam 1999

Annette van den Berg, *Trade union growth and decline in the Netherlands*, Thesis Publishers, Amsterdam 1995

FNV, *Wat hebben we samen gedaan? Verslag FNV 2001-2005*, Stichting FNV Pers, Amsterdam 2005

FNV Bondgenoten, *Proud to be a docker. De geslaagde strijd tegen de liberalisering van Europese havendiensten in 2003*, Stichting FNV Pers, 2004

Schilstra, Keimpe en Evert Smit, *Voeten op de vloer. Strategische keuzes in de belangenbehartiging van werknemers*, Aksant, Amsterdam 2005

Jelle Visser (red), *De vakbeweging op de eeuwgrens. Vijf sociologische studies over de vakbeweging*, Amsterdam 1997

Van SDB tot SP

De onderstaande lijst bevat de belangrijkste werken waaruit is geput. Afgezien van enkele klassiekers gaat het hier vooral om tamelijk recent verschenen boeken die over het algemeen ook nog wel antiquarisch te verkrijgen zijn. Voor een enkele titel geldt dit zeker niet, maar deze is dan opgenomen omdat ze belangrijk is geweest voor mijn beeld van het betreffende onderwerp.

- Robert J. Alexander, *International Trotskyism 1929-1985. A documented analysis of the movement*, Durham and London 1991

- Bert Altena, *Bürger in der Sozialdemokratie. Ihre Bedeutung für die Entwicklung der Sozialdemokratischen Arbeiterpartei (SDAP) in den Niederlanden 1894-1914*, in: *Geschichte und Gesellschaft* 20, 1994, p. 533-548
- Bert Altena, *Anarchisme in België en Nederland (1885-2000)*, In: Arvon, *Anarchisme*
- Henri Arvon, *Het anarchisme*, 's-Hertogenbosch 2000
- Jan Bank e.a., *In dienst van het gehele volk. De Westeuropese sociaaldemocratie tussen aanpassing en vernieuwing 1945-1950*, Amsterdam 1987
- German Bauman, *De Tribunisten - de revolutionaire marxisten van Nederland*, Moskou 1988
- Frans Becker en René Cuperus (red.), *Verloren slag. De PvdA en de verkiezingen van november 2006*, Amsterdam 2007
- Wouter P. Beekers, *Mao in de polder. Een historisch-sociologische benadering van het Nederlandse maoïsme 1964-1978*, Rotterdam 2005 (zie ook http://vu.nl)
- Anet Bleich, *Een partij in de tijd. Veertig jaar Partij van de Arbeid 1946-1986*, Amsterdam 1986
- J.C.H. Blom, *De muiterij op de Zeven Provinciën*, Bussum 1975
- Dennis Bos, *Waarachtige volksvrienden: de vroege socialistische beweging in Amsterdam, 1848-1894*, Amsterdam 2001
- Wouter Bos, *Dit land kan zoveel beter*, Amsterdam 2006
- Henny Buiting, *Richtingen- en partijstrijd in de SDAP. Het ontstaan van de Sociaal-Democratische Partij in Nederland (SDP)*, Amsterdam 1989
- Boudewijn Chorus, *De verloedering van het georganiseerde anarchisme in Nederland* in: *Dielo Trouda Organisatories platform van de revolutionaire anarchisten*, Groningen 1976 (oorspr. Parijs 1926)
- Bart de Cort, *Solidariteit in anonimiteit. De geschiedenis van de leden van de Onafhankelijke Socialistische Partij (1932-1935) Een documentaire*, z.p. 2004

- Frans Dekker & Daan Dijksman, *'n Hollandse stadsguerrilla. Terugblik op de Rode Jeugd*, Amsterdam 1988
- Paul Denekamp e.a., *Ontwapenend. Geschiedenis van 25 jaar PSP*, Amsterdam 1982
- J.A.A. Van Doorn, *Duits socialisme. Het falen van de sociaal-democratie en de triomf van het nationaal-socialisme*, Amsterdam 2007
- Menno Eekman en Herman Pieterson, *Linkssocialisme tussen de wereldoorlogen*, Amsterdam 1987
- Hansje Galesloot & Susan Legêne, *Partij in het verzet. De CPN in de tweede wereldoorlog*, Amsterdam 1986
- Ton Geurtsen, *Een geschiedenis van verloren illusies. Sociaaldemocratie in Nederland*, Amsterdam 1994
- Anthony Giddens, *Paars. De derde weg. Over de vernieuwing van de sociaal-democratie*, Antwerpen-Baarn 2000 (oorspr. 1998)
- Karel Glastra van Loon & Kees Slager, *Hoe dan Jan? Een gesprek over nieuw optimisme in tijden van crisis*, Amsterdam/Antwerpen 2005
- Femke Halsema, *Over de linkse lente*, Amsterdam 2006
- Piet Honig, *Herinneringen van een Rotterdams revolutionair*. Bezorgd door Bert Altena, Utrecht 2005
- H. van Hulst, A. Pleysier en A. Scheffer, *Het roode vaandel volgen wij. Geschiedenis van de S.D.A.P. van 1880-1940*, 's-Gravenhage 1969
- Rudolf de Jong e.a., *Het verbleekte ideaal. De linkse kritiek op de sociaaldemocratie in Nederland*, Amsterdam 1981
- A.A. de Jonge, *Het communisme in Nederland. De geschiedenis van een politieke partij*, Den Haag 1972
- Rudie Kagie, *De socialisten. Achter de schermen van de SP*, Amsterdam 2004
- Paul Kalma, *Links, rechts en de vooruitgang*, Amsterdam 2004

- L. van der Land, *Het ontstaan van de Pacifistisch Socialistische Partij*, Amsterdam 1962
- Tom van der Meer, Steven van Schuppen en Sjoerd Veen, *De SDAP en de kiesrechtstrijd. De ontwikkeling van de Nederlandse sociaal-democratie 1894-1913*, Amsterdam 1981
- Martin Mevius, Lennart Booij en Erik van Bruggen (red.), *Hier: de Partij van de Arbeid! Vijftig jaar geschiedenis in interviews*, Amsterdam 1996
- Max Perthus, *Henk Sneevliet revolutionair-socialist in Europa en Azië*, Nijmegen 1976
- Ronald van Raak, *Het rijke rooie leven. Verhalen over socialisme in Nederland*, Soesterberg 2006
- Hans Ramaer, *De piramide der tirannie. Anarchisten in Nederland*, Amsterdam 1977
- Eric van Ree, *Wereldrevolutie. De communistische beweging van Marx tot Kim Jong Il*, Amsterdam/Antwerpen 2005
- Piet de Rooy, Nico Markus, Tom van der Meer, Wim Vroom, *De rode droom. Een eeuw sociaal-democratie in Nederland. Een essay en een beeldverhaal*, Nijmegen 1995
- Paul Rosenmöller, *Een mooie hondenbaan*, Amsterdam 2003
- Jasper Schaaf, *Karl Marx. Bekend en onbekend*, Groningen 2000
- Jasper Schaaf, *Marx, zó gelezen*, z.p. 2005
- Kees Slager, *Het geheim van Oss. Een geschiedenis van de SP*, Amsterdam 2001
- Hans Sleurink en Johan Frieswijk, *De zaak Hogerhuis. Eene gerechtelijke dwaling*, Leeuwarden 1984
- Jan Willem Stutje, *De man die de weg wees. Leven en werk van Paul de Groot 1899-1986*, Amsterdam 2000
- Bart Tromp, *Het sociaal-democratisch programma. De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA, 1878-1977*, Amsterdam 2002
- Sjaak van der Velden, *Werknemers in actie. Twee eeuwen stakingen, bedrijfsbezettingen en andere acties in Nederland*, Amsterdam 2004

- Sjaak van der Velden, *Werknemers georganiseerd. Een geschiedenis van de vakbeweging bij het honderdjarig jubileum van de Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV)*, Amsterdam 2005
- Antoine Verbij, *Tien rode jaren. Links radicalisme in Nederland 1970-1980*, Amsterdam 2005
- Ger Verrips, *Dwars, duivels en dromend. De geschiedenis van de CPN 1938-1991*, Amsterdam 1995
- W.H. Vliegen, *De dageraad der volksbevrijding. Schetsen en tafereelen uit de socialistische beweging in Nederland*, Amsterdam 1921 (oorspr. 1902), 2 delen
- W.H. Vliegen, *Die onze kracht ontwaken deed. Geschiedenis der Sociaaldemocratische Arbeiderspartij in Nederland gedurende de eerste 25 jaren van haar bestaan*, Amsterdam 1919
- Gerrit Voerman, *De meridiaan van Moskou. De CPN en de Communistische Internationale (1919-1930)*, Amsterdam/Antwerpen 2001
- H. de Vos, *Geschiedenis van het socialisme in Nederland in het kader van zijn tijd*, Baarn 1976, 2 delen
- Koen Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940*, Amsterdam 2003
- Max van Weezel en Michiel Zonneveld, *De onttovering van Paars. Een geschiedenis van de kabinetten-Kok*, Amsterdam 2002
- Joost Zwagerman, *De schaamte voor links*, Amsterdam 2007

Naast het zoeken van boeken in bibliotheek of winkel loont het zeker ook de moeite om een van de volgende sites op internet te bezoeken.

- nl.internationalism.org
- www.anarchisme.nl
- www.buitendeorde.nl
- www.devrije.nl

- www.dewaarheid.nu
- www.grenzeloos.org/index.php
- www.groenlinks.nl
- www.iisg.nl
- www.inghist.nl/
- www.internationalesocialisten.org
- www.marxists.org/nederlands/marx-engels/index.htm
- www.ncpn.nl
- www.offensief.nl
- www.psp92.nl
- www.pvda.nl
- www.sp.nl
- www.voorwaarts.nl
- www.wikipedia.nl

Bijlagen

Bijlage 1. Ledentallen vakcentrales 1870-2003 (x 1.000)

Jaar

	ANWV	Patrimonium	NAS/EVC	NSV/SVB	NVV/FNV	CNV	RK	NVC/MHP	Centrales	Totaal
1870										
1871										
1872	3,4									
1873										
1874	4,0									
1875										
1876	5,5									
1877	5,0									
1878	4,5	0,2								
1879										
1880		0,3								
1881										
1882		2,0								
1883	3,1	3,1								
1884		3,9								
1885										
1886										
1887										
1888										
1889		6,6								

1890								
1891								
1892								
1893								
1894	2,5	13,0						
1895			15,7				15,7	
1896			18,7				18,7	
1897			12,7				12,7	
1898		13,0	15,0				15,0	
1899			13,0				13,0	
1900			13,1				13,1	
1901			12,4				12,4	
1902			8,9				8,9	
1903			10,5				10,5	
1904			7,9				7,9	
1905			6,0				6,0	
1906			5,0	19,0			24,0	
1907			3,3	26,2	2,5		32,0	129,0
1908			3,7	32,3	1,1		37,2	140,0
1909			3,4	36,7	0,8		40,9	145,0
1910			3,7	40,7	6,6	11,7	62,6	185,1
1911			5,2	44,4	7,5	15,5	72,6	196,5
1912			6,2	52,2	7,8	16,4 ANV	82,6	212,8

1913	2,0	13,6	8,1		61,4	7,9	21,1	2,8	101,4	233,8
1914	2,0	13,5	9,7		84,3	11,0	29,0	3,9	137,9	266,0
1915	1,7	12,8	9,2		87,6	12,3	35,3	4,7	149,1	273,4
1916	1,5	12,5	10,5		99,5	15,0	40,3	5,0	170,4	298,9
1917	1,3	11,8	14,3		128,9	20,5	54,9	5,6	224,2	352,3
1918	1,1	12,5	23,1		159,4	28,0	69,1	7,8	287,5	420,5
1919	1,1	14,2	33,6		190,9	46,3	91,8	10,5	373,2	514,6
1920	2,5	15,7	51,6		247,7	67,0	141,0	39,9	547,2	683,5
1921	1,0	14,2	37,1		216,6	73,8	146,0	52,2	525,8	651,2
1922		14,1	31,4		217,5	71,3	142,0	49,6	511,8	640,0
1923		13,6	23,3		196,8	61,4	117,1	47,5	446,1	573,6
1924		13,0	13,8	7,7	180,3	53,3	98,1	32,2	385,3	517,9
1925		12,7	13,8	7,3	184,5	50,0	91,9	40,4	387,9	497,5
1926		12,8	13,6	6,2	190,2	48,3	90,5	29,4	378,3	493,5
1927		12,8	13,7	4,9	197,0	51,2	96,4	27,1	390,3	504,2
1928		13,0	14,3	4,7	203,0	52,7	102,1	27,9	404,6	520,1
1929		13,1	16,1	2,9	217,4	57,5	110,4	28,4	432,7	552,1
								NVC		
1930		13,4	17,4	2,7	251,5	71,3	130,9	36,4	510,2	624,5
1931			16,9	2,3	271,0	80,3	145,8	40,6	556,9	674,8
1932			20,2	2,6	315,0	101,5	176,6	45,9	661,9	779,6
1933			22,5	2,8	336,2	115,0	192,7	49,2	718,3	828,9
1934			19,6	2,4	321,8	115,6	190,4	46,9	696,7	795,8

1935	13,0	2,0	298,6	112,2	179,7	46,4	651,8	752,0
1936	12,0	2,0	285,6	108,5	173,5	44,6	626,3	728,2
1937	11,4	1,9	283,4	108,2	168,1	44,6	618,1	723,6
1938	11,2	2,0	293,7	110,4	170,0	45,5	633,4	743,0
1939	10,7	1,6	306,2	113,9	177,2	46,3	656,6	769,4
1940	10,3	1,6	319,1	121,2	186,1	50,8	689,9	798,3
1941			331,3	114,9	173,3		620,2	723,7
1942								
1943								
1944								
1945	EVC							
1946	162,3		242,6	94,0	182,8		681,8	805,5
1947	169,4		300,3	119,1	224,9		813,7	960,6
1948	176,9		330,9	131,6	251,5	2,0	892,9	1.052,9
1949	163,4		365,4	147,5	268,9	2,1	947,3	1.106,1
1950	163,3		381,6	155,6	296,4	2,8	999,7	1.160,3
1951	163,8		405,6	166,5	311,4	18,0	1.065,3	1.214,1
1952	164,4		420,8	174,8	321,5	16,8	1.098,1	1.258,3
1953			435,7	182,3	334,7	17,5	970,2	1.137,8
1954			453,9	191,1	347,3	19,6	1.011,9	1.184,7
1955			463,1	199,7	361,0	14,8	1.038,6	1.221,4
1956			468,0	206,3	381,7	10,7	1.066,7	1.257,9
1957			500,3	216,0	412,0	12,5	1.140,8	1.334,6

1958	486,2	218,7	395,0	12,0	1.112,0	1.332,3
1959	476,9	218,5	395,9	11,8	1.103,1	1.332,8
1960	486,7	219,0	400,4	11,7	1.117,9	1.354,2
1961	507,0	223,8	411,8	10,7	1.153,2	1.398,8
1962	507,7	224,9	417,8	10,0	1.160,3	1.419,5
1963	512,8	226,8	418,0	9,6	1.167,2	1.434,5
1964	529,2	229,1	420,8		1.179,1	1.471,3
1965	526,4	228,9	406,7		1.162,1	1.462,1
1966	535,7	234,2	411,1		1.181,0	1.487,0
1967	556,1	240,4	424,0		1.220,5	1.534,4
1968	559,3	214,0	428,3		1.201,6	1.545,1
1969	555,0	240,4	409,3		1.204,6	1.530,5
1970	562,5	238,5	400,0		1.201,1	1.524,3
1971	611,4	238,3	401,8		1.251,5	1.577,9
1972	623,8	239,1	399,7		1.262,6	1.616,7
1973	656,6	234,9	396,3		1.287,9	1.654,2
1974	671,0	231,0	398,0	MHP	1.300,0	1.684,0
1975	684,0	228,0	360,0	123,0	1.395,0	1.710,0
1976	703,0	230,0	353,0	112,0	1.398,0	1.725,0
1977	720,0	259,0	347,0	114,0	1.440,0	1.769,0
1978	731,0	294,0	340,0	114,0	1.479,0	1.786,0
1979	746,0	301,0	332,0	117,0	1.496,0	1.792,0
1980	752,0	304,0	326,0	118,0	1.500,0	1.790,0

1981	734,0	297,0	308,0	115,0	1.454,0	1.737,0
	FNV					
1982	1.016,0	342,0		113,0	1.471,0	1.724,0
1983	979,0	332,0		112,0	1.423,0	1.646,0
1984	933,0	311,0		110,0	1.354,0	1.583,0
1985	899,0	300,0		108,0	1.307,0	1.541,0
1986	893,0	298,0		108,0	1.299,0	1.542,0
1987	896,0	294,0		111,0	1.301,0	1.554,0
1988	906,0	292,0		117,0	1.315,0	1.571,0
1989	937,0	295,0		122,0	1.354,0	1.615,0
1990	975,0	302,0		125,0	1.402,0	1.653,0
1991	1.025,0	309,0		133,0	1.467,0	1.707,0
1992	1.068,0	320,0		142,0	1.530,0	1.773,4
1993	1.092,0	327,0		146,0	1.672,0	1.810,4
1994	1.111,0	338,0		156,0	1.716,0	1.839,7
1995	1.147,0	344,0		159,0	1.762,0	1.865,2
1996	1.162,0	350,0		162,0	1.780,0	1.894,7
1997	1.194,0	354,0		161,0	1.730,0	1.906,4
1998	1.224,0	357,0		186,0	1.767,0	1.928,5
1999	1.233,0	361,0		219,0	1.813,0	1.935,0
2000	1.225,0	357,0		207,0	1.789,0	1.912,0
2001	1.223,0	356,0		215,0	1.794,0	1.919,0
2002	1.225,0	354,0		200,0	1.779,0	1.923,0

2003		1.205,0	355,0		169,0	1.729,0	1.921,0

Bijlage 2. Ledentallen socialistische partijen, 1882-2007

	SDB	SDAP/PvdA	CPH/CPN	Links-socialistische partijen		
1880	150					
1881	200					
1882	350					
1883	700					
1884	1.500					
1885	2.450					
1886	4.000					
1887	3.300					
1888	2.600					
1889	2.600					
1890	3.442					
1891	2.236					
1892	3.230					
1893	5.000					

1894	3.668					
1895	2.540	700				
1896	2.230	1.000				
1897	2.126	1.500				
1898	600	2.100				
1899		2.500				
1900	20	3.200				
1901		4.000				
1902		6.500				
1903		5.600				
1904		6.000				
1905		6.816				
1906		7.471				
1907		8.423				
1908		8.748				
1909		9.504	419			
1910		9.980	500			
1911		12.582	515			
1912		15.667	511			
1913		25.708	533			
1914		25.609	525			
1915		25.642	528			

1916		24.018	557			
1917		24.893	713			
1918		27.093	1.089			
1919		37.628	1.799			
1920		47.870	2.431			
1921		37.412	2.025			
1922		41.472	1.904			
1923		42.047	1.488			
1924		41.230	1.568			
1925		37.894	1.562			
1926		41.221	1.500			
1927		43.196	1.200			
1928		46.169	1.400		RSP	OSP
1929		53.395	1.146		350	
1930		61.162	1.100		400	
1931		69.263	1.580		490	
1932		78.920	3.693		600	7.000
1933		81.914	6.155		850	6.000
1934		87.212	5.708		800	4.400
1935		84.269	5.840		1.000	3.000
1936		87.826	6.200	RSAP	2.300	
1937		87.312	10.123		2.000	

1938		88.897	10.382		1.800	
1939		82.145	10.595		2.000	
1940		37.894	9.000		2.000	
1941		41.221	2.000			
1942		43.196	1.000			
1943		46.169				
1944		53.395				
1945		61.162				
1946		69.263	50.000			
1947		78.920	53.000			
1948		81.914	53.000			
1949		87.212	34.000			
1950		84.269	27.392			
1951		87.826				
1952		87.312				
1953		88.897	17.000			
1954		82.145				
1955		124.641	15.463			
1956		142.140		PSP		
1957		142.849	12.858	308		
1958		137.778	12.317	858		
1959		147.047	11.262	1.986		

1960		142.853		2.497		
1961		138.829	11.000	2.561		
1962		139.375	11.000	2.852		
1963		138.567	11.000	3.624		
1964		142.426	11.000	3.786		
1965		140.389	11.000	3.779		
1966		134.476	11.000	3.888		
1967		130.960	11.000	4.857		
1968		116.736	11.000	4.849		
1969		107.005	11.000	4.462		
1970		98.671	11.000	4.325		
1971		96.337	11.000	4.228	SP	
1972		94.229	11.000	4.445	250	
1973		97.787	10.147	4.581	350	
1974		103.140		4.871	450	
1975		100.524		4.802	750	
1976		95.548	11.550	4.333	600	
1977		109.659	13.082	4.543		
1978		121.274	15.298	6.506		
1979		118.522	15.520	8.797	750	
1980		112.929	15.510	9.018		
1981		109.557	15.014	8.703		

1982		105.486	14.370	9.595		
1983		101.724	13.868	9.979		
1984		99.347	11.594	8.853		
1985		100.979	7.768	7.767		
1986		103.760	6.380	6.450		
1987		101.019	6.500	5.560		
1988		96.722	6.500	4.992		
1989		96.600	5.700	4.478		
1990		91.784		3.969		
1991		79.059	3.416	3.591		
1992		73.807	GroenLinks	13.548	15.122	
1993		69.464		12.500	15.517	
1994		68.053		12.500	15.978	
1995		64.523		12.000	16.899	
1996		60.907		11.700	17.056	
1997		61.720		11.873	19.926	
1998		61.600		13.821	21.975	
1999		60.621		13.855	25.052	
2000		57.374		14.314	26.198	
2001		58.426		15.037	26.553	
2002		57.374		15.037	27.291	
2003		60.062		18.469	36.406	

2004		61.935		20.503	43.389	
2005		61.111		20.709	44.299	
2006		61.913		21.383	44.853	
2007		62.846		23.490	50.740	

Bijlage 3. Aantal socialisten in de Tweede Kamer

1888-1917	BSC	DS'70	Groen Links	PSP	RSP	SDAP/PvdA	SDB	SDP/CPH/CPN	SP	SP	Vrij Soc.	socialisten totaal	Totaal aantal kamerzetels
1888							1					1	100
1891												0	100
1894												0	100
1897						2					1	3	100
1901						6					1	7	100
1905						6					1	7	100
1909						7						7	100
1913						18						18	100
1917						15						15	100
1918	1					22		2	1			26	100
1922						20		2				22	100
1925						24		1				25	100
1929						24		2				26	100
1933					1	22		4				27	100
1937						23		3				26	100
1946						29		10				39	100
1948						27		8				35	100
1952						30		6				36	100
1956						34		4				38	100

1956						50		7				57	150
1959				2		48		3				53	150
1963				4		43		4				51	150
1967				4		37		5				46	150
1971		8		2		39		6				55	150
1972		6		2		43		7				58	150
1977		1		1		53		2				57	150
1981				3		44		3				50	150
1982				3		47		3				53	150
1986				1		52						53	150
1989			6			49						55	150
1994			5			37				2		44	150
1998			11			45				5		61	150
2002			10			23				9		42	150
2003			8			42				9		59	150
2006			7			33				25		65	150